

İSLAM TARİHİ

(Başlangıçtan İlk Dört Halife Devri Sonuna Kadar)

Doç. Dr. Sabri HİZMETLİ

13.3.1991

Şişir

İSLAM TARİHİ

(Başlangıçtan İlk Dört Halife Devri Sonuna Kadar)

Doç. Dr. Sabri HİZMETLİ

ANKARA
1991

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ:	VII
GİRİŞ	1
TARİH VE İSLAM TARİHÇİLİĞİ	1
Genel Bilgiler	1
İSLAM TARİHİNİN OLUŞUMU	5
a) Kur'an'da Tarih	6
b) Hadislerde Tarih	8
c) İslam Tarihinin Kaynakları	11
ç) İslam Tarihi Yazımcılığı	12
d) En Eski İslam Tarihi Kaynakları ve Özellikleri	16
e) Klasik Dönem İslam Tarihçileri	22
İSLAM TARİHÇİLİĞİNİN DÜNÜ VE BUGÜNÜ	36
I. BÖLÜM	
İSLAM ÖNCESİNDE ARABİSTAN VE ARABLARIN DURUMU	45
I- Coğrafi ve Ekonomik Durum	45
II- Târihi ve Sosyal Durum	48
III- Arablar	53
IV- Hicaz-Mekke ve Medine Halkı	64
II. BÖLÜM	
PEYGAMBER OLMADAN ÖNCE HZ. MUHAMMED'İN HAYATI	79
1. Hz. Muhammed'in Soyu	79
2. Hz. Muhammed'in Babası ve Annesi	83
3. Hz. Muhammed'in Doğumu	84
4. Hz. Muhammed'in Çocukluğu	87
5. Hz. Muhammed'in Gençliği	90
6. Hz. Muhammed'in Evliliği	91
III. BÖLÜM	
HZ. MUHAMMED'İN PEYGAMBERLİĞİ VE İSLAM'IN BAŞLAYIŞI ...	96
Ön Bilgiler	96

1. Hz. Muhammed'in Peygamber Oluşu	98
2. İlk Vahiy ve Son Peygamber	101
3. İslâm Peygamberi Hz. Muhammed'in Çağrısının Mahiyeti	105
4. Vahiy ve Kur'an	107
5. İslâm'ın Yayılışı ve İlk Müslümanlar	113
6. Habeşistan'a Göçler	126
7. İslâm'ın Mekke Devrinde Meydana Gelen Bazı Olaylar	128
a) Ebû Talib ve Hatice'nin Ölümü	129
b) Hz. Peygamber'in Tâif'e Gidişi	131
c) Hz. Peygamber'in Sevdâ ve Âişe ile Evlenmesi	131
d) Mu'cize ve Mirac Olayı	131
e) Akabe Görüşmeleri	135

IV. B Ö L Ü M

İSLAM'IN MEDİNE DEVRİ	137
- Ön Bilgiler	137
1. Yeni Bir Yurt Arayışı	138
2. Mekke'den Medine'ye Göç (Hicret)	139
3. İlk Müslüman Toplum ve İslâm Devletinin Kuruluşu	145
4. Muhâcirun-Ensâr Kardeşliği	145
5. Vatandaşlık Antlaşması	147
6. Medine Mescidi ve Devlet Sarayı	149
7. Suffe ve İlk Mekteb	150
8. Hicret Olayının Sosyal ve Kültürel Sonuçları	151
9. Medine Devrinde Müslümanların Mekke'li Müşriklerle İlişkileri	153
a) Bedr Savaşı	153
b) Bedr'in Sonuçları ve Uhud Savaşı	158
c) Hendek Savaşı	165
d) Hudeybiye Musalahası	167
10. Müslüman ve Yahudi İlişkileri	169
a) Hayber'in Fethi	171
11. Mekke'nin Fethi	173
12. Huneyn Savaşı ve Evtas Gazvesi	175
13. Tâif Muhasarası	176
14. İlk Müslüman Elçiler ve Evrensel İslâm Çağrısının Tüm Dünya'ya Duyurulması	177
15. İslâm-Hristiyan İlişkileri	179
a) Mute Savaşı	179
b) Tebuk Seferi	181
16. Veda Haccı ve Veda Hutbesi	182
17. Hz. Muhammed'in Ölümü	184
18. Kur'an, İslâm ve Hz. Muhammed	186

V. BÖLÜM

HZ. MUHAMMED'İN ÖLÜMÜNDEN SONRA İSLAM: RAŞİD HALİFELER DEVRİ	189
I- Hz. Ebû Bekr'in Halifeliği	189
- Hz. Ebû Bekr Devri Olayları	191
1. Üsâme Ordusu	191
2. İrtidat Hareketleri ve Hz. Ebû Bekr'in Tutumu	192
3. Kur'an'ın Toplanması	195
4. Hz. Ebû Bekr'in Fetih Hareketleri	196
a) Irak Savaşları	197
b) Suriye Savaşları	198
5. Halife Hz. Ebû Bekr'in Ölümü	200
II- Hz. Ömer'in Hilâfeti Devri	201
1. Hz. Ömer Devrinde Devlet İdaresi	204
2. Hz. Ömer'in Öldürülüşü	206
III- Hz. Osman'ın Hilafeti Devri	207
1. Hz. Osman'ın Halife Seçilişi	207
2. Hz. Osman Zamanında Yapılan Fetihler	208
3. Hz. Osman'ın Halifeliği ve İç Karışıklıklar	210
4. Hz. Osman'ın Öldürülmesi Olayı	215
IV- Hz. Ali'nin Hilâfeti Devri	217
1. Hz. Ali Devri Olayları	217
a) Cemel Olayı	218
b) Ali-Muaviye Mücadelesi ve Sıffin Savaşı	219
c) Hz. Ali ve Havâric	222
d) Nehrevan Savaşı	223
2. Hz. Ali'nin Öldürülmesi	224
BİBLİYOGRAFYA	225
İNDEKS:	230

ÖNSÖZ

İslâm Tarihi, bugün Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nin ilk iki sınıfında okutulan bir derstir. Birinci sınıfta, ilk Sâmi topluluklarının tarihleri ve İslâm Öncesi Arabistan Tarihi genel olarak ele alındıktan sonra, İslâm Tarihinin, Abbasiler devrinin sonuna kadar olan bölümü okutulmaktadır. İslâm'ın Mekke'de doğuşu, Hz. Peygamber zamanında Arap yarımadasında yayılışı ve gelişmesi, Râşid halifeler dönemleri ve onların yönetimleri sırasında ortaya çıkan olaylar, Emevîler ve Abbasiler idâresi üzerinde durmamız gereken başlıca konuları oluşturmaktadır.

Bu sebeble biz, elinizdeki bu kitabı hazırlarken daha çok fakültemiz birinci sınıf öğrencilerinin durumunu dikkate aldık ve onların İslâm Tarihi Dersi'nde okudukları konular üzerinde durduk; ilk dönem İslâm Tarihini özellikle kültür tarihi yönünden ele almaya çalıştık. Kitabın tetkikinden de anlaşılacağı üzere, başlangıçta, genel çerçevede usûl bilgisi verdik, daha sonra ilk Sâmi topluluklardan ve Arap yarımadasının İslâm öncesindeki durumundan sözettik. İslâm'ın Mekke ve Medine dönemleri ile Müslümanların Hicret'ten sonraki sosyal ve kültürel durumları çalışmamızın ağırlıklı konularını oluşturdu. Râşid halifeler dönemi ile İslâm fetihlerini genel boyutları çerçevesinde ele aldık.

Kuşkusuz, İslâm Tarihinin ilk dönemlerinin bütün konularını içine alan, ya da birtakım konularını inceleyen çok sayıda kitap yazılmıştır. Ancak bunlardan birçoğu çok büyük hacimli olup, okuyucu çeşitli rivâyetler, uzun nakiller ve geniş malumât içerisinde kaybolup gitmektedir. Bir kısmı da, Ansiklopedik kapsamlı olup önemli birçok konuyu muhtasar olarak ele almakta ve okuyucuyu tatmin etmemektedir.

İşte biz, mevcut İslâm Tarihi kitaplarının bu özelliklerini dikkate alarak ve öğrencilerimizin durumunu gözönünde bulundurarak, kitabımızı ilk dönem İslâm Tarihine ayırdık; Emevîler ve Abbasiler tarihini ayrı bir çalışmaya bıraktık.

Kitabımızın yazımında tamamen akademik bir metod takip etmedik, okuyucumuzun İlahiyat Fakültesi öğrencileri ile her düzeyden insanlar olabileceğini gözönünde bulundurduk. İslâm tarihi araştırmacılarından çok geniş bir halk kesimine hitabetmek istedik.

Kitabın tashihini yapan ve endeksini hazırlayan Araştırma görevlileri Dr. Mehmet Özdemir ve İbrahim Sarıçam ile, basım işlerinde emeği geçen Ankara Üniversitesi Basımevi görevlilerine teşekkür etmeyi borç bilirim.

Başlangıçtan Râşid halifeler devrinin sonuna kadar olan dönemdeki İslâm Tarihini konu alan bu kitabımızı, şimdilik İslâm Tarihine giriş çalışması sayıyoruz ve ileride daha kapsamlı bir çalışma yapmayı düşünüyoruz.

Sabri HİZMETLİ

GİRİŞ

TARİH VE İSLAM TARİHÇİLİĞİ

Genel Bilgiler:

"Tarih", Arapça asıllı bir kelime olup, lügatte, "vaktin bilinmesi" anlamını ifade eder. Bu anlamda, tarih, eşyanın zamanının kendisinde sona erdiği gayesi ve vaktidir, tarihin konusu da zaman ve insandır (1).

"Tarih" kelimesinin aslı konusunda çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. "İslâm Tarihçiliği Üzerine" adlı eserimizin birinci bölümü'nde bu konuda geniş açıklamalarda bulunduk. Burada, öz olarak şunu söyleyebiliriz; "tarih" kelimesi esas itibariyle, zaman anlamı taşır; fertlerin ve toplumların durumlarını ve hareketlerini "vakit" içerisinde belirler. Böyle bir anlam taşıması sebebiyledir ki, müslümanlar Hicrî yılı "İslâm Takvimi"nin başlangıcı yaptılar.

"Tarih" kelimesi teknik bir tâbir olarak Arap dünyasında ilk defa Güney Arabistan Arapça'sında kullanıldı. "Ahbâr ilmi" anlamında kullanılan bu tâbir, ıstılahda, insanlığın hal tercümesi sayılan bir ilmin özel adıdır.

Tarih ilmi "tarih" kelimesinin anlamına göre çok değişik tarzlarda tanımlanmıştır. Geniş anlamda "tarih", geçmişte meydana gelen olayların ve yapılan işlerin tümünü ifade eder. Bu yönden tarih ilmi, insanlığın geçmişinin düşüncesinin ve yaşayışının genel panoramasıdır. Bir başka tanıma göre ise tarih, insan topluluklarının veya milletlerin geçmişte madde ve mana alanında gösterdikleri gelişmeleri, toplumların birbirleriyle olan karşılıklı ilişkilerini, uygarlıklarını iç ve dış sorunlarını kapsayan bir bilimdir. İnsanlığın yaratılıştan bu güne dek geçirdiği aşamaları, madde ve mâna planındaki gelişme ve olgunlaşmasını, bugünkü duruma nasıl geldiğini inceleyip bildiren bir bilim olan tarih, yaşanan zamanı daha iyi değerlendirmek ve geleceğe daha iyi hazırlanmak, bilinçli yaşantı sürmek ve mutlu yarınlara erişmek için öğrenilmesi kaçınılmaz bir ilimdir. Geçmişin

1 Muhammed b. Abdurrahman es-Sahâvî (831—902/1427—1497); el-İ'lân bi't-Tevbih li-men Zemme't-Tarih, tah, ve tahlil, F. Rosenthal, Beyrut-Lübnan, s. 14, 16—17.

bilinçli bilgisi ışığında bugünün yaşanması ve yarının hazırlanması ilmi demek olan tarihin, uygarlık tarihi, düşünce tarihi, bilim tarihi, dinler ve mezhepler tarihi, sanat ve edebiyat tarihi yönlerinden insanlığa kazandırdığı büyük yararlar vardır.

Önlü sosyolog ve tarihçi İbn Haldun (öl. 808/1406), dış ve iç görünümle itibariyle ikiye ayırdığı tarihi şöyle tanımlar:

"Tarih ilmi, toplumların ve nesillerin yekdiğerlerine ulaştırdıkları ilimlerden-
dir. İnsanlar bu ilmi elde etmek için binit hazırlarlar, yolculuk yaparlar. Hüküm-
darlar ve seçkin kişiler, bu konuda, birbirleriyle yarışır. Öyle ki, tarih ilminin
önemini anlamakta bilginlerle halk aynı düzeyde olurlar. Çünkü tarih, dış görünü-
mü itibariyle, geçmişten, devletlerden ve önceki çağlarda meydana gelen hâdise-
lerden haber veren bir ilimdir. Tarih, tabiatın ve halkın durumunu, geçirdikleri
değişiklikleri, dünyada kurulan devletlerin durumlarını, genişleme, yayılma ve
yükselişlerini; insanların yeryüzünü imar edişlerini, göç zamanının gelmesiyle
birlikte, yıkılıp yok olmadan önce dünya hayatını imar etmekle uğraşır durum-
larını bize bildirir.

Tarih, iç görünümü itibariyle, bir bakış ve incelemedir. Kâinatın ve varoluş
sebeplerinin ortaya konmasıdır. Kâinatın ilkelerinin gerçek yönleriyle bilinmesi,
olayların keyfiyet ve sebeplerinin ayrıntılarıyla öğrenilmesidir. Bu bakımdan
tarih, hikmette asil bir ilimdir, dolayısıyla hikmet ilimleri türünden biri sayılmaya
layıktır" (2).

İbn Haldun'un bu açıklamalarına göre tarih, gerek tüm çağları, kuşakları ve
coğrafi bölgeleri gerekse bir çağa ve bir nesile özgü durumları anlatan bir ilim
olmaktadır.

Aslında, tarih gerçeği öğrenmektir. Geçmişle ilgili gerçekleri öğrenip anla-
mak, yaşanan zamanı değerlendirmek ve geleceğe daha iyi hazırlanmak için çok
önemli bir faktördür (3). Maddi ve mânevî kalkınma, uygarlaşma ve olgunlaşma
büyük ölçüde geçmiş öğrenip, yanlışlıkları bilip düzeltmek ve geleceğe uygun
şartlar hazırlamakla gerçekleştirilir.

İşte, kalkınma ve uygarlaşma sürecinde tarihin oynadığı bu önemli rol,
insanlığı bir "Tarih İlmi" kurmaya, milletleri ve devletleri "Tarihçilik" yarışına
sevketti. Sonuçta, umûmî ve millî tarihler yazıldı. İnsanlık hayatında meydana
gelen olaylar ve yeni oluşumlar tarih biliminin devamlı olarak gelişmesine, zengin-
leşmesine ve çeşitli dallara ayrılmasına yol açtı. Sosyal tarih, düşünce tarihi, siyâ-

2 İbn Haldun, 'Mukaddimetu'bn Haldun', Daru'l-kalem, Beyrut-Lübnan
1978, 1. bas. s. 3-4.

3 Z. Velidi Toğan, Tarihte Usûl, İstanbul 1969, s. XV.

set tarihi, uygarlık tarihi, ekonomi tarihi, sanat tarihi... gibi müstakil tarih bilim dalları türedi. Böylece, hem milletlerin ve devletlerin genel ve özel tarihleri hem de dinlerin ve bilimlerin müstakil tarihleri teşekkül etti.

Ancak bazı tarih yazarları tarihi yalnızca hükümdarların idârelerine ve devletin teşkilâtlarına, bunların siyâsî ve askerî alanlardaki ilişkileriyle sınırlama yoluna gittiler. Böyle bir anlayış onları, olayları ve rivâyetlerini olduğu gibi anlatma yoluna itti; sonuçta nakilci ve taklitçi tarihçiler türedi (4).

Şüphesiz, hükümdarların, kahramanların ve yetenekli kişilerin halk üzerinde büyük nüfuzu vardır. Ancak bütün bir toplumu birkaç kişinin emir ve istigine boyun eğen, hertürlü irâdeden, fikir ve hürriyetten mahrum, kör bir sürü saymak da doğru değildir. Öyleyse, milletlerin düşünce, uygarlık ve kalkınma tarihini yöneticilerle halkın elele ve gönül gönüle bağlanarak yek vücut olup gerçekleştirdikleri bir olay olarak görmek icabeder. Başsız bir vücut veya vücutsuz bir baş hiçbir anlam taşımayacağı gibi, hükümdarsız millet, milletsiz hükümdar olmaz.

İnsanlar tarih bilincine sahip olunca ya da tarihteki olaylar yeniden yaşanılınca tarih yaşanılmış olur; tarih de geçmişte yaşanan olayların bir toplumun varlığında bıraktığı izler olma özelliğini kazanır. Tarihî vesîkalara dayanarak inceleme ve araştırma yapıp geçmişi yeniden gündeme getiren tarihçi insanlığa tarihini yeniden yaşatır. Bu durumda tarih, geçmişteki tarihî vesîkaların konuşması ve değerlendirilmesidir (5).

Şüphesiz, tarihî olaylar birbirine bağımlı olarak meydana gelirler. Kâinatta hiçbir münferit olay yoktur; her olay birçok sebep ve faktörün birlikte oluşturduğu bir olgudur ve geleceğe ait birçok olaya dayanak teşkil eder. Öyleyse, hâdiseler, "Sünnetullah" gereği, sebep-sonuç yönünden birbiriyle bağlantılıdır. Toplumlar ve onların yaşantılarıyla ilgili itici etkenler devamlı olarak gelişip olgunlaşır; onlardan kaynaklanan olaylar da tabii bir transformasyon içinde seyrederler.

Kabul etmek gerekir ki, tarih ilmi ile ilgili bilgiler henüz olgunluk dönemine ulaşamadı. Nakilcilik veya rivâyetçilik temeline dayalı tarihçilik aşamasından, son yüzyılda yapılan tarihi araştırmalar sayesinde, kurtuluşunulup "eleştiricilik ve karşılaştırmacılık" temellerine dayalı tarihçiliğe geçilmişse de, tarih felsefesi yönünden hâlâ çocukluk dönemi yaşanıldığı bir gerçektir (6). Çünkü tarihte meydana gelen olayları "oluş ve bitiş nedenleri" itibarıyla veya "nasıllık ve nicelik nedenleri" yönüyle incelemek "tarih felsefesi"nin konusudur. Tarihî olayların henüz tüm yönleri, iç ve dış boyutlarıyla ele alınmadığı gözlenmektedir.

4 Barthold-Köprülü, İslâm Medeniyeti Tarihi, Ankara 1977, s. 4.

5 Zeki Velidi Togan, Tarihte Usûl, s. XVI.

6 ez-Zebidi, Sahih-i Buhari Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercümesi, C. 1, s. 82.

Tarihî olayları ortaya koyan araçlar veya belgeler doğrudan bizim görsel ve işitsel duyularımız değil, başkalarının doğrudan veya dolaylı yollarla bilgimize sundukları sözler ve yazılı belgelerdir. Bilgimize sunulan olayların nakledildikleri tarzda geçmişte cereyan edip etmediklerini anlamak için onları îade edemediğimiz gibi, duyularımıza sunmak üzere benzerlerini îade etmeye de gücümüz yetmez. Tarih olayları birer kere oluşmuşlar ve geçip gitmişlerdir, başkalarının görgü, bilgi ve duygularından yararlanarak mevcut olduklarını tesbit ederiz.

Her ne kadar tarih ilmi, belirttiğimiz bu sonuncu sebepler yüzünden, mantıkçılara göre, müşâhade ilimleri mertebesinde değilse de, tarihi olayların varlıklarını kabul etmek durumundayız. Birşeyi bilmememiz ve duymamamız, o şeyin yokluğu anlamına gelmez, zira bilemediğimiz veya kavrayamadığımız o kadar şey var ki, varlıklarını inkâr etmek mümkün değildir. Doğrudan veya dolaylı yollarla bilemediğimiz şeylerin varlığını inkâr edersek, insanın bilgisi diye bir olay kalmaz.

Öyleyse, yalan ve yanlıştan uzak, bilgi ve bilinç temeline dayalı anlatımların, görsel ve işitsel bilgilerin büyük bir değeri vardır. Bu noktada önemli olan, bize ulaşan haberlerin rivâyet ve senet yönlerinden doğru olup olmadıklarının tesbit edilmesidir. Bu olay da, "tarih metodolojisi" kuralları sayesinde mümkün olacaktır. Mevcut bilgiler-rivâyetler, haberler ve onlara dayalı olay anlatımları, "tarih metodu'nun genel kuralları çerçevesinde eleştiriye tâbi tutulur; her yönden irdelenir, sebep ve illetleri ortaya çıkarılır. İşte gerçek tarihçilik ve "tarih" budur. En eski tarih kaynakları genellikle böyle bir özellikten yoksun oldukları içindir ki, çoğunlukla doğru-yanlış demeden, her türlü rivâyeti ve malumâtı ihtiva ederler.

Eleştiri tarihi'nin tesbitine göre, tarih ilminin üç türlü kaynağı vardır: 1) anlatımlar-"mervîyyât" (traditions), 2) tarihi eserler-"âbidât" (monuments), 3) yazılı kaynaklar-"mektubât" (écrits). Eleştiri, bu kaynakların varlıklarını tesbit ettiği gibi, sihat durumlarını da ortaya koyar. Rivâyeti sened ve metin itibarıyla irdeler, gerçekte olup olmadığını aklın ve ilmin ilkeleri ışığında ortaya koyar. Akla ters düşen rivâyeti attığı gibi, râvilerin akıl, mantık ve hâfıza durumlarının değerlendirmesini yapar, varılan sonuca göre rivâyetlerini kabullenir veya reddeder (6). Böylece, eleştiri tarihi, rivâyet olunan ve naklolan şeyleri sıkı bir incelemeye tâbi tutar; sonuçta güvenilir, bilimsel ve belgesel bilgiler elde eder. Ancak elimizdeki tarih kitaplarının kaçının eleştiricilik tarihi kurallarına veya standartlarına uygun olarak meydana getirildiği tartışma konusudur.

Gerçekte, tarihçilikte en önemli husus, tarafsız araştırma ve bilimsel incelemedir; tarihçinin tarih olaylarını tüm gerçekliği ile yansıtması, tıpkı bir fotoğraf makinası gibi görüntülemesidir. Hangi inanç ve düşüncede olursa olsun, olayları, oluş tarzlarını ve kahramanlarını tam bir bilimsel tarafsızlık anlayışı ile en iyi bir şekilde tesbit etmesidir. Ne var ki, bu temel ilkeye bağlı kalarak tarih yazanlar oldukça azdır. Tarihle uğraşanların çoğunluğu tarih yazıcılığında ya inanç ve

ideolojilerinin ya da sömürgeci ve emperyalist düşüncelerinin etkisinde kalmışlardır. Bazıları da kişisel duygu ve düşüncelerini, politik ve ekonomik eğilimlerini tarihe sokmuşlardır.

Bu amaçlardan herhangi birini gerçekleştirmek için yazılan tarih, derinlemesine, genişlemesine ve zaman aşım sürecine (çağlar) göre bölümlere ayrıldığı gibi, konularına göre de çeşitli dallara ayrılır. Derinlemesine (kronolojik) bölümlemede, tarihte insan topluluklarının politik, ekonomik, sosyal, dini ve fikri tarihi; genişlemesine bölümlemede ise, ülkelerin, bölgelerin ve şehirlerin tarihi incelenir.

İSLÂM TARİHİNİN OLUŞUMU:

İslâm tarihinin teşekkülü, Kur'ân'ın nazil olması ve hadislerin tedvininin yanı sıra, çeşitli İslâm ilimlerinin yazılışı ile birlikte başlar. Gerçekten müslümanlar, tarih ilminin ilk kurucuları olmamakla birlikte, fikrî yönden tarihçiliğin önderlerindendirler; İslâm Tarihi, Medeniyet Tarihi, Dinler ve Mezhepler Tarihi, Tefsir Tarihi, Düşünce Tarihi ve Sanat Tarihi gibi tarih bilimleri yoluyla tarihçiliğin gelişmesinde ve olgunlaşmasında önemli rol oynadılar.

İslâm Peygamberi Hz. Muhammed (sas), Milâdi 570 veya 571 yılında, o zamanlar "Ümmü'l-Kura" (7) (köylerin beşiği) diye adlandırılan Mekke'de doğdu (8). Mekke elbette Allah'ın yeryüzündeki "melekut"unun başkenti, inananların bölük bölük ziyarete geldikleri, haccettikleri Allah'ın Beyti'nin, müslümanların kibleğâhının bulunduğu yer olması sebebiyle böyle adlandırılmıştır.

Ünlü araştırmacı ve seçkin bilgin Muhammed Hamidullah, Mekke'nin saydığımız meziyetler yüzünden "Ümmü'l-Kura" adına layık olduğunu ifade ettikten sonra, Mekkelilerin tarih ilmini bildiklerini, İslâm'dan önce Mekke'de tarihî meselelerle ilgili özel bir bakanlığın bulunduğunu, ayrıca Hâriciye Bakanlığı ile ortak çalışan bir Tarih Kurumunun mevcut olduğunu kaybeder (9). O zamanda, Mekke'de, tarih ilmi alanında en yetişkin kişilerden birisi Hattab oğlu Ömer'di. Mekke Site Devletinin Dışişleri Bakanı veya umûmî sefiri durumunda olan Ömer, vazifesi icâbı, devletler tarihini ve hukukunu iyi bilmek durumundaydı. Ayrıca, Hz. Peygamber'in Müslümanlara Fars kırsallarından ve öteki topluluklardan haber verdiğini, en-Nadr b. el- Hâris'in Fars ve Rum Tarihini çok iyi bildiğini ve muhtemelen İran Tarihi hakkında bir kitap yazdığını en eski Siyer ve İslâm Tarihi kay-

7 Tecrid Tercümesi, C. 1, s. 90—91.

8 Şurâ siresi, 7. âyet, En'am siresi, 92.

9 Muhammed Hamidullah, "Siretu'bnu İshak" (el-Meb'as ve'l-Megâzi)in "Mukaddime"si s. d, z. Ayrıca bkz: İbn Abdilberr, el-İkdu'l-Ferid, 2/4546; Makrizî, "İl-Haber ani'l-Beşer"; reislik rütbesi bölümü -M. Hamidullah'tan naklen-

nakları bildirmektedir (10). Aynı şekilde câhiliye devri şiirlerinde, savaş ve barışla ilgili durumları bakımından, Arab kabileleri ve öteki kavimler hakkında birçok tarihî malumât mevcuttur.

a) Kur'ân'da Tarih

Böyle bir durumdaki Mekke'de, Miladî 610 yılında, okumayı emreden ve kalemi öven ilk vahiyle "İslâm Çağrısı", Hz. Muhammed (sas)'in Peygamberliği devri başladı. Her yönden 'câhillik'e karşı olan İslâm Çağrısı yeryüzünde tahik olunan en büyük İNKILÂB'tır. İslâm İnkılâbı'nın kaynağı olan Kur'ân, yalnızca İslâm akâid ve ibâdet esaslarını ortaya koymakla kalmadı, genel olarak beşer tarihinden deliller getirdi; bu doğrulama ve tanıklandırma olayında yaratılış, dinler, hükümdarlar, nebiler ve önceki kavimlerin kıssaları, birbirleriyle olan ilişkileri yer aldı. Kur'ân, temelde İslâm'ın öğretilerinden söz ederken, önceki milletlerin ve hükümdarların inanç, ahlâk, sosyal ve ekonomik durumları hakkında malumât verdi (11), daha sonra araştırmasını kâinatın ahvâli ile doğrudan ilgili olarak çeşitli insan topluluklarının kendi ülkelerindeki durumları üzerinde yoğunlaştırdı. Aslında Kur'ân, tarihte insanoğlunun yaşamış olduğu olayları sunarken insana dünya hayatını yaşama tarzını öğretir, iyi ve kötünden birini seçmekle başbaşa bırakır.

Kur'ân'ın insanlığa sunduğu ilâhi çağrının sure ve âyetlerindeki temel gerçeklerden birisi "tarih olayı"dır. Bu olaylar Kur'ân'da gayet değişik şekiller alır ve büyük bir devamlılık ve bağımlılık içerisinde seyrederek ve insan toplumlarının gelişme seyriyle paralellik gösterir. Bütün bunlarda insanın değişkenliği ve aldığı çeşitli tavırlar göz önünde bulundurulur. Bu yönleriyle tarihî olaylar Kur'ân'ın önemli bir bölümünü oluşturur. Öyle ki, Kur'ân'ın hemen her süresinde mutlaka bir tarihî olay anlatılır. "Tarihî olaylar ise, çeşitli düşünce akımları ve rejimleri için birer tecrübe tarlası ve onların güçlerini ispatladıkları, zaafılarını gösterdikleri birer meydandır" (12).

Kur'ân, insanlık tarihi ile ilişki kurmak konusunda eksiksiz bir yönetimin esaslarını sunar; insanlar arasındaki karşılıklı ilişkileri sebep ve sonuç yönlerinden değerlendirir, böylece, bir bakıma tarih felsefesine başlangıç teşkil edebilecek bilgiler bırakır; İslâm tarihi metodolojisi ve felsefesinin birçok ilkesini ortaya koyar. Ancak tam anlamıyla açık bir tarih felsefesi sunmaz, ama tarih kavramını açıklar,

10 İbn Hişâm, Sfre, s. 191, 230. Kur'ân'ın çeşitli sûrelerinde önceki kavimler ve hükümdarları hakkında geniş malumât verilir.

11 Kur'ân, Bakara, 251, 249; Al-i İmran, 66, 78; Hac, 47-48; Hud, 6; Tâ-hâ, 29 vd. âyetler bu hususta örnek teşkil ederler.

12 İmaduddin Halil, İslâm'ın Tarih Yorumu, çev. Doç. Dr. Ahmet Ağırakça, Risale yay. İstanbul 1988, s. 8.

tarihçiliğin kurallarını anlatır. Meselâ, Hz. Peygamber (S.A.S.)'ın savaşlarını detaylı biçimde anlatmazken, onun mücadele tarzı ve kararlılığı konularında geniş bilgiler verir; yapılan gazvelerde müslümanların zaferlerini ve yenilgilerini "sebe-sonuç bağlantısı" çerçevesinde açıklar. Meselâ Bedir savaşında zafere ulaşılması, Uhud ve Huneyn savaşlarında geçici yenilgiye düşülmesi "causalité" anlayışı doğrultusunda ortaya konulur. Aynı şekilde Kur'ân, eski Arab tarihi, dinler tarihi ve Peygamberlerin Siret'leri konularında ilgi çekici yorumlar yapar, çok orijinal bilgiler sunar. Meselâ, Hz. İbrahim'den söz ederken özellikle yahudi ve Hristiyan olmadığı, aksine soylu ve İslâm birisi olduğu, İslâm ümmetinin de atası durumunda bulunduğu hususları üzerinde durur (13).

Kur'ân'ın bu tarih anlayışı, esas itibarıyla, insan tabiatının derinlemesine anlaşılması üzerine kurulmuştur (14). Bu bakımdan Kur'ân'da sunulan tarih görüşü hayatın gerçekleriyle uyum halindedir. Yani Kur'ân'ın tarih anlayışı, insanın tarihteki bireysel ve toplumsal niteliğinin belirtileri üzerine kuruludur.

Aynı şekilde Kur'ân, insanlığın eski dönemlerine âit pek çok olayı anlatır ve geniş bilgi verir. Peygamberler ve verdikleri mücadeleleri, çeşitli insan toplulukları ve sosyo-politik, ekonomik ve ahlaki durumları, inanç esasları, çeşitli kavimlerin başarıları ve yenilgileri; zalim ve âdil yöneticiler, iyiler ve kötüler ve icraatları ve yaşayışlarındaki dürüstlük ve sahtekarlık, nankörlük, örnekleriyle ayrı ayrı insanların bilgisine sunulur. Böylece Kur'ân, bir yandan insana tarihi öğretir bir yandan da olaylardan ibret almasını sağlar. Ad ve Semud topluluklarının, Lut ve Salih Peygamberlerin kavimlerinin... başlarından geçenler, âsi toplumların helâkına sebep olan olaylar, buna karşılık Allah'a inananların ve O'nun buyruklarına uyanların, adaleti ayakta tutanların nâil olacakları ilahi lütuflar geniş bir biçimde anlatılır. Kur'ân'da zikredilen tarihi olayları sebep ve sonuçlarıyla birlikte anlamak ve kavramak, onlara hükmeden "İlahî Sünneti" keşfetmek insandan istenilen en önemli husus olmaktadır.

Kur'ân, kaynak ve bilgi eleştiriciliğinde, eleştiri biliminde ve eleştiricilik tarihinde temel ilke olabilecek, tarafsız araştırma yapmak isteyen tarih araştırmacılarına yol gösterecek birçok husus ihtiva eder. Rivâyetçilik ve nakilcilikte kesinlikle gözönünde bulundurulması gereken birçok noktaya açıklık getirir. Hucurât sûresi 6. âyeti buna örnek teşkil eder: "Ey inananlar! Sapık-yoldan çıkmış birisi size bir haber getirirse onun içyüzünü araştırın, yoksa bilmeden bir topluma kötülük edersiniz de sonra ettiğinize pişman olursunuz".

İşte bu sebeplerledir ki, Kur'ân-ı Kerim, İslâm'ın ve onun tarihinin temel kaynağıdır; üzerinde geniş olarak durmak, onun muhtevasını iyi bilmek hem insanlık tarihini hem de İslâm tarihini kolaylıkla anlamamızı sağlayacaktır.

13 Al-i İmran, 66. ve devam eden âyetleri.

14 Mazharuddin Siddiki, Kur'ân'da Tarih Kavramı, çev. Süleyman Kalkan, İstanbul 1982, s. 81 vd.

b) Hadîslerde Tarih

İslâm'ın ilk temsilcilerinin tarih ilminin gelişmesini teşvik edici çalışmaları bu ilmin müslümanlar arasında en iyi şekilde gelişmesini sağladı. İlk müslümanlar, hayatın her yönüyle ilgili konularda çağın tarih malzemesini toplamaya çalıştılar; o devrin devlet adamları ve öteki tanınmış isimleri hakkında bilgiler elde ettiler. İslâm'dan önceki kazâ meselelerdeki şahitlik anlayışını genişletip geliştirdiler ve tarihî konulara uyguladılar. Rivâyetlerin ve onlara dayanan olayların mutlaka görgü şahidlerine isnad etmesini istediler. Böylece bir olay ve dayanağı olan rivâyet, görgü şahidinden başlamak üzere kuşaktan kuşağa ulaştı. Tarih ilmine Doğu'da ve Batı'da olduğundan daha çok önem verdiler. Neticede tarih ilmi, ilk müslümanların katkılarıyla, güvenilir gerçeklerin kaynağı olduğu gibi, bu yeni tarih metodu da müslümanların tarihî olayları inceleme ve anlatma metodu oldu.

Böylece müslümanlar, Hz. Peygamber devrinden itibaren tarihe önem verdiler. Tarih ilmi zamanla gelişti ve olgunlaştı (15). Çünkü Hz. Peygamberin hayatını bilmek ve onunla ilgili herşeyi öğrenip, sözlü ve yazılı olarak toplamak ashâbın en çok önem verdikleri hususlardan biri oldu. Hz. Peygamberin sözlerini, fiillerini ve hakkında bildiklerini ashâb ayrı ayrı sahifelerde tedvin ettiler; bilip topladıklarını tilmizlerine öğrettiler. Tabiinden olan tilmizleri birden fazla kişiden (sahâbiden) ilim öğrendiler. Neticede İslâm ilimlerinin tedvin, tasnif ve tertibi olayı başladı. Müslümanlar çok sağlam temeller üzerinde dinlerin esaslarını tesbit ettiler. İslâm'ın bozulmadan ve değişmeden günümüze kadar gelmesini sağladılar. Aralarında çıkan anlaşmazlıkları veya fikrî ayrılıklarını Kitap ve Sünnet ışığında hallettiler. Dini vesikalar en sağlam tarihî vesikalar olduğundan, gerek din gerekse İslâm'ın ilk yıllarında meydana gelen olaylar, İslâm'ın ve Müslüman Toplum'un ilk günleri bu dinî-tarihî vesikalar üzerinde tarafsız özelliği ile ortaya konulmaya çalışıldı.

Şüphesiz bu faaliyet, Hz. Peygamberin hadislerinin toplanması işi idi; hadislerin toplanması ise tarihin kaynak malzemesinin toplanması demektir. Zira hadisler Hz. Peygamberin hayatından bir hikâye gibi sözetmez, bu devirde meydana gelen olayları uzun veya kısa anlatımlarla dile getirir. Tarih kitapları ise, hem maddelerin toplanmasına hem de rivâyetlerin hulasasına muhtaçtır. Zaten Hz. Peygamberin hadîsi onun yaşadığı devir için doğrudan 'İslâm Tarihi'dir. Nitekim Buhârî ünlü hadîs kitabını "el-Câmiu's-Sahîhu'l-Musnedu'l-Muhtasar min umâri Resûlillâh ve eyyâmihi" diye isimlendirmiştir. Onun işleri arasında hem sözleri ve fiilleri hem de yaşadığı asırda meydana gelen olaylar olduğu gibi, müslümanların, Arab halkı ile Habeşistan, Fars, Rum ve benzeri ülkelerin durumları, bu ülkelerin birbirleriyle savaş ve barış zamanlarındaki ilişkileri, müslümanlarla olan münasebetleri vs. de ihtiva eder. Şüphesiz Hz. Muhammed'in hayatı ve İslâm'

15 Muhammed Hamidullah, Siretu'bnu İshak, adigeçen Mukaddime, s. y.

uygulayışı hakkında doğrudan bilgi kaynağı olan hadîsler özellikle Siyer ve Megâzi'nin, genellikle de İslâm Tarihi'nin kaynaklarından birini oluşturur. Hadîsler hem pekçok tarihî olayı içerir hem de İslâm tarihi haberlerinin kaynaklarından birini meydana getirir. Siyer, Megâzi, Terâcîm ve Tabakât kitaplarının yazımında araştırmacılar öncelikle onlara müracaat ederler. Gerek İslâm Tarihi verilerinin sağlam temellere dayanması gerekse rivâyet ve sened itibarıyla tarih tenkitçiliğinin gelişmesi yönünden hadîsler İslâm Tarihinde fevkalâde önemlidir ve onun kaynaklarından dır.

Râşid halifeler hadîs hıfzına, yani İslâm tarihi kaynaklarının ezberlenmesine büyük önem verirlerken, dünya tarihiyle alakalarını da kesmediler. Daha sonra Emevî halifesi Muâviye dünya tarihine yakın ilgi duydu, tarihleri Arapçaya aktaran özel bir idârî kuruluş tesis etti (16). Muâviye, Yemen'den devrinin büyük tarihçilerinden biri olan Übeyd b. Şürya el-Cürhûmî'yi yanına çağırır; ondan eski Arab tarihi ve Arabların gayri Arablarla yaptığı savaşları ihtiva eden bilgileri toplamasını istedi (17).

Öte yandan sahâbiler Hz. Peygamber'den duydukları ve bildikleri hadisleri kapsayan sahifeler veya kitapçıklar (resâil) tedvin ettiler. Mustafa el-Uzmâ, açıkça hadîs tedvininde bulundukları bilinen sahabilerin sayısının en az 50 olduğunu bildirirken, Belazuri'ye ulaşan bir habere göre sahâbiler içerisinde okur-yazar olanların yalnızca 17 kişi olduğu ileri sürülür (18). Hammâm'ın rivâyet ettiği Ebu Hureyre sahifesi, Enes b. Mâlik sahifesi böyledir. Sa'd b. Übâde, Cabir b. Abdilâh da birer hadîs sahifesine sahiptiler (19). Ancak, Hz. Peygamber'in sağlığında hadîs tedvin eden Amr b. Hazm el-Ensârî, Enes b. Mâlik, Abdullah b. Amr b. As gibi sahâbiler hadisleri bölümlere ayırmadılar. Hz. Peygamber'in konuştuğu zamana ve yıllara göre tasnif etmediler.

Hz. Peygamber (sas) devri tarihinden bahseden bu sahifelerin ve çeşitli devlet başkanlarına gönderilen dine çağrı mektuplarının mevcudiyeti bize hadislerin II. yüzyılda değil, daha Hz. Peygamber'in hayatında yazıldığını açıkça gösterir. Bu durumda müslümanlar, Hicrî I. yüzyılın ilk yarısında, sahîh ve hasen hadîslerle tarihî vesikalara dayanan tarih yazıcılığını başlattılar (20).

16 Hamidullah, adigeçen mukaddime, s. y.

17 Mes'ûdî, Murûcu'z-Zeheb, 5, 73—78.

18 krş. Belâzuri, Futûhu'l-Buldân, s. 457, Ensâbu'l-Eşraf, 1/506; Hamidullah, adigeçen mukaddime, s. y; İbn Sa'd, Tabakât, II, 1, 14; Hamidullah, Sahifetu Hammam b. Münebbih, 3; H. Lammens, La Mecque à la Veille de l'Hégire, Beyrut 1924, s. 122; Talat Koçyiğit, Hadis Tarihi, Ankara 1988, 3. bas. s. 20; Subhi es-Salih, Hadis İlimleri ve Hadis İstilahları s. 12 vd.

19 Subhi Salih, adigeçen eser, s. 20—27.

20 Aynı eser, s. 27.

Yalnızca sahîh hadîsleri toplayarak -kendi cerh ve tadil anlayışına göre -kitap yazan ilk hadîs âlimi Muhammed b. İsmail el-Buhârî (194—250) oldu. İshak b. Râhûye'nin arzusu istikametinde, on yıldan fazla bir sürede Buhârî, "Câmi'u's-Sahîh"i toplamaya başladı. O, aynı rivâyetçilik anlayışı ile Tarihu'l-Kebîr, Tarihu'l-Evsât ve Tarihu's-Sağîr adlarındaki tarih kitaplarını yazdı. Buhârî'den önce hadîsleri toplayan çok sayıda hafız varsa da özellikle sahîh hadîsleri ihtiva eden kitap yazarları yoktur (21).

İslâm'da tarihçiliğinin teşekkülünde, Siyer (22), Megazi, Tabakat ve Terâcîm türünden İslâm tarihi kaynaklarının telifinde hadîs tedvininin payı çok büyüktür. Aynı şekilde râvilerin ve haberlere esas teşkil eden rivâyetlerin tesbitinde "Kütübü Sitte" ve öteki önemli hadis kitaplarının katkısı büyük oldu. Hadîs bilginlerinin, rivâyetleri metin ve senet yönünden tesbit etmeye, râvilerin durumlarını açıklamaya (cerh ve ta'dil) önem vermeleri ilk İslâm tarihi verilerinin, dolayısıyla Siyer ve Megâzi kitaplarının sağlam ve güvenilir temellere dayanmasını sağladı (23).

Hadîs bilginlerine göre, Hz. Muhammed (sas)'e izâfe ve isnad olunan herşey hadistir. Bu bakımdan onlar Hz. Peygamber'den duyulan ve rivâyet edilen şeylerin hepsini kayıt ve zaptetmişlerdir. Öyleyse Siyer ilminin kurucuları esas itibarıyla hadîs âlimleridir (24). Zaten ilk siyer yazarlarının tamamına yakını muhaddistir, Ürve, Eban b. Osman, Zührî vb. gibi. İlk Siyerciler sayabileceğimiz bu hadis bilginleri, imkânları ölçüsünde Hz. Peygamber'in hayatına (siret) müteallik tüm bilgileri ve belgeleri toplayıp zaptetmişlerdir. Ünlü bilgin es-Sahâvî, "Tarih, hadis ilimlerinden bir ilmdir" derken İslâm Tarihi ile hadis rivâyetçiliği arasındaki güçlü bağa işaret etmektedir.

21 ez-Zebidî, Sahih-i Buhari Muhtasari Tecrid-i Sarih Tercümesi, C. 1, s. 216 vd.

22 "Siyer" kelimesi, "sire'nin çoğulu olup, davranış, gidişat anlamlarına gelir. Bu kelime, İslâm'dan önce, halk idaresindeki tutum anlamına geliyordu. Siyer kelimesinin anlamı Radiuddin es-Sarahsî ile farklılık gösterir. O şöyle der: Sire, İslâm hukukunda Peygamberin davranış şekli, özellikle savaştaki tutumu anlamına gelir. Binaenaleyh, uluslararası hukuk, yabancılarla kendinden olanlar arasında bir ayırım yapmak zorunlu olduğu savaş zamanlarında sözkonusudur. es-Sarahsî, bu açıklamadan sonra, kendi görüşünü şöyle belirtir: "bil ki, siyer sire'nin çoğuludur. Biz onu bu kitabın başlığı olarak kullandık, çünkü bu kitapta müslümanların savaş durumunda müşriklerle ve gayri müslümlerle vs. olan ilişkileri işlenir". (es-Sarahsî, el-Mebcut, X, 2; el-Muhit, fol. 567a); ayrıca bkz. Hamidullah, Avant-Propos dans le Commentaire de Sarakhsî sur Livre de la Conduite de l'Etat Musulman de Muhammed ach-Chaibânî, s. IX-X, İbn Hişâm, Sire, 1, 224; el-Maverdi, el-Ahkamu's-Sultaniyye, s. 235.

23 Tecrid Tercümesi, C. 1., s. 2—3.

24 Tecrid Tercümesi, 1, s. 3.

İslâm tarihini, İslâm'ın tebliğ, uygulama ve yayılış dönemi olması bakımından, Hz. Peygamber (sas)'ın yaşadığı devre inhisar ettirdiğimizde, ilk tarihî kaynaklar onun yakın arkadaşları, ilk müslümanlar, ilk mücâhitler ve ilk dâvetçiler olan ashâbını, yaşadıkları devri ve olaylarını -râşid halifeler devri de dahil olmak üzere- kaydettiler ve İslâm tarihçiliğinin kaynakları olan asıl rivâyetleri topladılar. Bu bakımdan "Tabakât" ve "Terâcim" kitapları İslâm Tarihçiliğinde birer kaynaktır. İbn Sa'd'ın Tabakât'ı, Ebû Amr b. Abdî'l-Berr (368—463 H.)'in "el-İstîlâb"ı, İzzuddin b. el-Esir (555—630)'in "Üsdü'l-Gâbe'si, İbn Hacer el-Askalânî (773—852)'nin "el-İsâbe'si, meselâ, İslâm tarihçilerinin en çok müracaat ettikleri ve kullandıkları malzeme oldu.

c) İslâm Tarihinin Kaynakları

İşte, İslâm'ın, Kur'ân'ın açıklaması ve uygulaması konumunda olan "Sünnet", bu şekilde tesbit ve zaptedildi. Hadîs bilginlerinin güvenilir rivâyetleriyle tesbit edilen Sünnet, Kur'ân'ı da tevâtür yoyuyla bilmemizi sağladı, yani rivâyetçilik Kitâbullâh'ın da temellerinden biri oldu. Hadîs kitapları, İslâm tarihinin kaynakları arasında, Kur'ân'dan sonra, ikinci sırada yer aldı.

Kısacası, "sözlü İslâm tarihçiliği"de, İslâm'ın doğuşu ile başlamış olup Hicri I. yüzyıldan itibaren teşekkül etmiştir. Buna göre, İslâm'da tarihçilik iki yönlü ve iki aşamalı olmuştur: 1) Sözlü tarihçilik; ilâhi vahyin Miladî 610 yılında Allah resûlünün kalbine ve lisanına inmesinden hemen sonra başlamıştır denilebilir, zira Hz. Muhammed (sas) kendisine gelen vahyi veya Kur'ân âyetlerini okur-yazar durumdaki sahâbilerine yazdırdığı gibi ezberletmiştir de. Hz. Peygamber'in lisanından işittikleri Kelâmullah'ı aynen ezberleyip zabteden sahâbiler bunun sonraki nesillere geçmesini sağlayan ilk râviler oldular. Neticede tarihçiliğin temel kaynaklarından biri olan "sözlü belge" teşekkül etti ve ashab kendilerine nakledilenleri çeşitli yollarla sonraki nesillere ulaştırdılar. Bu sebeple, İslâm'da tarihin kurucuları olarak önce sahâbiler sonra da tabiîler zikredilmelidir. Zira, tabiun da, hem sözlü hem de yazılı tarihçiliğin teşekkülünde önemli katkıları olan, İslâm'ın sonraki kuşaklara ulaşmasında önemli rol oynayan bir kuşaktır. Kays b. Ebi Hazm el-Becelî (97), Kays b. Ubad el-Kaysî (80), Alkame b. Kays en-Nehai (62), Sa'id b. el-Müseyyeb (94), Ebû Seleme Abdurrahman b. Avf ez-Zühri (94), eş-Şa'bî (103), kadî Şüreyh b. el-Hâris (80) vb. bunların en seçkinleridir. 2) Yazılı tarihçilik; tarihin ilk yazılı malzemesi ve vesikaları olan Vahyin yazılması ve hadislerin tedvin-tasnif edilmesi, hadis ilminin teşekkülü ve kitaplarının yazılmasıyla birlikte başlamıştır. Siyer, megâzi, tabakât ve terâcim kitapları yazılı tarihçiliğin ilk örnekleridir.

Tarihî kaynaklar, hangi türden olursa olsun, sözlü veya yazılı birtakım madde ve malzemedен yararlanılır. İşte tarihe ait bilgileri veren bu madde ve malzemeye "tarihin menbâi" veya "kaynağı" denir. Tarihle, yani insanların ve toplumların

çeşitli yaşayış şekilleri ve davranış biçimlerinin akışıyla ilgili bilgilerimiz yaşadığımız zamanla sınırlı kalan müşahedelerimize dayanan az bir bölümü dışında, genellikle başkalarının bildirdiklerine (rivâyet-haber-müşahade) dayanır. Dolayısıyla geçmişimizi ve geçmişteki olayları çoğunlukla başkalarının yazılı veya yazısız olarak bildirdiklerinden öğreniriz. Başka bir deyişle, başlangıçtan bu yana yazılı olarak nakledilen haberler, kitâbeler, şecereler ve vakanüvislerin eserleri, takvimler ve hal tercümeleri, seyahatnameler tarihin yazılı kaynağını; kendisinin veya başkalarının başından geçenleri manzum veya mensur hikâyeler tarzında nakledenlerin rivâyetleri, ünlü kişilerin ağızdan ağıza aktarılan kıssaları, destanları anekdot ve fıkraları da sözlü (şifâhî) tarih kaynaklarını oluşturur.

Tarih araştırmacılığının en önemli yönlerinden birisi işte bu yazılı ve sözlü tarihi kaynakları en iyi şekilde kullanıp değerlendirmektir; ilk önce kaynak seçimi, sonra yorumlama ve değerlendirme, daha sonra da elde edilen bilgileri düzenli ve sistemli bir tarzda tahlil edip sunmak sağlıklı bir tarih araştırmasının temel ilkele-ridir. Ayrıca, seçilen kaynakların iç ve dış eleştiriye tabi tutulması, yazılı ve sözlü belgelerden elde edilen bilgilerin karşılaştırılması ve doğruluklarının tesbit edilmesi gerekir. Ancak, böyle bir metot takib edildiği takdirde tarihin kaynakları, hurafelerden ve tarih bilimi de hurafecilikten ve tahrifcilikten kurtulabileceği gibi, tarihçilikte objektiflik temel ilkesi de uygulanmış olacaktır.

Tarih çalışmalarının çeşitli gayelere yönelik olduğunu daha önce söyledik; araştırma merakı ve bilme isteği ile tarih çalışması yapıldığı gibi, her milletin ve devletin siyâsî, idârî ve askerî tarihini, madde ve mânâ alanında gösterdiği gelişimleri ya da herhangi bir milletin millî tarihini, içtimâî, iktisâdî ve kültürel değerlerini gerçek yönleriyle ortaya koymak ve yeni kuşaklara ulaştırıp tanıtmak amacıyla da tarih yazılır. Bununla birlikte, emperyalist veya ideolojik emellerle, siyâsî nüfuz ve idari hakimiyet gayesiyle ya da sahte tarihçilik yapmak için tarih yazanlar da vardır. Bu durumda, yazılış amaç veya ülküsüne bağlı olarak tarihin malzemesi değişiklik gösterir.

Oysa tarih araştırmacısı, gerçekte, inceleme ve araştırmasını, kendi politik ve millî eğilimlerinin, ideolojik yargılarının dışında tutan, tarihçilik adına tarih yazan bir insandır. Bilimsellik, tarafsızlık, araştırmacılık, eleştircilik araştırmasının temel ilkeleridir. Kuşkusuz, her devir, tarih için yeni konular, tarihçi için de yeni meseleler, metotlar ve yaklaşımlar getirir. Neticede tarihçilik devamlı olarak değişir, gelişir ve yenilenir.

ç) İslâm Tarihi Yazımcılığı:

İslâm dünyasında tarihçilik, Kur'ân ve Hadîs'ten sonra, "Siyer ve Megâzi" türünden tarih yazımı ile başlar. Hadîslerin tedvin edilmesi, Kur'ân tefsirlerinin yazılması, esbâb-ı nüzul konusuna ağırlık verilmesi Müslümanları Hz. Muhammed'in hayatını daha yakından tanımaya, her yönüyle bilip tesbit etmeye yöneltti.

Müslümanların Ehl-i Kitab ve öteki dinlere mensup kişilerle birlikte yaşamaları, Fars ve Bizans medeniyetlerine mensup milletlerle bir araya gelmeleri, Kur'ân'ın öteki peygamberlerden ve kavimlerinden söz etmesi vb. sebepler de onları İslâm Peygamberi'nin Sireti'ni tüm yönleriyle zabtu rabt etmeye sevketti. Ayrıca, tefsir, hadis, fıkıh ve benzeri ilimlerin teşekkül etmesi ashâb devrinin, olgun ve örnek halifelerin icraatlarının tüm yönleriyle bilinmesini gerekli kıldı, neticede Müslüman Toplumda "Peygamber Tarihçiliği" başladı ve "Peygamberler Tarihi İlmi" (Kıyas-ı Enbiya) teşekkül etti (25).

Fetih hareketleri de İslâm'da tarihçiliğin teşekkülünde etkili oldu. Müslüman Araplar, fetihler sayesinde komşu milletler ve devletlerle münasebetler kurdular, onların yaşayışı hakkında bilgi sahibi oldular; beraber yaşamak durumunda oldukları bu insanların millî ve mânevî değerlerini, tarihlerini öğrenmek istediler, bu gaye ile kitaplarını Arapçaya tercüme ettiler. Özellikle Abbasiler zamanındaki tercüme akımı tarihçiliğin gelişmesine ve yeni bir görünüm almasına sebep oldu. Ancak bu eserler genellikle Rumlar, Persler, Yahudiler vb. toplumlar ile tarihleri hakkında bilgi veren kitaplardı. İslâm tarihçiliği, bir yandan Peygamber devrini dînî, siyâsî ve ilmî yönleriyle tanıma merak ve isteği, diğer yandan da İslâm öncesi milletlerin ve devletlerin tarihleri ile Yunan düşüncesini ve edebiyatını tanıyan ve bazı Süryani yazarların yazdıkları eserleri tanıma imkânı bulan Müslüman yazarların Bizans ve Fars medeniyetlerini tanıma arzusu ile genişledi; Siyer ve Megâzi kitaplarının yanı sıra, "Futûh" kitapları ve "Peygamberler Tarihi" "İslâm Tarihi"ne eklendi, bu ilim genel tarihçiliğe doğru gelişti. Böylece, "rivâyetçi tarih yazıcılığı", yani "vakânüvislik" başladı.

Bu şekilde devam eden tarihçiliğe, hadislerin senetlerinin araştırılıp tesbit edilmesi zaruretinin ortaya çıkması üzerine, ashâbın ve tabiinin, yani senette yer alan râvilerin hal tercümelerini ve öteki durumlarını konu edinen "Tabakât ve Terâcim" kitapları ilâve edildi. Tabakât ve Terâcim kitaplarının en eskileri Muhammed b. Sa'd (öl. 230)'ın "Tabakâtu's-Sahâbe'si ile İbn Kuteybe'nin "Tabakâtu's-Şuara"sıdır. Ebû Zeyd Belhî'nin "Süveru'l-Ahkâm"ı ile Ebû İshâk'ın "Mesâliku'l-Memâlik"i de en eski "mesâlik" kitaplarıdır (26).

Öte yandan, Müslümanların, Peygamber'in (sas) hadislerini toplamak ve doğruluklarını tesbit etmek gayesiyle, büyük bir titizlikle hadis rivâyetlerini değerlendirmeye çalışmalarını başlatmaları bir yandan "Hadîs Usûlü" ilminin teşekkül etmesini sağlarken, diğer yandan tenkitçiliğin müslümanlar arasında yerleşmesine önemli tesirde bulundu. Neticede hadisçilikte esas unsurlardan biri olan "tenkitçilik" (cerh ve ta'dîl) birçok müslüman tarihçinin rivâyetçilik anlayışında etkili

25 M. Şemseddin (Günaltay), İslâm'da Tarih ve Müverrihler, s. 12.

26 M. Şemseddin, adigeçen eser, s. 4; İbn Haldun, Mukaddime, s. 5, S. Ulu-dağ tercümesi, 207.

oldu. Ne var ki, müslümanlar hadîşçilikte gösterdikleri titizliği tarihî rivâyetlerin toplanmasında göstermediler. Dolayısıyla tarih kitaplarında tenkitçilik gerektiği gibi işlenmedi, tenkid ve terkib an'anesine dayanan bir tarih metodolojisi geliştirilemedi.

Olayların akışından, toplumların, madde ve eşyanın gelişmesinden, mevcut durumundan ve gelecekte nasıl olması halinden, insanlığın madde ve mânâ plânındaki gelişmesinden sözeden tarih, yazış veya yazılış tarzına göre şu kısımlara ayrılır:

- a) Rivâyetçi veya naklî yazış; bu tür tarih, olayları sebep-illet yönünden incelemeyi amaçlayan ve doğrudan doğruya nakletme esasına dayanır.
- b) Öğretici veya şer'î tarih yazış; inanç, düşünce ve felsefe üzerine yazışır.
- c) Neden-nasıl veya tekevvünü tarih yazış; araştırıcı ve inceleyici metoda göre tarih yazışdır.
- d) Sosyolojik tarih yazış; tarihî, olayların dayandığı esaslar ve tarih kanunlarıyla birlikte açıklamaktır.

Ayrıca, tarihî eserler, temel kaynaklardan doğrudan ya da dolaylı olarak yararlanılıp yazılışlarına göre, birinci el, ikinci el ve üçüncü el'den yazılmış tarih kitapları diye de tasnif edilir. Nitekim tarih çalışmaları, belirli bir devlet, millet, ülke veya bölge çerçevesinde oluşlarına göre, umûmî ve husûsî veya millî tarih, Eski Çağ, Orta Çağ, Yakın Çağ, Yeni Çağ tarihi gibi adlar alır.

İlk üç yüzyılda Müslüman Toplumunda genellikle iki tip tarih yazıcılığı oldu; birincisi "vakâyinâme" ciliğidir ve en çarpıcı örneğini Taberî (öl. 310 / 923)'nin tarihi oluşturur. Ancak bu vakâyinâme'lerin kaynağı yine Hz. Peygamber (S.A.S.)'in hayatı, nübüvvetinin özellikleri ve yaşadığı devirde meydana gelen olaylar oldu. Bu yönden, bu tür tarih yazımının gelişmesinde Sünnet'in bilinip kaydedilmesi anlayışının etkisi büyüktür. Ancak, İslâm'da tarihçiliğin başlayıp gelişmesinde itici etken din'dir. Nitekim, kutsal dinler tarihi, İslâm tarihçiliğinin gelişmesinde ve ikinci türde bir tarih yazıcılığının oluşmasında etkili oldu. Böylece ikinci tür tarih yazıcılığı din bilginlerinin tarih yazıcılığındaki özel ilgi alanına girdi. Ne var ki, vakâyinâmecilik ve biyografik lügatçilik tarzındaki bu iki tür tarih yazıcılığı son zamanlara kadar tarih yazıcılığının standart biçimi olarak devam etti. Her iki tür metodla yazılan İslâm Tarihi kaynakları çeşitli dillere çevrildi (27).

Ünlü bilgin İbn Hazm, İslâm'ın başlangıcından günümüze kadar rivâyet yoluyla naklolunan eserleri ve haberleri altı dereceye ayırır:

- 1— Tevâtür yoluyla naklolunan Kitâbullah,

27 İslâm Tarihi, Kültürü ve Medeniyeti, Hikmet yay. İst. 1988, 1, 14—15.

- 2— Bütün bilginlerin çağlar boyunca kuşaktan kuşağa aktardığı ibâdetler ve ahkâmı ile ilgili naslar, âyetler ve mu'cizeler,
- 3— Sika râvilerin senetleriyle birlikte bildirdikleri şeyler,
- 4— Sika râviler kanalıyla gelen munkatı' senetli nakiller,
- 5— Bilginlerin bilginlere veya sika râvilerin sika râvilere naklettikleri ve senetlerinin son halkası Hz. Peygamber'e dayanan nakiller; fakat bunlar bazı sebeplerle cerhedilebilirler,
- 6— Yine tüm bilginlerden bilginlere veya sika râvilerden sika râvilere intikal eden, fakat Hz. Peygamber'e kadar ulaşmayan, yalnızca bir sahâbi veya tabîinin bir konudaki sözlerine dayanan nakillerdir.

Bir başka deyişle İslâmî nakiller, a) Kur'ân, b) Sünnet, c) Tefsir, d) Siyer ve Megâzi, e) Melâhim ve Ahbâr kitaplarıdır (28).

Geçmişteki toplulukların yaşayışları, Peygamberlerin durumları, hükümdarların devletleri ve siyasetleri ile ilgili halleri bize bildirmesi bakımından iki tür tarih yazıcılığı olduğuna dikkat çeken İbn Haldun, İslâm Tarihi'nin genelde nakle dayanan bir ilim olduğunu belirterek şunları söyler:

"Tarih, birçok kaynaklara, çeşitli bilgilere, güzel düşünceye ve kararlılığa muhtaçtır. Çünkü haberler ve rivâyetleri konusunda yalnızca nakle dayanılır da an'anelerin esasları, politik kurallar, umranın tabiatı ve insan topluluğundaki haller hâkem kılınmaz, bu hususta gâib olan şahid olana, hazır olan geçmişe kıyaslanmazsa, bu konularda hataya düşmekten, yanılarak doğruluktan uzaklaşmaktan kurtulunulamaz. Tarihçilerin, tefsircilerin ve nakilcilerin hikâyelerde ve vakalarda hataya düşmelerinin sebebi, çoğunlukla, zayıf ve sağlam demeyip sadece nakle dayanmaları, bu hususları asıllarıyla karşılaştırmayıp, emsalleriyle mukayese etmeyip, hikmeti esas almayıp, kâinatın tabiatına bakmayıp, haberlerde basiret ve düşünceyi hakem kılmayıp yalnızca nakli almalarıdır. Bu yüzden haktan saptılar, vahim ve hâta sahrasında birbirleriyle yarıştılar. Özellikle anlatımlarda geçen askerlerin ve malların sayılarını sıralarken bu durumda kaldılar, çünkü bu konularda yanılma ve yalan daha kolaydır. Mesûdî, Taberî ve bazı tarihçilerin isrâiliyâtı ile ordular hakkında verdikleri haberler buna örnek gösterilebilir" (29).

Bu durumda İslâm tarihinin dayanması gereken birtakım özel ilkeler ve İslâm tarihçisinin taşıması icâbeden bazı vasıflar vardır. Birçok İslâm tarihi araştırmacı bu konudaki görüşlerini kitaplarında açıklamıştır. Meselâ, İbn Haldun'un İslâm tarihçisinde görmek istediği özellikler şöyle sıralanmaktadır: "Onun için bu ilimle uğraşan siyâsetin kurallarını ve varlıkların tabiatlarını bilmek durumundadır. Yaşayış şekilleri, ahlâk, din-gelenek mezhep ve öteki haller itibarıyla milletler,

28 Tecrid Tercümesi, 1, 95—96.

29 İbn Haldun, Mukaddime, s. 9—10, S. Uludağ, terc., s. 27.

ülkeler ve çağlar arasındaki değişiklik hakkında bilgi sahibi olması, geçmişteki durumları mevcut duruma bakarak kavraması, geçmiş ve şimdiki durum arasındaki uygunluk ve ayrılık koşullarının bilmesi, milletlerin ve devletlerin ortaya çıkış sebeplerini tanınması, o devleti yönetenlerin durumlarına ve haberlerine vakıf olması icâbeder. Sonunda, yaptığı karşılaştırma ile haber ile olay arasındaki uyumu tesbit eder. Günlerin geçmesi ve çağların değişmesi ile millet ve toplulukların durumlarının da değişeceği hususunun dikkate alınmaması tarihteki önemli hataların sebeplerindendir ve bu hususta dikkatli olunması gerekir" (30).

Bununla birlikte, tarih ilmi genellikle önceki insanların ve toplulukların önemli sayılan veya maddî ve mânevî yöndeki gelişmesi üzerinde etkili olan olaylar ve kurumlardan, Adem peygamberden tarih yazarının yaşadığı zamana kadarki insanlık tarihinin önemli hâdiselerinden sözetti. Ancak birçok tarih kitabı hükümdarlar adına yazıldıklarından tarih bilimi özellikle o hükümdarın kahramanlığı, savaşları ve siyâsî ve askerî alandaki durumu vb. konular üzerinde durdu. Devletlerin ve milletlerin sosyo-kültürel yapıları, inanç ve ahlâk durumları, sosyal ve ekonomik düzenleri inceleme konusu olmadı; hattâ râviler, rivâyetleri ve onlara dayanan vakalar tenkid edilmedi, olduğu gibi alınan haberler üzerine hüküm verildi. Râviler ve rivâyetleri hakkındaki değerlendirmeler "ricâl (râviler) ilmi"nin teşekkülünden sonra oldu. Râvileri tenkit gayesiyle ilk eser yazan Yahya b. Sa'd el-Kattan'dır. Ahmed b. Abdi el-İclî (öl. 261), Abdurrahman b. Hatim er-Râzî (öl. 327), İmâm Darekutnî, Kâmil b. Adfî bu konuda eser yazan öteki şahıslardır (31).

Belirtmek gerekir ki, çok sayıdaki Siyer ve İslâm Tarihi kitaplarının kaynakları oldukça sınırlıdır; asırlar boyunca yazılan ve binlerce sayıda bir çokluğa sahip olan bu kitapların tamamına yakını gerçekte, İbn İshâk, İbn Sa'd, Vâkidî ve Taberî gibi üç dört kaynağa dayanır; İslâm âlemindeki bütün siyer ve İslâm tarihi kitapları muhteva ve metod yönlerinden bunlara dayanılarak telif edildiler. Oysa adlarını zikrettiğimiz bu en eski İslâm tarihçileri bazı hadîs bilgileri ve "ricâl ilmi" sahipleri tarafından şiddetle eleştirildiler (32).

d) *En Eski İslâm Tarihi Kaynakları ve Özellikleri*

Hicrî IV. yüzyıl tarihçilerinden Mes'udî, "Murûcu'z-Zeheb" adlı ünlü eserinin "mukaddime"sinde kendisinden önce 80 kadar İslâm Tarihi yazarı olduğunu söylerken ve Arabların İslâm tarihçiliğine verdikleri önemi vurgularken, çağımız müdekkik ve muhakkik âlimlerinden Muhammed Hamidullah, İbn İshâk'ın

30 Mukaddime, s. 10, S. Uludağ terc. s. 27. İbn Haldun'un tarih anlayışı için ayrıca bkz.; Doç. Dr. Ahmet Arslan, İbn Haldun'un ilim ve Fikir Dünyası, Kül. Bak. yay., Ankara 1987.

31 Mevlânâ Şibli, Asr-ı Saadet, çev. Ö. Rıza Doğrul, 1, 46-47.

32. Mevlânâ Şibli, aynı eser, 52-55; ayrıca bu konuda bkz. Hulefâi Raşidin böl.

27. müslüman tarihçi olduğunu, ilk müslüman tarihçilerden ondan önce yaşamış 27 tarih yazarı bulunduğunu haber verir ve günümüzde bunlara başka isimler de ilâve edilebileceğini söyledikten sonra şu isimleri ilk İslâm tarihçileri listesine ekler: Akil b. Ebî Tâlib, Ziyâd b. Ebî Süfyan, Mahreme b. Nevfel, Dağfel b. Hanzala, Ubeyd b. Şerye el-Cürhümî, Ebû Kitâb, el-Hatîf b. Zeyd b. Cuayne, Zeyd b. Keyyâs en-Nemrî, İbnü'l-Kerra el-Yeşkurî, Yezid b. Bekr b. De'b, İsâ ve Yahya'nın çocukları, Alaka b. Kerim el-Kilâbî, Sakhar b. Ayyaş (Abbas el-Kilâbî), Ürve b. Zübeyr, Salih b. İmrân es-Sa'dî, Amir es-Şa'bî, Vehb b. Münebbih, Katade b. Diâme, İbn Şihab ez-Zühri, Ebû Mihnef Lut, Şebil b. Ürve ed-Deb'î, Mûsâ b. Ukbe, Ebû Umeyr Mücâhir b. Sa'id el-Hemdanî, Abdullah b. Abbas b. Ebî Rebia, Muhammed b. es-Sa'ib el-Kelbî, Avane b. el-Hakem (33).

İlk siyer ve İslâm Tarihi çalışmalarının Hicretin 100. yılından sonra başladığını daha önce söyledik. İlk Megâzi ve Siret çalışmaları Hicretin 120. yılında Ömer b. Abdülaziz devrinde yapıldı. Zühri, Hicrî 121'de, "Megâzi" konusunda müstakil bir kitap yazdı. Bu konuda ikinci isim III. halife Hz. Osman'ın oğlu Eban (100/718)'dir. Hicretin 20. yılında doğan Eban, Emevî halifesi Abdülmelik zamanında Medine valiliği ve kadılık yaptı. Eban b. Osman'dan sonra doğan ve ortaya çıkan Urve b. Zübeyr de Megâzi'de bir hüccetti. Urve'den sonra Şurahbil b. Sa'dâi zikretmek gerekir. Zühri'nin talebelerinden Musâ b. Ukbe (öl. H. 141) ve Muhammed b. İshâk (öl. H. 150) Megâzi ilmini geliştirip olgunlaştırdılar. Bu durum bize, Hz. Muhammed'in Sireti'nin onun ölümünden çok kısa süre sonra yazıldığına açık delil teşkil eder. İmam Şa'bi (öl. 109 H.), Vehb b. Münebbih (öl. 114 H.), Asım b. Ömer b. Katade el-Ensârî (öl. 121 H.) Megâzi ve Siret sahasında isim yapmış ilk yazarlardandır (34). es-Sahâvî, Welhausen, Muhammed Hamidullah, Horovitz, H. Lammens, Şemseddin Günaltay ve Mevlânâ Şibli gibi ilim adamları en eski İslâm tarihçileri ve siyer yazarları hakkında ayrıntılı bilgiler verirler.

İlk tarihçiler, insanlığın geçmişine ait önemli olayları ve bunlarla ilgili çeşitli kaynakları eserlerinde derleyip topladılar. Ancak, tenkitsiz ve tertipsiz olarak derlenen bu haberler sonraki tarihçiler için önemli güçlükler ortaya çıkardı. Değişik kaynaklardan gelen ve farklı yönlerde bilgiler veren haberler karşısında sonraki tarihçiler vehme kapıldılar, farklı yönlerdeki rivâyetleri birbirinden temyiz edemediler veya birleştiremediler. Bazan da onları daha anlaşılabilir ve karışık bir duruma soktular, uydurdukları birtakım rivâyetleri de onlara ilâve ettiler. Onlardan sonra

33 M. Hamidullah, Siretubni İshak, mukaddime s. yb ve yt. Bu ilk müslüman tarihçiler için bkz.: İbn Nedim (Ziyad b. Ebî Süfyan), Fihrist, s. 89; en-Nevevî Tehzibu'l-Esmâ, 426 -Akil b. Ebî Talib için-; Ebû Saffan Mahreme b. Nevfel için de aynı kitap, 543'e;

34 Mevlânâ Şibli, Asr-ı Saadet, 30 - 55 arasına bkz; J. Horovitz, el-Megâziu'l-Ülâ ve Muellifûha, 7 vd.

gelen tarih araştırmacıları bu şekilde telif edilen eserlere tâbi oldular ve onları takib ettiler. Buldukları rivâyetleri tenkid etmeden olduğu gibi aldılar ve naklettiler. Aynı şekilde bu rivâyetlere dayanan olayları ve oluş şekillerini de araştırma yoluna gitmediler, saçma rivâyetleri atmadılar. "Taklitçi Tarihçilik dönemi" başladı. Onlar bu taklitçi tarihçilik zihniyetini sonraki kuşaklara da miras bıraktılar.

Ancak, en eski müslüman tarihçiler, devletler ve milletler tarihine dair birçok eser yazdılar. Önceki çağlarda yaşayan toplulukların ve milletlerin hayatlarıyla ilgili rivâyetleri derlediler. Bunları geniş ölçüde sonraki kuşaklara ulaştırdılar. Bu bakımdan yaptıkları hizmet büyüktür. Fakat kendilerinden öncekilerin rivâyetlerini sağlıklı biçimde kitaplarına alan ve bunu olduğu gibi nakledenlerin sayısı pek fazla değildir.

İlk İslâm Tarihçilerinin çalışmalarını ve gayretlerini, bilgi ve kültür durumlarını takdir eden M. Şemseddin Günaltay, bu konuda şöyle der: "İslâm tarihçileri çalışmaları ve gayretleri, geniş bilgileri ve zengin kültürleri ile sonraki nesillerin şükranlarına müstahak olmuşlardır. Ancak, bıraktıkları eserler, bugünkü ilmi telakkiye göre, usûlî birer tarih kitabı addolunamazlar. Fakat asri usûllerle tevfiken tedkikatı tarihiyede bulunacaklar için her biri kıymetli bir hazine-i vesîkadır. Eski tarihlerimizin kıymetleri de esasen bu nokta-i nazardandır ki, pek büyüktür" (35).

Önceki müslüman tarihçileri değindiğimiz eksiklikleri ve olumsuz yönleri itibariyle eleştiren İbn Haldun, eserlerinde çürük haber olanlara Mesûdî ve Vâkidî'yi örnek gösterir; Ayrıca Taberî, İbn İshâk, İbn Kelbî, Muhammed b. Ömer, el-Vâkidî ve Seyf b. Ömer'i de "öncekilerin kitaplarındaki rivâyetleri sonradan yazdıkları eserlerine olduğu gibi nakledenlere" misal verir (36).

Evet, bu zikredilen kişiler özellikle İmâm Mâlik ve öteki hadîsçiler tarafından da eleştirildiler. Zaten İbn İshâk'ın eseri tam olarak bize ulaşmadı. Fakat bu eseri ihtisar eden İbn Hişâm'ın eseri günümüze intikal etti. İbn Hişâm bu eserini Bekkâî'ye isnad ettirerek zikreder (37).

İbn Sa'd'ın rivâyetlerinin birçoğu Vâkidî'ye dayanır ve zayıftır. Taberî güvenilir tarihçilerden biri olmakla birlikte, eserinin muhtevası için aynı şey söylene-

35 M. Şemseddin (Günaltay), İslâm'da Tarih ve Müverrihler, İstanbul Evkaf-ı İslâmiyye mat. 1342/1240, s. 3—4. M. Şemseddin, ilk megâzi ve siyer yazarının hicrî 1. yüzyılda vefat eden Urvetü'nü Zübeyr olduğunu söyler. Emevi saltanatının sonlarında bir "megâzi" yazan Zübeyr hanedanı azatlılarından İbn Ebî Ayyaş'ın "imamu'l-megâzi" sayıldığını, fakat İbn İshak'ın devrin en önemli Siyer ve megâzi âlimi olduğunu bildirir, s. 13.

36 İbn Haldun, Mukaddime, s. 4.

37 Mevlânâ Şibli, Asr-ı Saadet, s. 52.

mez. Çünkü o, tıpkı İbn Sa'd gibi, rivâyetlerinin çoğunu görgü şahitlerinden almaz, onları başkaları başka râvilere isnad ettirirler. Ayrıca Taberî'nin râvileri arasında Seleme b. Ebran ve İbn Seleme gibi bir takım güvenilmeyen rivâyet sahipleri vardır (38).

Taberî, İbn Sa'd, Vâkidî, İbn Kelbî ve Mes'udî gibi tarihçilerin eserleri geneldir; bir yandan İslâm'ın doğuşuna kadar ki çağların tarihi, diğer yandan başlangıcından itibaren İslâm'ın, İslâm devletleri ve milletlerinin tarihidir. Mes'udî ve onu takip edenler de bu metod üzere kaldıktan sonra, daha sonra gelenler genel tarihçilikten ayrıldılar, sınırlı bir tarih anlayışına, çeşitli ülkelerin tarihine veya millî tarihçiliğe yöneldiler. Sınırlı sayıdaki milletlerin ve devletlerin tarihleri veya yaşadıkları devrin olaylarının anlatımı ile yetindiler. Yaşadıkları ülkelerin veya bölgelerin hâdiselerinin anlatımına ve tarihine ağırlık verdiler. Endülüslü tarihçisi Ebû Hayyan b. Halef (öl. 459/1096), Kuzey Afrika tarihçisi İbn Refîk (İbrahim b. Kâsım), İbn Asâkir ve Makrîzî bu türden eser yazan ünlü tarihçilerdir (39).

Daha sonra "taklitçi tarihçiler" türediler; bunlar öncekilere uydular, önceki devletler ve milletlere ait rivâyetleri ve olayları kuru rivâyetler halinde naklettiler, sosyal, ekonomik, politik ve öteki illetlerden soyutladılar. Mukallit tarihçiler anlatılagelen haberleri tekrarladılar; anlatılması ve açıklanması kendilerine zor geldiği, taklid sınırını aşan bir konu olduğu için sonraki çağların olaylarını ve o çağlarda yaşayan toplulukların durumlarını ele almadılar.

İbn Haldun, en eski tarih yazarlarını ve mukallit tarihçileri şiddetle eleştirir. Ona göre, Mukallit tarihçiler eski çağlarda yaşamış bir devleti anlatırken, ister vehm ve yalan olsun, isterse doğru ve gerçek olsun, o devletle ilgili tüm haberleri derleyip topladılar. Ancak o devletin kuruluşunu ve yükselişini sağlayan sebepler üzerinde durmadılar. Bu bakımdan verdikleri bilgiler okuyucuyu doyurucu olmadı. Tarihi seven kimse o devlet hakkında yeterli bilgi elde etme merakı içinde kaldı, devletlerin kuruluş ve yükseliş sebeplerini öğrenmeye çalıştı.

Daha sonra muhtasar tarih yazıcılığı yapan yeni bir tarihçiler topluluğu ortaya çıktı. Kitaplarını çok öz biçimde yazdılar. Hükümdarların ve şehirlerin adlarını yalnızca zikretmekle yetindiler. Ancak, bunlar tarihin sağladığı tüm yararları yok etmişlerdir, bilinen tarih anlayış ve metodunu ortadan kaldırmışlardır (40).

Bütün bu söylenenlerden şu sonuca varıyoruz: Siret ve megâzi kitaplarının, en eski İslâm tarihi kaynaklarının hadîs eserleri derecesinde bir güvenilirliği yoktur. Bu durumun en önemli sebebi, bütün tedkik ve tahkik ihtiyacının hadîse hasrolun-

38 Mevlânâ Şibli, aynı eser, s. 53, S. Hizmetli, Tarihi Rivâyetlere Göre Hz. Osman'ın Öldürülmesi, A.Ü.İ.F.D., C. XXVII, s. 150-152.

39 İbn Haldun, Mukaddime, s. 5.

40 Aynı eser, s. 5.

ması, Sîret'e ait rivâyetlere fazla itina gösterilmemesidir. Mevlânâ Şibli, meselâ, ünlü hadis bilgini Zeynüddin'in manzum "Sireti"nin mukaddimesinde, "öğrenmek isteyen bilmelidir ki, Siret kitapları sahîh ve gayr-i sahîh rivâyetleri bünyesinde toplamıştır" dediğini bize bildirir (41).

Siret yazarlarının sebep-müsebbep (causalité) silsilesini ihmal ettiklerini ve bunları aramaya önem vermediklerini söyleyen Mevlânâ Şibli şunları yazar: "En eski tarih kitaplarında zaferlere, kahramanlıklara, harplere büyük önem veriliyor, devrin sosyal durumları, ya külliyen ihmal ediliyor, yahut koca eserlerin içinde öteye beriye dağıtılıyordu. O derece ki bunların dikkati çekmesine imkân kalmıyordu. Müslümanlar arasında telif hareketi başladığı zaman örnek ittihaz edilecek eserler bunlardı. Bunun neticesi olarak Siret-i Muhammediye, cenknâmeler ve şehnâmeler gibi "megâzi" namını almıştı. Mûsâ b. Ukbe ve İbn İshâk gibi ilk muharrirlerin eserleri "megâzi" adıyla yâd olunmuştur. Bu eserlerde takib olunan hareket tarzı, her seneye aid hâdiselerin "gazavât" adı altında tertibidir" (42).

Şüphesiz bu tür bir Siret ve Megâzi anlayışı hükümdarların ve reislerin hal tercümelerini yazmak için doğru olmadığı gibi, Hz. Peygamber (sas)'in hal tercümesini yazmak için de doğru değildir; çünkü Hz. Peygamber'in asıl vazifesi İslâm'ı öğretmek ve uygulamak oldu, insanlığa barış ve huzuru getirmek için çalıştı, savaşmak ve kan dökmek için gelmedi.

Bununla birlikte, başlangıçta olayları zabt ve tesbit etmekten ibaret olan tarihçilik zamanla bazı değişiklikler geçirdi, özellikle İbn Haldun'la birlikte yeni bir çağa girdi. Eski tarihçiliğe karşı çıkan ve klâsik tarih yazarlarını eleştiren İbn Haldun, tarihçilikte yeni bir dönem açtı. Olayları özellikle sosyal, politik, ekonomik ve kültürel yönlerden değerlendirme yoluna giden ünlü sosyolog ve tarihçi, milletlerin tarihî mukadderâtı ile sosyo-kültürel yapıları arasında güçlü bağlar bulunduğunu tesbit etti.

İbn Haldun, Cramer'in Avrupa'da aynen neşrettiği, Macguchin'in de fransızcaya çevirerek "Les Notices et Les Extraits" adlı dergide yayınladığı, bir bölümü sultan Ahmed zamanında Pir-i Zâde, öteki bölümleri de Ahmed Cevdet ve Sübhi Paşa tarafından olmak üzere muhtelif dönemlerde Türkçe'ye çevrilen ünlü "Mukaddime"sinde İslâm Tarihçiliğinin metod ve felsefesini açıklar. Tarih eleştiriciliği ilkelerinin ortaya konması ile başlayan ve bütün tarihçilik gücünü ihtiva eden İbn Haldun'un bu eseri üç bölümden müteşekkil olup hemen hemen bütün dillere çevrilmiştir. Tarih bölümünde zaman zaman müphem kaynaklı bilgilerin de bulunduğu, fakat İslâm Tarih Metodolojisi ve felsefesi yönlerinden örnek teşkil eden Mukaddime'den biraz ileride sözedeceğiz.

41 Mevlânâ Şibli, Asr-ı Saadet, s. 53.

42 Mevlânâ Şibli, Aynı eser, s. 62.

İbn Haldun tarihçiliğini şöyle açıklar: Tarihçilerin kitaplarını incelediğimde, dünü, geçmişi ve bugünü gözden geçirdiğimde, aklın ve zekanın gözünü gaflet ve uyku dalgınlığından uyandırdım. Ben de eser yazmaya heveslendim. Bir müflis olmama rağmen ilim sermayesine en güzel tarzda talib oldum. Neticede tarihe dair bir kitap yazdım. Bu eserle yetişen ve yaşayan çeşitli kuşakların durumlarını gerçek yönleriyle açıkladım. Rivâyet ve inceleme ile ilgili hususları bölümlere ayırdım ve açıkladım. Devletlerin ve 'umrân'ın başlangıcına ait illetleri ve sebepleri ortaya koydum. Eserime her yönden düzen verdim. Fazlalıklardan ayıkladım, âlimlerin ve münevverlerin anlayışına yaklaştırdım. Eserde yeni ve orijinal bir metod takib ettim ki, bu sayede hem taklitten kurtulacak hem de senden önceki ve sonraki kuşakların, çağların ve olayların durumlarına vakıf olacaksın. Eseri, bir mukaddime ve üç kitap olarak tertib ettim..."

"... Eseri yazarken, az, öz ve kısa tutma yolunu benimsedim. Zor anlaşılan ifadeyi değil, kolay kavranılan usulüla meramı anlatmayı tercih ettim. Genel olan sebep ve illetler kapisından, hususi olan haber ve hâdiselere geçtim. Böylece eserim, yaratılıştan bu yana geçen zamandaki haber ve olayları bütünüyle kapsadı. Ayrıca elde edilmesi güç olan bir takım hikmetleri de kolaylaştırıp istifadeye sunmuş oldu. Devletlerle ilgili olayların illetlerini ve sebeplerini ortaya koydu. Böylece eserim, hikmet için bir koruyucu, tarih için bir dağarcık oldu" (43).

İbn Haldun, bu şekilde tesbit ettiği hususları önemli ölçüde eserinde gerçekleştirdi. Devletleri ve milletleri, kuruluş ve gelişmelerine sebep olan illetler, sosyo-politik olaylar, bilimsel ve kültürel yapılar yönlerinden sebep-müsebbep anlayışı ile inceleyip değerlendirdi. Tarihi, ezbercilik ve nakilcilik tarihi olmaktan kurtardı, "esassız ve karışık bir hale geldiğini, halk tarafından anlatılan bir masal görünümü kazandığını" söylediği tarihi düzenli, tertibli ve metodlu bir bilime dönüştürdü (44).

İslâm Tarihçiliği, bir yandan İbn Haldun'un koyduğu bu 'tarihçilik ilkeleri', diğer yandan İslâm bilimleri araştırmacılarının öğrendikleri ve uyguladıkları yeni metodlar, yaptıkları inceleme ve araştırmalar sayesinde önemli gelişmeler gösterdi. Vico ve Montesquieu ile başlayan "bilimsel tarihçilik" de İslâm Tarihçiliğinin gelişmesinde önemli katkıda bulundu. Kuşkusuz, oryantalistlerin çalışmalarının katkı ve etkisini de unutmamak icâbeder. Artık, İslâm Tarihçiliği de bilimsel bir havaya girdi. İslâm Tarihi araştırmacıları tarihi, eskiden olduğu gibi, yalnızca devletlerin karşılıklı münasebetlerine vs. inhisar ettirmediler; milletlerin sosyo-politik durumları, ekonomik ve kültürel yapıları, teknolojik ve bilimsel buluşları, uygarlıkları vb. konular üzerinde durdular. Müslüman milletlerin ve devletlerin düşünce, uygarlık, kültür ve dinler tarihine, sosyal ve ekonomik yönlerine daha fazla ağırlık

43 Mukaddime, s. 6-7.

44 Mukaddime, s. 7; S. Uludağ tercümesi, s. 27.

veren çalışmalar yaptılar; toplumların çok az sayıdaki büyük devlet adamlarının gölgesinde kalmış olmasına engel olan; tersine toplumların kalkınma ve yükseliş tarihini önder kişilerle sosyal çevrelerin ortaklaşa gerçekleştirdiği bir ürün olarak gören, hem genel hem de özel yapılı kaynaklara sahip bulunan eserler meydana getirdiler.

Bununla birlikte, "Çağdaş İslâm Tarihi Çalışmaları", XVI. ve XVII. yüzyıllarda Avrupa'da ortaya çıkan gelişmelere kadar geri gider. Önceki bin yıl içinde Batı Hristiyan topraklarındaki milletler ve müslüman âlem genellikle birbirlerinin tarihlerine ilgisiz kaldılar(45). Bilim ve teknoloji alanlarında Rönesans ve Reform hareketleriyle, yani din ve mezhep taassubundan -cehâletten- kurtulmasıyla birlikte önemli atılımlar yapan, keşiflerde bulunan ve kalkınan Batı, gerek ticârî ve siyâsî münasebetlerin artması gerekse emperyalist ve sömürgeci emellerine hizmet etmesi düşüncesiyle İslâm ve Müslüman dünya ile ilgilendi, İslâmiyetle ilgili çalışmalar yaptı. Kuşkusuz, trenin icâdı, gemiciliğin geliştirilmesi, elektrik yoluyla yapılan buluşlar, radyo, matbuât vb. vasıtalar yoluyla dünya milletleri ve devletleri arasındaki mesafe oldukça kısalmış, iletişim gelişmiş, ülkelerarası seyahatler de artmıştı. Ayrıca, İslâm'ın bilinmesi, müslüman bilginlerin bilgi ve buluşlarının tanınması Batı düşüncesinin gelişmesinde, yeni ufuklar kazanmasında etkili oldu. Onun içindir ki, bir yandan ilk metinlerin basımı ve tercümesi diğer yandan da akademik çalışmalar yoluyla İslâm düşünce ve uygarlık tarihi Batı Düşünce tarihi kapsamına girdi. Tarih araştırma malzemesinin artması ve arşiv çalışmalarıyla şekil değiştirmesi, araştırma teknik ve metodunun gelişmesi tarihçilerin amaçlarını ve inceleme anlayışlarını etkiledi. Tarihçilik, siyâsî idârî ve askerî tarihçilik olmaktan çıktı, sosyal, ekonomik, kültür, düşünce ve uygarlık tarihlerini de içine alan bir bilim oldu.

e) *Klasik Dönem İslâm Tarihçileri*

Buraya kadar söylediklerimizi özetleyecek olursak, deriz ki, İslâm Tarihinin bir bilimdalı olarak tedvinini, ilk tarihî eserlerin meydana getirilmesiyle birlikte, Hicrî II/M. VIII. yüzyılın sonlarına doğru oldu. Özellikle seçkin müslüman tarihçilerin

45 İslâm Tarihi, Kültür ve Medeniyeti, Hikmet yay, s. 14—15; bu eser bir grup oryantalistin İslâm tarihi, kültür ve uygarlığı ile ilgili makalelerini içermekte olup 4 cilt halinde dilimize aktarıldı.

* Klasik dönem İslâm Tarihçileriyle ilgili öz biyografik bilgiler vermek son yüzyıllar tarih araştırmacılarının yaygın bir geleneğidir. Biz de son devirlerde yazılan bu kitaplardan, özellikle de, Mevlânâ Şibli'nin Asr-ı Saadet, Horovitz'in "el-Megâziu'l-Ulâ ve Muellifûha", M. Şemseddin'in "İslâm'da Tarih ve Müverrihler", M. Hamidullah'ın "Siretubn İshak"a yazdığı "Mukaddime", H. Gazi Yurdaydın'ın "İslâm Tarihi Dersleri", Z. Kitapçı'nın "Yeni İslâm Tarihi ve Türkistan", F. Sezgin'in "Buhari'nin Kaynakları" ve Z.V. Toğan'ın, "Tarihte Usul" adlı kitaplarından yararlanarak aynı geleneği sürdürdük.

de yaşadığı bir dönem olan Hicrî III/M. IX. yüzyılda İslâm tarihi alanında ciddi çalışmalar yapıldı. Daha önce mevcut olan İslâm tarihi kaynakları veya yazılı ve sözlü vesikalar değerlendirilerek büyük hacimli kitaplar yazıldı.

İslâm Tarihinde Sîre türünde ilk eser verenlerin Muhammed b. İshâk (öl. 151/768), İbn Hişâm (öl. 218/833), Urve (öl. H. 93), Ebû Ayyaş ve Zührî (öl. 124) vb. şahıslar olduğu belirtilir.

İslâm Tarihinin teşekkül devrinde yetişen önemli kişilerden biri de "Kitabu'l-Mübtedâ" adlı eserin yazarı Vehb b. Münebbih (öl. 110/728)'dir. Taberî ve İbn Kuteybe gibi tarihçiler onun kaybolan eserinin bazı bölümlerini bize ulaştırdılar.

Hicrî III/IX. yüzyıl, öteki İslâm ilimlerinde olduğu gibi, İslâm Tarihçiliğinde bir dönem noktasıdır. Bu dönemde yetişen ünlü tarihçiler İslâm Tarihinin bir bilim dalı olarak yerleşip gelişmesinde fevkalâde önemli rol oynadılar. Şimdi, tarih araştırmacılarının devamlı olarak müracaat ettikleri bu klasik tarihçilerden bazılarını, bıraktıkları ünlü eserleriyle birlikte, öz olarak tanıtmak istiyoruz.

İbn İshâk (öl. Hicri 151): İbn İshâk ilk Siret yazarlarından. "el-Mebas ve'l-Megazi", adlı kitabı Siret sahasında yazılanların ilki sayılır. İbn Hişâm onu "es-Siretu'n-Nebeviyye" adlı kitabında özetledi. "Sonra gelen öncekini unutturur" kuralı gereği İbn İshâk'ın eseri unutuldu, İbn Hişâm'ın eserine önem verildi. Öyle ki, nakilciler bile ondan birşeyler nakletmek istemediler; neredeyse onun dünyada tek bir nüshası bile kalmayacaktı. Oysa, İbn Hişâm'ın bu kitaba dayalı bir kitap telif etmesi İbn İshâk'ın ihmal edilmesini gerektirmez. Üstelik, İbn Hişâm, çok geniş ilmi gücüne rağmen ondan birçok hususu ihmal etti, bazı şeyleri de hazfetti. Nitekim İbn Hişâm, onda bulunan birçok şiiri de benimseyip almadı. Halbuki, şiirlerin Hz. Peygamber devri için ayrı bir önemi vardır; bu şiirler olmasaydı, bu farklılıklar olmazdı. Şiirin Hz. Peygamber devri için ifade ettiği önemi bilen herkez onların hazfedilmesine üzüldü. Aynı durum tarihçiler ve tarihi sevenler için de sözkonusudur, zira İbn İshâk'ın kitabı aynı zamanda bir genel tarih kitabıdır.

İbn İshâk'ın kitabı, Hz. Peygamberin Sireti'dir. Çok sevdikleri ve bütün imkânlarıyla Sünneti'ne uymak istedikleri Peygamberlerini tanımak müslümanların öncelikle önem verdikleri bir husustur. Hz. Peygamberi örnek yaşantısı ve üstün özellikleriyle tanımak müslümanların özellikle üzerinde durdukları bir konu olduğu gibi, müslüman olmayanlar da İslâm Peygamberini, hayatını ve özelliklerini tanımak isterler. Meselâ, Fransız şâiri, tarihçisi ve bakanı Alphonse Lamartine (öl. 1869), "Histoire de Turquie" (Türkiye Tarihi) adlı eserinin önsözünde İslâm Peygamberini tüm yüce özellikleriyle tanıtır. Ona olan hayranlığını dile getirir. Batılı yazar ve araştırmacılar arasında onun kadar Hz. Peygamber hakkında olumlu şeyler yazan nâdir bulunur. Onun içindir ki, çağımızın en büyük müslüman bilginlerinden biri olan seçkin araştırmacı ve âlim Muhammed Hamidullah, Lamartin'in adige-

çen kitabının ilgili bölümünde (mukaddime) yer alan Hz. Peygamberle ilgili kısmı "Siretu İbn İshâk" için yazdığı mukaddime'de arapçaya çevirerek müslüman okurlara sunmuştur.

Hz. Peygamber'in biyografisi ile asrı saadette meydana gelen olaylar ve savaşlar hakkında orijinal ve geniş bilgiler ihtiva eden İbn İshâk'ın Sire'si bazı güvenilir olmayan veya müslüman olmayan kişilere dayanan rivâyetleri kapsamakla tenkid edilmiştir.

Ancak, İbn İshak, Tarih ilminde güvenilir bir âlim kabul edilir, hattâ Siyer ve Megazi ilminin kurucusu sayılır. O, el-mübtede, el-mebas ve el-megazi bölümlerine ayrılan eserinde Hz. Muhammed'in (sas) hayatını ayrıntılı olarak yazan ve onunla ilgili bilgilerin bize ulaşmasını sağlayan seçkin bir tarihçidir. O, Siyer ve Megâzi ilmine büyük bir canlılık ve gelişme kazandırdı. Kitâbul-Megâzi'si Siyer ve İslâm tarihinde kaynaktır.

İbn Hişâm (öl. 218/833): Adı Abdülmelik olan İbn Hişâm güvenilir bir hadîsçi ve tarihçidir. Himyer kabilesine mensuptur. İbn İshâk'ın Siret'ini ihtisar ederek yazdığı "Siret"i ile ün yaptı. Eser birçok dile ve Türkçe'ye çevrildi. İslâm dünyasında büyük ilgi gören "Siretub'nü Hişâm", İslâm Tarihi araştırmalarında temel kaynak durumundadır. Hz. Peygamber devri ve râşid halifeler dönemi olayları için mutlaka başvurulması gerekir.

Vâkidî (Muhammed b. Ömer): Düzenli bir "Megâzi" yazıdır. İslâm'ın Hristiyanlık karşısındaki zaferlerini, Suriye, Irak, Mısır ve Afrika fetihlerini büyük bir coşku ile anlatan Vâkidî, eseri zamanımıza ulaşan ilk dönem tarihçilerinin seçkin bir şahsiyetidir. Hicrî 130/M. 747'de Medine'de doğdu. Çocukluğundan itibaren ilme ilgi duydu; sonunda ünlü bir âlim ve tarihçi oldu. Çok cömert olup, kazandığından fazlasını harcadı; öyle ki tüm servetini kaybetti ve perişan bir durumda Bağdat'ta vefat etti. Vâkidî'nin ilim öğrendiği kişiler arasında Mâlik b. Enes ve es-Sevrî gibi tanınmış bilginler vardı. Eserlerine zayıf ve güvenilir olmayan rivâyetleri de almıştır.

Vâkidî'nin eserinin malzemesini Arabistan, Suriye, Irak ve benzeri ülkelere yaptığı seyahatler sonucu elde ettiği bilgiler teşkil eder. Vâkidî'nin eserinde çok sayıda menkabe mevcuttur. Sahâbilerin biyografileri ile Hz. Peygamber devri hakkında faydalı ve açıklayıcı bilgiler ihtiva eden "Kitâbu'l-Magâzi"si Marsden Jones tarafından üç cilt halinde (London 1966) basıldı. Vâkidî'nin, "Kitâbu'r-Ridde", Suriye, Irak, Mısır ve Mağrib ülkelerine yapılan fetihleri anlatan "Futûh" ve "Futûhu's-Şam" adlarında başka eserleri de vardır. Vâkidî 28/823 yılında vefat etmiştir.

İbn Sa'd (öl. 230/845): Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd "Kitâbu't-Tabakâti'l-Kübrâ" adındaki ünlü biyografik tarihî eserin yazarıdır. Hz. Peygamber'in

geniş biyografyası, yaşadığı devrin ve ilk dört halife dönemlerinin olayları hakkında geniş bilgiler ihtiva eder. Ancak, tıpkı Taberî'nin tarihi gibi, içerisinde görgü şahitlerinden gelmeyen ve çok çeşitli yorumlara ve tereddütlere sebep olan rivâyetler de mevcuttur. İbn İshâk'ın Sire'sinde bulunmayan birtakım anlatımların da yer aldığı eser Sachau tarafından 1904'de Hollanda'da basıldığı gibi, Beyrut'ta da bir başka baskısı yapıldı (1957).

Mevâlidenden olan İbn Sa'd, Hicrî 168'de Basra'da doğdu; Vâkidî'den sonra ilk müellif sayılır.

İbn Kuteybe (198--267/813--889): Hadis, tefsir, dil ve edibiyat ilimlerinde kendini kabul ettirmiş seçkin bir âlim olan İbn Kuteybe "Kitâbu'l-Maarif" adlı tarih kitabının yazarıdır. Eğitim ve öğretim, kültür tarihi yönünden büyük önemi bulunan el-Maarif hadisçiler, lisan bilginleri, şâirler ve hatibler hakkında geniş bilgiler ihtiva ettiği gibi, Hz. Peygamber'in hayatı ve İslâm tarihinin Hicrî III. asra kadarki olayları hakkında da tatminkâr açıklamalar yapmaktadır.

Hadis, Arab dili ve edibiyatı alanlarında olduğu gibi, İslâm tarihi sahasında da üstün bir mevkie sahip olan Ebû Muhammed Abdullah b. Kuteybe ed-Dineverî'nin hayatı Bağdat'ta geçti; o, ölünceye kadar ilimle, ilmi eserler yazmakla meşgul oldu.

Belâzuri (öl. 284/892): Ahmed b. Yahya b. Câbir, İran asıllı olup, Abbasi-ler devrinin seçkin bilginlerindendir. Hicrî 1. yüzyılda yapılan fetihleri kapsayan "Kitâbu Fuhu'l-Buldan" ve Kitâbu'l-Ensâb'ı-Eşraf" adlarındaki ünlü eserlerin müellifidir. Belâzuri, kendisinden önceki bilginlerin yazdıkları eserleri incelediği gibi, olayları ve onlara esas teşkil eden rivâyetleri sadece anlatmakla kalmayıp, üstelik onları sebepleri yönünden inceleyen, siyasi, içtimai ve iktisadi âmilleri üzerinde duran bir yazar olup, değerlendirmelerinde mümkün olduğu kadar tarafsız olmaya çalışmıştır. Rivâyetlerini mümkün olduğu ölçüde görgü şahitlerinden alan Belâzuri'nin en güvenilir kaynakları Ebu Hasan Ali el-Medâini (öl. 830 veya 845)'nin "Kitabu'l-Megâzisi" ile "Tarihu'l-Hulefâ"sıdır.

Ya'kubî (öl. 292/905): İbn Vâzih el-Ya'kubî, ünlü eseri "Tarihu'l-Ya'kubî" de, İslâm tarihini yıllara göre, başlangıcından 295/872 yılına kadar inceler. Fars, Hind, Ermeniyeye, Şam, Mısır, Mağrib ve Endülüs'e ilim tahsili için yolculuk yapan Ya'kubî, şiî yanlısı olmakla suçlandı. Hz. Ali yanlısı ve Ümeyyeoğulları karşıtı olmakla itham edilen yazar, rivâyetlerine esas teşkil eden kaynakları açıkça gösterir ve tenkide tabi tutar. Ancak, özellikle Hz. Osman devri ve o dönemde meydana gelen olaylar hakkında subjektif değerlendirmeler yapar, Ehl-i Beyt ve Ali yanlısı bir anlama ve yorumlama içerisinde. Ya'kubî Tarihi, 1358 yılında Necef'te basıldı.

Dineverî (öl. 282/895): Hicrî III. yüzyılın ünlü tarihçilerinden olup, Irak'ın Dinever kasabasında doğdu. "Kitâbu'l-Ahbâr't-Tivâl" adlı ünlü eserin yazarıdır. Belâzuri'nin çağdaşı olan Dinaverî'nin rivâyetleri genellikle İran kaynaklıdır. III. Halife Hz. Osman zamanında meydana gelen olaylara, Ali ve Muâviye arasındaki anlaşmazlıklara ve Ümeyyegoğulları devri olaylarına özellikle eğilen yazar, Sâsani-ler yönetimi ve Irak fetihleri, Göktürkler, Mâverâunnehr ve Harezm dolaylarındaki Türkler hakkında da bilgiler verir. Ancak İran tarihi ile ilgili olayları milliyetçilik ve İran millî görüşü açısından ele alır ve değerlendiren. Tarihçi olmasının yanı sıra zamanının önde gelen matematik ve tabiat ilimleri bilginlerinden biri olan Dina-verî'nin ünlü eseri et-Tivâl'ı, Arapça metni J. Wildamir tarafından tashih edildikten sonra W. Guirgass tarafından 1888'de Leiden'de basıldı. Aynı eser, 1912 yılında Lyden'de, mükemmel bir fihristle Kratchavsky tarafından neşredildi.

Taberî (224-309/838-923): Hicrî III. yüzyılın seçkin tarihçi ve tefsircile-rindendir. 224'de Taberistan'ın Amel şehrinde doğdu. Orta halli bir âile çocuğudur. Tahsilini Amel'de yapan Ebû Cafer Muhammed b. Cerir b. Rustem, ilim öğ-renmek gayesiyle Mısır, Suriye ve mücâvir bölgelere yolculuk yaptı, Bağdat'ta ha-dîs ve fıkıh tahsil etti. "Tarihu'r-Rusûl ve'l-Mulûk" adındaki ünlü eserin sahibi olan Taberî, Abbasilerin 'inhitat devrinde yaşadı. "Câmiu'l-Beyan fî Tefsiri'l-Kur'ân" adlı ünlü tefsir kitabının da yazarı olan Taberî, Kur'ân, hadis ve fıkıh ilimlerinde otorite idi. Zamanının seçkin bilginleri yanında tahsilini tamamlayan imam Taberî, tarih sahasında İslâm âleminin Herodot'u sayılır. Taberî Tarihi de büyük bir şöhret kazanmıştır. Nitekim o, Câmiu'l-Beyân fî Tefsiri'l-Kur'ân adlı kitabı ile de tefsir ilminin kurucularından biri kabul edilir.

"Taberî Tarihi" kısa adıyla tanınan ünlü tarihi eseri, esas itibarıyla, iki büyük bölümden oluşur: Birincisi İslâm öncesi insanlık tarihidir ki, yaratılıştan İslâm'ın zuhuruna kadar olan dönemi kapsar; ikinci bölüm ise, İslâm'ın başlangıcından Hic-rî III/M. IX (302/915) yüzyıla kadar ki dönemi kapsar. Eserde yer alan olaylar yüz-yıllara, belirli dönemlere veya konulara göre değil, meydana geldiği yıllara göre düzenlenmiştir. Bu bakımdan, İbn İshâk'ın Sire'sinden önemli nakillerinde yer aldı-ğı Taberî Tarihi, öncelikle tertibsizliği ve rivâyetleri arasındaki bağlantısızlıklarıyla dikkat çeker. İsrâiliyât meraklısı ve kıssa hayranı da gösterilen ünlü tarihçi, önüne gelen rivâyeti ve bilgiyi, bulduğu her haber ve malumâtı, tenkide tabi tutmadan, olduğu gibi kitabına almıştır. İşte Taberî tarihinin en büyük özelliği, herhangi bir olay hakkındaki tüm rivâyetleri toplayıp nakletmesidir; öyle ki bazan tek bir olayla ilgili birçok rivâyet zikreder, bu yönden Kitab'ı bir tarihi rivâyetler ve bilgiler hazinesidir. Ancak, anlatılan olayların hakikatına aykırı ve İslâm'a taban tabana zıt haberler de bu büyük hacimli ve ünlü eserde mevcuttur.

Kendisinden çok hacimli bir kitabın kısaltılmışı olan bu dev eser, gerek genel tarihçilik ve İslâm tarihi gerekse Mâverâunnehr ve Kafkas bölgelerinde İslâm'ın yayılış tarihinden sözettiği için Türk-İslâm tarihi yönünden de büyük önem taşır.

Belki de, millî tarihimizdeki özel önemi sebebiyle olsa gerektir ki, eser, Osmanlı devleti zamanında birkaç defa türkçeye tercüme edilmiştir. İlk tercümesi, Farsça Bel'ami tercümesinden, Hüsamettin Çelebi tarafından Hicrî 710/M. 1310 yılında yapılmıştır. Bu tercümenin, daha sonraki yıllarda İstanbul'da ve Mısır'da beş baskısı daha yapılmıştır. XVI. yüzyılda Matrakçı Nasuh, Taberî Tarihî'nin Arapça aslından Türkçe'ye tercüme etmiş olup tercümesi "Mecmau't-Tevârih" adını taşır. M. de Goeje tarafından 1879-1965'de Leiden'de, 13 cilt halinde yayınlanan Taberî Tarihî'nin Türkçeye son tercümesi Zakir Kadri Ugan tarafından 1954-1958 yıllarında yapılmıştır. Tercüme İstanbul'da basılmış olup "Milletler ve Hükümdarlar Tarihî" adını taşır. Ayrıca Mısır'da basılan Taberî Tarihî'ne tabib ve tarihçi Kurtubî bir zeyl yazmıştır; burada Taberî'nin tarihinde bulunmayan bazı olaylara, ihmal ettiği rivâyetlere yani Hicrî 291/905 tarihinden Abbasi halifesi el-Muktedir (öl. 320 / 934)'in hilâfetine sonuna kadar olan ödnemde meydana gelen olaylara ve haberlerine yer vermiştir.

Mes'udî (öl. 345/957): Dedesi İbn Mes'ud'a nisbetle "Mes'udî" lakabıyla çağrıldı. Hicrî IV. yüzyılda Irak'ta yaşamış seçkin tarihçilerden biridir. Bağdat'ta doğdu, Mısır'da Fustat (Kahire)'ta öldü. Tahsilini Bağdat'ta tamamlayan Mes'udî, tıpkı selefleri gibi, ilim tahsili için çeşitli ülkelere yolculuk etti.

Mes'udî, ünlü "Murûcu'z-Zeheb" ve "Kitâbu't-Tenbih" in yazarıdır. Abbasi-ler devrinde yaşayan Mes'udî ünlü sahâbi Abdullah bin Mes'ud'un soyundan gelen seçkin bir tarihçidir. Hicrî III/M. IX. yüzyılın sonlarında Bağdat'ta doğan Ebu'l-Hasan Ali el-Mes'udî, eğitim amacıyla Fars, Hind, Filistin, Şam, Mısır ve Endülüs'te bulundu. Buralarda tarih ve coğrafya ile ilgili rivâyetleri topladı. Mes'udî'yi ünlüleştiriren "Murûcu'z-Zeheb'i meydana getirdi. Adigeçen milletlere ve devletlere göre bölümlere ayrılan Murûc, iki ana bölümden oluşur. İslâm öncesinde mevcut olan kavimler ve durumları, kozmoğrafya ve coğrafya meseleleri ile Abbasi halifesi el-Muti'lillah devrine kadarki İslâm tarihini ihtiva eder. Mesudî'nin bu ünlü eseri B. de Meynard ve P. d Courteille tarafından "Les Prairies d'Or" (Paris 1861-1877) adıyla fransızcaya çevrildiği gibi, onun bir diğer değerli eseri "et-Tenbih" de, Carra de Vaux tarafından "Le Livre de l'avertissement" (Paris 1897) unvanı ile aynı dile aktarılmıştır.

İbn Abdî'l-Hakem (öl. 257/871): Ebu'l-Kasım Abdurrahman b. Abdî'l-Hakem, Mısırlı olup seçkin bir aileye mensuptur. Eserleri bize kadar ulaşan Mısırlı ve Kuzey Afrikalı en eski tarihçilerden biridir. Babası Abdu'l-Hakem, zamanında Mısır'ın hadis ve fıkıh sahasındaki bilgin kişilerindendi. 214/M. 830'da ölen Abdu'l-Hakem, sahib olduğu ilim ve irfan sayesinde, Mısır'da, Mâlikî mezhebi imamı oldu, Mısır kadısının da danışmanlığını yaptı. Muhammed, Abdul-Hakem, Sa'd ve Abdurrahman adlarındaki dört oğlu Mısır'ın seçkin bilginleri arasında yer aldı. Abdurrahman ise ünlü bir tarihçi oldu. O, 871'de, Fustat (eski Kahire)'de öldü. Hadîs ilmiyle alakalı bir eseri bulunan Abdurrahman'ın en önemli kitabı,

Mısır ve Kuzey Afrika'nın fethiyle ilgili eseridir. "Futûhu Mısır ve'l-Mağrib" adını taşıyan eser, onun geniş bilgisine delil teşkil eder, ancak eserde, tıpkı klasik tarih kitapları gibi, fikrî eleştiricilik yoktur. Büyük bir özenle öteki rivâyetleri ve olaylarla ilgili bilgileri toplamışsa da, haberleri karşılaştırma, olayları da eleştirme yoluna gitmemiştir.

İbn Yahya es-Sevî (öl. 335/946): 335/946'da Basra'da ölen Ebû Bekr Muhammed, Hicrî IV. yüzyılın üç büyük bilgininden biridir. Bir bakıma İslâm bilginlerini temsil eden bu ilmi şahsiyetler felsefeci Farabî, matematik ve heyet ilimleri bilgini emir Ebû Nasr b. Erk, tarihçi ve edebiyatçı es-Sevî veya es-Sûlî idi. es-Sevî'nin Abbasiler tarihiyle ilgili eseri meşhur olduğu gibi, edebiyat sahasında da kıymetli eserler vücuda getirmiştir.

es-Sevî, Cürcan'ın seçkin ailelerinden birine mensuptur. Dedesi Sevil Tekin Cürcan'ın tanınmış emirlerindendir; Emeviler zamanında askeri alanda büyük yararlıklar gösterdi. Amcası İbrahim b. Abbas es-Sevî ile beraber Arab edebiyatı ve dili ile tarih ilmine büyük hizmette bulunan es-Sevî'nin en meşhur eserleri "Tarihu'l-Abbasiyyîn" ile "Ahbâru'l-Karâmita"dır.

el-Makdisî: Hicrî IV. yüzyılın seçkin bilginlerindendir. Hayatı hakkında fazla bilgimiz yoktur. Onun Filistin'de doğduğu, 355—356/966'da Sicistan (Bust)'da yaşadığı bildirilir. Sicistan'ın yönetimi bu sırada, Âl u Asuman'da, Mansur b. Nuh'taydı. Mansur'un vezirlerinin birinin isteği üzerine "Kitâbu'l-Bed'i ve't-Tarih"i Bust'te kaleme aldı. Ancak bu kitap, ötedenberi ünlü filozof el-Kindî'nin öğrencilerinden olan el-Belhî (öl. Hicrî 322)'ye isnad edildi. Oysa kitabın 355-356 yılında el-Makdisî tarafından yazılmış olduğu birçok araştırmacı tarafından ispat olunmuştur. "Kitâbu'l-Bed'i ve't-Tarih", hem bir siyâset tarihi hem de dinler ve medeniyet tarihi kitabıdır. Hemen hemen bütün İslâm ilimlerine yer veren eser, 22 bölümden meydana gelir, çeşitli dinler ve taraftarlarıyla İslâm mezhepleri tarihi (19 bölüm içerisinde) hakkında önemli bilgiler verir. Hicrî 350'ye kadarki olayları öz olarak içeren Kitâbu'l-Bed'i, Fransız yazar H. Clamen tarafından, Damad İbrahim Paşa kütüphanesindeki tek nüsha istinsah edilerek ve Fransızca çevrisiyle beraber, 5 cilt halinde Paris'te yayınlanmıştır.

İbn Nedim (öl. 386/996): Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshâk b. Ebû Yâ'kub'un hayatı hakkında fazla bilgimiz yoktur. O, kendi türünde eşsiz bir eser olarak değerlendirilebilecek "Fihrist" adlı ünlü kitabı ile tanınır. İslâm ilimlerinin Hicrî III. yüzyıldaki durumu hakkında en güvenilir bilgileri içeren eserin en büyük özelliği, kaybolan, yokolan veya yakılan pekçok eserin adlarını, yazarlarını ve muhtevasını bize tanıtmasıdır. İbn Nedim'in Fihrist'i 378/988'de yazılmıştır. İbn Nedim de eserin telifinden 8 yıl sonra 388/996 yılında ölmüştür.

Fihrist, yalnızca bir katalog olmayıp pekçok tarihî bilgi ihtiva etmektedir. Hicrî IV. yüzyılın ortalarına kadarki İslâm düşünce ve uygarlık tarihi içinde ayrı

bir önemi vardır. On makaleden oluşan eserin, 9 ve 10. makaleleri İslâm tarihi ve dinler tarihi konularına ayrılmıştır. Bazı mezhepler hakkında da ilgi çekici bilgiler vardır. Gustave Flugel, bu çok önemli eseri, Miladî 1871'de neşretti; eserin Köprü-lü kütüphanesinde bir yazma nushası vardır.

İbn Hüseyin el-Beyhâkî (386—470/996—1077): Horasan'ın Beyhak nahiyesine bağlı Harisabad'da doğdu. Çocukluğundan itibaren Sebuktekin oğullarının hizmetinde bulundu. Gaznelilerin en buhranlı döneminde yaşadı. İşte Gaznelilerin ve özellikle de sultan Ferahzâde döneminin bu karışık durumunu yazmaya başladı. Fakat eserin önemli bölümü Moğol istilası üzerine yok oldu; bu otuz ciltlik eserden sadece beşinci cildin sonundan 10. cilde kadar olan bölümler kaldı. İşte bu 5 ciltlik bölüm Gazneli sultanı Mes'ud'un iktidarı zamanında (421—432/1030—1041) meydana gelen olayları kapsar. Tarihi Beyhakî", Gazneli devletinin dahili ve harici işlerini yakından bilen birisinin hatıra defteri durumundadır; bu durumu ile Beyhakî Tarihi belirtilen dönem ve devlet için çok önemli bir tarihi belgedir. Morlay, onu 1862'de, "Bibliothecas Indias" serisi içerisinde neşretti.

İbn Miskeveyh (öl. 421/1029): Rey'de doğdu; Mu'izzuddevle'nin veziri Ebû Muhammed Muhallebî'nin aracılığı ile saraya intisab etti. Çok kişi ondan İslâm ilimlerini öğrendi. İbn Miskeveyh, "Tecâribu'l-Umem ve Teâkibu'l-Himem" adlı eserin yazarıdır. Ebû Ali Ahmed b. Miskeveyh, büyük bir titizlikle ve bilinçle yazdığı bu eserinde akılcı eleştiricilik metodunu uyguladı. Eser, halife Adudedevle'nin ölüm tarihi olan Hicrî 382'ye kadar ki olayları kapsar. Hicrî IV. yüzyıl olayları hakkında bizi en iyi şekilde aydınlatan eserlerden biri olan Tecâribu'l-Umem, büyük bölümü ile İran tarihine aittir ve İran milliyetçiliği temayülü ile kaleme alınmıştır.

İbn Miskeveyh, ahlak, mantık, matematik ilimleri ile Megâzi konularında da birçok kitap yazmıştır. "Kitâbu Adâbi'l-Arab ve'l-Furs", "Kitâbu Tertibi's-saade", "Kitâbu's-Siyâse", "Kitâbu's-Siyer" bunlardandır. Son devir araştırmacılarından Gibb, Tecâribu'l-Umem'i de kendi adıyla anılan seri içerisinde yayınlattı. Bütünyle İngilizce olan bu yayımının yanısıra eser Mısır'da da, 5. ve 6. ciltleri F. Zeki el-Kürdî tarafından, İbn Cerîr tarihine zeyl olarak yayınlandı. Zeylleri olan eser, Hicrî III. ve IV. yüzyıllar için çok önemli bir kaynaktır.

İbn Sa'id el-Endülüstî (öl. 426/1034): "Tabakâtu'l-Umem" adındaki medeniyet tarihi mahiyetindeki eserin yazarıdır. Hindu, yunan, yahudi ve Arab gibi çeşitli milletlerin sosyal yapıları, uygarlık ve bilimsel durumları itibariyle inceler ve aralarındaki gelişme-olgunlaşma yönündeki farklılıkları gösterir. Tabakâtu'l-Umem, el-Kifî ve İbn Ebî Useybia gibi bilim tarihi bilginlerince kaynak olarak kullanılmıştır.

Bîrûnî (öl. 443/1050): Ebû Reyhan Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî, Harezm'in başkenti Kas'da doğdu. "Tahdidu Nihâyeti'l-Emâkin" adlı eserinin ince-

lenmesi sonucunda adının Beyrunî olması gerektiği ileri sürülmüştür. Anlatımlarında arkeoloji, jeoloji ve ekonomi etkenlerine önem verir. Tarihe isrâiliyâtın ve asılsız haberlerin girmesine karşıdır; olayları din ve milliyet duygularının tesirinden uzak olarak ve tarafsız bir anlayışla yazmanın zorunluluğuna inanır. Beyrunî Hind kültür ve medeniyet tarihine dair yazdığı "Kitâbu mâ li'l-Hind" adlı kitabını böyle bir anlayışla meydana getirdi. Bu kitabında tarihçiliğin ilkelerinden sözeden yazar, tarih metodolojisi ve felsefesini, ayrıca, "el-Asâru'l-Bâkiye", "Kitabu'l-Cemâhir fî Marifeti'l-Cevâhir" ve "Tahdidu Nihâyeti'l-Emâkin" adlarındaki eserlerinin "mukaddime"lerinde açıklar.

Ona göre, tarihte gerçeği ortaya çıkarmanın yolu akılcı deliller veya belgeler ile eldeki verileri görülüp duyulan şeylerle karşılaştırmadır. Aynı şekilde olaylar, değişik dinlere mensup kişilerin dinî ve millî görüşlerinin ötesinde kalan bir anlayışla açıklanmalıdır. el-Bîrûnî, bencilliği, ırkçılığı ve aşırı taassubu tarihi gerçeklerin ortaya çıkmasını engelleyen unsurlar olmaktan kurtarmak gerektiğine inanır, tarihi araştırmalarda rivâyetleri karşılaştırmanın ve eleştirmenin kaçınılmaz olduğunu söyler. Böylece Hicrî V/M. IX yüzyılda günümüz tarihçiliğinde geçerli metod olan tarih metodunu ortaya koyanlardan biri olur.

İbn Asâkir (öl. 571/1176): "Tarihu Dimâşk" adlı ünlü eserin sahibidir. İlk iki cildi doğrudan Dimâşk'a ayrılan bu hacimli eserin öteki ciltlerinde Dimâşk'da yaşamış melikler, idareciler ve bilginlerden sözedilir. İbn Asâkir'in bu kıymetli eseri el-Bağdadî'nin (öl. 463/1070) "Tarihu Bağdat ev Medinetu's-Selâm" adlı ondört ciltlik büyük hacimli tarihi eserin geliştirilmiş ve birçok yönleriyle genişletilmiş şeklidir. Bilgisi ve yazılarıyla zamanının yöneticilerinin yakın ilgi ve desteğini gören İbn Asâkir tarih rivâyetçiliğine hadis metodunu tesir ettirmiş görünmektedir.

İsfehânî (öl. 356/967): Arab edebiyatının müstesna isimlerinden Ebu'l-Ferec Ali b. el-Huseyn el-İsfehânî Hicrî 284/897'de İsfehân'da doğdu. Zeydî olduğu belirtilen İsfehânî arab asıllıdır. Miladî 967'de Bağdat'ta ölen İsfehânî'nin en önemli eseri 21 ciltlik "Kitâbu'l-Ağânî"sidir. Hicrî VII. yüzyılda tarihçi Celâleddin b. Vasıl el-Hamevî tarafından "Tecridu'l-Ağânî" unvanı ile ihtisar edildi ve iki cild halinde basıldı. Önemli sayıda şiirlerin de yer aldığı eserde birtakım güvenilmeyen rivâyetlerin mevcudiyeti ile şiilik yanlısı bakış ve anlatım dikkati çeker.

es-Sem'anî (öl. 562/1167): Ebû Sai'd Abdülkerim es-Sem'anî, Hicrî VI. yüzyılda (506/1113) Horasan'ın Merv ilinde doğdu. Hadîs ve tarih ilimlerinde kendisinden övgüyle sözedilen bir isim oldu. Bu iki ilme katkılarından dolayı kendisine "Tâcu'l-İslâm" lakabı verildi. Dedesi Ebu'l-Muzaffer Mansur es-Sem'anî de büyük fakihlerdendi. Temim oğullarının Seman koluna mensuptu. Tahsilini devrin en önemli ilim ve kültür merkezlerinden Merv'de yaptı. el-Bağdadî'nin 40 ciltlik Bağdat tarihine 15 ciltlik zeyl yazdı. "Kitâbu'l-Ensâb" adında bir kitab daha.

yazdı ki, bir tarih ve coğrafya kataloğu durumundadır ve Asya tarihi yönünden çok önemlidir. O, vatanı Merv beldesinin geniş bir tarihi olarak 20 ciltlik bir eser daha yazmıştır.

İbnu'l-Esîr (öl. 630/1233): Ebu'l-Hasan İzzeddin Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed el-Cezerî, Hicrî VI. yüzyıl tarihçilerindendir. 555 yılında Musul yakınındaki İbn Ömer Cezire'sinde doğdu. Ebu'l-Kerem'in, Mesciduddin, İzzudin ve Ziyâuddin adlarındaki üç bilgin oğlundan biridir. Doğu'nun üç seçkin bilgini olan ve doğdukları kasabanın adını her tarafta duyuran bu üç kardeş tarihte "İbnu'l-Esirler" diye ün yaptılar. Tahsillerini Musul'da yaptılar. Mesciduddin özellikle hadîs sahasında, küçük kardeş Ziyâuddin şiir ve inşaa ilminde İzzuddin ise tarih ilminde meşhur oldular.

Önemli tarihî olayların meydana geldiği yerleri dolaşarak Abbasiler devrine ait geniş bilgi toplayan İbnu'l-Esîr (İzzuddin), ayrıca, tıpkı İbn Hallikan gibi, devrin ünlü tarihçileriyle görüştü. O, Musul'da münzevî bir yaşayıştayken İslâm dünyasına hediye ettiği "Kitâbu'l-Ensâb", "Usdu'l-Gâbe fî Ma'rifeti's-Sahâbe" ve "Tarihu'l-Kâmil" adlarındaki ünlü eserlerini yazdı.

Tarihu'l-Kâmil onu Doğuda ve Batıda büyük ün sahibi yaptı. Eser, insanın yaratılışı ile başlayan ve Hicrî VII/M. XIII. (628/1230'a dek) ortalarına kadar cereyan eden olayları kapsar; olayları konularına ve tarihî sıralarına göre tertip ederek zikreder. el-Kâmil, Türk-İslâm tarihi yönünden ayrı bir önemi hâizdir. Bu önemli eser, fransız yazar de Slan tarafından Fransızcaya tercüme edilip orijinal metniyle birlikte neşredildiği gibi, 1290 tarihinde de Mısır'da basıldı.

Usdu'l-Gâbe... adlı eserinde 7500 dolayındaki sahâbinin biyografisini veren İbnu'l-Esir'in, "el-Bâkır fî Tarihi'd-Devleti'l-Atabekiye bi'l-Musul" adında bir tarih kitabı ile Musul Atabek devletini müstakil olarak ele aldığı görülür.

İbnu'l-Esîr, rivâyetlerinde genellikle Taberî'ye dayanmakla birlikte, bazan onu harf harf takip eder, bazan da ondan ayrılır. Öte yandan o, rivâyetlerinde isnadları ve râvi isimlerini zikretmez ve bu konularda açıklamada bulunmaz. Bazı kapalı haberlerini, şiirlerle rivâyetler arasında uyum sağlamak yoluyla açıklamaya çalışan İbnu'l-Esîr, Endülüs ve Mağrib tarihi hakkında oldukça geniş bilgiler verdiği gibi, Taberî'nin ölümünden (Hicrî 310) Hicrî 623 yılına kadar olan dönemdeki olayları ve rivâyetleri de ilk defa kitabında topladı.

İbn Hallikan (608/1211): Şemseddin Ebu'l-Abbas Ahmed b. İbrahim b. Ebî Bekr, 608/1211 yılında Ermil'de doğdu. Babası, Muzaferiddin b. Zeynuddin tarafından Ermil'de kurulan "Muzaferiyye Medresesi"nin müderrislerindendi. İbn Hallikan ilk tahsilini bu medresede yaptı. Ayrıca, Ümmu'l-Müeyyid en-Neysaburî adındaki bilgin kadından ilim öğrendi ve icâzet aldığı gibi, Şeyh Salih b. Hibetul-

lah'tan da hadîs dersleri aldı. Hicrî 621'de, 14 yaşındayken Buhârî'yi tamamlamayı başardı. 18 yaşındayken ilim öğrenmek amacıyla çeşitli yerlere seyahat etti. Haleb ve Şam'a gitti. Tahsilini tamamladıktan sonra Şam kadılığına tâyin olundu. İslâm dünyasında yetişen ünlü bilginleri ve eserlerini ihtiva eden "Vefeyâtul-Âyân" adlı eseri ile ün yaptı. 1256'da yazmaya başladığı eserini 1274'de tamamlamadı. Hicrî I. yüzyıldan sonra yetişen seçkin müslüman bilginleri ve eserlerini ihtiva eden bu önemli eser Wustenfelf tarafından Goetting'de basılmıştır.

ez-Zehebî (öl. 748/1348): Soyu Temim oğullarına dayanan Ebû Abdullah Muhammed ez-Zehebî Türkmen asıllıdır. Hicrî 673/M. 1274'de doğdu ve 748/1348 de Şam'da öldü. Hicrî 700 yılına kadarki olayları kapsayan 12 ciltlik "Tarihu Devleti'l-İslâm" adlı eseriyle ün yaptı. Gerek İslâm tarihi gerekse hadis tarihi yönünden fevkalade önemli olan "Siyeru A'lami'n-Nübelâ" adlı muhteşem eserin de yazarı olan zehebî tarihte ve hadiste üstattır. Zamanının ünlü ilim adamlarından ilim öğrendi ve eğitim ve öğretim amacıyla çeşitli ülkelere, Mısır, Hicaz ve Şam'a seyahatler yaptı. Ayrıca siyasi tarih öğrenen Zehebî önceki tarihçilerin yazdıkları tarih kitaplarının büyük çoğunluğunu gözden geçirdi. O, eserlerinde İslâm tarihini başlangıcından zamanına kadar olan dönemde bütün yönleriyle incelemeye çalıştı. Tarihi eserlerinin tertibi "tabakât" tarzında olan Zehebî, yüzelliden fazla eser yazdı. 40 tabakaya ayrılarak yazılan Siyeru A'lam'ın-Nubelâ, Peygamber (sas)'in zamanından itibaren yaşamış olan seçkin İslâm bilginlerinin ve sahabilerin biyografilerini kapsar.

Zehebî'nin başlıca uğraşısı ilim oldu. Yaşadığı devrin en tanınmış âlimlerinden dersler aldı ve onlarla yakın ilişkiler içerisinde oldu. O, nahiv ilmini Muvaftakuddin Ebî Abdullah Muhammed b. Ebi'l-Alâ en-Nâsibi el-Baalbekî (öl. H. 695)'den, Arap dili ve edebiyatını Mısır'ın seçkin edebiyatçısı Bahâuddin Muhammed b. İbrahim (öl. H. 698)'den öğrendi.

Ancak Zehebî özellikle tarih ve hadîs ilimleriyle ilgilendi. Megâzi, Siyer ve Genel Tarih'le ilgili çok sayıda kitap okudu; Mu'cemleri ve Terâcim kitaplarını gözden geçirdi. Çeşitli alanlarda yazılmış kitapları ihtisar ederek ilmf ürünlerini vermeye başladı. O'nun ihtisar ettiği kitapların başında tarih ve hadîs ilimleriyle ilgili kitaplar gelmektedir. Zehebî, ilk telif eseri olan "Tarihu'l-İslâm", 714'de tamamladı.

Zehebî, gerek ihtisar ettiği kitaplarda gerek telif eserlerinde eleştirel metodu hâkim kıldı. "Ricâl ilmi"ne ve "terâcim" konusuna fazlasıyla önem vermesi onun bu anlayışının açık göstergesidir. O, hadiste uyguladığı cerh ve ta'dil kurallarını tarih ilmine de sokmaya çalıştı.

Hadis ilmindeki metodunu tarihte de uygulayan Zehebî büyük bir eleştirici tarihçidir. Olayları, rivâyetleri ve senetleri çeşitli yönlerden geniş bir eleştiriye tabî tutan Zehebî'ye göre tarih kavramı güçlü bir şekilde hadise bağlıdır.

Ebu'l-Fidâ (öl. 732/1331): "el-Muhtasar fî Tarihî'l-Beşer" isimli dünya tarihi ile "Takvîmu'l-Buldân" adlı coğrafya kitabının yazarıdır. Özellikle İbnu'l-Esir'i kaynak olarak kullanan Ebu'l-Fidâ'nın kitabı, insanlık tarihinin yaratılıştan 729/1329 tarihine kadar olan döneminin özlü bir takdimi mahiyetindedir.

es-Subkî (öl. 77/1370): Şâfiî fakihlerinden olan Tâcuddîn Ebû Nasr Abdulvehhab b. Takiyyuddîn es-Subkî "Tabakâtü's-Şâfiyye" isimli eserinde "tarihçiler için kâide" diye bir bölüm ayırır ve burada tarihte usûlden sözeder. Tarihçinin nasıl olması gerektiğini belirtir ve özelliklerini sıralar: Tarihçi tarafsız ve doğru sözlü olmalı, başkalarından rivâyet ederken harf harf rivâyet etmeli; rivâyetlerin yalnızca manâlarını alıp kendi beğendiği ibarelerle yazmamalı, naklettiği rivâyetleri tenkide tâbî tutmalı ve senetleriyle birlikte zikretmeli, olayların sebeplerini iyi bilmeli ve rivâyetlerin doğrularını yanlışlarından ayırabilecek bilgi ve metoda sahip olmalıdır. Ayrıca tarihçi, övme veya yerme yoluna gitmemeli; yorumlarını doğru yapmalı, hükümlerinde ihtiyatlı olmalı ve itidalden ayrılmamalı; açıklama ve değerlendirmelerinde yalnızca kendi gördüklerine ve bildiklerine değil, başkalarının rivâyetlerine ve bilgilerine de dayanmalıdır. es-Subkî, her ne kadar müstakil bir tarih kitabı yazmamışsa da, adı geçen kitabının ilgili bölümünde tarih metodolojisi ve felsefesi yönünden önemli bilgiler vermiştir.

İbn Kesîr (öl. 774/1373): Ebu'l-Fidâ İsmail, "el-Bidâye ve'n-Nihâye fî't-Tarih" isimli kitabın yazarıdır. Zehebî ve bazı Şamli fakihlerin tilmizi olan İbn Kesîr'in yaratılıştan Hicrî VII. yüzyılın ortalarına kadar olan dönemde dünya tarihinin takdimi olan eseri, Peygamber (sas)'in hayatına çok uzun bir bölüm ayırır. el-Bidâye ve'n-Nihâye, Eyyubîler ve Memlukîlerin seçkin bir kronigi ile son bulur.

İbn Haldun (öl. 808/1407): 732/1332 tarihinde Tunus'ta doğdu; Hadramut'lu olup daha sonra Endülüs'e oradan da Tunus'a gelen bir aileye mensuptur. Seçkin müslüman sosyolog ve tarihçi Abdurrahman Muhammed b. Haldun, ünlü hükümdar Timurleng'in yakınlık ve yardımlarına mazhar oldu. İbn Haldun, 808/1406'da Kahire'de öldü.

İbn Haldun tarih metodolojisini ve felsefesini müstakil olarak ele alan ilk müslüman tarihçidir denebilir; o, "Kitâbu'l-İber..."nin "Mukaddime" adını taşıyan ve kendini ünlüştüren bölümünde bu konulardaki görüşlerini açıklar. Bir yandan şahsî müşahadelerini esas alan, diğer yandan ilk tarihî kaynaklardan yararlanan İbn Haldun, başlangıçta geniş bir Kuzey Afrika tarihi, özellikle de "Berber Tarihi" yazdı, daha sonra bunu genişletti ve geliştirdi, genel İslâm Tarihine dönüştürdü.

İbn Haldun, birçok dile çevrilen ve pekçok baskıları yapılan bu ünlü eserinde, özellikle bir eleştiricidir. Fikirleri ve açıklamaları kendi içtihad ve müşahadelерinin ürünüdür. O, eleştiriye dayanan bir anlayışla hem kaynakları hem de rivâ-

yetleri ve olayları eleştirir. Olaylar arasında sebep ve sonuç yönünden ilişkiler kurar. İslâm tarihinde yapılan tahrifleri ve sonuçlarını, asılsız rivâyetleri ve gülünçlüklerini misaller vererek uzun uzun anlatır. Aynı şekilde o, temelini eleştireliğin oluşturduğu tarih metodolojisini de "Mukaddime"de uzunca açıklar.

Bilimsel ve eleştirel tarihçiliğin kurucularından, tarih felsefesinin önde gelen isimlerinden olan İbn Haldun, yalnızca olayları ele alıp, olduğu gibi nakleden 'nakilci veya rivâyetçi tarihçiliğe' karşıdır, bu anlayışla tarih yazanları sert bir dille eleştirir. İbn Haldun'un tarihçiliğinden daha önce söz etmiştik.

Makrizî (öl. 845/1442): Takiyyuddin Ahmed el-Makrizî, "Kitâbu'l-Mevâiz ve'l-İtibâr bizikri'l-Hıtat ve'l-Asâr" adlı medeniyet tarihi kitabının yazarıdır. 766/1364'de Makriz'de doğdu. Babası ve dedesinin seçkin hanefî fakihlerinden olmalarına karşılık, o şâfiiliği benimsedi ve hanefiliğe karşı oldu. Birkaç defa hacca gitti ve uzun süren bir hastalıktan sonra 845/1442'de Kahire'de öldü. Çeşitli ilim dallarında birçok eser yazdı. Özellikle Mısır uygarlık tarihine ayrılan eserinde çeşitli kabilelerin ve ailelerin sosyal ve ekonomik yapılarından, gelenek ve göreneklerinden, törelerinden ve bayramlarından, yönetim durumlarından ve idârecilerinden uzunlamasına sözeder. Makrizî Mısır'ın ilk çağlardan Miladî XV. yüzyıla kadar ki ekonomik tarihinden sözeden "İğasetü'l-Umme bi keşfi'l-Gimme" adlı bir ekonomi tarihinin de yazarıdır.

Bürdî (öl. 874/1469): Ebu'l-Mehâsin b. Tağarrî el-Bürdî, Makrizî'nin tâlimîsidir. "Kitâbu'n-Nucûmu'z-Zâhire fî Mulûki Mısır ve'l-Kâhire" adındaki eseri, İslâm fetihlerinden Hicrî IX. yüzyıla kadarki Mısır tarihini ihtiva eder. Aynı şekilde İbn Hacer el-Askalânî (öl. 852/1449) de, "Tarihu Mısır fî Ahdi't-Tulunîyyîn ve'l-İhşidiyyîn" isimli eserinde Mısır tarihini geniş olarak inceler.

En eski İslâm Tarihi kitaplarına örnek olmaları yönünden en tanınmış olanlarını öz olarak tanıtmaya çalıştığımız bu eserlerin yanında, İslâm tarihçiliğinde önemli yeri olan bir çok başka eser ve kaynak vardır. Cemâluddin Ebu'l-Hasan Ali b. Yusuf el-Kiftî "Ahbârü'l-Ulemâ biahbâri'l-Hukemâ" adlı kitabında Hicrî VI. yüzyıla kadarki dönemde yaşamış olan seçkin İslâm tarihçilerini bizlere tanıttığı gibi, M. Şemseddin (Günaltay)'ın "İslâm'da Tarih ve Müverrihler" isimli eserinde de tarihçilik ve İslâm tarihinde metodoloji konusundaki özlü açıklamaların yanısıra, seçkin müslüman tarihçilerin ve tarihi eserlerinin -biyografik seviyede- müstakil olarak ele alındığını görmekteyiz. Ayrıca, ilk İslâm tarihi kaynakları hakkında giriş bölümünde öz bilgiler vermek İslâm tarihi ve Siyer yazarlarında bir gelenek halindedir.

Öz biyografik bilgilerle tanıtmaya çalıştığımız bu kaynaklarımızın yanısıra, Ansiklopedik sözlük' durumundaki tarihi eserlerle çok sayıda müslüman seyyahın yazdıkları seyahatnameler, teracim ve hatırat kitapları da İslâm tarihinin önemli

kaynaklarını oluştururlar. Özellikle seyyahlar, gezdikleri ÷lkelerde gördüklerini ve duyduklarını bütün ayrıntılarıyla 'rıhle' (seyahatnâme) adındaki eserlerinde yazdılar; bu ÷lkeleri ve yerleşim merkezlerini hem tarihî ve coğrafi özellikleri, hem de idarî, siyâsî, içtimâî, iktisadî ve kültürel durumlarıyla en iyi bir şekilde tanıttılar. Yakut el-Hamevî (öl. 626/1229)'nin "Mu'cemu'l-Buldân"ı ve "Mu'cemu'l-Udebâ'sı", İbn Ebî Usaybia (öl. 668/1270)'nin "Tabakâtul Eţbbâ'sı", Hacı Halife (öl. 1067/1657)'nin "Keşfu'z-Zunûn"u Ansiklopedik Sözlük mahiyetindeki tarihî eserlere; İbn Batuta (öl. 779/1377)'nin "Tuhfetu'n-Nuzzâr fî Garâbi'l-Emsâr ve Acâibi'l-Emsâr", Evliya Çelebi (öl. 1611—1682)'nin "Seyahatnâme", et-Temgürûtî (öl. 1003/195)'nin "en-Nefhatu'l-Miskiyye fî's-Sefareti't-Türkiye", el-Ayyâşî (öl. 1090/1679)'nin "Mâu'l-Mevâid" adlarındaki seyahatnâmeleri rıhle türünden tarihî kaynaklara; İbn Meryem'in "el Bustân fî zikri'l-evliyâ ve ulemâ bi-Sağru'l-Cumanî" adlarındaki eserleri de terâcim ve hatirât kitaplarına örnek gösterilebilir.

Öte yandan, Milâdî XVIII. yüzyılın sonları ve XIX. yüzyılın başlarından itibaren İslâm tarihi alanında, öteki ilim dallarında olduğı gibi, önemli sayıda inceleme ve araştırmanın yapıldığı gözlenmektedir. Mevlânâ Şibli'nin "Asrı Saadet", Muhammed Hamidullah'ın "İslâm Peygamberi", "İslâm'da Devlet Anlayışı" ve "Hz. Peygamberin Savaşları", Corci Zeydan'ın "Tarihu Temeddüni'l-İslâm", Hasan İbrahim Hasan'ın "et-Tarihu'l-İslâmî", İzmirli İsmail Hakkı'nın "Tarih-i İslâm" ve "Siyer", Ahmed Emin'in "Duha'l-İslâm" ve "Fecru'l-İslâm", M. Asım Köksal'ın "İslâm Tarihi", Watt'ın "Hz. Muhammed Mekke'de" ve "İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri", M. Lings'in "Hz. Muhammed'in Hayatı", Zekâi Konrapa'nın "...Peygamberimiz" adlarındaki eserleri ve benzerleri ile, Hasan Münis'in Endülü's tarihiyle ilgili çalışmaları, Abdülcelil Temimî, Ebu'l-Kâsım Sadullah ve Abdurrahman el-Ciylalî, Tevfik el-Medenî gibi yazarların Kuzey Afrika ile alakalı araştırmaları, Brockelmann ve F. Sezgin'in kronolojik tarihle ilgili çalışmaları Mustafa Fayda'nın II. Halife Hz. Ömer devri ile ilgili araştırmaları çağımızda İslâm tarihi alanında yapılan inceleme ve araştırmaların başlıcaları olarak zikredilebilir.

Yusuf el-İşş'in "ed-Devletu'l-Emeviyye" ve Abdülaziz Sâlim'in "Tarihu Devleti'l-Arabiye" adlarındaki araştırmaları da siyâsî tarihçiliğe örnek gösterilebilir. Burada, günümüzde, tarihçilik yönünden çok büyük bir önemi olan süreli yayınların varlığına ve çokluğuna, insanlık tarihinin bilim, kültür, sosyal ve ekonomik yönlerini tümüyle kucaklayacak büyük bir yaygınlığa kavuştuğuna, dolayısıyla tarih araştırıcılarına büyük faydalar sağladığına işaret etmek isteriz.

Son olarak, İslâm tarihinin büyük bir bölümünü teşkil eden Türk İslâm Tarihiyle ilgili olarak yapılan ve sayıları, günümüzde, gittikçe artan inceleme ve araştırmaların varlığına ve çokluğuna işaret etmek uygun olacaktır. H. Gazi Yurdaydın, "İslâm Tarihi Dersleri" (Ankara 1988) adlı kitabının girişinde Türk-

İslâm Tarihi alanında yapılan çalışmaları -dönemlere göre sınıflandırarak- tanıtır (ss. 118-); Gazneliler devri (963-1186)'dan başlayıp Büyük Selçuklular ve Anadolu Selçukluları (1071-1308) yoluyla devam eden kaynakların tanıtımı bölümü, Osmanlı devri (1299-1923) kısmında daha geniş olarak sürdürülür (II. Murat devri, Fatih devri, Yavuz devri, Kanuni devri vb. gibi). Bu dönemlerin tarihçileri eserleriyle birlikte takdim edilir.

Ayrıca, merhum Osman Turan'ın "Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi", Bahaaddin Ögel'in "Türk Kültür Tarihine Giriş", İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın ve Enver Ziya Karal'ın "Osmanlı Tarihi", Hammer'in "Devlet-i Osmaniye Tarihi", Mustafa Nuri Paşa'nın "Netâyicu'l-Vukuât", adlarındaki eserleriyle Kâtib Çelebi, Karaçelebizâde, Abdurrahman Şeref Bey, Cevdet Paşa, Lutfi Efendi, Zeki Velidi Toğan, Fuad Köprülü, F. Sümer, M. Akdağ, C. Cahen, Robert Mantran, H. Lam-mens, Bernard Levis ve benzeri yazarların inceleme ve araştırmaları ile Hakkı Dursun Yıldız, Semiha Ayverdi, Zekeriya Kitapçı, Ahmed Yaşar Ocak, Ahmed Uğur, Bahaaddin Yediıldız, Yaşar Yücel, Ali Sevim, K. Kopruman vb. tarihçi-lerimizin Selçuklu ve Osmanlı dönemleri Türk tarihi ile ilgili çalışmaları Türk-İslâm tarihini çeşitli yönleriyle ele alan ve tanıtan eserlerdir.

İSLAM TARİHÇİLİĞİNİN DÜNÜ VE BUGÜNÜ

Genel Değerlendirme:

Oluşumundan itibaren geçirdiği aşamaları öz olarak sunduğumuz İslâm Tarihi, genel insanlık tarihi içerisinde önemli bir yer tutar ve onun en büyük kol-larından birini oluşturur. Çünkü genel tarihin bin beşyüz yıllık bölümünde Müslü-manların idâresinin ve İslâm medeniyetinin damgası vardır; İslâm, bu sure içeri-sinde insanlığa çok önemli yenilikler getirdi.

Ayrıca, Kur'ân ve Hadis, genel ve özel tarih gibi hem ilâhi hem de beşeri kaynaklı İslâm Tarihi, insanlığın geçmişi, maddî ve mânevî tekâmülü, dinî ve ahlâkî yapısı ile sosyal ve ekonomik durumu konularında samimi ve güvenilir bilgiler verir. Bu bakımdan bazı İslâm tarihi kitapları, her ne kadar tahlil, mukaye-se ve tenkidden yoksun iseler de, Kur'ân'a, hadislere, vakaları görenlere ve onları senetli olarak rivâyet edenlere dayanan yazılı ve sözlü vesikalı, râbitalı ve güveni-lir eserlerdir. En önemli yönlerinden bir diğeri de, rivâyetleri ve olayları olduğu gibi tarih araştırmacısının herhangi bir ilâve veya çıkarma yapmasına izin vermeden aslî durumuyla bize kadar ulaştırmasıdır.

Öyleyse, İslâm Tarihine malzeme sağlayan kaynaklar, ilâhi ve beşerî olmak üzere ikiye ayrılır: Kur'ân ve Hadisler ile İslâm Tarihine vücut veren İslâm vahyi, İslâm Peygamberi ve özellikle İslâm'ın tarihi gelişimi konularında, müslüman âlimler ile gayri müslim ilim adamlarınca yazılan eserler ve yapılan araştırmalar da müslüman toplum yaşayışında meydana gelen olaylar hakkındaki haberlere esas teşkil eder.

Öte yandan, İslâm Tarihi, sebep ve sonuç yönünden birbirini izleyen olaylardan ibaret olan insanlık tarihinin yeni bir dizisidir. İslâm inanç yapısı ve ilâhî ilkeleri ile bunların müslümanlar üzerindeki etkileri, Müslümanların yaşayışları, uygarlık, kültür ve bilimsel durumları, madde ve mânâ alanında yaptıkları ilerlemeler, Hz. Peygamberin ve râşid halifelerinin yönetimleri, İslâm Peygamberi ve ashâbı, müslüman devletler ve milletler dönemlerinde meydana gelen önemli olaylar, müslüman ülkelerin ve milletlerin genel özellikleriyle tanıtılmaları İslâm Tarihinin başlıca konularını oluşturur.

İslâm Tarihi dalında, başlangıçtan günümüze kadar, birbirinden değerli onbinlerce kitap vücuda getirildi. İslâm Tarihi her devirde yeniden yazıldı. Bu durum, bize, aynı konulardan yeniden sözedilmesi gibi görünebilir. Ancak, İslâm Tarihinin her devrinde yeni kuşaklar tarafından yeniden değerlendirildiği ve az da olsa bu yönden, yeni inceleme ve araştırmalar yapıldığı, meydana gelen olayların değişik zamanlarda yeni bir anlayış ve metotla incelendiği, tenkid ve tahlile tabi tutulduğu da bir gerçektir.

Gerçekte, İslâm Tarihi alanında yenilik getirmek kolay bir iş değildir, fakat temel kaynakların tanınıp taranması, ilk elden bilgilerin ortaya çıkarılması, yeni ve orijinal eserlerin meydana getirilmesi olayların yeni boyutlar kazanmasını, taze veriler ışığında yeni değerlendirmelere sahne olmasını, dolayısıyla tarihin daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır. Meselâ, en eski İslâm tarihi kitaplarında özellikle İslâm tarihinin idarî, siyâsî ve askerî hâdiseleri üzerinde durulurken, yakın devirlerde yapılan araştırma ve incelemelerde Müslüman toplumun özellikle sosyal ve politik, ekonomik ve kültürel yapısına ağırlık verilmekte, İslâm Tarihi hakkında yeni bakışlar ortaya çıkmaktadır. Bunda, yeni tarihî malzemenin ortaya çıkışının da önemli payı vardır. Kuşkusuz, Taberî, İbn Sa'd, Mes'udî ve benzeri ilk devirler tarihçilerinin eserleriyle çağımızdaki İslâm Tarihi çalışmaları karşılaştırıldığında, en azından, kuşaklar arasındaki bakış açıları ve değerlendirmeler yönünden önemli farklılıklar olduğu görülür.

Gerçek şu ki, İslâm Tarihi konusunda çok eser yazıldı ve çok farklı değerlendirmeler yapıldı. Müslüman tarihçiler genellikle naklî tarihçiliğe veya rivâyetlerin aktarılmasına dayanan tarih yazıcılığına değer verdiler. Ancak olaylara önem verirken, olaylarla ilgili haberleri metin ve senet yönünden eleştirmediler. Genellikle karşılaştırma, eleştiri ve tahlil onların eserlerine girmedi. Bununla birlikte, Zehebî, İbn Haldun, Ahmed Cevdet, Şehbenderzade vb. tarihçiler, klasik tarihçiliğin dışında, tenkitçi bir metod ve karşılaştırmalı haber ve olay değerlendirme anlayışı ile yeni eserler meydana getirdiler.

Aslında, tarih kavramının anlamlarını, tarihçiliğin esaslarını ve tarihçinin vazifesini bilmemiz gerektiği gibi, her milletin tarihini mensub olduğu kültür çevresi içerisinde, meydana geldiği şartları ve geçirdiği aşamaları göz önünde bu-

lundurarak inceleyip değerlendirmek icâbeder. Bu durum uzun bir geçmişî olan İslâm Tarihi için de geçerlidir.

Yüzyıllar boyu süren bir tarihî oluşum ve gelişimin (İslâm'ın teşekkül, gelişme ve yükseliş tarihinin) safhalarını genel ve açık bir tarzda görebilmek için, yersiz açıklamalara ve bilgilere boğulmadan, ama genel tablonun açıklığını ve doğruluğunu bozmayacak bir anlayışla değerlendirmek gerekir. Bunun için de öncelikle sağlam ve zengin bir tarih bilgisine, tutarlı bir tarih metoduna sahip olmak icabeder. Ayrıca, tarih bilgisinin tahlil, tenkit ve mukayese esaslarına göre derlenip toplanması lazımdır.

Tarihçinin anlayış ve görüşleri, bilgi ve metodu, hem tarihî olayları tüm açıklığı ile ortaya koyma ve eleştirici bir tutumla ayıklamada hem de onları birleştirip mevcut bilimsel veriler ışığında değerlendirerek tarihî yapı oluşturmakta oldukça önemlidir. Böyle olduğu içindir ki, her devrin tarih araştırmacısı, o devrin olaylarını önem sırasına göre ele alır ve gerçek görünüşleriyle ortaya koymaya çalışır. İnsanlık dünyası, meselâ; daha çok ekonomik ve sosyal olaylarla ilgilendiği, bu olayların insanların ve toplumların varlığındaki etkileri inkâr edilemeyeceği içindir ki, günümüz tarihi yazılırken adı geçen olayların dünü ve bugünü sebep-sonuç bağı çerçevesinde araştırılmalıdır. Böylece tarihçi, insana, dünyanın rehberliğinde bugünü en iyi tarzda hazırlamaya yönelir. Elbette tarihçi eldeki vesikalara göre hüküm verir, fakat vesikaların objektifliğinin ulaşılacak sonuçlar için fevkalâde önemli olduğu da bir hakikattir. Onun için tarih araştırmacısı eldeki vesikaları tarih metodolojisi kuralları rehberliğinde araştırır, karşılaştırır ve gerçeği bulur (46). Ayrıca, yapılan inceleme ve araştırmanın sağlıklı ve güvenilir olması için tarihçinin, ilk tarih araştırmacılarının çalışmaları ile eğilimlerinin farkında olması, yaptığı mukayese, tahlil ve tenkidlerle tarafsız tutum ve yorumları ortaya çıkarması, mevcut belgelerin genel yönünde hareket etmesi lazımdır.

Gerçekçi anlayış ve tutumun böyle olması gerekirken, İslâm'ın insanlık üzerinde bir kurtuluş güneşi olarak doğması ve akıllara hayret veren bir hızla yayılması, çok değişik dinler, kültürler ve dillerden insanların bölük bölük, akın akın, kitleler halinde yeni Din'e girmesi, yeryüzünde -Bizans ve Fars İmparatorluklarının yerine büyük Müslüman Devletlerinin ve İmparatorluklarının kurulması, İslâm'ın çok kısa bir zaman diliminde dünyanın dört bir yanına yayılması ve çok sayıda taraftar bulması, Yahudi-Hristiyan kültür ve medeniyetinin yanında bir İslâm kültür ve medeniyetinin yer alması ve onlara önemli etkilerde bulunması, Doğu'da ve Batı'da büyük yankılar yaptı; özellikle Kilisenin ve Haçlı Zihniyetinin fikrî ve fiilî olarak Müslümanlık aleyhinde bulunmasına yol açtı. İslâm'ın insanlığa getirdiği hak ve hürriyetin, adâlet ve ilmin, fen ve sanatın, eğitim ve öğretim

46 Ercüment Kuran, İlim ve Sanat Dergisi, Mart/Nisan 1989 sayısı (24), s. 55.

anlayışının inanç ve ahlâk yapısının, iş ve ticaret zihniyetinin kurallaşıp kurumlaşarak yayılması bazı çevrelerde İslâm'a sevgi beslemeyi Tevhid Dini'ne girmeyi sağladıysa da, Doğu'da ve Batı'da birçok çevrenin telaşa kapılmasına sebep oldu, Hak ve Hakikat düşmanlarını karşı harekete geçirdi (47). Emperyalist ve sömürgeci emellerin yanı sıra bu gaye ile de çeşitli alanlarda birtakım faaliyetler yapıldı. Böylece, art niyetle veya İslâm'a taban tabana zıt gayeler uğruna da olsa, İslâm'la ilgilenen bir ikinci topluluk ortaya çıktı. Bunlar genellikle Batılı yazarlardı ve belirlenen amaçlarla İslâm tarihine özel ilgi duydular; XVI. yüzyıldan itibaren İslamiyet, Müslüman milletler ve ülkelerle ilgili bir dizi çalışma yaptılar.

Avrupalı yazarlardan, İslâm Tarihi sahasında tarfsız kalem kullanan, tarihi olayları tarafsızca ortaya koyan ve gerçekleri bilimsellik anlayışı ile açıklayan edebiyatçılar ve müellifler her devirde mevcut oldu. Ancak bunların sayısı, değerlendirmelerinde objektif olmayanlar araştırma ve incelemeden sonra verilecek hükmü, araştırma ve incelemeden önce -peşin hükümle- verenlerin yanında gerçekten azdır. Çünkü İslâm'ı fikren bozmak isteyen, din, felsefe, sanat, dinler tarihi ve benzeri bilimler yoluyla İslâm'ın insanlığa sunduğu gerçekleri tahrif etmek, inanç ve ahlâk ilkelerini yanlış tanıtmak, münevverleri yeni din aleyhine çevirmek düşüncesinde olan ve bilimsellik kisvesine bürünen birçok Doğulu ve Batılı yazar ortaya çıktı (48). Dozy'nin Abdullah Cevdet tarafından Türkçeye çevrilen "Tarih-i İslâmiyet" isimli kitabı ile İtalyan yazar L. de Caetani'nin Hüseyin Cahit Yalçın tarafından dilimize aktarılan "Tarih-i İslâm" adlı kitabı bu tür anlayışla yazılan kitaplara örnek teşkil eder.

İslâm âleminin XVII. yüzyıldan itibaren, tarihî ve ilmî olgunlaşmaya ayak uyduramayarak, bilimsel ve teknolojik kurum ve kuruluşlarını yenileyemeyerek bir çöküntü (inhitât) dönemine girişi, uygarlık yolunda gereken ilerlemeyi yapmayışı, fikrî ve ilmî ilerlemeye ayak uyduramayışı, bilimsel gerçeklere sebepsiz yere sırt çevirışı, tenkid ve tahlile dayalı bilimsel eserler vücuda getiremeyişi Batı'nın ilmen, fikren ve fiilen dünyada egemenliği ele geçirmesine ve Müslüman Toplumu güdümüne almasına, onlara yönelik saldırılarda bulunmasına sebep oldu. İslâm ülkelerini kültür, fikir ve siyâsi yönden egemenliği altına almasını sağladı. Nitekim İslâm âleminde, özellikle son devirlerde görülen batılılaşma hareketleri ile, İslâmî kaynakları incelemeyip büsbütün ihmal eden tarihî gerçekleri bazı Batılı yazarların art niyete dayanan yanlış fikirlerinde arayan ya da gören bir sürü tarih araştırmacısı türedi.

Gerçekte, müslüman tarihçiler pekçok önemli tarih kitabı yazdılar; fakat bunlar genellikle birbirinin tekrarı olan, tahlil ve tenkide dayanmayan, vak'a rîvâ-

47 F. Köprülü, Türk Edebiyatı Tarihinde Usûl, T.T. Kurumu, Ankara 1966 s. 6-7.

48 Z. Velidi Toğan, Tarihte Usûl, s. XV.

etlerinden ve tesbitlerinden ileri gitmeyen, geçmişin ışığında yaşanan zamanı düzenlemeye yönelmeyen ve geleceğe yön verici bilgiler içermeyen, millete ilerleme ve olgunlaşma yolunu göstermeyen eserlerdir. İşte bu sebeptendir ki, İslâm tarihi Batı'nın aleyhte eleştirisine maruz kaldı, tarih kitaplarımız bilimsel ve metodik olmamakla suçlandı (49).

Batı'nın fikir hayatının kaynağını Eski Yunan inanç ve düşünce yapısı ile bunların devamlı olarak araştırılıp incelenmesi, eleştirici metotla yenilenmesi oluşturur. Tabiatı insana bağlama isteği temeline dayanan bu düşünce yapısı pragmatik olmaktan çok akılcıdır.

Karl Jaspers ve L. Brunschvicg, az önce temas ettiğimiz özellikteki Batı düşüncesi hakkında şunları söylerler: "Avrupa zihniyeti, Yunan teknik ve tabii ilimlerinin vazettikleri üsullerle ve Xenaphones'un akidelere dair tenkidi yazılılarıyla başlayan, uzun asırlar durakladıktan sonra, rönesansla yenilenen bir zihniyettir. Kaynağı Yunan zekası, Roma cemiyet hayatı ve hukuku olan bu zihniyet ve ruh garb âleminde akideleri, fikirleri türlü türlü kanatları birbirine çarpıştırıyor, bunda hayat buluyor, en acı tenkitlere göğüs geriyor, onlar sayesinde canlanıyor" (50).

Sir Denison Ross da şöyle der: "Şark bizden teknik ve metot öğreniyor, fakat onun bütün teşebbüslerine istikamet vermek, onun yaşadığı ülkelerin haritalarını çizmek, onun tarihine, bugünkü hayatına ve mesaisine kıymet biçmek daima Garbın elinde kalacaktır. Latin alfabesini kabul etmeleri Şarklıların yalnız teknik değil, maneviyât sahasında da Batı'nın rehberliği altında kalmalarını sağlayacaktır" (51).

Genelde bu temel zihniyete sahip olan, kendilerini ve kültür değerlerini üstün görüp övünen. Doğu'yu ve Doğu fikir hayatını küçümseyip yeren Batılı yazarlar, özellikle XIV. yüzyılın ilk yarısından itibaren, daha önceki dönemlerde yapılan incelemelerin sonuçlarını toplayıp özetleyen terkibi mahiyette ve geniş okuyucu kitlesine yönelik kitaplar yazdılar. İlim ve teknolojinin sağladığı büyük imkanları müslüman devletleri ve milletleri ya da Afrika ve Hind İslâm ülkelerini egemenlikleri altına alma, onları -yeraltı ve yerüstü kaynakları da dahil olmak üzere- her yönden sömürme yolunda kullanan, Hristiyanlığı yayma emelindeki misyonerlik çalışmalarını güçlendirip geliştirme zihniyetine sahip birtakım Avrupalı sömürgeci milletler, emperyalist amaçlarla maddeten ve manen sömürdükleri müslüman devletlerin halklarını tanımak gayesiyle İslâm Tarihi sahasında birçok araştırma yaptılar. Bu çalışmalar XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren

49 Z.V. Toğan, aynı eser, s. XVI.

50 Z.V. Toğan, adigeçen eser, s. XVI.

51 Aynı eser, s. XVII.

büyük bir atılım gösterdi. Birinci dünya savaşı sonrasında çeşitli müslüman ülkelerde görülen özgürlük (istiklâl) hareketleri, politik ve fikrî yenilik hareketleriyle akılcılık (rationalisme) ve yenilikçilik (modernisme) akımları Batı'nın politik ve ekonomik emellerinin yanısıra, birtakım ilmi zorunluluklar bakımından da İslâm dünyasına daha fazla ilgi duymasını sağladı (52).

Böylece, genel tarih, hem Hristiyan Batı'yı hem de Müslüman Doğu'yu ve semitik dinler dışında kalan Uzak Doğu'yu kapsayan beşeri bir terkiib görünümü aldı. XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra yazılan tarih kitaplarında bu durumun özellikle dikkati çektiği görülür. Bu yapıdaki tarihî eserler genellikle, İslâm'ın doğuşundan, temel inanç ve ahlâk ilkelerinden, kelâm ve felsefeden, itikâdî ve fikrî İslâm mezheplerinden, tasavvuf ve tarikatlardan, geleneksel İslâm inanç sisteminden uzaklaşmış "heterodoks topluluklar"dan, son zamanlarda ortaya çıkan "yenilikçilik akımları"ndan ya da bugünkü müslüman ülkelerin politik ve etnik yapılarından sözeden kitaplardır. Müslüman toplumun tarihî tekâmülü üzerinde durmazlar (53). Oysa, Hristiyan âleminin yazılacak-çizilecek birçok önemli sorunları vardı. XVII. yüzyıldan itibaren Batı'da, özellikle de Fransa'da uydurma belgeler ve bilgilerle sahte tarih yazıldığı, yani tarihte hurâfecilik ve tahrifcilik yapıldığı gerçeği gündeme getirildi, tarih bilimine duyulan güvensizlik belirtildi. Ne var ki, yine de tarih bilimini politik ekonomik çıkarlarına âlet edenler, yalnızca geçici ülküleri savunma amacıyla, bir yalancı şahit gibi kullananlar, etnik, sosyolojik ve emperyalist emellere araç yapanlar bulundu.

Birçok batılı yazar, bir yandan İslâm Tarihi ile ilgili araştırma ve eserler meydana getirirlerken ilk İslâm tarihi kaynaklarını tercüme ederlerken, bir yandan da İslâm dini ve ilkelerini kendi metot ve anlayışlarına göre tenkid ettiler. Kant, Spinoza, Strauss, Renan ve benzeri yazarlar bunlardandır. A. Müller, "İslamiyet", G. de Tass, "İslâm ve Kur'ân", C. de Perceval "Arabistan Tarihi", Sprenger "Muhammed'in Hayatı", Dozy "Tarihi İslâmiyet", Renan "Dinler Tarihi", Goldziher "İslâmiyet'i Tetkik" adlarındaki telif eserleri vücuda getirip İslâm dini ve müslümanlar hakkında çeşitli değerlendirmeler yaparlarken, Wan Cramer Wustfeld, Felsk Noldeke, Sachau vb. en eski İslâm tarihi kaynaklarını Batı Dillerine çevirdiler veya aynen neşrettirler (54). Bu arada bazı İslâm bilginleri bu eserlere karşı çeşitli reddiye ve eleştiriler yazdılar.

İslâmiyet ve İslâm tarihi hakkında doğru ve tarafsız bilgi vermeyen, sübjektif değerlendirmeler yapan Batılı yazarlar ve tarih araştırmacıları genellikle iki gruba ayrılabilirler: Belli bir dine bağlı bulunanlar ve herhangi bir din kabul etmeyenler.

52 F. Köprülü, adigeçen eser, s. 6.

53 Z.V. Toğan, aynı eser, XVII; F. Köprülü, adigeçen eser, s. 7.

54 M. Şemseddin, İslâm'da Tarih ve Müverrihler, s.5; Z.V. Toğan, age., XVIII. P. Lammens'in "Croyances et Institutions" (Beyrut 1926); G. Demombynes

Birincilerin çoğunluğunu Hristiyan yazarlar teşkil ederler; İslâm'ı son din olarak görmemeleri ve olaylara Hristiyan taassubu ve haçlı zihniyetiyle bakmaları, değerlendirmelerinin yanlış ve İslâm tarihini kötölemeye, tebdil ve tahrif etmeye yönelik olmasına sebep oldu.

İkinci grup yazarlar, temelde bir din kabul etmeyen veya dinleri sıradan sosyal olaylar olarak gören kimseler olup genellikle dinî duygu ve düşüncelere karşı olduklarından İslâm dinini ve İslâm tarihini de kötöleme yoluna gittiler.

Batılı yazarların, hangi zümrelerden olursa olsunlar, iftira ve ithamları, tahrif ve tebdil eylemleri ya doğrudan Allah elçisinin yasayışı ve kişiliği ve peygamberliği ile ya da getirdiği dinin menşei, bazı ilkeleri ve Kur'ân vahyi ile ilgilidir. Bunlar, bazı ilk devir tarih kitaplarında, tefsir ve hadis kaynaklarında veya tasuvvuf kitaplarında yer alan rivâyetleri ve isrâiliyât türünden haberleri itham ve iftiralarına dayanak olarak kullanırlar, özellikle âhad haberleri, şâz rivâyetleri, zayıf veya muteber sayılmayan bilgileri esas alarak hüküm verirler.

Bununla birlikte, onlar arasında, yazılı ve sözlü tarih kaynaklarını en iyi şekilde kullanarak, müslüman yazarların bulamadığı bazı delilleri bulup kullanarak, İslâm bilginlerinden daha çok olaylar üzerinde durarak İslâmî gerçekleri ortaya çıkaranları da çoktur.

Günümüzde tarih, insan topluluklarının devamlı ilerlemesini, eskiden olduğu gibi, yalnızca hükümdarların, devlet adamlarının, âlimlerin ve düşünürlerin vb. kimselerin kişiliklerinde değil, ortak izleri geçmişin kalıntıları üzerinde hissedilmekte ve görülmekte olan halk kitlesinde de arıyor; böylece yüzyıllar boyunca devam eden bir hatayı düzeltiyor. Bu bakımdan, çağın kitâbeleriyle ellerine geçen çeşitli eserleri muhafaza ederek, yaşadıkları dönemin olaylarını dürüstlük ve bilgileriyle kaydederek kronolojik sıra ile tarihe geçirenler hem insanlığa hem de "tarih"e hizmet ederler. Onun içindir ki, tarih yazımcılığında hem genel hem de özel malzemedan yararlanmalı; zamanın değişik aşamalarında insanlığın yaşayışını yeniden düzenleyen ve düzgünleştiren tarihi çok yönlü vesikalar yardımıyla yazmalı, verilen bilgiler sağlam kaynaklı ve tutarlı olmalıdır. Böylece, insanlığın geçmişteki olaylarının bilimi olan "tarih"ten, yaşanan zaman ve gelecek için birtakım kurallar veya ilkeler çıkarılabilir.

Günümüz tarihçiliği, sadece milletler veya devletler arasındaki savaşların, yapılan antlaşmaların ve öteki ilişkilerin tarihlerini ezberlemeyi veya bunları kronolojik olarak bilmeyi tarih saymamaktadır. Zira çağdaş anlayışa göre tarih,

"Les Institutions Musulmanes", H. Laoust'un "Les Schismes dans L'Islam", J.P. Charnay'in "La Sociologie de L'Islam" adlarındaki eserleri bunlara örnek gösterilebilir.

geçmişin çok iyi öğrenilerek mevcut duruma nasıl gelinildiğinin ve bu yönde ne kadar mesafe alındığının bilinçli olarak bilinmesidir. Zaten tarihin gayesi de, insanlığın mutlu, müreffeh, uygar ve erdemli olmasını, en önde, en başta yürümesini sağlamaktır. Bu yönüyle tarih, yüksek ülkelerin gerçekleşmesi için milletlerin içine atıldığı bir yarışma sahnesi, yüce ve kararlaştırılmış bir eylemdir. Tarih hakkındaki bilinçli bilgi ise insanlara, kavimlere ve milletlere benliğini öğretir ve mevcut varlıklarının kaynağını kavratır, tarihteki ve kâinattaki durumunu anlatır. İşte "millî tarih" buradan başlar ve gelişir; elde edilen tarih bilinci, millî irâde ve egemenlik olgularının kaynağını oluşturur.

Son olarak, Türkiye'de yapılan İslâm Tarihi çalışmalarını genel çerçevede değerlendirmek istiyoruz. Kabul etmek gerekir ki, Türkiye'de İslâm tarihçiliği son yüzyıl içerisinde önemli gelişme göstermiştir, fakat henüz klâsik tarih yazıcılığı çemberi dışına çıkmış da değildir. XX. yüzyılda yapılan tarih çalışmaları ile, geliştirilen çeşitli bilimlerin özellikle de tarih ilmi ile ilgili metotların aynı dönemlerde yazılan İslâm tarihi çalışmalarına giremeyişi bu durumda kalınmasında etkili olmuştur.

Öte yandan, ülkemizde, İslâm tarihi çalışmaları genellikle bir takım savaşlar ve zafer hikâyeleri, bazı müslüman devletlerin siyâsî ve askerî alanlardaki başarıları, devlet adamlarının ve askerî erkânın kahramanlıkları ve menkabeleri ile isyan ve ayaklanmalar, suikastlar vs. ile doludur. Bununla birlikte XIX. yüzyıldan itibaren Türklerin yanı sıra, Arap, Pakistanlı ve Hindistanlı İslâm bilginleri Siyer, İslâm Tarihi, tefsir ve hadis ilimleriyle ilgili olarak, önemli eserler yayınladılar. Onların hazırladıkları bu eserlerin bir kısmı Türkçe'ye de tûrceme edilmiştir.

Gerçi, önceki bilginler (Hicrî IV. yüzyıldan öncekiler) çok kitap yazdılar; rivâyete dikkat etmek ilkelerindendi, fakat rivâyeti aldıkları kaynağı göstermeye ve doğrudan olanla dolaylıyı birbirinden ayırmaya önem vermediler. Bunun en önemli sebebi onların ihmalkârlıkları değil, özellikle yaşadıkları çağın bilgisine dayanarak kitaplarını yazmalarındır (55). Fakat sonraki kuşakların karşılaştıkları güçlükleri hesaba katmadılar. Mevcut malzemeleri ihtiva eden, buna göre kapsamlı belirlenen kitaplar yazdılar.

Oysa, hûgünün tarihçiliğinin yeni temellere dayandığı, konu ve metot yönünden klasik tarihçilikten ayrıldığı bilinmektedir. Ayrıca, toplumların ilerleyip olgunlaşması, bazı tarihî olayın tekrarlanması, bazı hükümdarların ve kumandanların hayat hikâyelerinin veya menkabelerinin bilinmesiyle değil, devamlı itici, uyarıcı ve yönlendirici olayların anlaşılması ile olur. Bu sebeptendir ki tarihçi, yal-

55 Fuad Sezgin, Muhadarât fî tarihi'l-Ulumi'l-Arabiyye ve'l-İslâmiyye, Arab ve İslâm İlimleri Tarihi Enstitüsü yayını, Metinler ve Araştırmalar dizisi, no: Frankfurt 1984-1404, s. 151.

nızca klasik tarihi belgeleri ve resmî vesikaları değil, her türlü vesikayı hatırat defterleri, muharrerât, siciller, salnameler ve sanat eserlerine varıncaya kadar her çeşit yazılı ve sözlü belgeleri kullanmalı, çağdaş veriler ve metotlar ışığında değerlendirmelidir. Ayrıca, tarihçi, tarihinden sözettği toplumun fizikî ve ruhî yapısını, tarihî ve coğrafî durumunu, politik gücünü ve etki alanını, sosyal ve ekonomik sistemini, tarım, ticaret, bilim ve kültür durumlarını açıkça ele almalıdır. Toplumun sosyal yapısı ve buna yön veren etkenler İslâm Tarihçisinin üzerinde duracağı bir başka konudur (*).

Ne var ki, tarihî malzemelerden yalnızca isteklerine uygun gelenleri kullanan birtkım tarihçiler, müslüman toplumun varlığını oluşturan temel değerleri, sosyal ve ekonomik yapısını şekillendiren kurumları gözardı etmişlerdir. Bir toplumu toplum yapan unsurların neler olduğunu bir bakıma unutmuşlardır. Onun içindir ki, meselâ, İslâm'ın Medine devrinden sözederken sadece yapılan savaşları, ashâbın gösterdikleri kahramanlıkları ve elde edilen zaferleri zikretmişler, fakat Medine İslâm devletinden, Hicret'ten sonraki sosyo-kültürel faaliyetlerden, eğitim ve öğretim vb. olaylardan sözetmemişlerdir.

Çağdaş tarihçilik anlayışına uygun olarak yazılacak, özel konuları araştırmaya yönelik olacak, akılcı inceleme, objektif bakış, karşılaştırma, irdeleme ve değerlendirme temellerine dayanacak tarih araştırmaları İslâm tarihine yeni boyutlar kazandıracak ve gelenekçi çizgiden çıkışı sağlayacaktır.

I. BÖLÜM

İSLÂM ÖNCESİNDE ARABİSTAN VE ARABLARIN DURUMU

İslâm tarihini gerçek yönleriyle tanıyabilmek için, İslâm'ın ortaya çıktığı coğrafi bölgeyi, politik, sosyal ve ekonomik durumlarıyla birlikte tarihî çevreyi ve İslâm öncesinde Arabyarımadasında yaşayan insan topluluklarını tüm yaşantı yönleriyle incelemek öncelikle yapılması gereken bir iştir; çünkü 'tarih ilmi'nin konusunu oluşturan olaylar, nasıllık-nicelik yönlerinden daha önceki olaylarla doğrudan bağlantılıdır. İslâm tarihinin temel kaynağı olan Kur'ân-ı Kerim'in olaylara bakışı da bu esasa dayanır; Kur'ân, meselâ, 'İslâm'ın Doğuş Tarihi'nden söz ederken Arabistan'ın İslâm öncesindeki durumundan ve burada yaşayan kabilelerin ve kavimlerin inanç, ahlâk, ekonomik ve sosyal yapılarından başlar. Onun içindir ki, İslâm tarihi çalışmalarında, Arabistan'ın İslâm'dan önceki durumunun, Arabların 'yaşayış düzeni'nin ele alınması gerçekten önemlidir; üstelik müslüman tarihçilerin 'tarih yazım geleneği'de böyledir; Batılı ve Doğulu İslâm tarihi araştırmacıları yüzyıllardır bu geleneği sürdürürler.

I- Coğrafi ve Ekonomik Durumu

"Arabistan" adının menşei konusu bilginlerce tartışıldı. Bazı dilcilere göre bu adın koyucuları doğrudan Arablardır, yani bu bölgeye "Arabyarımadası" adını verenler Arablardır. Dil bilginlerine göre, "Arab" ve "rab" kelimeleri fesahat ve belâgat anlamına gelir; öteki toplumlara oranla dili daha iyi bildiklerini ve kullandıklarını sanan Arablar, kendilerine "Arab", başkalarına da "Acem" demişlerdir.

Arabların ana yurdu ve İslâm'ın beşiği olan Arabyarımadası veya Arabistan, Asya kıtasının Güney-batısında bulunur. Doğu'dan Umman denizi ve Basra körfezi, Batı'dan Kızıldeniz, Kuzey'den Suriye ve Irak, Güney'den ise Aden körfezi ve Hind Okyanusuyla çevrili bir yarımadadır. Bazı coğrafyacılar göre, geniş anlamda, Suriye ve Irak da Arabyarımadasından sayılır. Doğu Arabları bu bölgelerde yaşarlar. Arabların ana yurdu, Sami toplum'un beşiği ise, bugünkü Suudi Arabistan ve Yemen sınırları içerisinde kalan bölgedir.

el-Esmât (öl. 217/832), İstahrî (öl. Hicri IV/M. X. asır), Hemdânî (öl. 334/945) ve Ya'kut el-Hamavî gibi eski coğrafyacılar Arabyarımadasını Yemen, Necd,

Hicaz ve Tihame (Tehame) şeklinde dört bölgeye ayırarak incelerler; Necran ile Uman arasını, Beynune'ye kadar, Yemen bölgesinden sayarlar.

Öte yandan, çöl Arabistan, dağlık Arabistan ve bahtiyar (verimli) Arabistan diye tabiat örtüsü bakımından üç bölgeye ayrılan Arabyarımadasının Hicaz bölgesi dağlık-taşlık Arabistan'ı, Güney Arabistan veya Yemen ise bahtiyar (münbit) Arabistan'ı oluşturur. Yüksekliği bazan 2750 metreye kadar varan Hicaz ve Yemen dağları, üç sıra halinde Aden körfezi yakınlarına kadar ulaşır. Bu dağlık bölge ile Kızıldeniz arasındaki kısma Tihame denilir.

Genelde Kuzey ve Güney Arabistan diye iki ana bölgeye ayrılan Arabyarımadasının doğu kısmında Umman, güneyinde Hadramevt, güney-batısında Hicaz, Nüfut çölü ile Hicaz arasındaki kısımda ise Necd bulunur. Umman'dan Basra körfezine kadar olan bölgeye de Bahreyn (bilâdu hicr) denilir.

Arabyarımadası, dünya haritasında en geniş yarımada olarak görünen, Asya'nın Güney-batısına düşen bölgede 1.70000 kilometre karelik yer kaplayan bir kara parçasıdır. Günümüzde, Nil vâdisi ile Kızıldeniz'in derin çöküntüsüyle Afrika'dan ayrılmış durumda bulunan Arabyarımadası, jeologların bildirdiklerine göre, bir zamanlar Sahra'nın bir parçasıydı.

Sami ırkın ana yurdu sayılan Arabyarımadasının yüzey durumu, yerleşik yaşantıya elverişli deniz boyunca dar bir şerit halinde uzanan bölümü dışında, genellikle çöldür. Bu yüzden tarıma ve yerleşik yaşantıya uygun değildir. Ancak belli sayıdaki nüfusun ihtiyaçlarına cevap verecek durumda olan Arabyarımadasında, halkın varlığını sürdürmesini sağlayan ve giderek artan nüfusun ekonomik ve sosyal ihtiyaçlarına cevap veren, bölge kalkınmasının en önemli faktörünü teşkil eden "Petrol"un bulunması bireysel ve toplumsal yaşayışa canlılık getirdi. Öyle ki, bugün Arabistan denilince ilk akla gelen şey Petrol'dür. Dünya petrol üretim ve tüketiminde önemli bir yeri olan Arabistan ekonomik, teknolojik ve sosyal kalkınmasını özellikle bu yolla gerçekleştirmektedir.

Bununla birlikte Arabistan, genellikle sıcak ve kurak geçen çöl ikliminin etkisi altındadır. Kış ve ilkbaharda birazcık olsun rutubet olursa da, yazın şiddetli "samyeli" bunu alır götürür. Ancak, "bahtiyar Arabistan" denilen Yemen'de bol yağmur yağar ve arazi münbittir.

Mevcut iklim ve bitki örtüsü sebebiyle Arabistan çöl bir ülkedir; halkın önemli bir bölümü çölde yaşar ki, bunlara "bedevî" denir. "Hadârî" denilen diğer halk ise şehirlerde yaşar. Bedevîler tarım ve hayvancılıkla uğraşırken, şehirli halk özellikle ticaretle meşgul olurlar. Özellikle deve, at, koyun ve keçi gibi hayvan yetiştiriciliğine ve ziraate dayanan bedevî hayatın Arabistan Arabalarının biyolojik, psikolojik ve sosyolojik yapılarında olduğu kadar, dil, din ve ahlakî durumlarında da önemli etkisi vardır.

Aslında, Arabıyımadasında, Yemen bölgesi dışında, tarım fazla gelişmemiştir. Sadece Güney Arabistan'ın bazı yerlerinde ve özellikle de vâdilerde tarım ürünleri halkın en önemli geçim kaynağıdır ve ihtiyacı karşılayabilir durumdadır. Kahve, hurma, şeker kamışı, muz, karpuz, üzüm ve benzeri sebze ve meyveler en çok yetişen tarım ürünleridir. Tâif gibi bazı dağlık bölgelerde ve yaylalarda tahıl yetiştirilirse de, vahaların en önemli ürünü hurmadır. İslâm'ın doğduğu bölge olan Hicaz ise genellikle kuraktır; zaman zaman sellere ve su baskınlarına yol açan yağışlar olursa da geçicidir ve fazla bir yağış etkisi olmaz. Bu bakımdan, Medine (Yesrib) ve Hayber mıntıkası önemli tarım ürünleri merkezleri olmakla birlikte, atmosferin kuruluğu ve toprağın tuzluluğu bol ürün elde edilmesine engel teşkil eder. Mekke ve Medine mıntıkası geçmişte birçok su baskınlarına sahne olan yerlerdir. Ünlü tarihçi Belâzûrî, "Futûhu'l-Buldân" adlı meşhur eserinde bu su baskınları (suyûl) konusuna özel bir bölüm ayırır. Bol ve gür yağmurların yağması sonucunda oluşan sellerin sürüklediği topraklar çöllerde dayanıklı ve çeşitli bir bitki topluluğu ortaya çıkarırsa da, Hicaz bölgesinin en verimli ve yaşamaya elverişli yerleri Ruma, Hanif ve Fedek vâdileriyle kuzeydeki vahalardır. Hicaz bölgesinin bu verimli arazileri, Hz. Peygamber (sas) zamanında, genellikle Yahudiler tarafından ekiliyordu. Hicaz'ın dağlık kısımlarının yağmur alan yerlerinde bazı sebze ve meyve yetiştirilirse de ihtiyaca cevap verecek durumda değildir.

Arabistan'da, toprağın düzenli bir biçimde işlenmesini sağlayacak biçimde yağmur yağan yerler Yemen ve Asîr bölgeleridir. Gerek sahillerde gerekse bölge nüfusunun çoğunluğunun yaşadığı vahalarda her zaman canlılığını koruyan bir bitki örtüsü bulunur. Hadramevt ve Umâh mıntıkaları da belirli ölçüde yağış alan ve ziraate uygun olan bölgelerdir.

Arabistan'da, tarımın gelişmemesine ve bitki örtüsünün zayıflığına karşılık, hayvancılık ve ticaret oldukça gelişmiştir. Deve, at, eşek, katır, koyun ve keçi en çok beslenen hayvanlardır. Bedevî Arablar için, şüphesiz, en faydalı ve kullanışlı bir hayvan olan deve Arabistan ticaret hayatında önemli bir yer tutar. Gerçekten deve, bedevî arabın her şeyidir; onsuz çöl, yaşanılacak bir yer düşünülemez. Deve, bedevî arabın hem binisi hem de geçim kaynağı ve dolaşım aracıdır. Barışta ve savaşta bedevînin en yakın arkadaşı ve dostu olan deve, onun varlığını devam ettiren kan damarlarından biri durumundadır. Sütünü içer, etini yer, derisini giyer, yününden çadır yapar, gübresini yakacak olarak kullanır. Bugün petrol Arabistan halkı için ne derece önemli ise, geçmişte de deve o kadar önemli idi. Kısacası deve, bedevî arabın hayat gemisidir ve bedevî arab, Hz. Ömer (ra)'ın ifadesiyle "devenin huzur ve sükun bulduğu yerde saadete erer". Belirtilen yararları ve özellikleri yüzündendir ki, Arabistan deve yetiştiriciliğinde dünyada ilk sırayı alır.

Deveden sonra Arabistan hayvancılığında önemli yeri olan hayvan attır. Arab atları, özellikle de Necd atları dünyaca ünlüdür. Gerek tarım ve ticaret haya-

tında gerekse savaş alanında kendisinden yararlanılan Arab atları çok süratli ve kıymetlidir. Etinden, sütünden, derisinden ve gübresinden yararlanılan koyun ve keçi de, eşek ve katırın yanı sıra, Arabistan hayvancılık hayatında önemlidir.

Yerleşik yaşantının temel uğraşlarından biri ve en önemlisi ticarettir. Ön Asya ülkeleri, Afrika ve Asya arasında bir ticaret köprüsü durumunda olan Arabistan'ın ticaret yönünden büyük önemi vardır. Güney'den Kuzey'e giden kervanlar, eskiden, mutlaka Arabistan'a uğrardı. Ayrıca, insanlık tarihinin başlangıcından bu yana kutsal bir mekan kabul edilen ve insanların devamlı olarak ziyaret veya tavaf için uğrak yeri olan Ka'be, Arabistan'da ticaretin gelişmesinde ve ekonomik kalkınmada önemli rol oynadı. Yılın her mevsiminde aralıksız devam eden turist akını ve Ka'be ziyareti, kervancılık ticareti, Mekke başta olmak üzere Hicaz'ın en önemli iş ve kazanç yolu oldu. Haram aylar (eşhuru'l-hurûm) da kurulan panayır- lar da Arabistan'da ticaretin gelişmesini, ekonominin iyileşmesini, sosyal yaşantı düzeyinin yükselmesini sağlayan önemli bir etkendi.

Bütün bunların yanı sıra, denizlerinde bol miktarda balık ve çeşitli deniz ürünleri, Yemen ve Hicaz mıntıkalarında ise altın, gümüş ve bakır gibi madenler bulunan Arabistan'da, günümüzde, en önemli ürün ve gelir kaynağı petroldür. Haliç ülkelerinin hayat damarı durumundaki petrol, bölgenin ekonomik, teknolojik ve sosyal kalkınmasının temel direğidir. Öyle ki, bugün Haliç ülkeleri denilince akla ilk gelen petrol, Arablar denilince de 'petrol tüccarı'dır. Dünya petrol üretiminin önemli bir bölümü Arabyarımadasında üretilmektedir (1).

II- Tarihî ve Sosyal Durumu

Arabyarımadası, Sami ırkın muhtemel beşiği olarak bilinir. Sonradan Mezopotamya'ya göçeden ve burada, Babilliler, Asurlular, Fenikeliler ve İbrâniler diye anılan toplumların da ana yurdu Arabyarımadası oldu. Ayrıca, Yahudilik ve Hristiyanlığın ilk unsurlarıyla her iki dinin özellikleri ve menşei ile ilgili esasları da öncelikle bu bölgede aramak gerekir. Nitekim, son ilâhi çağrı olan İslâm'ın temel özellikleri ve insanın bireysel ve toplumsal varlığı ile ilgili ilkelerinin önemli kaynaklarından birisini Arabyarımadasının genel yapısı oluşturur.

İşte bu temel özelliklere sahip olan Arab yarımadası, Orta Çağ'da, o zamanın medenî dünyasının çoğunluğunu oluşturan halk kitlelerinin ve halen değişik

1 Arabistan'ın coğrafî ve ekonomik durumu hakkında geniş bilgi için bakınız: Yâkutu'l-Hamevî, "Mu'cemu'l-Buldân", II-IV; Belâzurî, "Futûhu'l-Buldân; Neşet Çağatay, "İslâm Öncesi Arap Tarihi"; Mustafa Fayda, "İslâmiyetin Güney Arabistan'a Yayılışı; Râşid Paşa, "Tarihu'l-Yemen ve San'a"; Lammens, "La Mecque à la Veille de l'Hegire"; Zine, "Le Yemen et Ses Moyens d'Information"; Hamidullah, "İslâm Peygamberi", I; Watt, "Hz. Muhammed Mekke'de" (çev. M.R. Ayas. A. Yüksel, Ankara 1986).

birçok iklimden, dilden ve ırktan bir milyarı aşkın taraftarı bulunan bir dinin, yani İslâm'ın doğuşuna sahne oldu. Bugün 1500 yıllık geçmişi olan İslâm Yasası veya son İlâhi Din işte burada ortaya çıktı ve eski dünya insanların çok parlak uygarlıklar kurdukları bir alana hızla yayıldı.

Arabyarımadası, M.S. 7. yüzyılda, İslâm Çağrısının başladığı sıralarda, çeşitli kabilelerin ve politik güçlerin sosyal yapısına ve gücüne dayanan bir görünüm arzeder. Çeşitli ailelerden oluşan aşiretlerin meydana getirdiği kabileler, ya göçebe (bedevî) ya da yerleşik (hadâfî) hayatı sürerler. Bedevîlik gelenek ve görenekleri, ahlak ve inanç esasları göçebe arabin bireysel ve sosyal yaşantısını düzenleyip yönlendirirken, yerleşik arabaların da, kabilecilik anlayışına göre icraatta bulunmak üzere kurdukları birtakım 'site devleti' veya 'eyaletçilik' düzenine benzer yönetim kurumları vardı.

Arabistan tarihi, önem sırasına göre, Güney Arabistan, Kuzey ve Orta Arabistan, Doğu Arabistan olmak üzere üç bölgeye ayrılarak değerlendirilir.

Eski Arab tarihçileri ve haberlerine göre, Güney Arabistan ve özellikle de Yemen dolayları Arab toplumunun en eski yurdu, ana yurduudur. Son zamanlarda yapılan ve İslâm tarihçiliğinin yeni ve güvenilir malzemelerinden birini oluşturan jeolojik ve arkeolojik araştırmalar da bu fikri doğrulamaktadır.

Güney Arabistan'ın batısı yaklaşık olarak bugünkü Yemen topraklarını içine alır. Bol yağmur alan bu bölge, Arab medeniyetinin gelişmesinde önemli rol oynadı. Bu bölgede yaşayan Main, Saba, Katahan ve Hadramevt gibi topluluklar hem tarım ve hayvancılıkla ilgilendiler hem de ticaretle uğraştılar; dolayısıyla Arabistan'da Mainliler, Sabalılar ve Himyeriler devletlerini kurdular. Yemen mıntakası Arab tarihi bakımından önemli olduğu gibi, İslâm tarihi yönünden de büyük önem taşır. Ne var ki, İslâm'ın Hicaz bölgesinde doğuşundan sonra politik ekonomik ve kültürel yönden önemi daha çok artan Güney Arabistan bölgesi bir bütün olarak yeterince incelenmedi.

Tarihî kaynakların bildirdiklerine göre, Güney Arabistan bölgesindeki, özellikle de Yemen'deki barajların pek çoğunun yıkılması yüzünden, Miladî III. yüzyıl başlarında, bir çok Arab kabilesi Kuzeye doğru göç etti; bunlardan bir kısmı Gassanîler, Hiretîler ve Kindelîler devletlerini kurdukları gibi, Huzaa boyu Mekke'de, Evs ve Hazrec boyları da Yesrib (Medine)'de yerleştiler, İslâm'ın yayılıp gelişmesindeki olaylara katıldılar.

Arabların anayurdu ve eski medeniyetlerinin beşiği olan Güney Arabistan bölgesi, İslâm'ın Hicaz bölgesinde doğup yayılmaya başladığı Milâdî VII. yüzyılın başında siyâsf bakımdan büyük bir karışıklık içindeydi; sosyal ve ekonomik durum da aynı düzeyde seyreliyordu. Çin-Hind ve Roma-Bizans deniz ve kara ticaret yo-

lu üzerinde bulunan Güney Arabistan çeşitli dinlerin ve kültürlerin etkisi altında bulunuyordu.

İslâm dininin ortaya çıktığı Milâdî VII. yüzyılın başında bölgenin en önemli siyâsî olayı, Himyerilerin son hükümdarı Zû Nuvas'ın Hristiyanlara baskı yapması sonucu ortaya çıkan ve Habeş, daha sonra da Sâsânî istilası ile neticelenen durumdur. Yahudiliği kabul eden Himyerî hükümdarı Zû Nuvas, Necran bölgesindeki Hristiyanları Yahudiliği kabul etmeye zorladı. Öyle ki, onlara ya Yahudiliği kabul etmek ya da "uhdûd" adı verilen içi ateş dolu çukurlara atılmaktan birini seçmelerini şart koştu. Hristiyanların çoğunluğu Yahudiliğe geçmeyi reddettiği için bu ateş çukurlarına atılarak öldürüldüler.

Zû Nuvas'ın yaptığı bu zulmün Bizans imparatoruna bildirilmesi, onun da Habeş hükümdarını bu işi çözümlemekle görevlendirmesi üzerine Habeşliler Milâdî 525 yılında, Eryat kumandasındaki bir ordu ile, yerli halkın da yardım etmesiyle Zû Nuvas'ı yenilgiye uğrattılar.

Daha sonra Sâsânîler, Seyf b. Zî Yezan'ın isteği üzerine, Vahriz yoluyla Yemenlilere yardım ettiler. Habeşlileri buradan kovdular. Ancak, bölgedeki Bizans, Habeş ve Sâsânî nüfuzu, ticarî, ekonomik, kültürel ve sosyal alanlarda oldukça etkili oldu. Çin-Hind, Bizans-Roma deniz ve kara ticaret yollarıyla çok uzak yerler arasında canlı bir ticaret hayatının meydana gelmesi Arab yarımadasının her tarafında Suhar, Deba, Şîhr,, Saba ve Ukaz gibi panayırların kurulmasına sebep oldu.

Kuzey Arabistanlılara gelince; bunlar çoğunlukla Hicaz ve Necd bölgelerinde çadırlarda göçebe hayatı yaşayan insanlardı. Yerleşik hayata pek alışkın değildiler. Tarım ve hayvancılık en önemli uğraşlarıydı.

Arab topluluklarının, İslâm öncesinde, "oymak ilkesine" veya "kabilecilik anlayışı"na dayanan bir siyâsî ve idârî telakkileri vardı. Yönetim anlayışlarının temelini özellikle kabilecilik saplantısı oluşturuyordu. Belirli bir yerleşim yerleri ve düzenli bir yerleşik yaşantıları olmayan kabileler genellikle birbirlerinin yaşadıkları yerleri istila ederek genişleme imkanı buluyorlar ve varlıklarını sürdürüyorlardı. Böyle bir anlayış ve yaşantıda olmalarının temelinde sosyal ve politik birlikten yoksun olmaları, dolayısıyla kalıcı toplumlar ve güçlü devletler kuramamaları yatmaktadır. Politik ve sosyal birlikten yoksun olmaları dinî birlikten uzak olmaları sonucunu doğurdu. Onları birbirlerine bağlayan veya yakınlaştıran en önemli unsurlar, aşiret, kabile ve kavim anlayışlarının yanı sıra, 'arab ırkı üstünlüğü' telakkisi ve 'Arab olmayanlardan üstün olma' zihniyetidir. Onlara göre, Arab toplumu öteki toplumlardan üstündür.

Arablar, câhiliye döneminde, yönetimde verâset yolunu kabul etmezlerdi; her kabile yaşlı kişilerden oluşan bir meclis tarafından yönetilirdi. Başkanlığını da bu kişiler arasından seçerlerdi. Bununla birlikte, Mekke'de yerleşik bir yaşantı

her kabile yaşlı kişilerden oluşan bir 'meclis' tarafından yönetilirdi. Kabile başkanlarını da bu kişiler arasından seçerlerdi. Mekke'de yerleşik bir yaşantı süren Küreyş'e mensub kabileler "Mekke Site Devleti"ni kurmuşlardı. İslâm'ın ortaya çıktığı günlerde bu devleti on kişilik bir meclis yönetiyordu.

Aslında, ülkenin doğal yapısının iki ayrı bünyeye sahip olması sebebiyle, Arab yarımadası halkı iki ana grupta toplanabilir: a) Göçebe hayatı süren bedevîler, b) Yerleşik yaşantıda olanlar (hadârî). Bununla birlikte, göçebe yaşantısını yerleşik yaşantı tarzından ayıran kesin bir çizgi yoktur: yarı göçebe halinde yaşayanlar olduğu gibi şehir hayatına benzer durumda yaşayanlar da vardı. Yerleşik hayat yaşayan bazı Arablarda bedevî yaşayışına ait unsurlar görüldüğü gibi, bazı bedevîler de şehirli halka has bir yaşantı içerisindeydi. Ancak, yerleşik halkın kanı devamlı olarak göçebe nesli ile tazelenmekteydi.

Öte yandan, bedevî arabalar, çöl şartlarına insan yaşayışının en iyi uyumunu temsil etmekte olup boşyere dolaşan sıradan bir göçebe topluluğu değildir. Bir bakıma çölün yaşanır hale gelmesini sağlayan bedevîdir. O, deve ve hurma ağacı, bu üç şey çölün hayat taşıyan herşeyi üzerinde son karar organı olan üç unsurdur. Başka bir ifade ile, bedevî, deve, hurma ağacı ve kum, çölün varlık dramında dört büyük aktörü teşkil eder. İyi ata binmek, kılıç kuşanmak, şiir söylemek bedevînin temel özellikleridir.

Şehirli halka gelince; bunlar hadârî-medenî denilen topluluk olup yerleşik yaşantı sürerler ve Mekke, Yesrib, Tâif gibi yerleşim merkezlerinde yaşarlar; başlıca uğraşları ticarettir.

Arabyarımadasının önemli yerleşim merkezlerinin başında gelen Mekke, çok eskilerden gelen bir kutsal mekan özelliğine sahiptir. Başlangıçtan bu yana tüm insanlarca kutsallığı kabul edilen Ka'be'nin varlığı, Mekke şehrinin Arabistan'ın en önemli ticaret ve turizm yeri haline gelmesini sağladı. Uzun süre Cürhüm kabilesi yönetimi altında kalan Mekke, daha sonra Huzâa kabilesinin eline geçti; ancak, kutsal nitelikteki bazı görevler eski idârecilerinin elinde kaldı. Huzâa ve destekçileri yönetimi, gücünü kısmen Kinâne ve Kudaa'nın bazı üyeleriyle yapılan antlaşmalardan, kısmen de o zaman kadar dağınık halde yaşayan ve etkisiz olan Küreyş'in birtakım boylarının biraraya gelmesinden alan Kusay'a bırakmak zorunda kaldılar.

Mekke'nin yönetim düzeni, çeşitli kabilelerin başları ve önde gelenlerinden oluşan 'Mele', yani 'Senato' idi. Fakat bu meclisin yürütme yetkisi yoktu, danışma kurulu durumundaydı. Ayrıca, her kabile kendi içinde bağımsız olduğundan, etkili kararlar ancak oybirliği ile alınan kararlardı. Bu bakımdan çeşitli kabileleri ortak yararlar ve ilkeler etrafında birleştiren yetenekli kişilerin Mekke şehrinin idaresindeki payları büyüktür. Öyleyse, Mekke'nin idaresiyle ilgili işlerde kişinin etkisi, kendi kabilesi ile kişisel nitelikleri gibi iki temele dayanıyordu.

Mekke ziraate elverişli olmadığından geçim kaynağını ticaret ve turizm gelirleri oluşturmaktaydı. Bu sebeple Ka'be'yi ziyarette gelen kişilerle ilgili işlere önem vermek ve ziyaretleri kolaylaştırmak, yiyecek, içecek ve yatacak yerleri hazırlamak öncelikle yapılması gereken işlerdendi; bu tür işler kamu hizmetlerinden sayılıyordu. Ayrıca, yolcuların ve tâcirlerin iç ve dış güvenliğini sağlamak için gerekli tedbirler alınıyordu. Haram olan aylarda kabile kavgalarının ve savaşların durdurulması, kan dökmenin yasaklanması vb. konularda alınan tedbirler Ka'be ziyaretçilerinin sayılarını artırmak, bölge ticaret ve turizmini geliştirmek gayesine yönelikti. Bu gayeye yönelik olarak ihdas edilen onbeş kadar kamu görevi Mekke'nin çeşitli kabileleri ve bunlara bağlı kollar arasında dağıtılmış durumdaydı. Mekke site devletinin siyâsî, idârî, askerî, ticarî, iktisâdî, içtimâî ve dinî işlerini düzenleyen bu görevlerin önemlileri şunlardı:

Hicâbe-sidâne: Ka'be'nin muhafızlığı görevidir. Ka'b'e'nin anahtarları bu görevi yapan kişide bulunur. Ka'be'yi açar, kapar ve ziyaret ettirir. Bu görev, dinî görevlerin en kutsalı sayılır. Hicâbe-sidâne görevi, Kusay'dan sonra oğlu Abduddar'a geçti ve onun oğulları tarafından yürütüldü.

Sikâye: Ka'be ziyaretçilerine ve misafirlere su ve benzeri meşrubat temin etme görevidir. Zemzem kuyusunun Cürhümlüler tarafından kapatılması ve Mekke'de suyun az olması sebebiyle, hacılar ve misafirler için su önemli bir konu idi. Kusay tarafından ihdas edildiği söylenen bu görev, ölümünden sonra Abdumenaf ve çocuklarına geçti. Hacılar ve misafirler yapılan bu hizmet karşığında Mekke site yönetimine belli bir miktarda para öderdi.

Rifâde: Ka'be ziyaretçilerinin ve özellikle de fakir hacıların yiyecek, giyecek ve yatacak konularındaki ihtiyaçlarını karşılama görevidir. Bu görev, Kusay'ın ölümünden sonra Abdumenaf evladına geçti.

Nedve: Toplantı evinde (daru'n-nedve)-mecliste- müzakere ve bu müzakereyi yönetme, Mekke'nin çeşitli işleriyle ilgili toplantıları düzenleme görevi; bu görev, Kusay'dan sonra oğlu Abduddar ve onun evladına geçti.

Livâ: Kureyş'in "ikâb" denilen sancağını taşıma, bir tehlike anında veya savaşta sancağı bir yere dikip Mekke halkını orada toplama görevidir. Bu görev, Kusay'dan sonra Abduddar ve evladına geçti.

Kıyâde: Kumandanlık görevi; ticaret ve savaş amacıyla yapılan yolculuklarda ticaret kervanına veya orduya kumandanlık etmektir.

Meşveret: Mekke'nin önemli işlerinde danışmanlık görevi; Kusay'dan sonra oğlu Abduluzza ve evladına geçti.

Sefâret: Mekke site devleti adına barış, savaş ve öteki konularla ilgili antlaşmaları imzalama, dış işlerinde Kureys'i temsil etme görevidir. bu görev, İslâm'ın doğuşu sırasında, Ömer b. el-Hattab tarafından yürütülüyordu.

Hükûmet: Kabileler ve çeşitli topluluklar arasındaki anlaşmazlıkları çözümleme ve sosyal adâleti sağlama görevidir. İslâm'ın ortaya çıktığı sırada bu görev de Ömer b. el-Hattab'daydı.

Nezâret: Taşınılacak eşyayı kontrol etmek ve taşınılmasına izin vermek görevidir. İslâm'ın ortaya çıkışında bu görev Ebû Bekr'deydi.

Kubbe: Savaş sırasında silahları ve öteki techîzâtı koruma görevi; İslâm'ın doğuşu sırasında bu görev Halid b. Velid'deydi.

İsâr: "ezlâm" adı verilen oklarla fal bakma görevi, bu oklar Hubel adlı putun yanında muhafaza edilirdi. İslâm geldiği sırada bu görev Saffan b. Ümeyye'deydi.

Hazine-u emvâl: Savaş için toplanan silah, techîzât ve öteki şeyleri toplama ve koruma görevi; İslâm'ın ortaya çıkışında bu görev Hâris b. Kays'daydı.

Emvâ-u muhcire: Ka'be'de bulunan çeşitli putlar için toplanan para ve kıymetli eşyayı koruma görevidir ki, İslâm öncesinde Benu Sehm'deydi.

Ammâre: Ka'be ve çevresinde kötü sözler söylemeyi, yüksek sesle konuşmayı yasaklama, asâyiş ve sükûneti sağlama görevidir.

Kureys kabilesinin Mekke'de yönetimi ele geçirmesinden sonra tesbit edilen bu görevler, şehrin bir takım kurallar dairesinde yönetildiğini, fakat yönetimin belli sayıdaki ailelerde toplandığını göstermektedir. Genelde Kureys kabilesinin elinde bulunan iktidar, sosyal ve ekonomik etkinliklerine göre aynı kabilenin çeşitli kolları arasında bölüştürülmüştür. Büyük bölümü Kusay tarafından ihdas edilen bu görevlerden bir kısmı İslâm'dan sonra kaldırılmış, fakat özellikle dinî görevlerin çoğu kalmıştır. Mekke şehir idâresi, müslümanların M.S. 629-H. 8 yılında Mekke'yi fethetmesine kadar, bu haliyle devam etmiştir. Mekke'nin tarihî durumuna ve idâresine az ileride ayrıca temas edilecektir.

III- Arablar

Arablar, asılları Nuh peygambere kadar uzanan "Sami" topluluklardır. Nuh'un oğlu Sam'a nisbetle kendilerine "Samiler" denilmiştir. Arabyarımadası, Filistin, Suriye ve Irak Sami topluluklarının başlıca yerleşim yerleridir. Bununla birlikte, Sami kavimlerin Arabyarımadasına ve Irak'a nereden geldiklerinin kesin

olarak bilinmeyişi ve tarih ilminin temel kaynaklarından sayılan Semâvî Kitaplar'ın ihtiva ettiği bilgilerin konuya açıklık getirecek derecede olmayışı tarihçileri Arabların aslı konusunda değişik görüşler ileri sürmeye, en azından kesin bir hükme varamamaya sevketmiştir. Bütün insanlığın aslını Nuh'un üç oğluna dayandıran, Arabistan ve Irak'ı insanlığın ve uygarlığın beşiği olarak gösteren görüşe karşı çıkan tarihçiler, böyle bir anlayışı Yahudi kökenli sayarak, Arabların Sami asıllı topluluklar olduğu fikrini reddederler. Buna karşılık bazı tarihçiler ki, -Arabların Sami topluluklardan olduklarını ve Arabyarımadasında yaşadıklarını kabul ederler-, bunun bir tahminden ibaret olduğunu, jeoloji ve arkeoloji uzmanlarınca da doğrulanmadığını belirtirler; karşı görüş sahiplerinden, Nuh tufanı tüm dünyayı kapladı mı? Nuh'un teknesine aldığı canlılar dışında kalan canlılar var mıydı? Nuh'un teknesi bütün yeryüzü canlı varlıklarından birer çift alabilecek büyüklükte miydi? vb. sorulara cevap isterler.

Herhalükarda, tarihçilerin büyük çoğunluğu Arabların Sami asıllı topluluklar oldukları, en eski Arab topluluğunun kendilerine halis arablar denilen "Aribe Arablar"ı (Arab-ı Aribe), ilk Arab vatanının ise Arabyarımadası olduğu görüşündedir. Arablar, tarihin tesbit ettiği zamandan bu yana Sami kavimlerin beşiği sayılan Arabyarımadası ve Irak dolaylarında oturdular; Âd, Semûd, Amâlika, Tasîm, Cedîs, Cürhüm, Emîm ve Akîl gibi toplulukları meydana getirdiler.

Daha sonra, Aribe Arablarının Arab olmayan kabilelerle karışmasından "Muştâ'ribe Arablar"ı türedi ve bunlar Hicaz havalisi Arabların teşkil ettiler. Adnanîler diye bilinen İsmail (as)'in torunları işte bu mustaribe arablarından çoğalan.Hicaz halkıdır (2).

Tarihçiler, Samileri genellikle üç kısma ayırırlar:

- 1- Arabyarımadası, Sina, Bâdiyetu's-Şam ve Irak'ın güney bölgelerine yakın yerlerde oturan Arablar.
- 2- Irak, Dicle ve Fırat mıntıkları ile İran ve Horasan yörelerinde yaşayan Aramîler.
- 3- Irak'ın yukarı kısımları ile Filistin ve Suriye bölgelerinde oturan İbranîler.

Bu arada, Samiler'in Toros Dağları mıntikasından çıkıp Güney'e doğru yayıldıklarını söyleyen tarihçiler de vardır. Bunlardan Akatlar Irak'a, Arablar da Arabyarımadasına yerleşmişlerdir. Bazı yazarlara göre ise, Arablar ya Habeşistan'dan çıkmadırlar ya da Mısır'dan gelmedirler.

2 Bu hususla ilgili olarak bakınız: İbn Hişâm, "es-Siretu'n-Nebeviyye-Hz. Muhammed'in Hayatı", çev. Prof. Dr. İ. Hasan-Prof. Dr. N. Çağatay, A.Ü.İ.F. Yayınları, Ankara 1971, s. 2-3; Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, "Tarih-i İslâm", Hikmet Matb., Daruş-Şafaka Kütüp. sahibi Hüseyin Hüsnü neşri, 1. bas. Konstantiyye 1326, s. 118.

Bununla birlikte Samiler ve Arablar, genellikle ileri sürülen ve benimsenen görüşe göre, Güney'den Kuzey'e gelen ve beşiği Arabyarımadası olan topluluklardır.

Samiler'den Suriye ve Mezopotamya arasına yerleşenlere, Mezopotamyalılar, "Amuro" (batılılar) demişlerdir. Daha sonra, Sami dilinde "garblı-batılı" anlamına gelen "arabî" sözcüğü "Amuro" kelimesinin yerini almış ve "Arabî" lafzı "Arîb" ve "Arab" şekline dönüşerek Arab Topluluğu'nun öz ismi olmuştur. Samilerin oturdukları yerlere de, 'Arab Ülkesi' anlamına "Mat Arabî" denilmiştir. Halen İbranice'de bedevî, "Arab" demek olduğu gibi, Arapça'da da "Arabî" kelimesi aynı anlamdadır. Gerçekte, Sami dillerin en arısı olarak kalan Arapça'dır.

İbrahim peygamberin karısı Hacer ve oğlu İsmail'i Hicaz'a getirip bırakmasından sonra, onların tesiriyle, bölge halkının dili Arapça'ya dönüştüğü gibi, Mekke muntakası dili de iyice gelişti. Panayırarda ve toplantılarda okunan şiirler ve yapılan konuşmalarda geçen yeni kelime ve terimlerin de korunması suretiyle 'Hicaz lisanı' ve özellikle de 'Mekke lehçe'si oluştu ve böylece "Kureyş Arapça"sı teşekkül etti.

Asılları, anayurtları ve dilleri bu şekilde tesbit edilen Arablar'ın tarihi, tarihçilerce, çeşitli dönemlere ve zümrelere göre incelenir. Bununla birlikte tarihçiler genellikle Arabları üçe ayırırlar: Arabî ba'ide, Arabî Aribе, Arabî musta'ribe; veya Arabî Aribе, Arabî musta'ribe, Arabî tabi'a ve Arabî musta'ceme. İbn Haldun sonuncu ayırımı yapanlar arasındadır.

Arabî aribе, zamanla yaşamış ve yok olmuş, tarihleri kalmamış Arablardır.

Arabî musta'ribe, Kahtan b. Âbir ile ortaya çıkanlar ve Kahtanîler'in 'Aribе' ile birleşmesinden meydana gelen Arablardır; bunlara "Kahtanîler" de denilir.

Arabî tabi'a ise, İsmail (as)'in çocuklarıyla karışmadan meydana gelen Arablardır; bunlar Hicaz'da yaşarlar ve "Adnanîler" diye anılırlar.

Arabî musta'cemeye gelince; bunlar, fetihler yoluyla dünyaya yayılan Müslüman Arablar ile karışan ve Arablaşan topluluklardır; Kuzey Afrika ve Endülüs Arabları bunlardandır.

Bununla birlikte, Arab tarihini, Arabî Ba'ide-zamanla yokolmuş Arablar-, Arabî aribе ve Arabî musta'ribe diye sınıflandırmak ve incelemek; bunlara İslâm'ın gelişiyile birlikte Arabî musta'ceme'yi de ilave etmek çoğunlukla benimsenen ve realiteye de uygun düşen bir anlayış olarak yer etti. Ayrıca, Arabî ba'ide tamamen ortadan kalktığından ve onların dışındaki Arabî aribе ve Arabî musta'ribe varlıklarını İslâm'ın zuhuruna kadar devam ettirdiklerinden, Arab tarihini, Arabî ba'ide ve Arabî bakiye diye iki temel bölüme ayırarak incelemek de mümkündür. Bu

durumda, Arabı bakiye'de Arabı aribe (Kahtanîler) ve Arabı musta'ribe (Adnanîler) vardır.

Şimdi, bu önbilgiler ışığında, İslâm öncesinde Arab tarihini, sonuncu tasnife göre kısaca ele alacağız.

Arabı Ba'ide: Tarih araştırmacıları, Arabı ba'ide'nin Nuh peygamberin büyük oğlu Sam'ın Lavez (Lut) ve İrem adlarındaki iki oğlundan türeyip çoğaldıklarını bildirirler. Bu çoğalmadan Amâlik, Âd, Semûd, Tasim, Cedis, Emim ve Hadramet toplulukları meydana gelmiştir. Arabı ba'ide'yi teşkil eden bu topluluklar vaktiyle devletler kurmuşlarsa da, zamanla kuvvetlerini kaybederek ortadan kalkmışlardır. Onların yerini Arabı aribe ve Arabı musta'ribe toplulukları almıştır.

Amâlika Arabları: Nuh peygamberin büyük oğlu Sam'ın oğlu Lavez (Lut)'in soyundan gelen ve çoğalan Arablardır. Hicaz ve Sina mıntıkalarında yaşamışlardır. Amalika Arablarının, Lavez'in İmlik isimli oğlunun Casim (Casir) namındaki oğlunun yedi evladından türedikleri kabul edilir. Ancak, Arab yazarlara göre, Amalika, "Amlik" in çoğuludur ve Amalika arabları, Arabistan'dan güneye ve kuzeye göçeden kabilelerdir; Akabe ve Mezopotamya'nın batısına yerleşmişlerdir. Babilîler, batıda dolaşan ve Akabe bölgesinde yaşayan bu Arablara batılı anlamında "Mâlik" veya "Maluk" demişlerdir. Daha sonra bu kelimenin başına "ümme" veya 'kavim' anlamına gelen "am" lafzı eklenmiş ve böylece "Ammalik" kelimesi teşekkül etmiştir. Ancak Arablar, bu kelimeyi zamanla "Amâlika" şekline dönüştürmüşlerdir.

Mısırlılar, batıda yaşayan bu Arablara, batılı anlamında, "Şaşo" demişlerse de, onlar bu bölgeye "Amâlika" adını taşıyarak gelmişlerdir. Mısır'a gelen Amâlika Arabları Hiksoslar-İkesuslar- devletini kurarken, Mezopotamya bölgesine gidenler de I. Babil (Hamurabi) devletini kurmuşlardır. M.Ö. 2416 veya 2050 yıllarında kurulan Birinci Babil Devletinin 245 yıl kadar yaşadığı bildirilir. Amâlika tarafından M.Ö. 2000 yıllarında Mezopotamya mıntıkasında kurulduğunda görüş birliği bulunan Birinci Babil devletinin en büyük hükümdarı ünlü kanun sahibi Hamurabi (M.Ö. 1948—1906)'dir. Evlenme, boşanma, miras, ticaret ve sosyal yapıyla ilgili 282 maddelik "Hamurâbi kanunu" 1901'de Sus'ta ortaya çıkarılmıştır.

Birinci Bâbil devletinin M.Ö. XX. yüzyılda Kuzey'den gelen saldırılar sonunda yıkılması üzerine Nobu Polzar tarafından II. Bâbil idaresi kurulmuştur. Ancak bu hükûmet M.Ö. 1320'de Asur ülkesine dahil oldu. İkinci Babil'in en ünlü hükümdarı Buhtunnasr veya Noboko Donosor idi.

Kendilerine 'bedevîler' anlamında "Şasolar" denilen Hiksos veya İkesuslar'ın M.Ö. 1700 yıllarında Mısır, Sina ve Filistin bölgelerini kapsayan yerlerde

kurdıkları hükûmet ise, iç karışıklıklar ve savaşlar sonunda, M.Ö. 1580'lerde son bulmuştur.

Âd Topluluğu: Amâlika veya Aramiler'den oldukları söylenen Âd topluluğu, Arabi Ba'ide kayminin en önemlilerinden biridir. Âd-ı İrem diye tarih kitaplarında zikredilen bu topluluğun İrem'in oğlu Avis'in çocuklarından Âd'ın soyundan geldiği belirtilir. Ataları Âd veya hükümdarlarından Şeddad'ın yaptırdığı 'İrem bağı'na nisbetle bunlara "Âd kavmi" veya "Âd-ı İrem" denilmiştir.

Âd kavmi, Yemen ile Umman arasında Ahkaf ve Hadramevt bölgelerinde yaşamıştır. Genelde Güney Arabistan'da oturan bu topluluğun İrem köşkünü ve birtakım yüksek binaları inşaa ettikleri belirtilir. Kur'ân'da "irem zâtî'l-îmâd..." (Fecr suresi 6-8) lafzı ile kendisinden sözedilen topluluk işte bu Âd kavmidir. Bu topluluğa Hut (as), Peygamber olarak gönderilmiştir; onun zamanında ikiye bölünen Âd topluluğundan hükümdar Âd, b. Adliye'nin oğlu Lokman'a tabi olanlar Hut Peygambere inanmışlar, öteki oğlu Halcan'a uyanlar ise iman etmemişler ve "ser sar" adlı bir rüzgar yoluyla yokedilmişlerdir. Âd topluluğunun ünlü hükümdarları Âd, Şeddad ve Şedid'dir.

Semûd Topluluğu: Sam'ın oğlu İrem'in çocuklarından Casir'in oğlu Semud'un oluşturduğu kavim veya millettir. Vadu'l-Kurâ ve Hicr bölgelerinde oturmuşlardır. Semûd topluluğu, Âd topluluğundan sonra, Arabistan'da egemen güç oldu. Kur'ân'da Âd topluluğu ile birlikte zikredilen Semûd topluluğu, dağları ve taşları kazıyarak-günümüzde İsrâil'de olduğu gibi-sağlam binalar kurdular ve arazilerini genişlettiler. Bunlara Salih (as) Peygamber olarak gönderilmiştir. Salih Peygamber'e şiddetle karşı çıkan Semûd topluluğu, ondan istedikleri mucizeleri-Allah'ın yardımı ile-göstermesine rağmen Peygamberlerini yalanladılar... Sonunda gökten gelen can alıcı çok şiddetli bir ses yoluyla yok oldular. Kur'ân'da zikredilen "ashâbu res" (Kaf suresi, 12) bunlardan 'Res şehri'ne yerleşen ve daha sonra da helak olan topluluktur.

Nebatlılar (Nebatîler): Filistin'in güneyinde, Edum veya İdoma denilen yerde yaşayan, Nebayut b. İsmail soyundan gelen bir topluluktur. Önceleri Irak do-laylarında oturdukları, daha sonra Edum mıntıkasına geldikleri de söylenir. Asur-lular tarafından Irak bölgesinden çıkarıldıkları kabul edilen Nebatîlerin M.Ö. VI. yüzyılda Edum havalisine gelmiş olmaları icabeder. Asılları hakkında değişik görüşler ileri sürülen bu topluluğun 18 kadar hükümdarı bilinmektedir, bunlardan en eski olanı adına para basılan I. Hâris, en ünlüsü de Şam şehrini Batlamyuslar'dan alan III. Hâris'tir. Nebatîların başkenti Petra şehri idi; Busra, Ezna, Hicr ve Eyle de bu devletin eyâletleriydi.

Tedmürlüler: Amâlika'dan oldukları söylenen ve Şam ile Irak sınırları ara-sında yaşadıkları bildirilen bir topluluktur. Başlangıcından itibaren 'Şeyh'ler tara-

fından yönetilen Tedmürlüler, Tedmür'ü kendilerine merkez yapıp "Tedmür Arab Devleti"ni kurdular. M.Ö. VI. yüzyılda kurulan Tedmür devleti çok uzun ömürlü olmuştur. Tedmürlüler Romalılarla birçok defa savaşmışlar ve sık sık Roma Devleti'nin saldırılarına maruz kalmışlardır, fakat varlıklarını M.S. 270 yılına kadar sürdürmüşlerdir. Tedmür devletinin ve medeniyetinin tarihte önemli bir yeri vardır.

Arabı Bakiye (Arabı Arike ve Arabı Musta'rike): Arabı Bakiye'yi, a) Arabı Arike, b) Arabı Musta'rike diye ikiye ayırarak incelemek bir gelenek durumundadır. Arabı Arike, Arabistan'ın Yemen mıntıkasına yerleşen Kahtaniler'e verilen bir addır. Nuh'un oğlu Sam'ın oğlu Erfehşad'ın oğlu Salih'in oğlu Hud'un oğlu Abir'in oğlu Kahtan, Hamurabi devletinden sonra, yanındakilerle birlikte Yemen'e gelmiş ve orada bulunan Arabı baide bakiyesiyle karışmıştır. Kahtaniler, Kahtan'ın oğlu Yarub zamanında güçlenerek Yemen bölgesine hakim olmuşlardır. Arabı baide ile birleşerek yeni bir topluluk meydana getiren Arabı Arike'ye, Kahtan'a nisbetle, "Kahtanîler" denilmiştir.

Kahtan'ın oğlu Yarub, Yemen'de bulunan Ad topluluğunun kalıntısı ve Hicaz'daki Amâlika bakiyeleri yenerek Kahtaniye Devletini kurdu; daha sonra yerine oğlu Yeşcub hükümdar oldu. Yeşcub'un yerine hükümdar olan oğlu Abduşems çok savaşan ve çok sayıda esir alan birisi olduğu için tarihte 'sebe-seba' namıyla ün yaptı. Abduşems'in ölümünden sonra Kahtaniye devletinin yönetimi oğlu Himyer'e geçti; böylece Seba (Kahtaniye) devleti "Himyeriye" devletine dönüştü ve sonunda Habeş istilasına maruz kaldı. Arab tarihçilerine göre Kahtanîler 1700 yıl hüküm sürmüşlerdir. Kahtanî emirlerinden el-Hâris Rais adlı kişi Seba ile Hadramevt'i birleştirerek Yemen'in tamamının hükümdarı olmuş ve gerek kendisine gerekse haleflerine artık "Tübba" denilmeye başlanmıştır.

Güney Arabistan tarihi içinde değerlendirebileceğimiz Arabı Arike, tarihi belgelerin ve verilerin bildirdiğine göre, bu mıntıkada daha birçok devlet kurmuşlardır; değişik isimler altında hükümet olmuşlardır. Mainliler, Sebalılar, Himyerliler, Cebaîler, Kariler, Katabîler (Katabanîler), Ummanîler ve Zaffarîler gibi devletler, emirlikler ve hükümetler Güney Arabistan'da hüküm sürmüş başlıca topluluklardır. Şimdi, bunlardan bazılarını öz olarak tanımayla çalışacağız.

Mâinliler: Yemen havalisinde yaşamış bir topluluk olup, Arabı ba'ideden sonra burada devlet kurmuşlardır. Bu devletin yeri ancak 1869'da müsteşrik Halevy-Halifi'nin şimdiki San'a kentinin yerini keşfetmesiyle ortaya çıkmıştır. Ele geçen kitabelerden 26 Mâin hükümdarının ismi tesbit edilmiştir; hükümdarların ismi aynı olup, sadece lakabları değişiktir. Mâinîler Petra ile de ilişki kurmuşlardır. Sınırları Vâdu'l-Kurâ, Elula, Safa ve Havran gibi yerlere kadar uzanan Mâinîler devletinin M.Ö. onbir veya onuncu yüzyılda Seba devletine dönüştüğü anlaşılmaktadır.

Sebalılar: Seba devleti, Yeşub'un oğlu Abdşems (Seba) tarafından kurulmuştur. Mes'udî gibi tarihçiler Seba devletinin 484 yıl kadar yaşadığını ve sonunda hükümrânlığın Himyer'e geçtiğini bildirirler. Son zamanlarda yapılan tarih araştırmaları Himyeriye devletinin kuruluşu ile son bulan Seba devletinin M.Ö. 9 veya 10. yüzyılda kurulduğunu göstermektedir. Merkezi Mârib şehri olan Seba devleti öncelikle aklımıza, Kur'ân'da da zikredildiği üzere, Süleyman peygamber ile Seba melikesi Belkis'i getirmektedir.

Himyerliler: Sebalılar'ın bir kolu olan Himyerliler, Abdşems'in oğlu Himyer yoluyla Güney Arabistan'da uzun süre yaşayan Himyer devletini kurmuşlardır. Bununla birlikte, başlangıçta yalnızca 'Seba Melikleri' diye anılan Seba hükümdarlarının daha sonra "Zû Reydan" unvanını almalarıyla Seba devletinin Himyerlilerin eline geçtiği de belirtilmektedir. Buradan, Himyerlilerin Reydan'da oldukları ve yöneticilerine de 'Zû Reydan' denildiği anlaşılmaktadır. Reydan, Zaffar şehridir ve Himyerlilerin başkenti olmuştur.

Batılı tarihçilere göre Himyeri devleti M.Ö. 115'te kurulmuştur ve Seba devletinin yerine geçmiştir; 525'de Habeş istilasına uğramış ve böylece 650 yıl kadar devam eden hükümrânlığı son bulmuştur.

Himyerliler, hem fetihlere hem de iktisat ve ticarete büyük önem vermişlerdir. Yahudileri yanlarına alan Himyerliler Hristiyanlıkla mücadele etmişlerdir. 515'lerde Himyeri hükümdarı olan Zû Nuvas Hristiyanlığı tamamen ortadan kaldırmaya teşebbüs etmiş, onları ates çukurlarında yanmak ya da yahudi olmaktan birini seçmek zorunda bırakmıştır. Sonunda Habeşistan Hristiyanları, İryat kumandasındaki ordularıyla Himyerlileri büyük bir yenilgiye uğratmışlar; Zû Nuvas da atını denize sürerek intihar etmiş, böylece Himyeri devleti de son bulmuştur.

İryat kumandasındaki orduda 'Ebrehe' (Abraha) adında bir kumandan vardı. Yemen bölgesine hakim olup "Necâşî" unvanıyla hüküm süren İryat ile Ebrehe arasında iktidar mücadelesi baş gösterdi. Halkın Ebrehe tarafını tutması, yapılan münazaralardan birinde Ebrehe'nin galip gelmesi ve sonunda İryat'ın bir köle tarafından öldürülmesi üzerine Ebrehe hükümdar oldu. Ekonomiye ve ticarete büyük önem veren yeni hükümdar San'a'da çok büyük bir kilise yaptırdı. Çok güzel bir biçimde süslettiği bu kilise yoluyla ticaret kervanlarını ve turist akımını Mekke'den San'a'ya çekmek istedi. Mâlî kaynaklarının zayıflamasından, ticaret ve turizm kaynaklarının yok olmasından korkan Hicaz halkı bu durumdan çok rahatsız oldu; Kinâne kabilesinden Abdullah'ın oğlu Huzeyfe başkanlığındaki bir topluluk San'a'ya giderek adigeçen kiliseye saldırdı.

Ka'be'ye karşılık olarak inşaa ettirdiği kiliseye saldırılmasına çok kızan Ebrehe, M.S. 570'de, intikam almak üzere Mekke üzerine yürüdü. Rahatlıkla Hicaz'a girmeyi başardı, fakat Mekke'ye ulaşmaya muvaffak olamadı; çünkü böl-

ge halkından hiçbir destek göremedi. Sonunda Sakîf kabilesinden Ebû Rığal adlı kişi ona yardım etmeyi ve kılavuzluk yapmayı kabul etti, fakat o da Mu'mes denilen yer de öldü. Ebrehe ordusuyla birlikte Mekke önlerine kadar geldiyse de şehre giremedi, perişan oldu. Tarihte "Fil vak'ası" diye bilinen bu olay İslâm tarihinde ayrı bir yere sahiptir. Kur'ân'da müstakil bir surenin (Fil sûresi) adını ve konusunu oluşturan Fil Vak'ası, 17 muharrem 570'de meydana gelmiştir. Bu yıla, Habeş ordusunun başında filler bulunduğundan dolayı tarihte "Fil Vak'ası" denilen hâdise zuhur ettiği için, "Fil Senesi" denilmiştir. İslâm Peygamberi Hz. Muhammed işte bu Fil olay'ından 50 veya 55 gün sonra dünyaya gelmiştir.

San'a'da inşaa ettirdiği ihtişamlı "Kulleys Kilise'si ile Ka'be'ye olan saygınlığı kaldırmak ve onunla ilgili tavaf ve ziyaretleri yaptırdığı kiliseye taşımak emelinde olan, Necaşi'nin kumandanı Iryat (Aryat)'ı öldürttükten sonra yönetimi ele alan ve Mâlik b. Kinâne oğullarından birisinin Kulleys Kilisesi'ne hakaret etmesine kızan Ebrehe, hem siyâsî hem de dinî gayelerle, büyük bir Habeş ordusuyla Mekke'ye saldırdı (3)

Bu sırada Mekke'nin reisi Abdulmuttalib (Şeybe)'di. Mekke, Ebrehe ordusu-na karşı koyacak bir askerî güce sahip değildi. Nitekim bazı kabileler Ebrehe ordusuna karşı koymak istemişlerse de ağır yenilgilere uğramışlardır. Ebrehe ordusunun öncü kuvvetleri Mekke havalisini gözetim altına aldılar ve Abdulmuttalib'in develerini alıp götürdüler (4). Ebrehe'den develerinin iadesini isteyen Abdulmuttalib, Mekke ve Ka'be'nin savunmasını yapmayacağını, onları Ka'be'nin Rabbî'nin koruyacağını belirtti. Ancak, eğer Mekke'ye saldırmazsa, Tihame'nin yıllık gelirinin üçte birini kendisine vermeyi teklif etti. Abdulmuttalib dönüp Mekke'ye geldi; Ka'beyi tavaf etti, Ka'be'yi ve Mekke'yi düşmanlarına karşı koruması için Allah'tan yardım diledi. Allah onun duasını kabul etti ve Beyti'ni korudu. Neticede, Ebrehe ne fillerini Mekke'ye salabildi ne de Ka'be'yi yıkabildi. Üstelik kendisi de ordusu da helak, Kulleys de harab oldu (5). Kur'ân (Fil sûresi) olayın sonucunu şöyle anlatır: "Görmedin mi Rabbın Fil Ashabını nasıl etti? Ve onların kurdukları tuzağı bozgunluk içinde kılmadı mı? Ve onların üzerine bölük bölük kuşlar gönderdi. Onlara-o kuşlar-siccinden, katı sert çamurdan taşlar atıyorlardı. Artık onları yenilmiş ekin yaprağı gibi kıldı".

Netice itibariyle, Hz. İbrahim'in (Hz. İsa'dan yaklaşık 18 yüzyıl önce yaşamıştır) oğlu İsmail ile birlikte yapımını tamamladıkları Beytullâh (Ka'be) hiçbir

3 "Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi", Çağ yay. İst. 1986, C. 1, s. 132.

4 Muhammed Hamidullah, "Resulullah Muhammed", çev. Salih Tuğ, İrfan yay. İstanbul 1973, s. 20-23.

5 Fil olayı hakkında geniş bilgi için bkz. M. Hamdi Yazır, "Hak Dini Kur'an Dili", C. 9, s. 6098-6146.

zarar görmedi. Ka'be'yi koruyan Yüce Allah hem inananlara hem de inanmayanlara iyi bir ders verdi.

Fil olayından sonra Ebrehe öldü, yerine oğlu Yeksun (Yeksum) geçti. Yeksum'un kardeşi Mesruk kumandasındaki ordunun Habeş ordusunu yenmesi üzerine Yemen'e İran nüfuzu girdi; Seyf Yemen vâlisi oldu. Böylece Fars İmparatorluğu, "Merzuban" denilen vâlileri yoluyla Yemen'i idâre etmeye başladı. Bu durum, Yemen Merzuban'larından Bazan'ın İslâm'ı kabul etmesine ve Yemen'in İslâm ülkesine katılmasına kadar devam etti.

Adnanîler: Musta'ribe Arablarından türeyen ve Hicaz halkını oluşturan topluluktur. Mekke'nin sakinlerinden Cürhüm kabilesiyle evlenerek çoğalan İsmail evladı Hicaz Arablarının ataları oldular (6).

Aslında Arablar, soylarını ve tarihlerini "Kahtaniye" ve "Adnaniye" diye iki esasa dayandırır ve böyle bir bölümlene çerçevesinde incelerler. Yemen ve çevresindeki (Güney Arabistan) Arablarını Kahtan'a, Tiham, Hicaz, Necd, Şam ve Irak bölgeleri Arablarını da İsmail evladından Adnan'a dayandırır. İbrahim peygamberin karısı Hacer ile yeni doğmuş oğlu İsmail'i Mekke'ye getirip yerleştirmesinden sonra, İsmail yerli halktan Cürhüm kabilesi reisi Amr'ın kızı Rale ile evlendi ve ondan oniki oğlu dünyaya geldi. Cürhüm, Irak'taki Arabı Ariben'in yok olmasından sonra Arabyarımadasına göçeden Kahtan'ın soyundandır; Kahtan ise, Yemen Arablarının atasıdır (7).

Daha sonra Adnan evladı çoğaldı; Adnan'ın torunu Nizar'ın Rabia ve Mudar adlarındaki oğulları, iki büyük Arab kabilesi olan Rabia ve Mudar oğullarının asıllarını oluşturdular. Rabia kabilesinden Abdulkays, Bekr, Tağlib ve Hanif oğulları, Mudar kabilesinden ise Havâzin, Gatafan, Temim ve Kureys kabileleri en tanınan kollar oldular (8).

İşte bu şekilde oluşan Hicaz Arablarına, ataları İsmail (as)'e nisbetle "İsmailîler" ya da onun torunlarından Adnan'a istinaden "Adnanîler" denilmiştir. Hicaz bölgesine hakim olan Adnanîler, İsmail evladından Kaydar'ın neslidir. Kaydar ile Adnan arasında kırk kadar batın olduğu belirtilmektedir. Adnan'dan Hz. Muhammed (sas)'e kadar olan kuşaklar bütünüyle bilinmektedir. Adnan'ın,

6 Filibeli Ahmed Hilmi, adigeçen eser, s. 122; "Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi", C. 1, s. 108;

7 İbn Hişâm, "es-Siretu'n-Nebeviyye-Hz. Muhammed'in Hayatı", çev. İ. Hasan-N. Çağatay, s. 9; Filibeli Ahmed Hilmi, adigeçen eser, s. 122.

8 Mevlânâ Şibli, "Asr-ı Saadet" (İslam Tarihi), çev. Ömer Rıza Doğrul, Toker Mat. İstanbul 1973, C. 1., s. 101-103; "Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi", C. 1., s. 108.

Buhtunnasr'ın çağdaşı olduğu söylenmektedir. Adnan'ın Cürhüm kabilesi reislerinden Hârîse'nin kızı Maan ile evlenmesi sonucu dünyaya gelen Nizar'ın nesliyle beş batın halinde çoğalan Adnanîler Hicaz, Necd ve Tihame mıntıkalarına dağılmışlardır. Bunlardan Mudar kabilesi, Hz. Muhammed'in mensub olduğu kolu teşkil etmektedir; Havazin, Tâif, Necd, Mekke ve havalisinde çoğalmışlardır (9).

Adnanîler ile Kahtanîler arasında dinî ve ahlakî yapı, örf ve âdet yönlerinden birtakım farklılıklar olduğu gibi, dil ve lehçe, ekonomik ve sosyal bakımdan da ayrı durumlar gözlenir.

Gassanîler: Kahtan soyundan gelen Arablar olup, Cefne b. Amir başkanlığında Yemen'den Tihame'ye gelen ve Hicaz sınırındaki Gassan suyu dolaylarına yerleşen topluluktur. Bunlara, yerleştikleri yere nisbetle "Gassanîler" veya reisleri Cefne'ye nisbetle "Âl u Cefne" denilmiştir. Milâdî I. yüzyılda, tahminen 118'de buraya gelen Gassanîler, daha sonra Şam havalisindeki Dacâime kabilesini kovarak, Tihame ve Suriye mıntikalarında Gassanî devletini kurmuşlardır. İlk hükümdarları Cefne b. Âmir, son hükümdarları ise II. Râşid halife Ömer (ra) zamanında irtidat eden Cebele b. Eyhem'dir. Belka'dan Harran'a kadar olan bölgeye hakim olan Gassanîlerin 400 yıl kadar hüküm sürdükleri bildirilmektedir (10).

Hîrelîler'le sık sık savaşmak durumunda kalan Gassanîler, hükümdarları Hâris b. Mâriye'den itibaren Belka şehrini başkent yapmışlardır. Hz. Muhammed (sas) zamanında Gassan emiri olan Şurahbil, İslâm Peygamberi'nin Din'e davet elçisini öldürmüştür. Halid b. Velid ordusu ile Cebele yönetimindeki Gassanî kuvvetleri arasındaki savaş sonunda Gassanîler topluca müslüman oldular, ülkeleri de İslâm ülkesine katıldı.

Hîrelîler: Gassanîler gibi Yemen'den çıkıp Kuzey'e gelen ve Hîre şehri dolaylarına yerleşen bir topluluktur. Necef ile Fırat nehri arasında birçok su kanalının geçtiği bir bölgede bulunan Hîre şehri, ziraate elverişli tarlaların ve hurma ağaçlarının çokca bulunduğu bir yerde kurulmuştur.

Hîrelîler veya Lahmîler, Sasanîler'e bağlı bir topluluk olup tarihleri hakkında geniş bilgi vardır. Gassanîler'in Bizans'la olan bağından çok güçlü bir bağla Sasanîler'e bağlı olmaları Hîrelîler'in daha iyi bilinmelerini sağlamıştır. Hîre devletinin kuruluşu, Tedmür melikesi Zeyneb'in, oğlu Vehb el-Lat adına idareyi ele alışı ile başlar. İlk Hîre hükümdarı gösterilen Adiy oğlu Amr'in hükümdar oluşu ise M.S.

9 Filibeli Ahmed Hilmi, adigeçen eser, s. 125 vd.

10 İbn Hişâm, Sîre, 1/9-10; Şemseddin Günaltay, "İslam Tarihi", s. 302; C. Zeydan, "el-Arab Kable'l-İslam", s. 170 vd; N. Çağatay, "İslam Öncesi Arab Tarihi", s. 61-65.

268 yılına rastlamaktadır. Hîre hükümdarlarının en ünlüleri II. İmru'ul-Kays (saltanatı: M.S. 382—403) ile oğlu Numanu'l-Aver (saltanatı: 403—431)'dir.

Bizanslılar ve İranlılarla uzun yıllar savaşan Hîreîliler Irak mıntıkasında yaşayan ve kendi ırklarından olan Arablarla da savaşmışlar, sonunda, özellikle İran'ın müdahale etmesiyle, tarih sahnesinden çekilmişlerdir. Ancak onlardan Lahm ve Cüzam kabileleri, bir "Arab Kabileleri Topluluğu" halinde varlıklarını İslâm geldikten sonra da sürdürmüşlerdir. Hîre hükümdarlar sülâlesinin son temsilcisi Münzir'in saltanatı ise, Velid oğlu Halid'in İran içlerine yaptığı fetihlere kadar sürmüştür, Münzir 632 veya 633'de Cuvasa savaşında öldürülmüştür. Hîre şehrinin Halid b. Velid'in Mezopotamya fetih harekâtı sırasında savaş yapmadan teslim olmasıyla birlikte Hîre devleti ve toplumu tarihe karışmıştır (11).

Kindeliler: Arab tarihçilerinin çoğunluğunca Kahtanîlerden sayılırlarsa da, asılları hakkında değişik görüşler vardır. Necd dolaylarında hüküm sürmüşlerdir. Kinde'ye, Yemen havâlisindeki el-Musakkar adı verilen yerden geldikleri sanılmaktadır. Kinde'de oturmaları sebebiyle Adnanîler'le yakın ilişki içerisinde olmuşlardır.

Kinde devletinin kurucusu, Hucr b. Âmir'dir. Muâviye oğlu Murta'yı da Kinde devletinin kurucusu kabul edenler vardır. Himyerlilerin desteği ile Kinde devletini kuran Hucr, Necd ve Irak bölgesi Arablarını yönetimi altına almıştır. Hucr'dan sonra iktidara el-Maksur lakabı ile bilinen oğlu Âmir gelmiştir; onun yerine de oğlu Hâris geçmiştir. İran hükümdarı Kubad'ın Mazdek mezhebini kabul etmediği için hapse attırdığı Munzir'in yerine Hîre tahtına getirdiği Hâris budur. Hâris, Mazdek mezhebini kabul etmiş ve bu sebeple de Benû Lahm-Hîre tahtına geçmiştir. Hâris mülkünü dört oğlu arasında bölüştürmek ve böylece kendisinden sonra iktidar kavgalarına düşmelerini önlemek istemişse de, daha sonra Hîre tahtına oturan Munzir bu kardeşleri birbirine düşürmeyi ve Kinde devletini zayıflatmayı başarmıştır. Neticede, bu kabileden olarak Benî Esed ve Benî Gatafan'ın başına geçen Hucr b. Hârise, Benî Esed vergi vermediği için, bu kavmin üzerine yürümüş ve yenmiştir. Ancak, Benî Esed, şâir Ubeyd b. Ebras'ın bir kasidesi sayesinde katliamdan kurtulmuştur.

Bir müddet sonra toparlanan Benû Esed ayaklanarak Benû Kinde üzerine yürümüş ve Hucr b. Hârise'yi mağlub ederek öldürmüştür. Bunun üzerine Benû Kinde'nin başına oğlu ünlü Muallakat şâiri İmru'ul-Kays geçmiştir. Bizans'tan kendisine verilen zehirli elbiseyi giyen İmru'ul-Kays hastalanarak ölmüştür. Benû Kinde devleti Hz. Ömer zamanında İslâm ülkesine katılmıştır (12).

11 C. Zeydan, "el-Arab Kable'l-Islam", s. 172 vd.; M. Şemseddin, adigeçen eser, s. 30C vd.; N. Çağatay, adigeçen eser, s. 65 vd.

12 İbn Hişâm, "Sîre", 1, ss. 29 vd.; C. Zeydan, age., s. 201 vd.; M. Şemseddin "İslam Tarihi", s. 361 vd.; N. Çağatay, age., s. 76 vd.

IV- Hicaz-Mekke ve Medine-Halkı

Hicaz, Arabistan'da çok önemli bir yerdir; merkezi Mekke şehridir. Arab-yarımadasının en eski yerleşim merkezlerinden biri olan Mekke, Beytullah'ın burada olması sebebiyle, ruhl-dinî ve ticarî yönlerden ayrı bir özellik taşır. Önce Amâlika'nın sonra da Adnanîler'in burada yerleşmesi, Mekke ve havâlisinin Hicaz'ın en eski yerleşim merkezi oluşunun bir başkâ delilini oluşturur.

Tarihçiler, Mekke'nin ve havalisinin ilk sakinlerinin Amâlika'dan olduğunu söylerler. Amâlika'nın etrafa dağılması sırasında Hevş oğlu Semeydağ başkanlığındaki bir Amâlika topluluğu Mekke dolaylarına gelerek yerleşmişler ve "Semeydağ" adıyla uzun süre devam eden bir yönetim kurmuşlardır. Daha sonra, Babil'in yıkılması üzerine Arabistan'a gelen Kahtanîler'in başına geçen Yerub b. Kahtan, kardeşi Cürhüm b. Kahtan'ı Yemen'den getirterek Hicaz bölgesine vâli tayin etmiş ve Cürhüm kabilesiyle birlikte buraya yerleştirmiştir. İkinci Cürhümîler de denilen bu topluluk, Semeydağlar'ı Mekke'den çıkarmışlar, Tihame dolaylarına sürmüşlerdir. Onlar da önce Tihame'de sonra da Yesrib'de birer devlet kurmuşlardır (13).

Hız. İbrahim, karısı Hacer ve oğlu İsmâil'i Mekke'ye getirip bıraktığı zaman iktidarda, Amâlika'yı Mekke'den kovan Cürhümîlüler vardı, Ka'be'nin inşaa edilmesi, zemzem suyunun çıkması, İbrahim peygamberin dininin burada yayılması, Beytullahın hac ve ziyaret yeri olması vb. durumlar Cürhümîlülerle Hız. İsmail soyunu birbirine yaklaştırdı; aralarındaki mevcut ilişkiler evlenmeler yoluyla daha da güçlendi ve pekiştirildi. Cürhümîlülerle İsmâilîler (Hız. İsmail'in evladı)'in birleşip kaynaşmasından meydana gelen "Arabî Bakiye" topluluğu bize, Mekke'nin o zamanlarda mevcut olduğunu kanıtlar.

Bununla birlikte, belki de, o tarihlerde şimdiki Mekke şehri yoktu, fakat Mekke ismi ve Mekke vâdisi vardı; şimdiki Mekke şehrinin bulunduğu yere "Mekke" veya "Bekka" adı verilmekteydi. Bu mıntıkanın bu iki isimle zikredildiği bilinmektedir. Kur'ân-ı Kerim, "İnsanlar için vücuda getirifen ilk kutsal ev Bekka'deki mübarek evdir..." (14), buyururken buna işaret eder. Mekke'nin bir başka adı da "ümmü'l-kurâ" dır. Aynı şekilde Ahd-i Atikte (15), kurban (zebh) olayı -İshâk veya İsmâil'in kurban edilmesi tartışması- ve Davut peygamberin bu bölgeyle olan ilişkilerinden bahsedilirken, yine Mekke ve Kâ'be'nin adı geçmektedir. Bu durumda, sonuncu kaynağın bildirdiğine göre, Bekka ve Ka'be Davut peygamber'den önce mevcuttur.

13 Brockelmann, "İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi", 1, 7—10 vd.; M. Rodinson, "Mahomet", editions du Seuil, Paris 1961, s. 60 vd; M. Şemseddin, "Yakın Şark", Ankara 1937, s. 519 vd.; N. Çağatay, age. s. 82 vd.

14 Al-i İmran, 125.

15 "Ahd-i Atik", Tekvin ve Hakimler böl. 8, 13, 14, 22,

Aslında Mekke ve havalisi, Yahudilik ve Hristiyanlık tarihi açısından da önemlidir. Yahudiler burasının Hz. Süleyman'ın heykelinin bulunduğu yer; Hristiyanlardan bazıları ise Hz. İsa'nın çarmıha gerildiği yer olduğunu sanarlar. Buna göre, Mürve Mekke'de değil, Filistin'dir; kurban edilen de İsmail olmayıp İshak'tır. Böylece kurban yerinin bu mıntıka olmadığı iddia edilmeye çalışılmaktadır.

İsmail (as)'in Mekke'ye yerleşmesinden bir süre sonra, Tevrat'ta bahsi geçen ve Kur'an'da anlatılan kurban (zebh) olayı meydana geldi. Zebh olayı, İbrahim Peygamber'e, rüya yoluyla sevgili oğlunu Allah'a kurban etmesinin bildirilmesi, onun da bu ilahî emir istikametinde oğlu İsmail'i kurban etmek üzere kesmeye kalkması ve sonunda kesme olayı gerçekleşmeden adakı (nezr) yerine getirilmiş kabul edilmesi, İbrahim'in oğlunun yerine bir koç kurban etmesidir. Tevrat'ta (Hakimler bölümü, 8, 13; Tekvin böl. 22 ve öteki bölümler) bu konuya uzunca temas edilir, kurban edilenin İshak olduğu ileri sürülür. Oysa kurban edilenin İsmail olduğu, bunun sebepleri ve nezrin gerçekleşmesiyle birlikte koçun İsmail'in yerine gönderilip kesilmesi olayı Kur'an'da geniş olarak anlatılır. Kur'an'ın ifadesine göre kurban edilen İshak değil İsmail'dir, onun soyu Mekke'de yerleşmiş ve çoğalmış; torunları Adnanîler ve onların torunlarından olan Kusay ve evladı Mekke'de yaşamışlar, uzun süre bu şehrin yönetimini ellerinde bulundurmışlardır. Bu durum, İslâm Peygamberi Hz. Muhammed (sas)'in gelişine kadar böylece devam etmiştir. Mekke şehri belli bir süre Huzaâ kabilesinin yönetimine girmişse de, Adnan evladından Kusay b. Kilab Mekke'yi yeniden Adnanîler yönetimi altına almayı başarmıştır. Böylece, Adnanîlerin Kureyş kolunun hükümlerliği başlamış oldu. Hz. Muhammed peygamber olarak seçildiğinde, Mekke'de Adnan oğulları oturmaktaydı ve idare Kureyş kabilesindeydi, Medine'de ise, Kah-tan evladı yaşamaktaydı.

Adnanîlerin İsmail (as)'in torunları olduklarını söyledik. İsmail (as)'den Adnan'a kadar kaç batın olduğu kesin olarak bilinmiyorsa da, Adnan'dan Hz. Muhammed'e kadar olan batınlar tam olarak tesbit edilmiş bulunmaktadır.

Adnan'dan sonra oğulları çoğalarak Hicaz havalisine yayılmışlardır. Özellikle Adnan'ın oğlu Maad'ın kolunun oğlu Nizar, Nizar'ın oğlu Mudar, Mudar'ın oğlu İlyas, İlyas'ın oğlu Müdrike, Müdrike'nin oğlu Huzeyme, Huzeyme'nin oğlu Kinane, Kinane'nin oğlu Nadr, Nadr'ın oğlu Mâlik ve Mâlik'ten sonra da Fihri (Kureyş)'in meydana getirdikleri kollar bölgede daha çok önem kazanmıştır. Fihri ile birlikte "Kureyş" adını alan Benû Fihri, bütünüyle Mekke vâdisine yerleşmeye muvaffak olmuştur. İslâm Peygamberi Hz. Muhammed'e gelinceye kadar uzun süre Mekke'nin yöneticileri olan Adnan evladı işte bu Kureyş koludur.

Mekke'nin ve Ka'be'nin yönetimi, Fihri (Kureyş)'den itibaren Kusay'a kadar, Gâlib, Gâlib'in oğlu Luey, Luey'in oğlu Ka'b, Ka'b'ın oğlu Murre, Murre'nin oğlu

Hakim (Kilâb) yoluyla devamlı olarak bu kolun elinde kalmıştır. Kusay, babasından kendisine intikal eden idârî işleri, özellikle de Ka'be ile ilgili hizmetleri geliştirip kurumlştırmıştır. İslâm, Mekke'nin idâresi ve Ka'be hizmetleriyle ilgili görevlerden Kur'ân'ın çağrısına uygun olanları korumuş, uymayanlarını da kaldırmıştır. Ka'be ile ilgili görevler, Kusay'dan sonra evladı Abdüddar, Abdümenaf (Muğire), Abdüluzza ve Abdülkays ile onların evladı tarafından yerine getirilmiştir. Bunlardan Abdülmenaf, Hz. Muhammed (sas)'in dedesi Abdülmuttalib'in dedesidir.

Mekke şehri, dinî ve ticarî yönden önemli bir yerdir; ona bu konumu veren özelliklerin başında Ka'be ve Zemzem gelmektedir. Ka'be'nin, Allah'ın emri üzerine, İbrahim ve oğlu İsmail tarafından yapıldığı, İbrahim Peygamberin insanlara bildirdiği Din'in esaslarına göre ziyaret ve tavaf edildiği, İsmil'in soyundan gelenlerin sonraları İbrahim Peygamberin tebliği ettiği dinden ayrılmasına rağmen Ka'be'nin kutsallığını koruduğunu ve devamlı olarak ziyaret edildiğini, Mekkelilerin dinî, ticarî ve turistik sebeblerle buraya büyük önem verdiklerini Kur'ân'dan ve tarih kitaplarından öğreniyoruz.

Yeryüzünde inşaa edilen ilk kutsal ev olan Ka'be, Müslümanların kıblesidir ve hac ibadetini yaptıkları yerdir. Ka'be'nin ziyaret ve tavaf edilmesi bu kutsal mekanın inşaa edilmesiyle birlikte başlar. Yüce Allah Âl-i İmrân sûresi 125. âyetinde şöyle buyurur: "Biz, İbrahim'e Beyt'in yerini göstermiştik. Ona demiştik ki, Bana hiçbir ortak tanıma, evimi tavaf edenler, Mekke'de kalanlar, rüku ve secde edenler için temiz tut; halkı hacca çağır, yaya olarak, develerine binerek gelsinler". İşte İbrahim Peygamber zamanında farz kılınan hac ibadeti Hz. Muhammed (sas)'in elçisi olduğu İslâm dininde de yeniden farz kılınmıştır.

Arabistan, İslâm'dan önce, çok karmaşık bir dinî yapıya sahipti; değişik dinlerin ve inanış şekillerinin tesiri altındaydı. Arabyarımadası hakına birçok peygamber gönderilmiştir. Güney Arabistan halkına (Ad kavmi) gönderilen Hud Peygamber, Semûd kavmine gönderilen Salih Peygamber, Özellikle Hicaz bölgesi halkı arasında tebliğde bulunan İbrahim ve İsmail peygamberler ile Şuayb peygamber bunların başlıcalarıdır. Ancak Arabyarımadası halkı, tevhid akidesini öğretmek üzere gönderilen bu peygamberlerin vazifelerini tamamlayarak Rabları'na kavuşmalarından sonra, çeşitli batıl inanışları ve dinleri benimsemişler; Sabilik, Yıldızperest'lik, Mecusîlik, Zerdüştlük, Yahudilik, Hristiyanlık ve Putperestlik dinlerine veya akidelerine bağlanmışlardır (16).

Hicaz halkı, İbrahim ve İsmail peygamberlerin Allah'ın birliği esasına dayanan dinî telkin etmeleri üzerine, İslâm olmuşlarsa da, İsmail Peygamber'in vefa-

16 İbnu'l-Kelbî, "Kitâbu'l-Asnâm", 25—50 vd.; C. Brockelmann, "İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi", 1, s. 14 vd.; M. Şemseddin, "Yakın Şark", 500 vd.

tından sonra geçen uzun zaman içerisinde gerçekleri unutarak ve doğru yoldan uzaklaşarak putlara tapınır olmuşlardır. Neticede, aralarında İslâm'ın gelişine kadar varlığını sürdüren ve önemli ölçüde yabancı unsurlardan oluşan putperestlik yayılmıştır. Öyle ki, putperestlik bölge halkının sosyal ve ekonomik yaşantısının da temel faktörlerinden biri, en önemli gelir kaynağı olmuştur. Arablar hem özel hem de genel özellikleri olan putlar edinmişlerdir. Her kabilenin husûsî putları olduğu gibi, birçok kabilenin ortaklaşa kabul ettiği ve tapındığı putlar da vardı (17).

Bununla birlikte, Arabyarımadasında din duygusu güçlü bir biçimde mevcuttu. Arabistandaki bu güçlü din duygusunun zamanla kaybolması, Arabların putperestliğin tahakkümü altına girmeleri ve materyalist olmaları konularında değişik sebepler gösterilir. İbn Kelbî gibi yazarlar, Arabistan putperestliğini Ka'be'nin perdedarı Amr b. Cuhay el-Huzâî ile başlatırlar. Hastalığına şifa aramak üzere Şam'daki Belka'ya giden Amr, burada, bir suda yıkanır ve şifa bulur. Öte yandan Belka halkının putlara taptıklarını görür. Putların kendilerine tapınılan ve düşmanlara karşı yardım dilenilen şeyler olduğunun söylenmesi üzerine putlardan bir tane alır, Mekke'ye getirip Ka'be'ye koyar (18).

Ünlü coğrafya bilgini Pytoleme, zemzem kuyusunun bulunduğu yerde, II. yüzyılda bir yerleşim yeri mevcut olduğunu söyler ve burasını "Mekrube" (Makoraba) diye adlandırır. M. Rodinson bu Mekrube'nin Arab dilinde "mkrb", Habeşçe'de "mekvereb" şeklinde yazılan ve kabir, türbe anlamına gelen kelime olduğunu ve Mekke şehrinin İslâm öncesi devirdeki adı olarak kullanıldığını bildirir (19).

Burada, Mekke ve Hicaz tarihinde önemli yeri olan Ka'be ve zemzem kuyusundan öz olarak bahsetmekte yarar vardır; zira Beytullah ve zemzemin varlığı Mekke'nin İslâm öncesinde mevcut olduğunun ve çok eskilere dayanan bir tarihi bulunduğunun delillerindendir.

Ka'be, İslâm an'anasine göre, semâvî bir örnek esas alınmak suretiyle, Hz. Adem tarafından inşaa olunmuş; Nuh tufanından sonra da İbrahim ve İsmail Peygamberler onu yeniden bina etmişlerdir (20).

Ka'be, Yüce Allah'ın Hz. İbrahim'e binasını ve temizlemesini emretmesinden bu yana insanlar için tavaf ve ziyaret yeri oldu. Hac suresi 25—29. âyetleri bu durumu şöyle açıklar: "Doğrusu inkar edenleri, Allah'ın yolundan, yerli ve yolcu bütün insanlar için eşit kılınan Mescid-i Haram'dan alıkoyanları ve orada zulm ile

17 İbn Hişâm, "Sîre", 1, 81; N. Çağatay, "İslâm Öncesi Arap Tarihi", s. 108.

18 "Doğuştan Günümüze B. İslâm Tarihi", c. 1, s. 114.

19 M. Rodinson, "Mahomet", s. 62.

20 M. Hamidullah, "İslâm Peygamberi", C. 1, s. 18; P. Hitti, "İslâm Tarihi", çev. Salih Tuğ, C. 1, s. 151.

yanlış yola saptırmak isteyen, can yakıcı bir azaba uğrattırır. Bana hiçbirşeyi ortak koşma; tavaf edenler, orada kıyama duranlar, rüku' edenler ve secdeye varanlar için "Evimi" temiz tut diye İbrahim'i Ka'be'nin yerine yerleştirmiştik. İnsanları hacca çağır; yürüyerek veya binekler üstünde uzak yollardan sana gelsinler. Tâki kendi menfaatlerine şahid olsunlar; Allah'ın onlara rızık olarak verdiği hayvanları belli günlerde kurban ederken O'nun adını ansınlar. Siz de bunlardan yiyecek, çaresiz kalmış yoksulu da doyurun. Sonra kirlerini giderip temizlensinler. Adaklarını yerine getirsinler, Ka'be'yi tavaf etsinler".

Ka'be'nin idaresi devamlı olarak İsmail evladında oldu; Mekke'nin ve Ka'be'nin yönetimi, Fihri (Kureyş)'den itibaren Kusay'a kadar Gâlib, Gâlib'in oğlu Luey, Luey'in oğlu Ka'b, Ka'b'in oğlu Mürre, Mürre'nin oğlu Hakim (Kilâb) yoluyla Kureyş'in elinde kalmıştır.

Kusay'dan önce Ka'be'nin mütevellisi Huleyl el-Huzâî idi. Huleyl, ölümünden önce üzerinde bulunan Ka'be emanetlerini kızı Hubba'ya bıraktı. Hubba, kadın olması sebebiyle bu görevleri kabul etmedi, dolayısıyla Ka'be'nin anahtarları ve onunla ilgili görevler Ebû Gubşan el-Huzâî'ye geçti. Çok içki içen Ebû Gubşan, sarhoş olduğu bir sırada, Ka'be'nin anahtarlarını Huleyl'in kızı Hubba ile evli bulunan Kusay'a sattı (21).

Kusay, Ka'be'nin muhafızlığı görevini aldıktan sonra eski Ka'be binasını yıkarak onun yerine hurma ağacından yapılan kerestelerle tavanlı bir bina vücuda getirdi (22). Kusay, kendisine intikal eden Ka'be hizmetlerini geliştirip kurumlaştırdı. İslâm, bu görevlerden Kur'ân'ın çağrısına uygun olanları korumuş, uymayanlarını da kaldırmıştır. Ka'be hizmetleri, Kusay'dan sonra evladı Abdüddar, Abdümenaf (Mugire), Abdüluzza ve Abdülkays ile onların evladı tarafından yerine getirilmiştir.

"Bu Kur'ân, kendisinden önceki kitapları tasdik eden, şehirlerin ana merkezi olan Mekke ve çevresindeki bütün insanlığı uyarmak için indirdiğimiz mübarek bir Kitaptır"(23), buyuran Yüce Allah, Mekke şehrinin ve Ka'be'nin kutsallığına, İslâm güneşinin burada doğduğuna işaret etmektedir. Böylece, Mekke dünyanın merkezi, şehirlerin anası (ummu'l-Kurâ) durumunda olduğundan son 'ilâhi Çağrı' için de karargah seçilmiştir.

Ka'be'nin, Allah'ın emri üzerine, İbrahim ve oğlu İsmail tarafından bina edildiğini, Hz. İbrahim'in tebliğ ettiği Din'in esaslarına göre ziyaret ve tavaf edildi-

21 Ali Himmet Berki-Osman Keskiöğlu, "Hazreti Muhammed ve Hayatı", Ankara 1959, 25; Hamidullah, "İslâm Peygamberi", C. 1., s. 32; Martin Lings, "Hz. Muhammed'in Hayatı", İstanbul 1987, s. 18-20.

22 A.H. Berki-O. Keskiöğlu, adigeçen eser, s. 25.

23 En'am suresi, 92.

ğini, Hz. İsmail'in soyundan gelenlerin sonraları İbrahim peygamberin bildirdiği dinden ayrılmalarına rağmen Ka'be'nin kutsallığını koruduğunu ve devamlı olarak ziyaret edildiğini, Kur'ân ve en eski tarih kaynakları bildirmektedir.

İslâm'dan sonra gerçek hüviyetine yeniden kavuşan Ka'be, zaman zaman hem tabii âfetlere hem de çeşitli kavimlerin saldırılarına maruz kaldı. Huzaalıların Cürhümlüleri yenmesi ve Mekke'den kovması esnasında Cürhümlülerin gizlice Haceru'l-Esved'i Ka'be'deki yerinden alıp saklamasıyla başlayan bu saldırılar, İslâm'dan sonra da devam etmiştir. IV. yüzyılda (Hicri 317), Horasan'dan gelen Hamdan b. el-Eşas Karmat'a mensub olan Karâmita'nın hücumuna uğrayan Ka'be, V. yüzyılda (437—439) da Nâsır-ı Hüsrev'in başkanlığındaki Safavilerin hücumuna maruz kaldı.

Ka'be inşaa edilirken, tavaf başlangıcı olarak bir yerin tesbit edilmesi gerekiyordu; Hz. İbrahim, bu gaye ile Haceru'l-Esved (Siyah taş)'i Kubeys dağından getirip şimdiki 'doğu rüknü' adı verilen yere koydu. Tavaf başlangıcı olan bu taş müslümanlarca ve öteki topluluklarca ayrı bir önem ve kutsallık kazandı. Hz. Muhammed'in gençlik çağında, tamirat sebebiyle yerinden indirilen Hacer'ul Esved'i eski yerine koyduğu bilinmektedir. İslâm tarihinde, Abbasiler devrinde, Ebû Tahir Mekke'ye girdiğinde Haceru'l-Esved'i alıp Küfe'ye götürmüşse de Muti-lillah tarafından 24.000 dirheme satın alınarak yine Ka'be'deki eski yerine konulmuştur.

Müslümanların kıblesi ve hac ibadetlerinin mübarek mekanı olan Ka'be, Amâlika, Cürhüm kabileleri, Kusay ve evladı tarafından İslâm öncesi dönemde tamirat gördüğü gibi, İslâm'dan sonra da Abdullah b. ez-Zübeyr b. el-Avvam, Haccac b. Yusuf es-Sakafi, Osmanlı sultanları I. ve IV. Murad zamanlarında da tamir edilmiş ve neticede bugünkü haliyle bize kadar ulaşmıştır. Ka'be, Osmanlı İmparatorluğu döneminde sükunete kavuştu ve iyi bir bakım gördü.

Ka'be'ye büyük hürmet gösteren Osmanlı hânedanlığı onu en iyi şekilde korudular, bakım ve tamiriyle meşgul oldular, hacçılara da yolculuk güvencesi ve kolaylığı sağladılar. Yüce Allah, Beyti'ne hizmet eden, korunması ve bakımıyla meşgul olan bu milleti dünyada aziz kıldı, güç ve kuvvet vererek düşmanlarına karşı muzaffer yaptı. Osmanlı Türkleri'nin üç kıtada dünyanın en büyük imparatorluklarından birini ve en uzun ömürlü İslâm devletini kurmalarında İslâm ve Mukaddes Değerler'e saygınlıklarının büyük payı olsa gerektir. Nitekim Türkler, İlk İslâm devletinin kurulduğu, İslâm'ın örnek uygulamasının yapıldığı yer olan Peygamber şehri Medine-i Münevvere'nin bakım ve korunmasıyla da yakından ilgilenmişlerdir.

Hız. İsmail ile annesi Hacer tarafından çıkarıldığı kabul edilen, Ka'be'nin yirmi metre kadar doğusundaki Zemzem suyu da Mekke'nin önemini artıran

unsurlardandır. Şeybeoğulları kapısının yanında ve Haceru'l-Esved'in karşısında bulunan Zemzem suyu kuyusu, Cürhümlüler tarafından kapatılmışsa da, Hz. Muhammed (sas)'in dedesi onu bulup temizlemiştir.

Hız. Muhammed (sas)'in dedesi Abdülmuttalib (Şeybe), birgün Ka'be'nin el-Hicr denilen yerinde uyurken rüyasında Zemzem kuyusunun yerini gördü ve kendisinden onu temizlemesi istenildi (24). Bunun üzerine Abdülmuttalib, oğlu Hâris'le birlikte, kendisine yeri ve durumu açıklanan Zemzem kuyusunu bulup temizlemeye başladı; bu sırada kazması bazı taşlara takılıp ses çıkardı ve o da tekbir getirdi. Bunu işiten Kureyş onun gayesine ulaştığını anlayarak kıskandılar; ortaya çıkarılan kuyunun ataları İsmail'in kuyusu olduğunu söyleyerek kendilerinin de ondan hak sahibi olduklarını belirttiler. Böylece Abdülmuttalib ile öteki Kureyş oymakları arasında şiddetli bir mücadele başladı (25).

Kuyuyu temizleyen ve kazma olayı sırasında kuyuda Cürhüm kabilesine ait çeşitli madenî eşya, ok, heykel ve benzeri eşya bulan Abdülmuttalib, Kureyş'ten büyük kötülük gördü. Öyle şıkıldı ki, on oğlu olup yetişir ve kendisini düşmanlarına karşı koruma durumuna gelirlerse içlerinden birisini Tanrı adına Ka'be'de kurban edeceğini vaadetti. Hz. İbrahim'in oğlu İsmail'i adamasına benzeyen bu neyr (adak), daha sonra kurra yoluyla yerine getirilecektir. Abdülmuttalib, dileğinin gerçekleşmesi üzerine, putları Hubel'in huzurunda, çocukları arasında kurra çekti. Oğlu Abdullah-Hız. Muhammed'in babası- kurrada kurban adağı çıktı. Mevcut adet üzere, Abdullah'ın yerine deve kurban edilmek istendi. Deve ile Abdullah arasında kurra çekildi; on deve ile başlayan kurra, deve sayısı yüze ulaştıncı, develere isabet etti ve son buldu. Oğlunun kurban edilmekten kurtulmasına çok sevinen Abdülmuttalib yüz deveyi kesip Mekkelilere, kurtlara ve kuşlara ziyafet verdi (26).

Abdülmuttalib zamanında yeniden hacıların ziyaretine ve istifadesine sunulan Zemzem suyu, İslâm tarihi boyunca güzel bir biçimde korunmuştur. Zemzem suyu içmek, İslâm kültüründe, çok sevaptır ve kutsal bir iştir.

Yesrib (Medine)'e gelince; Mekke'den sonra Hicaz'ın en önemli şehri Yesrib (Medine)'dir. İlk sâkinlerinin Amâlika'dan oldukları belirtilir. Amâlika'dan Yesrib b. Abil'in adına nisbetle buraya "Yesrib" denilmiştir. Yesrib şehrinin Amâlika'dan sonraki sâkinleri Yahudilerdir. Yahudilerin buraya gelişleriyle ilgili kesin bir tarih olmamakla birlikte, Bâbil kralı II. Nabu kuduru sur (saltanatı: M.Ö. 605–562)'un Kudüs'ü ele geçirip sâkinlerinden olan yahudileri sürmesi hareketinden sonra

24 İbn Hişâm, "es-Sîre"—Hz. Muhammed'in Hayatı", çev. İ. Hasan-N. Çağatay, s. 87; Martin Lings, aynı eser, s. 19–20.

25 Hamidullah, "İslâm Peygamberi", C. 1., s. 37.

26 Neşet Çağatay, "İslâm Öncesi Arab Tarihi", s. 60–62, 94–98.

Yesrib dolaylarına gelip yerleştikleri ifade edilmektedir (27). Hicaz bölgesine gelen yahudiler, Yesrib'in yanısıra, Fedek, Vâdu'l-Kurâ ve Hayber mıntıklarını kendilerine yurt seçmişlerdir. Yahudilerin Yesrib şehrine, Buhtunnasr istilası üzerine gelip yerleştikleri de söylenmektedir (28).

Yesrib şehrinde, İslâm'ın ortaya çıktığı sırada, bu yahudi topluluğun yanısıra, Sil-i Arim denilen tufandan sonra Yemen'den ayrılıp Milâdî II. veya III. yüzyılda buraya geldikleri sanılan Evs ve Hazrec kabileleri yaşamaktaydı. Hârise b. Sa'lebe başkanlığında Hayber bölgesine gelen Ezd kabilesi, Hârise'nin ölümünden sonra, Evs ve Hazrec adlarıyla iki kola ayrılmış ve Yesrib'e yerleşmiştir. Yesrib'e yerleşen Evs ve Hazrec zamanla güçlenmişler, Gassanîlerin de yardımı ile, Yahudilere galip gelmişler ve Yesrib'in idaresini ele geçirmişlerdir.

Yesrib, Hicret'ten (Milâdî 622) sonra "Medine" adını aldı ve İslâm devletin ilk başkenti oldu. Hz. Muhammed (sas)'ın türbesi ve pek çok sahâbinin kabrinin bulunduğu Medine-i Münevvere İslâm'ın tüm kurum ve kuruluşlarıyla teşekkül ettiği bir şehir olup, Mekke'den sonra, Müslümanlarca en kutsal yerdir (29).

Abbâsî halifelerinden et-Tayî'lillâh (saltanatı: 974—991) zamanında komşu kabilelerin saldırısına uğrayan Medine, bu halife tarafından sağlam bir sur içine alınmış, Osmanlı halifesi Kanunî Sultan Süleyman (1520—1566) zamanında ise, bu sur yeniden onarılmıştır.

Hz. Muhammed (sas) ve Mekkeli müslümanlar Medine'ye hicret ettiklerinde (Milâdî 622), Yesrib'de, Evs ve Hazrec'in yanısıra, Benû Kureyza, Benû Kaynuka ve Benû Nadr adlarındaki yahudi kabileleri yaşamaktaydı.

İslâm öncesinde Arabyarımadasının sosyo-kültürel durumuna, özellikle de Mekke'nin dinî-ahlâkî ve sosyal yapısına gelince; Arabistan'ın sosyal yapısının temelini kabilecelik oluşturur. Kabileler arası dayanışma, kabilecilik düzeninin devamı için, çöl şartları içinde, kaçınılmaz bir zorunluluktur. Bedevî Arab, hem tabiat kuvvetlerine hem de hasımlarına karşı mücadele etmek durumundadır. Bu mücadelesini başarı ile sürdürmek için de başkalarının yardımına, mensubu olduğu kabilenin himayesine muhtaçtır. Kabileler arası sürtüşmeler ve kan davası olayı da kabile dayanışmasının önemini artırmaktadır.

Genellikle evlilikten gelen 'yakınlık bağı' üzerine kurulan ailelerin oluşturduğu aşiretlerden meydana gelen kabileler, aralarındaki sosyal dayanışma ilkele-

27 M. Hulusi Bolay, "İslâm Tarihi Ders Notları", Konya 1969., s. 211.

28 İslâm Ansiklopedisi, "Medine" maddesi.

29 "Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi", C. 1. s. 132. Hamidullah, "İslâm Peygamberi", C. 1. s. 32.

rini doğrudan belirlerdi. Kabilelerin ortak yapması gereken işler ve yükümlülükler de vardı; bunları da kabilelerin reislerinden oluşan bir heyet belirlerdi. Bunun açık örneğini Mekke şehir idaresinde görmekteyiz.

İslâm'dan önce Mekke'nin yönetimi Kureyş'teydi. 'Mekke Site Devleti'ni idare edenler, Hz. İbrahim'in neslinden olduklarını övgü ile söyleyen Kureyş kabilesine mensub on ailenin temsilcileriydi. Bu on aileden Hâşimoğulları dini ve içtimâî iktidarı, Umeyye oğulları da askerî ve iktisadî-ticarî iktidarı ellerinde bulunduruyorlardı. Ancak her iki topluluk birbirine muhalifti ve aralarında devamlı bir rekabet ve çatışma vardı. Mekke şehrinin önemli işleri ve kamu görevleri, Kusay'ın yaptırdığı ve kurduğu "Dâru'n-Nedve"de görüşülür ve karara bağlanırdı (30)

İslâm öncesi Arab toplumunda can ve mal güvenliği doğrudan doğruya kişinin kendi kabilesinin hırsızlık ve adam öldürme gibi olayların öcünü almaya hazır ve yeterli durumda olmasına bağlıydı. Kabile başkanının haberi olmadan bir kimseye zarar vermek kabileler arası düşmanlıklara sebep oluyordu. Bu durumda, bedevi arablar arasında saygınlık ve soyluluk önemli ölçüde kabilenin askerî ve iktisadî gücüne dayanmaktaydı. Günümüz dünyasında, yirmibirinci yüzyılın uygar millet ve devletlerinde de saygınlığın ve soyluluğun ölçüsü- materyalist felsefe ve yaşayışın tesiriyle- yine kuvvet (silah-bomba-füze vb. savaş araçları) ve ekonomik güç (para) dır.

Kabilenin ana birliği oluşturduğu Arablar'da kocanın mutlak hâkimiyetine dayanan basit bir aile hayatı vardı. Nikah kurumu ile kurulan Arab ailesinde genellikle çok evlenilirdi. Evlenmek isteyen kişi kabilesinin neseb ve şerefine uyan bir kadınla evlenmek durumundaydı. Arablarda, üç talakla boşama esasına dayanan boşanma ilkesi de vardı.

Soy-sop konusu da, kabilecelik esasına dayanan Arab toplumunun en çok önem verdiği bir husustur. Kabilelerin ammarelere, ammarelerin batınlara... bölündüğü Arab halk kitlesinde, herbir çadır bir aileyi, çadırlar topluluğu ise, "hayy" denilen topluluğu temsil eder; bir hayy topluluğunun tümü de "kavmi" meydana getirir. Aralarında akrabalık bağları bulunan soperin biraraya gelmesiyle de "kabile" teşekkül eder. Sopun ruhu ise "asabiyet"tir. Asabiyet, sop mensuplarına şartsız ve sınırsız bir bağlılıkla bağlanmak, onları herşeyin ötesinde görmek ve üstün tutmaktır.

Bedevî ve hadarî (medenî) şeklinde iki tür yaşayışı olan Arablar, İslâm öncesinde, genellikle hürler, esirler, mevâlî şeklinde üç zümreye ayrılırlar. Hürler aile ve kabile toplulukları durumundadırlar ve toplumun en saygın insanlarıdır.

30 C. Zeydan, 'el-Arab kable'l-İslâm', s. 208; N. Çağatay, age. s. 100—102.

Toplum hayatında fazla bir yeri olmayan esirler, kölelerle câriyelerden meydana gelirler. Mevâli ise bu iki sınıf arasında bir yeredir (31).

Öte yandan, aşiretçilik ve kabilecilik telakkileri, âdet ve ananeleri birbirine oldukça yakın olan bedevîlerle yerleşik hayat sürdüren Arablar arasında pek önemli sosyal farklılıklar bulunmaz. Bedevîlerin yerleşik yaşayıştaki şehirli Arabların her zaman taze kan kaynağı durumunda olmaları bu iki zümreyi birbirine yaklaştırdı ve aralarında güçlü bağlar olmasını sağladı (32). Bununla birlikte, bedevîlerin çöl sayesinde soylarını ve dillerini bozulmaktan korumalarına karşılık, yerleşik yaşantıdaki Arablar, ticaret, turizm, panayırlar ve Ka'be ziyaretini gibi sosyal yakınlaşmayı ve kaynaşmayı perçinleştiren olaylar sebebiyle, Arab olmayanlarla karıştılar, dil ve soy yönünden değişime uğradılar. Ne var ki, şehirli Arabların belli ölçüde medenî ve düzenli bir yaşayış içerisinde olmalarına karşın bedevîler çöl hayat şartları ve sosyal adaletsizlik anlayışları altında yaşamak durumunda kalmışlardır; hayat kuvvetlinin zayıfa tahakkümü esasına dayanmıştır (33).

İbn Kelbî, putperestliğin Arabistan'a giriş ve yayılışı konusunda şunları söyler: "Arabları Allah'a ibadetten putlara ve taşlara tapmaya sevkeden hâdisе şudur: Mekke'den ayrılıp yolculuğa çıkan kimseler Harem'e saygılarını ve Mekke'ye bağlılıklarını ifade etmek için yanlarında Harem'den alınmış taşlar görürlerdi. Konakladıkları yerlerde bu taşı koyup, Ka'be'yi tavaf ettikleri gibi etrafında tavaf ederlerdi. Bunu taştan uğur ummak, Ka'be'ye bağlılık ve sevgilerini ifade etmek için yaparlardı. Oysa onlar henüz Mekke ve Ka'be'ye saygı gösteriyorlar, hac ve umre yapıyorlardı. Bu âdet daha sonra onları sevdikleri şeylere tapıp önceki dinlerini unutmaya sevketmiştir. Hz. İbrahim ve İsmail'in dinini terketip, kendilerinden önceki milletlerin yaptığı gibi, Hz. Nuh'un kavminin tapmış olduğu putlara tapmaya başladılar" (34). Bu açıklama, Arabların Mekke'ye ve Ka'be'ye saygı gösterdiklerini açıkladığı gibi onlar adına putlara tapmış olduklarını da ortaya koyar. Ancak, putatapıcılık Arabları tamamiyle İbrahim peygamber'in tebliğ ettiği dinden koparmadı. Nitekim onlardan birçoğu putperestlikte samimi olmadığı gibi bir kısmı da onlarla alay ederdi (35).

Şâirleri ve edipleri büyük çoğunluğu ile dinî duygulardan yoksun ya da dinî değerlere karşı olan Mekke toplumu içerisinde, insanların inançsızlığından ve

31 M. Rodinson, age. s. 32; "Büyük İslâm Tarihi", C. 1, s. 175.

32 Filibeli Ahmed Hilmi, "Tarih-i İslâm", s. 137.

33 İbnü'l-Kelbî, "Kitâbu'l-Asnâm", Ahmet Zeki Paşa neşri, Kahire 1914, s. 5-7 vd.; İbn Hişâm, 1, 86 ve öteki ilgili yerler; N. Çağatay, age., 104.

34 Hamidullah, "Resulullah Muhammed", çev. Salih Tuğ, İst. 1973, s. 30.

35 Müslim, Sahih, 7/49; İbn Mâce, Sünen, 2/410; "Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi", C. 1, s. 114.

câhilliğinden, dinî ve mânevî değerlere karşı ilgisizliğinden, matereyalist zihniyette oluşundan rahatsız olan ve İbrahim peygamberin getirdiği din üzere inanan ve dua eden kimseler de vardı. Kendilerine "hanîf" adı verilen bu insanlar, Zübeyr b. Selma, Kus b. Saide, Mültemis, Umeyyetu'bni Ebî Salt, Varaka b. Nevfel, Ubeydullah b. Cahş, Osman b. Huveyris, Zeyd b. Amr, Muhammed b. Abdullah ve benzeri kişilerdi. Hz. Peygamber, bunlardan Umeyye hakkında, "neredeyse Ummeyye müslüman oluyordu" buyurmuştur (36).

Nuh (as) zamanında da tanınıldığını Kur'ân'dan (37) öğrendiğimiz Hubel, Lât, Menat ve Uzza gibi putlar câhiliye devri putperest Arablarının en büyük putlarıydı (38).

Arabların putlardan başka, "tağut" denilen 'put tapınakları' vardı. Tağutlar, Ka'be'nin dışındaki tapınaklar olup, Hicaz ve öteki yerlerde 100'den fazla sayıdaydı. Arablar, tağutlara büyük saygı gösterirler, onlar adına kurbanlar keserler, hediyeler verirlerdi. Lât, Menat ve Uzza bu tağutların büyükleriydi (39).

Öte yandan, Arabyarımadasının, özellikle de Hicazın (Mekke-Medine Tâif vs) iktisâdî ve içtimâî durumu, coğrafi ve tarihî durumuna paralel olarak farklılıklar gösterir. Daha önce, Arabların iktisâdî hayatının temel maddelerinin tarım, ticaret, hayvancılık ve madencilik olduğunu gördük. Ayrıca, deve, koyun ve keçi yününe dayalı bir dokumacılık san'at ve sanayiinin Arablar arasında gelişmiş olduğunu söyledik. Hz. Muhammed'in İslâm'ı öğretmeye başladığı Milâdî VII. yüzyılın başında, Arabyarımadası dinî, idârî ve siyâsî hayata paralel olarak, ekonomik ve sosyal yönden büyük bir karışıklık içindeydi. Nasıl Yahudilik ve Hristiyanlıkla putperestlik mücadelesi dinî yönden bölge halkını meşgul ediyorsa, faiz-riba, ticaret mafyacılığı, hırsızlık ve katl olayları da sosyal ve malî sahada halkı öncelikle oyalıyordu.

Ticaret kervanlarının güzergahı, kara ve deniz ticaret yollarının kavşağı durumunda bulunan Arabistan ekonomik yapısında iki farklı durum gözlenmektedir: Birincisi, yabancı etkilerden uzak olan, hayvancılık ve ziraate dayanan çöl ve kırsal kesim ekonomisi; İkincisi ise, yabancı unsurlarla devamlı ilişki içerisinde olan yerleşik bölgelerin ekonomik yapısı.

Bedevîler, genellikle Yarımada'nın orta kısımlarında, yabancı unsurlardan uzak çöllük yerlerde yaşamaktadırlar. Başlıca uğraşları ve gelir kaynakları tarım

36 Kur'an; Nuh suresi, 21—23; Necm suresi, 19—20.

37 N. Çağatay, age., s. 106—108; İbn Hişâm, Sire, 1, 86; İbnu'l-Kelbî, age, 18.

38 Filibeli A. Hilmi, age. s. 137; "Büyük İslam Tarihi", C. 1. s. 148; İbn Hişâm, 89.

39 Yemen ve Güney Arabistan'ın öteki yerlerinin iktisâdî ve ticarî durumu için bkz: M. Fayda, "İslamiyetin G. Arabistana Yayılışı", Ank. 1982.

ve hayvancılıktır. Aşiret anlayışı ve kabilecilik düzeni bu bölgenin ekonomik yapısının temelini oluşturmaktadır. Kabilenin serveti, kabileyi oluşturan ailelerin ve aşiretlerin ortak malı olduğundan her fert kabilenin ortak işlerine ve kalkınmasına yönelik genel hizmetlere katılmaktadır. Kabile malından ihtiyacına göre yararlanma hakkına sahip olan kabile fertleri ortak servetin artması için bütün güçlerini harcarlardı. Coğrafi ve ekonomik şartlar bedevî Arabları ortak mülkiyet sahibi olmaya ve bu yolla varlığını sürdürmeye sevketti (40).

Yabancı etkilere açık olan bölgeler, Mekke, Medine, Taîf, Suriye ve Yemen gibi ticaret ve turizm merkezi durumundaki yerleşik yaşayış yerleridir (41). Medeni hayatın sürdüğü bu bölgeler hem kara ve deniz ticareti hem de tarım ürünleri yoluyla iktisâdî yönden kalkınmış ve büyük malî servete kavuşmuştu. Ancak servet dağılımı âdil değildi; servetler belli ellerde toplanmıştı. Âdil bir mülkiyet dağılımı olmadığından, ezilen ve yoksulluk çeken büyük bir kesim vardı.

Sosyal adâlet ve âdil bir mülkiyet dağılımının olmadığı, zengin aristokratların ortadireği ve yoksul kesimi ezdiği yerleşim merkezlerinin başında Mekke şehri gelmekteydi. Nitekim Mekke site devletinin idaresi Abdülmuttalib'in vefatından sonra büyük çoğunluğunu zengin tâcirlerin oluşturduğu Umeyye oğullarının elindeydi. Gelenek ve göreneklerine bağlı olan, aralarındaki ihtilafları 'İdare Meclisi'nin -dâru'n-nedve'-de- kabilecilik anlayışı üzere verdiği kararlarla gideren Mekkeliler, genellikle mânevî değerlere alaka duymayan maddecî insanlardı. Düşünceleri zayıf ama şehvetleri güçlü olan bu kişiler ruhlî ve mânevî yönden fazla gelişmediler; şehvetlerinin ve bencil duygularının sesini dinlediler. Soyları, malî durumları ve kabile güçleriyle kibirlenen Mekkeliler, bir kabile şeyhi veya Mekkelî zengin bir tâcir olmayan Hz. Muhammed'in Allah'ın elçisi seçilmiş olmasını bir türlü kavrayamadılar. Meselâ, el-Velîd b. el-Muğire Hz. Muhammed'e şöyle dedi: "Eğer Peygamberlik gerçekse, ben bu işe senden evlâyım, çünkü ben hem senden daha yaşlıyım hem de daha zenginim" (42).

40 Muhammed el-Gazalî, "Fıkhu's-Sire", Cezâyir, tarihsiz, s. 24—26.

41 "Büyük İslâm Tarihi", C. 1, s. 160; M. Bodinson, age. s. 16; Sabri Hizmetli "İçtimâî Hadiselerin İtikâdî İslâm Mezheplerinin Doğuşuna Tesiri", A.Ü.İ.F.D., XXIV, s. 661, Ankara 1983.

42 Câhiliye devri Arablarının dinî, ahlakî, içtimâî ve istisâdî yapılarını derinlemesine inceleyen pekçok kaynak vardır. Genel İslâm Tarihi kaynakları ile hadis kitapları ve araştırmaları bunların başlıcalarıdır. Bu hususta mesela bakınız: Taberî, 1. 87—90; İbn Hişâm, "Sîre", 1, 79, 20—30 vd.; İbnu'l-Kelbî, "Kitabu'l-Asnam"-Putlar Kitabı; M. Fayda, "İslamiyetin Güney Arabistana Yayılışı"; N. Çağatay, "İslâm Öncesi Arap Tarihi"; M. Hamidullah, İslâm Peygamberi; M. Şemseddin, "Yakın Şark"; Dozy, "Tarih-i İslamiyet", trk. çev. Abdullah Ceedet, Mısır 1908; İbn Sad, "Tabakât".

Aslında, Mekke halkı birçok sınıfa ayrılmıştı. Güney'den Yemen, Kuzeyden Hıre ve Gassanî devletlerinden Hicaz mıntıkasına gelen ticaret erbabı, sınıflı yapının Mekke'de yerleşmesinde önemli rol oynadılar. Tıpkı son yüzyılların toprak ağaları gibi nimet ve servet içerisinde yaşayan, zayıfları sömüren Mekkeki aristokrat zümre her türlü güç ve imkana sahipti. Mekke civarında düzenlenen fuarlar bölge ticaretinin gelişmesinde ve ekonominin iyileşmesinde etkili bir unsur oluştuyordu. Özellikle fâiz ve tefecilik esasına dayalı, mafiyacılık anlayışıyla ticaret yapan Mekkeki aristokratlarla Yahudi topluluk, ekonomik yönden imtiyazlı bir sınıf haline gelmişti. İslâm'ın fâizi haram sayması ve tefeciliğe karşı savaş açması yahudilerin ve Mekkeki mataryalist aristokratların belini kırdı (43).

Özet olarak söylemek gerekirse, Arabistan halkı, İslâm öncesinde, yeterli bilgi, kültür ve düşünceden yoksun, bireysel ve toplumsal yaşantısı bozuk, sapık inanışlar ve değerlere dayanan inanç yapısı ve ahlak anlayışı kokuşmuş durumdaydı. Öyle ki, tüm kurum ve kuruluşları, bedevî ve yerlisi, şehirlisi ve köylüsü, aristokrati ve ortadireği ile tüm Yarımada halkı tamamiyle kokuşmuş bir yaşayıştaydı; bu sebeptendir ki, bu devreye tarihte "Câhiliye Devri" adı verilmiştir. İnsanlar hemen her yönden ilkel bir yaşayış içerisindeydiler. Güçlü bir siyasî yönetimden uzak olmaları dinî birlikten de mahrum olup çok tanrıcılık inancına sapmalarına sebep olduğu gibi, uzun süre güçlü bir devlet kurmalarına da engel teşkil etmiştir.

Hicaz'ın öteki yerleşim merkezlerine göre oldukça gelişmiş, iktisadî ve ticarî yönden kalkınmış durumda bulunan Mekke'nin durumu Yarımada'nın genel durumundan pek farklı değildi, aynı hastalıklar orada da mevcuttu. Genelde sosyal adaletsizlik ve ekonomik düzensizlik hâkimdi, güçlü zayıfı yiyordu. Halk sosyal adalet ve güzel ahlak değerlerinden yoksun olduğundan, bireysel ve toplumsal kişilik kalmadığından, her türlü kötülük yaygınlaşmıştı. Mekke şehri, kabilesiz insanları, köleleri ve zayıfları sömüren, hileli ticaret yapan ve malî yolsuzlukları olan bir yeraltı mafiyası durumundaydı.

İşte İslâm dini, inanç ve ahlak yönünden kokuşmuş, sosyal ve ekonomik yönden bütünüyle bozulmuş bu yaşayış düzenine son vermek, belirtilen konularda insanlara gerçekleri öğretmek ve yaşatmak, bireysel ve toplumsal yaşantıya barış ve güven getirmek için gelmiştir. İçki, kumar, fâiz, kan davası, sihr, sefahat ve vahşet gibi fert ve toplum hayatını tahrib eden hastalıkları ortadan kaldırmayı gaye edinmiştir. Kabile rekabetleri veya aşiretler arası sürtüşmeler, soy-sop üstünlüğü kavgalarıyla birbirlerini yiyip tüketen Arab topluluklarını her yönden ıslah etmek ve insanca bir yaşayışa kavuşturmak istemiştir (44). Birçok Kur'ân âyeti 'Câhiliye Devri' Arablarının içinde bulundukları durumu bize tanıtır; onlardan birkaçı

43 Maide suresi, 50.

44 Ahzab suresi, 32-33.

şöyledir: "Câhiliye devri hükmünü mü istiyorlar? Yakinen bilen bir millet için Allah'tan daha iyi hüküm veren kim vardır?" (1); "Ey Peygamber'in hanımları! sizler herhangibir kadın gibi değilsiniz. Allah'tan sakınıyorsanız edalı konuşmayınız, yoksa kalbi bozuk olan kimse kötü şeyler ümid eder; daima ciddi ve ağırbaşlı söz söyleyin. Evlerinizde oturun; eski câhiliye devrinde olduğu gibi açılıp saçılmayın; namazı kılın, zekatı verin, Allah'a ve Peygamberine itaat edin. Ey Peygamberin ev halkı! Şüphesiz Allah sizden kusuru giderip sizi tertemiz yapmak ister" (2); "İnkâr edenler, gönüllerindeki câhiliye çağının asabiyet ateşini ateşlendirdiklerinde, Allah, Peygamberine ve inananlara huzur indirdi; onların takva sözünü tutmalarını sağladı. Onlar da bu söze layık ve ehil kimselerdi. Allah herşeyi bilendir" (45).

Görölmektedir ki Kur'an, İslâm dininin ortaya çıktığı zamanda ve ondan az önce Arabistan'ın gerek dinî-ahlakî yönden gerekse, aile yapısı ve sosyal yaşayış itibariyle karışık bir halde olduğunu bildirmekte ve insanlara bundan kurtuluş yollarını göstermektedir (46).

Sosyal ve ekonomik yönden gelişmiş, asırlar boyunca devam eden büyük devlet ve medeniyetler kurmuş komşu milletlerin İslâm'ın ortaya çıkışından önceki durumu da, Arabistan'ın genel durumundan çok farklı değildi. Aslında tüm insanlar ve dünya milletleri, İslâm öncesinde cehâlet içinde yaşamaktaydı. Göçlerin devam ettiği ve istikrarsızlığın kol gezdiği Avrupa'da hergün yeni yeni olaylar çıkmaktaydı. Fransa'da taht kavgaları, İngiltere'de, Anglo Sakson istilası hüküm sürmekteydi. Hristiyanlık dünyasının merkezi durumunda olan Roma'da ise mezhep kavgaları yüzünden halk birbirini yemektedir. Hristiyanlık tüm Avrupa'da din olmaktan çıkarak bozulmuş ve "hristiyanlık kültürü" din yerine geçmişti. Kilise Allah'ın mutlak nüfuz ve gücünü kendi eline almış, halka eski Yunan ilahlarına benzer biçimde Baba Allah, Oğul Allah ve Ruh'u'l-Kuds gibi inançlar zorla kabul ettirililiyordu. Allah unutulmuş, ahlak çökmüş, buna karşılık kadın ve madde ilâhlaştırılmıştı.

İslâm Güneşinin insanlığı aydınlatmaya başladığı sırada, dünyada iki süper güç, iki büyük imparatorluk vardı; bunlar Bizans Rum İmparatorluğu ile İran-Pers İmparatorluğu idi. Her iki imparatorluğun genel görünimleri birbirinden farklı değildi; her yönden bozulmuş ve yıkılmaya yüz tutmuştu. İdarenin karizmatik kişilik verilmiş Sâsânî kısıraları elinde toplandığı, hurâfelerle dolu Zerdüştlük akidesinin din olarak benimsendiği ve ahlaksızlığın doruk noktasına ulaştığı İran-Pers imparatorluğu çok ihtiyarlamıştı ve son günlerini yaşıyordu.

45 Feth suresi, 26.

46 Câhiliye devri Arabistan'ının genel durumu hakkında ayrıca bkz.: Belâzûrî, "Futûhu'l-Buldan", ta'lik ve tahk. Rıdvan Muhammed Rıdvan; Lammens, "La Mecque à la Veille de l'Hegire"; Watt, "Mohamed à la Mecque.

Rumlar da, İranlılardan farklı durumlarda değillerdi. Yalnız onların yıkım rüzgarları başka yönlerden esiyordu. Ayrıca bu iki imparatorluk bir diğeri üzerine üstünlük kurmak için birbirleriyle kıyasıya mücadele ediyorlardı. Gerek Fars imparatorluğuna hâkim olan Mazdeklik ve Zerdüştlük gerekse Bizans İmparatorluğunun resmî dini olan Hristiyanlık bir takım anânler ve âdetler yığını haline dönüşmüştü. Bununla birlikte, dünyanın iki uygar toplumunu bu iki imparatorluk temsil ediyordu (47).

Öte yandan, Çin devleti, Konfüçyüs (Kung-fu, Tsö, M.Ö. 551—479) ile uygarlık yolunda hızlı adımlarla ilerliyordu, fakat dinî ve içtimâî yönlerden büyük bir karışıklık içindeydi. Hindistan'ın durumu Çininkinden farklı değildi. Kısaca, İslâm'ın ortaya çıktığı sırada ne tarafa bakarsak, dünyanın her yerinde genel bir karışıklık olduğunu görürüz; savaşlar, ırk ve renk mücadeleleri, dil ve bölge hakkındaki saçmalıklar, din ve mezhep hakkındaki peşin hükümler ve yanlış değerlendirmeler, mülkün belli ellerde toplanması, sosyal adaletsizliğin yaygınlaşması dünyayı huzursuzluğun ve sefaletin eşiğine getirmişti. Materyalist zihniyete sahip olan, din, dil, ırk ve mezhep çekişmeleri, kan davaları yüzünden birbirleriyle çatışma durumunda bulunan dünya insanları Adem ve Havva'nın çocukları olduklarını bile unutmuşlardı. İnsanlık, Kur'ân'ın ifadesiyle "aşağıların aşağısı..." durumuna inmişti (48). İnsanlığı içerisinde bulunduğu bu durumdan kurtaracak, ferdi aile ve toplumsal varlığında mesud ve bahtiyar kılacak, milletlere ve devletlere barış ve güven ortamı sağlayacak bir Nizam'a mutlak ihtiyaç vardı. Zaten Yüce Allah, insanlık tarihinin başlangıcından bu yana, zaman zaman peygamberler göndererek Din'ini bildirmiş ve onları sapıklıktan kurtarıp Kurtuluşa ulaştırmıştır. Bu defa insanlık dünyasını kurtaracak İSLÂM DİNİ olacaktır.

47 M. Hamidullah, "İslâm Peygamberi", C. 1. s. 23—30; M. Rodinson, age. s. 27.

48 Tin sûresi, 5.

II. BÖLÜM

PEYGAMBER OLMADAN ÖNCE HZ. MUHAMMED'İN HAYATI

İslâm'ın tarihi, "oku" (ıkra) emri ile başlayan Kur'ân'ı Kerim'in Hz. Muhammed (sas)'e nazil oluşu ve O'nun Allah'ın Elçisi seçilmesiyle başlar. Bu bakımdan öncelikle İslâm Peygamberinin hayatından söz ederek İslâm tarihini incelemek icabeder.

1- Hz. Muhammed (sas)'in Soyu

İslâm Peygamberi Hz. Muhammed (sas), İbrahim Peygamber (as)'in soyundandır (1). Soy kütüğü, Adnan Oğullarından Kureyş Kabilesi yoluyla İsmail (as)'e dayanır. Tarihçiler ve soy bilgileri İslâmın doğuşuna kadar varlığını aslı

1 Tevrat, Hz. İbrahim'i, Babil Kralı Hamurabi ile çağdaş sayar. İbrahim Peygamber'in oğlu İsmail'e dua edip, duasının kabul edilerek İsmail evladından büyük bir millet ortaya çıkacağını, Hz. Muhammed'in de İsmail evladından olduğunu belirtir. Meselâ Tevrat'ın Tekvin (Yaratılış) kitabı bölümünde şöyle denilir: "Çocuğu olmayan İbrahim, yaşlanınca artık çocuk sahibi olamayacağı duyusuna kapıldı ve üzüldü. O, bu sırada 85, karısı Sara da 76 yaşında idi. İbrahim, böyle bir durumda çadırında düşünürken Allah ona şöyle seslendi: "Şimdi göklere bak ve sayabilirsen gökteki yıldızları say". İbrahim gözlerini yıldızlara çevirince ilahi bir sesin kendisine "Senin soyun da aynı şekilde çoğalacak" dedi (Tevrat, Tekvin XIV, XX, XV: 5)."

"Yaşlı durumda olan Sara, kocasına Hacer adındaki Mısırlı câriyeyi karısı olarak verdi, fakat çok geçmeden Hacer'le arasında geçimsizlik çıktı. Hacer, Sara'nın kızgınlığından kaçtı ve üzüntü içinde Allah'a yalvardı. Allah duasını kabul etti ve ona "Senin soyunu o kadar çoğaltacağım ki onu saymak mümkün olmayacak" dedi. Bu mesajı getiren melek daha sonra şunları söyledi: "İşte, bir çocuğun olacak, bir erkek çocuğu dünyaya getireceksin ve adını İsmail koyacaksın, çünkü Allah senin kederini işitti" (Tekvin XVI. 10-11); ayrıca bakınız. I, 337; M. Şemseddin, "Yakın Şark", s. 521; Krş. N. Çağatay, "İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Devri", ss. 82-94.

Çocuk doğunca İbrahim ona "Tanrı işitir" anlamında "İsmail" adını verdi. İsmail 13, İbrahim 100 ve Sara'da 90 yaşına geldiğinde Allah, İbrahim'e tekrar seslendi ve Sara'nın bir erkek çocuğu dünyaya getireceğini, adını "İshak" koymasını söyledi (Tekvin XVII: 20 vd.) Bu bilgiler Martin Lings'in "Hz. Muhammed (sas)'in Hayatı", İnsan Yay. İst. 1988, s. 7 vd. ayrıntılı biçimde mevcuttur.

haliyle koruyan Kureyş soy kütüğünü İsmail'in Kaydar-Kayzar evladından Adnan'a varıncaya dek isim isim, Adnan ile İsmail arasını ise batınlar halinde tesbit etmişlerdir (2). Bu tesbite göre Adnan'dan İsmail'e kadar 40 batın geçmiştir ve adları şöyledir:

Adnan, Uded, Umeyye, Şacib, Nebit, Selebe, Anter, Sureşe, Mahlen, Avvam, Muhtemel, Raime, Ukban, Allah, Şemdud, Razib, Ayfer, İbrahim, İsmail, Zerrin, A'vec, Mutam, Tiham, Kasver, Atud, Daada, Mahdud, Raid, Bedvan, Emane, Devs, Hasin, Mizal, Umeyr, Mahşer, Mazer, Sayfi, Nebat, Kayzer, İsmail, İbrahim.

Adnan'dan sonra oğlu Maad kabile reisi olmuştur. Ondan itibaren Hz. Muhammed (sas)'e varıncaya kadar soy kütüğü şöyledir:

Adnan, Nizar, Mudar, İlyas, Müdrike, Hüzeyme, Kinâne, Nadr, Mâlik, Fihri (Kureyş), Gâlib, Lüey, Ka'b, Murre, Kilâb, Kusay, Abdümenaf, Hâşim, Şeybe (Abdülmuttalib), Abdullah ve Muhammed (sas). Fihri, Hz. Muhammed'in onuncu dedesidir. Kendisine Kureyş denildiği için neslinden gelenler "Kureyş" diye anıldılar (3).

Böylece, Hz. Muhammed (sas)'in soyu sağlam bir soy kütüğüyle Adnan'a, ondan da İsmail ve İbrahim Peygamberlere kadar ulaşır.

Kureyş Kabilesi zamanla çoğalarak kendi içerisinde oniki kola ayrıldı. Hz. Muhammed (sas)'in soyu olan Abd Menaf oğulları, Ebû Bekr (ra)'in soyu olan Temim Oğulları, Ömer (ra)'in soyu olan Adîy oğulları, Hatice (ra)'nin soyu olan Esed oğulları, Hz. Amine'nin soyu olan Zühre oğulları, Halid b. Velid (ra)'in soyu olan Mahzum oğulları, Amr b. el-As (ra)'in soyu olan Sehm oğulları, Abdu'd-Dar oğulları, Âmir oğulları, Hâris oğulları, Cameh oğulları ve Muhârib oğulları (4).

Bunlardan Abd Menaf oğulları, dolayısıyla Hâşim ailesi en seçkin kol oldu. Hâşim'in babası ve Muhammed (sas)'in üçüncü dedesi olan Abd Menaf'ın dört oğlu oldu: Hâşim, Nevfel, Muttalib ve Abd Şems.

Abd. Menaf: Kusay'ın oğlu Abd Menaf bir bakıma Mekke şehir devletinin dış işleriyle görevli bakanı ya da elçisi idi (5). Mekke'nin İran ve Bizans gibi kom-

2 Ebu'l-Fidâ (İmadeddin İsmail); "el-Muhtasar fî Tarihi'l-Beşer", C. 1, s. 105.

3 İbn Hişâm, "Sîre", 1, 287; "Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi", C. 1, sh. 187; N. Çağatay, "İslâm Öncesi Arap Tarihi", s. 86 vd.

4 İbn Hişâm, Sîre. 1, 130; Büyük İslâm Tarihi, C. 1, 188.

5 İbn Hişâm, Sîre, 1, 116 vd.; M. Şemseddin, İslâm Tarihi. s. 395 vd.; N. Çağatay, 88—91.

şu devletlerle olan siyâsî, iktisâdî ve ticârî işlerini düzenleyen ve geliştiren Abd Menaf oldu. Bir yandan yabancı sermayenin Mekke'ye girmesini, diğer yandan da yerli malların dış piyasaya açılmasını sağlayarak Mekke'nin ticaret hayatını canlandırdı ve geliştirdi (6).

Hâşim: Abd Menaf oğlu Hâşim'in asıl adı Amr'dır. Mekke halkına hizmet etmekten ve onları korumaktan büyük bir zevk duyan Amr, bir kıtlık anında halkına bizzat yiyecek dağıtmış; onlara ilk defa tirit yemeği yedirdiği için kendisine "Hâşim" (ufalayan, doğrayan anlamında) denilmiştir (7). Böylece onun zengin ve cömert bir tâcir olduğu anlaşıyordu. Ticaret amacıyla sık, sık komşu ülkelere yolculuk yapardı. Böyle bir yolculukta iken Gazze'de öldü. Hâşim, öldüğünde karısı Selma hamile idi. Medine'den en-Neccar oğlu Adîy boyundan Amr'ın kızı olan Selma, Uheyha b. el-Culah'dan ayrılarak dul kaldıktan sonra Hâşim'le evlenmişti. Güzel bir çocuk dünyaya getirdi ve adını Şeybe koydu (8).

Hâşim'in ölümünden sonra, Şems ile Hâşim'den daha küçük olan, fakat kavmi arasında daha çok saygın ve erdemli görülen Abdu Menaf oğlu Muttalib Mekke'nin idaresini ve Ka'be ile ilgili hizmetleri uhdesine aldı (9). Abd Şems evladının en tanınmış ise, Emevî ailesinin atası olan Ümmeye idi.

Abdumuttalib (Şeybe): Babası Abd Menaf oğlu Hâşim, annesi Amr kızı Selma'dır. Medine'de, tıpkı torunu Muhammed gibi, yetim olarak doğdu. Çocukluğu ve gençliği Medine'de dayızadelerinin yanında geçti. Daha sonra amcası Muttalib onu almak için Medine'ye geldi. Fakat annesi önce çocuğunun amcası yanında kalmasına razı olmadı. Muttalib uzun tartışmalardan sonra Selma'ya güven vererek ikna etti. Şeybe'yi devesine atıp Mekke'ye getirdi (10). Şeybeyi amcası Muttalib'in devesinin terkinde gören Mekkeliler "bu genç herhalde Muttalib'in kölesi" dediler. Bunun üzerine Şeybe'ye "Abdumuttalib" (Muttalib'in kölesi anlamında) denildi. Daha sonra Muttalib, Yemen topraklarında Redman'da öldü.

Abdumuttalib, Muttalib'in ölümü üzerine, Mekke'nin Kureyş tâifesinin temsilcisi oldu. O, iri yarı, güzel görünümlüydü ve Kureyş'in ileri gelenlerindendi. Üstün ahlâklı, inançlarına bağlı ve yardım severdi (11). Abdumuttalib, hiç bir zaman Hubel'e ibadet etmemiştii, O yalnızca Tanrı'ya -Allah'a- ibadet ederdi (12).

6 Yakubî, Tarih. C. 1, s. 280 vd.

7 İbn Hişâm, age., s. 85; Filibeli Ahmed Hilmi, age., s. 124.

8 Hamidullah, İslâm Peygamberi, C. 1, s. 36; A.H. Berki-Osman Keskiöğlu, Hz. Muhammed (sas)'ın Hayatı. s. 28.

9 İbn Hişâm, age., çeviri., s. 86.

10 İbn Hişâm, Sîre, 1, 138-140.

11 Muhammed b. Abdilvehhab, Muhtasar Sireti'r-Resûl. (Hz. Muhammed'in Hayatı), Ankara 1977, s. 37.

12 Martin Lings, age., s. 24.

Abdumuttalib'in Mekke şehir devletinin temsilciliği zamanında üç önemli olay meydana geldi:

Zemzem Kuyusunun yerinin bulunup temizlenmesi ve oğlu Abdullah'ı Allah'a kurban etmeye adanması; Fil Olayı-Ebrehe'nin Mekke'ye -Kabe'ye saldırısı; İslâm Peygamberi Muhammed (sas)'in doğumu. Bunlardan ilk ikisini az önce genel olarak gördük. Şimdi İslâm Peygamberi Muhammed (sas)'in hayatının incelenmesine geçelim.

Abdumuttalib'in büyük oğlu Hâris'in, Bedir'de öldürülen Ubeyde, Rabia, Ebû Sufyan ve Abdullah adlarındaki çocukları müslüman olmuşlardır. Diğer iki oğlu Zubeyr ve Hamza Peygamberimizin babası Abdullah ile aynı anneden doğmadılar ve Zübeyr Abdullah'ın ikiz kardeşidir. Hamza ve Abbas ise, daha sonra müslüman olan iki oğludur (13).

Abdumuttalib'in oğullarından bir diğeri de uzun süre Peygamberimizin hâmilliğini yapan Abd Menaf- Ebû Talib'tir. Muhammed (sas)'i 8 yaşındayken korumasına alan ve ölünceye -Peygamberliğinin 8. yılına- kadar 43 yıl O'nu himayesinde tutan Ebû Talib ölcünce, geriye 4'ü erkek, ikisi kız olmak üzere 6 çocuk bıraktı. Erkek çocukları sırasıyla Talib, Akil, Cafer ve Ali'dir. Bunlardan Talib, Bedir gününde Mekke'den kaçırıldı; yine Bedir gününde esir edilen Akil, amcası Abbas tarafından fidyesi ödenerek serbest bırakıldı ve Hicretin 8'inci yılına kadar muhacir olarak Medine'de yaşadı ve burada vefat etti.

Öteki oğlu Ebû Leheb, Bedir savaşından hemen sonra öldü; oğullarından Atebe ve Muteb'in Mekke fethi günü müslüman oldukları söylenir.

Ebû Selma'nın annesi Berre, Abdullah b. Umeyye'nin annesi Atike ve Zubeyr b. El-Avvam'ın annesi Safiye'yi Abdumuttalib'in kızları arasında sayabiliriz. Bunlardan Safiye müslüman olmuş ve hicret etmiştir (14).

Nevfel b. Abd Menaf, Muttalib'in ölümü üzerine, Şeybe'nin arazilerini işgal etmiş, buna karşı koyamayan Şeybe Medine'den dayısı Ebû Sa'd b. Adiy'den yardım istemiş; o da Mekke'ye gelip onun arazilerini alıp verdikten sonra Medine'ye dönmüştür.

Abdumuttalib, yaşının ilerlediğini farkedince, bazı işleri biraz önce yapmayı tasarladı; Fatma adındaki karısından doğma oğlu Abdullah'ın evlendirilmesi de bu işlerden biriydi (15).

13 İbn Hişâm, 1, 142—155.

14 Muhammed b. Abdilvehhab, age., s. 37.

15 İbn Sa'd, Tabakât. C. 1, s. 82; A.H. Berki-Osman Keskiöglü, Hz. Muhammed (sas)'in Hayatı, s. 33.

2- Hz. Muhammed (S.A.S.)'in Babası ve Annesi

Hz. Muhammed (sas)'in babası, Kureyş Kabilesinin Hâşimoğulları Ailesinden Abdulmuttalib'in oğlu Abdullah, annesi Kureyş'in Zühre oğulları ailesine nensub olan Âmine'dir. Abdullah'ın babası Abdulmuttalib, annesi ise Amr kızı Fatma'dır. Âmine'nin annesi Abdu'd-Dar oğullarından, anne tarafından büyük annesi de Esed oğullarındandır (16).

Abdulmuttalib'in en küçük oğlu ve Hz. Muhammed (sas)'in babası Abdullah hakkında fazla bilgimiz yoktur. Babasının sağlığında genç yaşta ölen Abdullah'ın Ümmü Hakim adında bir ikiz kardeşi vardı. Güzel yüzlü ve güzel huylu, vakar sahibi bir kimse idi. Varaka b. Nevfel'in kız kardeşinin yakışıklı Abdullah'a âşık olduğu söylenir (17). Ticaretle uğraştı ve evlenme çağına gelince babası Abdulmuttalib, soyu ve şahsiyetine münasip birisiyle evlenmesini istedi.

Gerçekten kişiliği ve ahlâkı ile bütün Kureyş'in saygınlığını kazanan Abdullah'la evlenmek isteyen pek çok aday vardı. Ancak bu sırada edeb ve ahlâkı ile Kureyş içerisinde tanınmış, Zühre oğulları şeyhi Vehb'in kızı Âmine Abdullah'a münasib görülmuş ve evlendirilmeleri kararlaştırılmıştır.

Âmine, Hz. Muhammed (sas)'in dedelerinden Kilâb'ın Zühre adındaki oğlunun evladındandır (Âmine Binti Vehb b. Nevfel b. Abdulaziz b. Zühre b. Kilâb). Böylece Muhammed (sas)'in babasının ecdâdı ile annesi Âmine'nin ecdâdı Kilâb'da birleşmektedir. Dolayısıyla her ikisi de aynı ailedendir, aynı soya sahiptir (18).

Abdullah, Zühre oğullarından Vehb kızı Âmine ile evlendikten birkaç ay sonra, ailesinin geçimini sağlamak üzere kuzey yönünde ticaret yolculuğuna çıktı. Ancak o, Suriye dönüşünde Medine'de hastalanarak dayılarının yanında kaldı. Ticaret kervanı Mekke'ye varınca durumu babası Abdulmuttalib'e bildirmiş, o da büyük oğlu El-Hâris'i acele Yesrib (Medine)'e göndermişse de, Hâris Medine'ye gelmeden Abdullah ölmüştü. Hamile olan zevcesini artık bir daha göremedi. Evlendikleri zaman Abdullah 24, Âmine ise 14 yaşında, vefatında ise Abdullah 25 yaşında ve gençliğinin baharındaydı (19).

Abdullah'ın Osmanlı Türkleri tarafından yaptırılan türbesi günümüzde mevcuttur ve müslüman hacılar tarafından ziyaret edilmektedir.

16 W.M. Watt, Hz. Muhammed (sas) Mekke'de Çev.: Rami Ayas-Azmi Yüksel, Ankara 1986, s. 38.

17 İbn Hişâm, Hz. Muhammed'in Hayatı. Çev.: İ. Hasan-N. Çağatay. s. 100.

18 Belâzuri, Ensâb I, s. 40-41; Mevlânâ Şibli, Asr-ı Saadet, Çev.: Ömer Rıza Doğrul, C. 1, s. 124.

19 M. Hamidullah, Resulullah Muhammed, s. 21.

İşte Âmine (Hz. Muhammed-sas-e) hamile olduğu sırada, evliliğinin ilk yılı çocuğunun doğumunu beklediği kocasını kaybetmiş ve çocuğu ana karnında yetim kalmıştı. Abdullah babasından önce vefat ettiğinden, artık Abdulmuttalib gelinini himaye edecektir.

Yeni evli olan Abdullah, doğacak çocuğuna önemli bir miras bırakmadı; terekesi beş deve, bir koyun sürüsü, biraz ev eşyası ve Ümmü Eymen adındaki bir câriyeden ibaretti (20).

Hz. Muhammed (sas)'in "ben iki kurbanın çocuğuyum" dediği rivâyet edilmiştir. O bununla büyük atası İsmail ile babası Abdullah'ı kasdetmiştir (21).

Yüce Allah ilk kurbanla ilgili olarak şöyle buyuruyor:(22)"Biz de ona yumuşak huylu bir oğlan müjdeledik. Çocuk kendisinin yanısıra yürümeye başlayınca: "Ey oğulcuğum, doğrusu ben uykuda iken seni boğazladığımı görüyorum, bir düşün, ne dersin?" dedi. "Ey babacığım ne ile emrolundunsa yap, Allah dilerse, sabredenlerden olduğumu göreceksin" dedi. Böylece Allah'a ikisi de teslimiyet gösterip babası oğlunu alını üzerine yatınca Biz: "Ey İbrahim rüyayı gerçek yaptın; işte Biz iyi davrananları böylece mükafatlandırırız" diye seslendik. Doğrusu bu apaçık bir deneme idi. Ona fidiye olarak büyük bir kurbanlık verdik. Sonra gelenler içinde "İbrahim'e selam olsun" diye ona iyi bir ün bıraktık".

3- Hz. Muhammed (sas)'in Doğumu

İslâm Peygamberi Hz. Muhammed (sas) genellikle kabul edilen görüşe göre Fil yılında, Fil Olayından 50—55 gün sonra Rebiu'l-Evvel Ayının 12. Pazartesi gecesinde Mekke'de doğdu. O'nun doğumuyla dünya yeni bir döneme girdi.

Âhir zamanda Arab Ülkesinde, İsmail evladından Son Peygamberin geleceği, daha önceki Semâvî Kitapların ve onların tebliğcisi olan peygamberlerin insanlığa duyurduğu bir gerçektir (23). İbrahim'in öteki oğlu İshâk evladından pek çok peygamber gelip geçmiş ve onların devri bitip artık İsmail soyuna sıra gelmişti. İshâk'ın soyundan gelen birçok peygambere karşılık İsmail'in soyundan ancak son Peygamber gelecekti.

Hz. Peygamber (sas)'in atalarından Luey oğlu Ka'b cuma günleri kavmine yaptığı konuşmalarda son peygamberin kendi soyundan geleceğini söyler ve O'nun zamanına kim yetişirse O'na iman etsin diye öğüt verirdi (24).

20 M. Asım Köksal, İslâm Tarihi, C. 1, s. 39.

21 İbn Abd Rabbih: el-Ikdul-Ferid, C. IV, s. 252.

22 Saffât sûresi, 101—109.

23 Ahmet Cevdet, Kıssas-ı Enbiya ve Tevârih-i Hulefâ, Hazırlayan: Mahir İz, M.E.B. Kültür Yay., C. 1, Kasım 1, s. 47.

24 Aynı eser, s. 48.

H. Muhammed (sas)'in babası, Abdulmuttalib oğlu Abdullah, annesi Vehb kızı Amine'dir. Amine Abdullah'ın vefatından kısa süre sonra bir erkek çocuk dünyaya getirdi. Bu çok sevindirici durumu derhal Abdulmuttalib'e duyurdu. Abdulmuttalib, torununun doğumuna çok sevindi ve O'nu alıp Kabe'ye götürdü. Kureyş'e bir ziyafet vererek torununun doğumunu duyurdu ve adını Muhammed koydu. İşte İslâm'ın Resul'ü bu şekilde doğdu ve dünyaya şeref verdi. Abdullah, oğlu Muhammed doğmadan önce vefat ettiğinden doğum sırasında Amine evde yalnızdı. Ancak doğum sancılarının başlamasıyla birlikte bazı kadınlar onun çevresini sardılar.

Süleyman Çelebi, Mevlidi'nin Velâyet bahsinde doğum olayını ve Âmine'nin durumunu şöyle anlatır:

Berk urub çıktı evimden nâgehân,
Göklere dek nur ile doldu cihân,
Hem heva üzere döşendi bir döşek
Adı Sündüs döşeyen anı melek.

Üç alem dahi dikildi üç yere, Her birisin ideyim nerden nere. Mağrib ve Maşrikda ikisi anın Biri damında dikildi Kabe'nin	Bildim onlardan ki ol halkın beyi Kim yakın oldu cihana gelmeği İndiler gökten melekler saf, saf Kabe gibi kıldılar evim tavaf
--	---

Yarulub divar çıktı nâgehân,
Geldi üç huri bana oldu ayân.
Çevre yanıma gelip oturdular,
Mustafa'yı birbirine muştular.

Buna göre, Firavun'un H. Mûsâ'nın hayatını kurtaran zevcesi Âsiye, İsa'nın annesi Meryem ile hûriler ve meleklerden birer topluluk doğum sırasında Âmine'nin yanbaşıda idiler. Ve ona yardım ettiler. Özellikle Âsiye ve Meryem, Mûsâ ve İsa Peygamberler adına -belki de- son Peygamberin gelişini selamlıyorlar ve ona "hoş geldiniz" diyorlardı. Neticede Âmine fazla ağrı çekmeden kolay bir doğumla çocuğunu dünyaya getirdi (25).

Büyük insanların doğumları, bazı önemli olaylarla insanlığın malumu olur. İslâm Resulü'nün dünyayı şerefliendirmesini bütün kâinata ilân eden bazı hâdiseler ve mu'cizevî durumlar meydana geldiği haber verilir. Bu haberlere göre, Mecusilerin hiç sönmeden yanan ateşlerinden Medâin'deki ateşleri o gece söndü. Bir zelzele sonucu İran İmparatorunun muhteşem sarayındaki 14 kule yıkıldı. Âmine

doğum sırasında ağrı ve acı çekmedi; çocuk sünnetli, sürmeli ve şahadet parmağı kalkık durumda doğdu. Daha sonra melekler onu yıkadılar ve sırtına "nübüvvet mührünü" bastılar (26).

Gerçekte onun çocukluk döneminde de birtakım olağan dışı olayların olduğu gözlenir. Peygamber doğduğu yıl, uzun zamandan beri kıtlık çeken Mekkeliler, yeni çocuğun hürmetine bolluk ve berekete kavuştular, zenginleştiler; öyleki bu yıla Araplar "Senetu'l-Feth ve'l-İbtihâc" (bolluk ve sevinç yılı) adını verdiler (27). Ayrıca süt annesi Halime onu götürürken merkebinin en hızlı yürüyen hayvan durumuna gelmesi, Halime'nin ve devesinin sütünün artması, devenin sütünün aile fertlerinin tamamına, Halime'nin sütünün de Hz. Muhammed (sas)'e ve süt kardeşine yeterli hale gelmesi, onun süt annesinin yalnızca bir memesinden emmesi, ötekini süt kardeşine bırakması, süt kardeşlerinden birinin bildirdiği üzere Mekkelilere benzeyen bir grub insanın küçük Muhammed'i tutup göğsünü açması, kalbini çıkarıp ameliyat etmesi ve yıkadıktan sonra yerine koyması; Medine'den annesinin yanına Mekke'ye dönerken kaybolması onun hayatındaki önemli olayların başlıcalarıdır (28).

Bununla birlikte, İslâm Kur'ân'a dayalı bir din olduğu için bu türden olaylar veya adet dışı haller ikinci planda kalır. Hz. Muhammed'in İslâm peygamberi olduğu bu tür olaylarla doğrulanacak değildir. Ona mucizevi bir varlık, karizmatik bir kişilik vermek de doğru bir yaklaşım olamaz. İslâm peygamberi Hz. Muhammed'i Kur'ân'ın tanıttığı gibi tanımak ve kabullenmek lazımdır. İslâm peygamberi bir insandır ve insanla ilgili vasıfları haizdir. Şu ayırımla ki o, bir peygamberdir.

Hz. Muhammed yetim olarak doğduğundan, çocuk ve annesiyle dedesi Abdullmuttalib ilgilendi.

Hz. Muhammed (sas)'in doğum tarihi veya günü konusunda farklı görüşler ileri sürülür. Ancak onun "Fil Senesi" doğduğu kesindir. Çoğunlukla kabul edilen gün ise, Rebiu'l-Evvel ayının 12. nci Pazartesidir. Doğumunun sözkonusu günde sabaha karşı gerçekleştiği de ısrarla belirtilir. Bununla birlikte onun doğum tarihi hakkında miladi 569 yılından 571 yılına kadar değişen yıllar, 8 Rebiu'l-Evvel'den 12 Rebiu'l-Evvel'e kadar değişen günler ortaya atılırsa da; onun Fil senesinde, Rebiu'l-Evvel ayının 12. Pazartesi günü, yani 570 yılı 20 Nisan günü doğduğu müslüman ve gayri müslim tarihçilerin büyük çoğunluğunca kabul edilir. Muhammed (sas) 63 yaşında iken 632 Haziranında vefat ettiğine göre 570 yılı 20 Nisan günü doğduğu anlaşılr. İslâm Peygamberinin ismi o zamana kadar Araplarda duyulmamış bir isimdir ve oldukça dikkat çekicidir.

26 İbn İshak, Sîre, s. 24—27; Muhtasar Sîret-i İbn-i Hişâm s. 19—23; Ahmet Cevdet, age, C. 1, Kısım 1, s. 55 vd. M. Asım Köksal, age., C. 1, s. 49.

27 A. Cevdet, age., C. 1, sh. 54.

28 İbn Hişâm, age., s. 103.

Hamileliğinin ilk günlerinde gördüğü bir rüyada kendisine işaret edildiği gibi Âmine çocuğuna "Muhammed" adını verdi. Dedesi Abdülmuttalib de ona mevcut âdet gereği doğumunun 7. günü Mekkelilere bir ziyafet vererek, "Ahmed" ismini koydu. Abdülmuttalib'e niçin bu adı veriyorsun diye sorulduğunda "umarımkî bu çocuk gökte ve yerde Hak tarafından pek çok övülecektir". cevabını verdi. Zaten Muhammed ve Ahmed isimleri pek övülmüş, arzu edilmiş manasına gelmektedir. Tevrat'taki "hamda" kelimesi aynı anlamdadır ve Mesîh, beklenen kurtarıcı, arzulanan insan demektir. İncil'de ise Tevrat'taki Hamda yerine, Baraklit -Paralit geçmektedir. Beklenen kurtarıcı, temsilci manasınadır ki, Arapçası Ahmed'dir. Buna göre Baraklit, Ahmed ve Muhammed demektir. Yuhanna İncili bab 14, âyet 16, 26, 30, 15, bab 26, 18, bab 7 âyetleri Baraklit -Paraklit- Ahmed hakkında övücü bilgiler ve müjdeleyici haberler ihtiva eder. Kendinden önceki semâvî kitaplardaki gerçekleri doğrulayan Kur'ân-ı Kerim. Bu durumu şöyle açıklar: "Meryem oğlu İsa, İsrail oğullarına hitaben dediki: Ey İsrail oğulları ben Allah'ın size gönderdiği elçisiyim. Benden önce inen Tevrat'ı tasdik eder ve benden sonra Ahmed ismi ile gelecek peygamberi müjdelirim" (29). Böylece İsa İncil'de Ahmed isimli bir peygamberin geleceğini bildirmiştir.

Kur'ân'da İslâm Peygamberi'nin adı Muhammed'dir ve birçok yerde zikredilmiştir (30).

4- Hz. Muhammed (sas)'in Çocukluğu

Arap Yarımadası Arablarında yaygın olan bir âdete göre, şehirlerde doğan çocuklar kırsal kesimlerde oturan süt annelere verilirdi. Mekke'de doğan Hz. Muhammed (sas)'e bir süt anne bulununcaya kadar üç veya 7 gün annesi, daha sonra da Ebû Leheb'in câriyesi Süveybe ve biraz da Abdülmuttalib'in dayızadesi Mir Veha emzirmiştir. Süveyha aynı zamanda Hamza'yı da emzirdiği için Hz. Muhammed (sas) ile Hamza (ra) süt kardeş oldular. Hz. Peygamber, Hicretin 7. yılında vefat eden Süveybe'ye sağlığında büyük saygı göstermiş ve ona çeşitli hediyeler vermiş, vefatına da çok üzülmüştür.

Bu sırada Tâif bölgesinden Havâzin kabilesinin Sa'd b. Bekr koluna mensub bir topluluk Mekke'ye geldi. Bu kafiilede Benî Sa'd'dan Hâris b. Abdüluzza'nın karısı Halime de vardı. Fakat biraz geç kalmış olduğundan zengin bir çocuk bulamamıştı; çeşitli yerlerden gelen süt anneler zengin çocuklarını almışlardı. Eli boş olarak Tâif'e dönmek istemeyen Halime, Abdülmuttalib'e rastladı. Süt anneye vermek istediği torunu Muhammed (sas)'i kocasının rızasını aldıktan sonra, seçkin bir aile çocuğudur diyerek süt çocuğu aldı. Âmine'nin yanına gelen Halime çok güzel bir kadın ve çocuk gördü; çocuğa çok yakın ilgi duydu, öyleki memelerine süt gelmeye başladı (31).

29 Saf sûresi, 6. âyet.

30 Al-i İmran, 144; Ahzâb, 40; Muhammed, 2; Feth, 29.

31 M. Hamidullah, Resulullah Muhammed, s. 24.

Halime küçük Muhammed'i sağ memesinden, öz oğlu Hamza'yı da sol memesinden emzirdi. İki yıl süre ile ona bu şekilde süt veren Halime ikinci yılın sonunda onu süttten kesti ve annesi Âmine'ye getirdi. Ne varki, onun ayrılığına dayanamayıp geri götürdü. Sonunda küçük Muhammed 4 veya 6 yaşına gelince süt annesi tarafından Annesi Âmine'ye teslim edildi (32).

Süt annesiyle birlikte, Mekke'ye geliş-gidişleri sırasında Ukaz Panayırı gibi bazı fuarları da görme imkanı bulan Hz. Muhammed (sas)'in Hamza, Enise, Abdullah ve Huddâme adlarında Halime'nin evladından 4 tane süt kardeşi oldu. Bunlardan Şeyman adıyla ünlü olan Huddâme-Huzafa küçük Muhammed'le en çok ilgilenen süt kardeşiydi; Huneyn de esir düşünce de Hz. Peygamber'den büyük ikram gördü.

Daha sonra Hz. Muhammed (sas)'in süt annesi Halime, süt babası Hâris ile süt kardeşleri Abdullah ve Şeyman müslüman oldular (33).

Altı yada dört yaşında iken annesine teslim edildiği söylenen Hz. Muhammed (sas) çok fasih konuşan, serbest davranışlı bir çocuktı. Âmine Medine'ye giderek kocası Abdullah'ın kabrini ve akrabalarını ziyaret etmeyi düşündü; çocuğu ve câriyesi Ümmü Eymen'le birlikte Medine'ye gitti bir ay kadar kaldıktan sonra döndü.

Ancak Mekke'ye dönerken, yol üzerinde bulunan Ebvâ köyünde hastalandı ve yatağa düştü; birkaç gün hasta yattıktan sonra öldü ve oraya defnedildi. Kabri Abbasi halifelerinden El-Memun zamanında Mekke vâlisi Hüseyin b. Neccâr tarafından tamir edildi (34).

Âmine takriben Hz. Muhammed (sas) 6 yaşında iken öldü. Ana karnında babadan mahrum kalan yetim Muhammed (sas) şimdi ömrünün 6. yılında anasıydı. Ümmü Eymen onu kucağına alarak Mekke'de dedesi Abdulmuttalib'e teslim etti.

Abdulmuttalib, sevgili oğlu Abdullah'ın oğlu Muhammed'i çok sevdi ve ona özel muamele etti. Her yere beraberinde götürdü ve onu kimseye güvenmedi. Ne varki yaşlı dede hastalanarak yatağa düştü. Kendisinden ümit kestiği için Kabe civarında sevilen sergiye oturma hakkını yalnızca ona verdiği, yağmur duasına bile beraberinde götürdüğü sevgili torununu kime emanet edeceğini düşünmeye başladı. Oğullarının hepsi de ona talip oldular. Hatta Ebû Leheb bile ona talib olduysa da Abdulmuttalib "sen sert ve merhametsizsin, bu yetim çocuğun kalbini kırarsın onu incitirsin" diyerek bu isteği reddetti. Neticede ısrarlı isteği üzerine onu Ebû

32 M.H. Bolay adı geçen çalışma, s. 96.

33 Mahmud Esat, Tarih-i Dini İslâm, Mekke bölümü, s. 15—16.

34 Mahmut Esat, age. s. 16; M. Hulusi Bolay, aynı çalışma s. 97; Hamidullah, Resulullah Muhammed, s. 24.

Tâlib'e vermeye razı oldu. Ona küçük Muhammed'in bakımı konusunda çeşitli tavsiyelerde bulundu. Küçük Muhammed 8 yaşında iken Abdulmuttalib vefat etti. Sevgili torunu cenazesini ağlayarak takip etti (35).

Ebû Tâlib (Abdu Menaf), dededen de yetim kalan küçük Muhammed'i çok sevdi ve korudu, ona bir baba gibi davrandı. Ölünceye kadar da onu gerçek babası gibi sevdi ve muhafaza etti.

Kısaca, babadan mahrum olarak dünyaya gelen, 6 yaşına basınca annesi Âmine'yi, 8 yaşında da dedesi Abdulmuttalib'i kaybeden İslâm Peygamberi, kâinatın yaratıcısının terbiyesinde, amcasının bakımında yaşantısını devam ettirdi.

Ebû Tâlib, tıpkı Mekkelilerin büyük çoğunluğu gibi ticaret işleriyle uğraştığından, küçük Muhammed de ticarete meyletti. 10-12 yaşlarındayken amcası Ebû Tâlib bir kervanla Şam seferine hazırlanıyordu. Kervan hareket edeceği sırada, vedalaştığı yeğeninden ayrılamayacağını anlayan, yeğeninin sevgi dolu bakışlarından etkilenen Ebû Tâlib onu da beraberinde götürmeye karar verdi ve "vallahi ne Muhammed benden, ne de ben ondan ayrılıyorum" dedi; sevgili yeğenine deveye binmesi için başıyla işaret etti.

Küçük Muhammed sevinçle deveye bindi ve birlikte Şam yolculuğuna çıktılar. Basra'ya geldiklerinde dinlenmek istediler. Kervan halkı vaktini Abdül Kays Manastırında ibadetle geçiren Buheyra-Bahira- adındaki rahip tarafından davet edildi. Ebû Tâlib, küçük Muhammed'i kervanın yanında bırakarak, yol arkadaşlarıyla birlikte Buheyra'nın davetine katıldıysa da, Bahira ona kervanın yanında kimse olup olmadığını sordu; küçük bir çocuk olduğu haberini alınca getirilmesini istedi ve onunla çok ilgilendi. Küçük Muhammed'e çeşitli sorular sordu, çocuğun "sana Uzza adına değil Allah adına cevap vereceğim" cevabını vermesi dikkatini çekti. Sonunda Ebû Tâlib'e dönüp "bu çocuk dünyada büyük rol oynayacaktır, siz gelirken ağaçların, taşların ona ihtiram ettiklerini, bulutların da arkadaşlık yaptıklarını gördüm. Bu çocuğu Şam'a götürme, ülkene geri dön ve onu Yahudilerden koru; çünkü Yahudi kâhinleri onu tanırlar ve bu çocuğa bir kötülük edebilirler" dedi. Ebû Tâlib, onun bu nasihatını dinledi. Şam'a gitmekten vazgeçip, mallarını orada satarak Mekke'ye döndü (36).

Ne varki müsteşrikler bu iki saatlik görüşmeden pek çok sonuç çıkarırlar: İslâm Peygamberinin bir din kurma fikrini Buheyra'dan aldığı ve dolayısıyla İslâm Dininin, Hristiyanlığın bir devamı olduğu, İslâmın yeni bir din olmadığı, Hz. Muhammed'in Buheyra'dan aldığı direktifler doğrultusunda hareket ettiği, Hristiyan yazarların ve din aleyhtarlarının bu konuda ortaya attıkları iddiaların başlıcaları-

35 Büyük İslâm Tarihi, C. 1, s. 190.

36 Martin Lings, age., s. 46.

dır. Oysa 12 yaşlarında bir çocuğun, iki saatlik bir konuşma sonucu bir rahipten yeni bir din kurma fikrini öğrenebilmesi mümkün olamayacağı gibi, İslâmın insanlığa sunduğu "tevhid akidesi" ile Hristiyanlığın Teslis inancı arasında bir benzerlik de yoktur. Ayrıca sözkonusu iddialarda ufak bir gerçek payı olsaydı, yeni din Hristiyanlığa karşı olmazdı, üstelik Buheyra böyle bir işi öncelikle kendisi yapmak isterdi, ya da mevcut rahiplerinden birisini seçer, ona yaptırdı. Kaldı ki, İslâm'ın vazedicisi doğrudan Allah'tır; Hz. Muhammed İslâm'ın kurucusu değil, tebliğcisidir.

5- Hz. Muhammed (sas)'in Gençliği

Hz. Muhammed (sas)'in Peygamberlikten önceki hayatında önemli olan olaylardan birisi, 14 veya 16 yaşında 4. Ficar Savaşına katılmasıdır. Kays Kabileleri ile Kureyş arasında savaşılması haram olan Muharrem, Recep, Zilkade ve Zilhice aylarından birinde meydana gelen bu savaşa "Ficar Savaşı" denildi. Hz. Muhammed'in, amcalarına ok vermek suretiyle katıldığı bu Ficar Savaşının sonunda Kureyş Kabilesi galip geldi ve bir de antlaşma yapıldı.

Bu tür savaş, Kinâne, Havâzin ve Kureyş Kabileleri arasında olmak üzere 5 defa meydana geldi (37).

Hz. Muhammed (sas) 17 yaşındayken amcası Zübeyr'le birlikte Yemen'e girdi; böylece Güney Arabistan'ı görüp tanıdı. Ayrıca onun 9 yaşından itibaren amcası Ebû Tâlib'e yardım etmek amacıyla, çobanlık yaptığı, bazı kimselerin koyunlarını otlattığı rivâyet edilmektedir. Hz. Muhammed kendi işleriyle ilgilenir, başkalarının işleriyle meşgul olmaz, dürüst ve ahlâklı bir insandı. Herkesin güvenini kazanarak "el-emîn" lakabını almıştı. Artık insanlar onu Muhammedu'l-Emîn diye tanıyorlardı.

Hz. Muhammed (sas)'in hayatında önemli olan olaylardan bir başkası, "Hilfu'l-fudûl" adındaki bir antlaşmaya katılmasıdır.

Hilfu'l-fudûl, Cürhümlüler zamanından kalma bir kararın hatırlanması mahiyetindeki bir mîsaktır. Zira Cürhümlüler zamanında "Fadl" adındaki üç kabile başkanı Mekke'de kimsenin zarar ve zulüm görmesine, herkesin hakkının gözetilmesine ve bunlara aykırı davranışların cezalandırılmasına dair bir karar almışlar ve yemin etmişlerdi; bu sebeple bu mîsaka "Hilfu'l-fudûl, erdemliler yemini adı verilmişti (38).

Özellikle Ficar Savaşlarından sonra Mekke'de asayiş bozulmuş ve taşradan gelenlere ve yolculara kötü davranılmaya başlanmıştı. Mekke'nin bu karışık duru-

37 İbn Abd Rabbih, age., 5, s. 268; Büyük İslâm Tarihi, C. 1, s. 191.

38 M.H. Bolay, adı geçen çalışma, s. 101.

munda Yemen'den gelen bir tâcir, malını bir tarafa bırakarak umre yapmak üzere Kabe'ye gitmişti. Ancak, As b. Vâil adındaki şahıs onun mallarını gasbetmişti. Büyük zulme uğrayan Yemenli tâcir Ebû Kubays tepesine çıkıp yüksek sesle feryat etti ve Mekkelileri hakkını iade ederek adâleti yerine getirmeye çağırırdı(39).

Gerek bu olay, gerekse Ficar Savaşı sonrası bozulan sosyal hayat, Mekkelileri adâleti sağlamak için birleşmeye sevketti. Abdulmuttalib'in oğlu Zubeyr, Kureyş'in kollarını toplantıya çağırırdı. Mekke'nin en zenginlerinden biri olan Teym Kabilesi reisi Abdullah b. Cüdân'ın evinde toplanılıp, bir mısak yapılması istenildi. Hâşim, Muttalib, Zühre, Esed, Temîm ve Abdul Uzzâ kabileleri toplantıda temsil edildiler(40). Yerli ve yabancı haksızlığa uğrayan herkesin hakkının iade edilmesine adâlet, sulh ve sükûnunun sağlanmasına dair antlaşma yaptılar ve yemîn ettiler. İşte bu mısaka, önce olduğu gibi Hilfu'l-fudûl denir.

"Hilfu'l-Fudûl" adlı bu mısakı imzalayanlar arasında Kureyş tarafından sevilen ve sayılan genç Hz. Muhammed de vardı. Yemen'li tâcirlerin mallarının As b. Vâil'den alınıp iade edildiği, Mekke'de barış ve güvenliğin sağlandığı bu ortak kararı Hz. Muhammed her zaman iyilikle anmış ve şayet yine böyle bir toplantı düzenlense katılmaktan zevk duyacağını belirtmiştir (41).

6- Hz. Muhammed (sas)'in Evliliği

Hz. Muhammed (sas), genç yaştan itibaren Kureyş'in en çok sevip saydığı doğruluk ve dürüstlüğüne inandığı ve güven duyduğu bir insandı. Amcaları Ebû Tâlib ve Zübeyr'le ticaret yolculuğu yapmış, bu konuda tecrübe kazanmıştı. O dönem Mekke'sinde en kazançlı iş kervanlarla ticaret yapmaktı. Arazinin dağlık oluşu ve tarımın gelişmemişliği ve, burada, insanlarca mukaddes bir yer kabul edilen Kabe'nin varlığı Mekke halkını turizm ve ticarete yöneltmişti (42).

Mekke'nin zengin iş adamları ve tâcirleri, ticaret anlayışına ve doğruluğuna güvendikleri kişilere bol para vererek ticaret işlerini yürüttürüyorlardı. Ancak, bu özelliklere sahip kimseler çok azdı. Huveylid kızı Hatice de Mekke'nin önde gelen zenginlerinden ve tâcirlerindendi. Ticaret işlerini yürütecek güvenilir birisine ihtiyacı vardı. Genç ve ahlâklı ticaret adamı Hz. Muhammed'i bir kaç defa, ticaret işlerini yürütmek üzere, çeşitli ticaret merkezlerine, panayırlara gönderdi(43). Bu

39 Zekâi Konrapa, age., s. 62-63.

40 M. Lings, age., s. 49.

41 İbn Kesir, es-Sire en-Nebeviyye, Tah. Mustafa Abdulvahid, Kahire 1384/1964, C. 1, s. 259 vd.; Hamidullah, İslâm Peygamberi, C. 1, s. 48-50; Mahmud İzzed Derveze, Siretu'r-Resul, Kahire, 1384/1965, C. 1; Muhtasar Siretu İbn Hişâm, s. 31; Zekâi Konrapa, Peygamberimiz, s. 61-62.

42 M. Hamidullah, İslâm Peygamberi, C. 1, s. 52.

43 Taberi, C. 1, s. 1129.

vesileyle yakından tanıma imkanı bulduğu, doğruluğuna ve dürüstlüğüne inandığı Hz. Muhammed'i bu defa daha büyük bir ticaret kervanı ile Suriye yönüne gönderdi. Böylece Kusay evladından olan Huveylid kızı Hatice, "el-Emin" lakabı ile tanınan Hz. Muhammed'e büyük Suriye kervanını teslim etti (44).

Hız. Muhammed, Hatice'nin siyah kölesi ve yakınlarından Huzeyme gibi kimselerin de bulunduğu ticaret kervanı ile yola çıktı. Busayra'ya gelince konakladı; burada Buheyra'nın yerinde rahip Nestura bulunuyordu. Hız. Muhammed'i görünce, onda son peygamberin özelliklerini gördü ve tıpkı selefi gibi Şam'a gitmesini sakıncalı buldu. Hız. Muhammed de, mallarını orada satarak, Mekke'nin yolunu tuttu. Suriye ticaret kervanı çok büyük kazanç elde ederek döndü. Ticaret kervanını Mekke dışında karşılayan Hatice bu durumdan fazlasıyla memnun olduğu gibi Hız. Muhammed'in dürüstlüğüne ve ahlâkına da hayran kaldı. Neticede, kalben ona meyletti ve yakın alaka duydu(45). Yaptığı bu ticaret yolculuğu ile Arabistan'ın komşu ülkelerinden Suriye ve Filistin bölgelerini tanıma fırsatı bulan Hız. Muhammed, aynı zamanda sözkonusu bölgelerin iktisâdî ve ticarî yapısı, insanların dünya görüşü hakkında bilgi sahibi oldu. Güzel ahlâkı ve dürüstlüğü ile Mekke tâcirlerine ve esnafına örneklik yaptığı gibi, özellikle Hatice'nin kendisine yaklaşmasını sağladı.

Hatice, Mekke'nin zengin tâcirlerinden olup güzelliğı, soyluluğu ve güzel ahlâkı ile ün salmıştı. Babası Huveylid, Esed'in oğlu, Esed, Abduluzza'nın oğlu Abduluzza da Kusay'ın oğludur. Böylece Hatice, dördünce dedesi Kusay'da Muhammed (sas)'in soyu ile birleşmekte, dolayısıyla onunla aynı kandan ve aileden gelmektedir. Bir başka deyişle Esed kabilesinden Huveylid'in kızı, Varaka ve Kuteyle'nin yeğeni olan Hatice, Hâşimoğullarının uzaktan yeğeni durumundaydı (46).

Hız. Muhammed (sas)'in Suriye'ye yaptığı kervan ticareti yolculuğu hayatının önemli olaylarından birini teşkil eder; çünkü o, bu yolculuk sırasında, ömrünün en mutlu anlarını birlikte geçirdiğı, gerek peygamberliğinden önce gerekse peygamberlik döneminde büyük maddî ve mânevî yardımlarını gördüğü ilk müslüman. Hatice (ra) ile evlenecektir.

Doğruluğuna ve dürüstlüğüne, güzel ahlakına ve güçlü kişiliğine hayran olduğu Hız. Muhammed (sas)'le evlenmek isteyen Hatice, daha önce iki evlilik yapmış dul bir kadındı. İlk evliliğini Mahzumoğulları ailesinden Abid oğlu Atik ile yapmış ve ondan biri erkek diğeri kız iki çocuğı olmuştu. Atik'in ölümü üzerine Mâlik adındaki kişiyle evlenen Hatice'nin ikinci kocasından Hale ve Hind adlarını

44 İbn Sa'd, Tabakât, 1/1, 84.

45 İbn Sa'd, Tabakât, 1/1, 85; M. Hamidullah, age. s. 53; M. Lings, age. s. 51.

46 M. Lings, age., s. 50.

da iki kız çocuğu dünyaya gelmiştir. Mekke'nin zengin tâcirlerinden olan Mâlik'in de ölmesiyle Hatice dul kalmıştır. Ümmü'l-Hind diye anılan Hatice artık zengin ve güzel bir dul kadındı. Pekçok evlenme teklifi almış, fakat kabul etmemiştir(47).

Huveylid kızı Hatice ticaret işlerini yürütürken yakından tanıdığı ve her yönüyle beğendiği Hz. Muhammed (sas)'le evlenmek istiyordu. Bu isteğini Nufeyse adındaki arkadaşı aracılığı ile Hz. Muhammed (sas)'e ulaştırdı. Hz. Muhammed bu isteği, velisi ve amcası Ebû Tâlib'le değerlendirdikten sonra kabul etti. Öz amcaları Ebû Tâlib ve Hamza ile birlikte Hatice'nin evine gitti. Hatice'nin tarafında ise Varaka ve öteki yakınları bulunuyordu. Ebû Tâlib, Hz. Muhammed'in Varaka da Hatice'nin kişiliklerini konu alan birer konuşma yaptılar. Böyle bir evliliğin her iki taraf için de çok mutlu bir olay olacağını söylediler. Neticede Milâdî 596 yılında Hz. Muhammed ile Hatice, 20 deve (400 miskal altın) mihirle, evlendiler. Evlilikleri çok mutlu geçti ve 24 yıl devam etti (48).

Hz. Muhammed'in eşi Hatice, gerek Hz. Peygamber'in hanımı ve çocuklarının annesi, gerekse ilk müslüman olması bakımından, İslâm tarihinde önemli bir meykî sahiptir. O, hem dünya kadınlarının hem de müslümanların "Seyyidesi"dir. Hz. Muhammed'e ikisi erkek dördü kız olmak üzere altı çocuk verdi. Hz. Muhammed (sas) ve Hatice (ra)'nin en büyük çocukları Kasım idi; fakat o iki yaşını doldurmadan öldü. Hz. Muhammed, onun adına, "Ebu'l-Kasım" diye çağırıldı. İkinci çocukları Zeyneb, üçüncüsü Rukiye, dördüncüsü Ümmü Kulsum, beşincisi de Fatıma oldu. Altıncı çocukları ise, çok kısa süre yaşayan Abdullah'tır. Hz. Muhammed (sas), evlendiği gün, babasından kendisine miras kalan Bereke adındaki câriyesini azad etti ve Yesrib'li birisiyle evlendirdi. Bereke'nin bu evlilikten Eymen adında bir oğlu oldu ve artık Ümmü Eymen diye çağırıldı. Hatice de, kardeşi Hâkim'in Ukâz panayırından satın alıp kendisine hediye ettiği hristiyan asıllı kölesi Zeyd b. el-Hârîse'yi Hz. Muhammed (sas)'e hediye etti. Ancak Hz. Muhammed hemen Zeyd'i kölelikten azad ederek mânevî çocuğu ilân etti(49).

Zeyd b. el-Hârîse, Kuzey Arabistan'da yaşayan Kelb Kabilesine mensubtur. Kan davası yüzünden Kelb Kabilesine düşman olan komşu bir kabile tarafından kaçırılarak Mekke'ye getirilip satıldı. Kederli babası ve kardeşi, uzun aramalardan sonra onu Mekke'de buldular. Alıp götürmek istediler, fakat o, Hz. Muhammed (sas)'in yanında kalmayı ailesine dönmeye tercih etti ve Mekke'de kaldı(50).

47 İbn Kesir, es-Siretu'n-Nebeviyye, 1, 264; Büyük İslâm Tarihi, 1, 191.

48 Taberî, 1, 1128; İbn Sa'd, 1/1, 120.

49 M. Hamidullah, İslâm Peygamberi, C. 1, s. 58—59; M. Lings, age., s. 55; M. Hulusî Bolay, ag. çalışma, s. 104.

50 Taberî, 1, 1163.

Hız. Muhammed (sas), "Seni fakir bulup zenginleştirmedi mi?"(51), ilâhi kelâmı ile de açıklandığı gibi, evlendikten sonra büyük bir rahatlığa kavuştu. Bütün ihtiyaçlarını karısı Hatice'nin büyük servetinden karşılayarak yaşadı. Bu arada çok küçük yaştan kendisini korumasına alan ve büyüten amcası Ebû Talib'i unutmadı, imkanları ölçüsünde ona yardım etmeye çalıştı. Onun mali yükünü hafifletmek gayesiyle oğlu Ali'yi yanına aldı ve terbiye etti; Ebû Talib'in öteki oğlu Cafer'i de amcası Abbas yanına alıp büyüttü (52).

Hız. Ali'nin de katılmasıyla Hız. Muhammed (sas)'in ailesi kalabalıklaştı. Ümmü Eymen'in yuvaya geri dönmesi, Zeyd'in artık Hız. Muhammed (sas)'in bir çocuğu olarak eve yerleşmesi, Hız. Hatice'nin Zeyneb, Rukiye ve Ümmü Kulsum adlarındaki çocuklarını dünyaya getirmesi aile fertlerinin sayısının birden bire artmasına sebep oldu. Ayrıca Hatice (ra)'nın yengesi Safiye'nin sık sık ziyarete gelmesi ve beraberinde, ağabeyisinin ölümünden sonra Zübeyr adını verdiği oğlunu getirmesi evdeki çocuk sayısını kalabalıklaştırıyordu.

Hız. Muhammed (sas)'in amcası Ebû Leheb, belki de ailenin büyük servetine tamah ederek, artık büyüyen Rukiye ve Ümmü Kulsum'ü oğulları Utbe ve Uteybe ile nişanlamak istedi. Hız. Muhammed (sas)'in bu teklifi uygun bulmasıyla birlikte Rukiye ve Ümmü Kulsum, Ebû Leheb'in iki oğlu ile nişanlandılar. İslâm'ın gelişinden sonra, Ebû Leheb'in Hız. Muhammed (sas)'i üzmemek gayesiyle boşattığı Rukiye ve Ümmü Kulsum, daha sonra Osman b. Affan (III. Halife) ile evleneceklerdir. Aynı şekilde Fatıma (ra)'da, Hız. Ali ile nikahlanacak ve çocukları Hasan ve Hüseyin (ra) yoluyla Hız. Muhammed (sas)'in soyu devam edecektir. Hız. Muhammed'in çocukları, Fatıma (ra) dışında, kendisinden önce ölmüşlerdir.

Öte yandan, Muhammed (sas), evlendikten sonra, zevcesi Hatice'nin servetinin artıp çoğalması için ticaret yapmaya devam etti. Bu gaye ile çeşitli yerlere yolculuk etti. Gittiği bölgelerin insanlarını ve yaşayış şekillerini yakından gördü, sosyal ve ekonomik düzenlerini tanıma fırsatı buldu. Mali imkanları elverdiği ölçüde, kıtlık yıllarında Mekke'li fakirlere, özellikle de süt annesi Halime'ye yardım etmeyi asla ihmal etmedi.

Hız. Muhammed (sas) 35 yaşındayken Mekke'de meydana gelen bir olay şehirde mânevî hayatın uyanmasına sebep oldu. Kureyş, sel ve yağmur sularından zarar gören ve bazı yerleri yıkılmış bulunan Ka'beyi onarmaya karar verdi. Çünkü Ka'be, hem çok sayıdaki putların barınağı hem de kendilerinin en büyük ekmek kapısı durumundaydı. Bu bakımdan iyi korunması gerekiyordu. Ka'be'nin iyi bir onarım görmesi için çeşitli teşebbüslerde bulundular. Bu sırada, yağmur mevsiminde, denizde meydana gelen şiddetli bir fırtına sonunda kilise inşaa edilmek

51 Duha suresi: 9.

52 M. Hamidullah, age., s. 34—35.

üzere Mısır'dan Yemen'e inşaat malzemesi götüren bir Bizans gemisi, Mekke'nin limanı Şuyba'da karaya oturmuştu. Haberi alan Mekkeliler doğruca limana koştu- lar, Kazazedelere gereken yardımı yaptılar. Felaketzedeler, geminin tahtaları dahil, denizin karaya attığı enkazı satmaya razı oldular. Kazazedeler arasında Bakum adında bir kıpti dülger de vardı, Mekke'de yerleşip mesleğini orada devam ettirmek istedi (53).

Ancak toplanan malzeme Hz. İbrahim zamanındaki gibi bir bina yükselte- bilecek durumda değildi. Bu bakımdan Ka'be'nin bir kısmının örtülmesine bir kısmının da açık bırakılmasına karar verildi.

Neticede, bütün kabilelerin katılmasıyla Ka'be tamir edildi. Hz. Muhammed (sas)'in taş taşıyarak bizzat katıldığı tamir işleri bitmiş, sıra tüm insanlarca kutsal sayılan "Haceru'l-Esved"'i Ka'be'deki yerine koymaya gelmişti ki, kabileler arasın- da kavga çıktı, her kabile bu taşı yerine koyma şerefının kendisine ait olmasını istiyordu. Neredeyse kan dökülecekti. Bu arada onlardan yaşlı birisi "... tartışmayı bırakalım, bugün Şeybe kapısından Ka'be'ye giren ilk kişinin hakemliğine başvu- ralım ve onun vereceği karara uyalım..." şeklinde bir görüş ortaya attı. Bu görüş bütün kabilelerce benimsendi. İşte o gün adıgeçen kapıdan içeri giren ilk kişi, bütün Mekke halkının güvenini kazanan Hz. Muhammed (sas) oldu ve gelişiyile her- kesini sevindirdi, birbirlerine, işte "Muhammedu'l-Emîn" geliyor diyerek söylediler.

Hz. Muhammed (sas), bu ihtilafı konuya, bütün kabilelerin kabul ettiği bir çözüm getirdi; bornozunu çıkarıp yere serdi, kabile temsilcilerine taşı bornozun üzerine koydurttu ve bornozun birer ucundan tutturup taşıttırdı. Tam yerine konulacağı yere gelince de, taşı kendi eliyle aldı ve Ka'be'deki yerine koydu. O, yaptığı bu hakemlikle hem Mekke'de barış ve huzuru korudu hem de kendi kişiliğine yaraşır bir iş yaptı, kendisine duyulan güven ve saygınlığı bir kat daha artırdı (54).

53 İbn Hişâm, Sire, 1, s. 122; M. Hamidullah, İslâm Peygamberi, s. 61.

54 İbn Hişâm, Sire, 1, s. 125; M. Hamidullah, İslâm Peygamberi, C. 1, s. 62; Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, C. 1, s. 193; Zekâi Konrapa, Peygamberimiz..., s. 69.

III. BÖLÜM

HZ. MUHAMMED (SAS)'IN PEYGAMBERLİĞİ VE İSLÂM'IN BAŞLAYIŞI

Ön Bilgiler

Kur'ân'ı Kerim Allah'ın gönderdiği her peygamberin, kendisinden önceki peygamberi tasdik ettiğini ve son peygamber Hz. Muhammed (sas)'in geleceğini kavmine duyurduğunu bildirir; Yüce Allah buyurur: "Allah peygamberlerden ahid almıştı: Andolsun ki size Kitab ve Hikmet verdim, sizde olanı tasdik eden bir Peygamber gelecek, ona mutlaka inanacaksınız ve yardım edeceksiniz, ikrar edip bu ahdi kabul ettiniz mi?" demişti. Onlar da "ikrar ettik" demişlerdi de "şahid olun, Ben de sizinle beraber şahidlerdenim" demişti" (1).

Aynı şekilde Kur'ân-ı Kerim Hz. Muhammed adının, Peygamberlerin sonuncusu olarak, Tevrat ve İncil'de yazılı olduğunu bildirir: "...bunu Allah'a karşı gelmekten sakınanlara, zekât verenlere, âyetlerimize iman edip yanlarındaki Tevrat ve İncil'de yazılı buldukları, okuyup yazması olmayan Peygamber Muhammed'e uyanlara yazacağız. O peygamber, onlara, uygun olanı emreder ve kötülükten sakındırır, temiz şeyleri helal, murdar şeyleri haram kılar, onların ağır yüklerini hafifletir, zor tekliflerini kolaylaştırır. Bu peygambere inanan, hürmet eden, onunla gönderilen Nur'a uyanlar yokmu, saadete erenler işte onlardır" (2).

Tevrat ve İncil'de yer alan bilgiler sayesinde Yahudiler ve Hıristiyanlar, gerek ismi gerekse sıfatları itibarıyla, son peygamberi tanımaktaydılar. Busra'daki Buheyra ve Nestura adlarındaki rahiplerin genç Muhammed'i görünce hemen tanımaları, Nevfel oğlu Varaka'nın ilk vahyin Hz. Muhammed (sas)'e gelişinin kendisine anlatılması üzerine, derhal onun geleceği bildirilen son peygamber olduğunu söylemesi, Hz. Muhammed'in Tevrat'taki sıfatlarının neler olduğunun kendisine sorulması üzerine de el-As oğlu Amr'ın "evet, vallahi, Muhammed Kur'ân'daki bazı sıfatlarla Tevrat'ta da vasıflanmıştır, demesi ile Saide oğlu Kus'un Ukaz fuarında yaptığı konuşmada ve şiirinde son peygamberin geleceğini dile getirmesi

1 Al-i İmran, 3/81.

2 Araf, 7/157.

son peygamber'in/Kitab-ı Mukaddes'te ismi ve sıfatlarıyla zikredilmiş olduğunun açık delilleridir (3).

Ayrıca, Peygamber (sas)'in adının Yuhanna İncil'inde Süryanice "Münham-mona" olarak geçtiği ve bunun Arabça karşılığının Muhammed, Rumca karşılığı-nın ise "Baraklits" olduğu bilinen hususlardandır (4).

Aslında İsrâil oğulları, sıfatları yönünden, üç peygamberin gelmesini beklemekteydiler; bunların ilki tekrar geleceğini sandıkları İlyas, ikincisi yıkılan Süley-man ma'bedeni yeniden inşaa edecek, İsrâil oğullarının Va'dedilen yere (arz-ı mev'ud) dönmesini ve hürriyetlerine kavuşmasını sağlama vasıflarıyla gelecek olan Mesih, üçüncüsü ise kendisinden yalnızca "o peygamber" diye sözedilen son peygamberdir (5). Bakara süresi 89. âyeti, beklentileri bakımından, İsrâil oğullarının son Peygamberin kendi aralarından çıkmasını beklediklerini ve bunu her fırsatta dile getirdiklerini, fakat son Peygamber Hz. Muhammed (sas)'in İsrâil oğullarının amcaları İsmail (as)'in soyundan gelmesiyle hayal kırıklığına uğradıklarını haber verir.

Bunlara ilâve olarak, sahabelerden Selman el-Fârsî, Rum Kayseri Heraklius, Mekkeli haniflerden Ümeyye b. es-Salt, Habeş Necâşisi ve İskenderiye hükümdarı Mukavkis'in Tevrat ve İncil'den edindikleri bilgilere dayanarak, son peygamberin geleceğini haber vermeleri ve sıfatlarını zikretmeleri; peygamberlik öncesinde Hz. Muhammed (sas)'in hayatında görülen bazı fevkalade durumlar, yeryüzü varlıklarının onu sevmesi ve selamlaması, bulutların ona gölgelik ve arkadaşlık etmesi, Mekke'de -o 38 yaşlarındayken-bir takım ışıklar ve parıltılar görülmesi, sesler duyulması vb. olaylar Âhir Zaman peygamberinin gelişini insanlığa müjdeleyen öteki işaretlerdir (6).

3 Sâf suresi 6. âyetinde İsa Peygamberin ümmetine son peygamberi "Ah-med" adıyla tanıttığı bildirilir. Ayrıca Al-i İmran sûresi 159, Ahzab suresi 45, Fussilet sûresi 34. âyetleri de Hz. Muhammed'in peygamber olarak geleceğinin önceki peygamberlerce haber verildiğini ifade eder.

4 Bu konular için bk. Yuhanna İncili, 1. bâb, 19-23; 14. bâb, 16; 26; 5. bâb, 30; 16. bâb, 7-14; 15. bâb, 26-27; Matta İncili, 16. bâb, 20; Tesniye, 18. bâb, 18-19, âyetleri vb.

5 İbn Kesir, es-Siretu'n-Nebeviyye, Tahkik: Mustafa Abdulvahid, Kahire. 1384/1964, C.1, s.286 vd.; M. Asım Köksal, İslâm Tarihi, Mekke devri, s.122-130.

6 Bu konuda geniş bilgi için ayrıca bkz.: İbn Hişâm, Sîre, 1, 225, 247-249; İbn Sa'd, Tabakât, 1, 360-363; Taberî, 11, 99-100; İbn Kesir, es-Siretu'n-Nebe-viyye, C. 1, s. 290; Buhari, Sahih, 1, 67; Ahmed b. Hanbel, Müsned, 2370 ve 6622 nolu hadisler; Ahmed Cevdet, Kısas-ı Enbiyâ, 1, 74-75.

Netice itibariyle diyebiliriz ki, Hz. Muhammed (sas)'in son peygamber olarak geleceği Tevrat ve İncil tarafından haber verilmişti ve birçok Yahudi ve Hıristiyan bu gerçeği biliyordu. Nitekim Ukaz panayırında Arab şairlerine ve hatiblerine bir konuşma yapan Kus b. Saide şunları söylemiştir: "...Allah'ın gelecek bir peygamberi vardır ki, onun gelmesi pek yakındır. Gölgesi başımızın üstüne geldi. Ne mutlu o kimseye ki, ona inanacak, o da onu doğru yola yöneltecektir" (7).

Ukaz panayırında Kus'un bu önemli konuşmasını dinleyenler arasında bulunan Hz. Muhammed (sas), Peygamber olduktan sonra onu iyilikle anmış ve Kus hakkında "Öyle inanıyorum ki, Yüce Allah Kus b. Saide'yi Kıyâmet Günü ayrı bir ümmet olarak huzura getirecektir" demiştir.

1- Hz. Muhammed (sas)'in Peygamber Oluşu

Hz. Muhammed (sas)'in Peygamber oluşu konusuna geçmeden önce, birçok kimsenin aklından geçen "niçin peygamberlik" sorusuna kısaca temas etmek uygun olacaktır. Bu sorunun açıklanması hem İslâm dininin temellerinden birini oluşturan peygamberlik konusuna açıklık getirecek hem de Hz. Muhammed (sas)'in tebliğ görevinin daha iyi kavranmasını sağlayacaktır.

Yüce Allah, insan soyunu yeryüzündeki "halife"si olarak yarattı. Onu, beden yapısının ruh varlığı ile "insan şekli" kazanmasından sonra, halifelik görevlerini tam olarak yerine getirebilmesini sağlayacak özelliklere sahip kıldı. İşte böyle bir kişiliğe ve özelliklere sahip olan insanın, şüphesiz, birtakım ihtiyaçları vardır. İnsan, maddi ve manevi yapısıyla alakalı bu ihtiyaçlarını karşılayabildiği ölçüde sağlıklı bir hayat sürer; maddi ve manevi yönden kazandıkları zihnin ve bedeninin ihtiyaç duyduğu gıdayı sağlar ve neticede insan zihnen ve bedenen olgunlaşır, "beşer benliği"ne kavuşur.

İnsan soyu, insanlığını, yetki ve görevlerini, varoluş hikmetini, kendisi için yararlı ve zararlı şeyleri bilebilecek özelliklere sahiptir; akıl zihin veya fikir, duyu organları vb.'yle donatılmıştır. Dünya ve âhiret hayatında mutlu olma amacıyla olan ve bunun yollarını arayan insan soyu, aklını ve duyularını kendisine yararlı olanları bulmaya ve belirlemeye yöneltir; onlar yoluyla kendisini Doğru Yol'a ulaştırmaya çalışır.

Bununla birlikte, akıl ve selim duyular insana dünya ve âhiret saadetinin yolunu göstermek ve oraya ulaştırmak için yeterli değildir. Kâinatın sahibi "İlâhî Varlığı", İlâhî özellikleriyle tanıyıp kabul etmek, dünya ve âhiret mutluluğunun sırrına ermek ve yaratılış gayesini gerçekleştirmek için mutlaka bir yardımcı ya da rehber ihtiyacı vardır. İnsanın kendi soyundan olan bu yardımcı veya rehber birtakım farklı özelliklere ve niteliklere sahiptir; dünya ve âhiret hayatında insanı

7 Ahmed Cevdet, age., C. 1, s. 75.

mutlu kılan şeyleri bilir; Mutlak Kudret ve Kuvvet sahibi Varlık adına konuşur, O'nun tarafından yol gösterici seçildiğini birçok delille ispatlar; akıl ve duyulara kapalı olan birçok konuya açıklık getirerek insan soyunun anlayabileceği bir duruma getirir.

İşte bütün bunları yapacak olan rehber veya yol gösterici PEYGAMBER'dir. Öyleyse peygamber, insan soyunu Allah'ın varlığına ve birliğine, Zâtına layık sıfatlarla donanmış olduğuna inanmaya yöneltmek üzere gönderilmiş bir insandır. Allah, insanı, Aşkın varlığını pekçok delille ispat edecek ve O'na ulaşacak bir yol üzere koydu. İnsan da elde ettiği bilgiler sayesinde ve ilâhî dâvetin Peygamberinin rehberliğinde, kendisine yararlı ve zararlı olan şeyleri kavrar, sonunda Din'in kendisini dünya ve âhiret mutluluğuna götüren Doğru Yol olduğunu anlar. Buna göre Peygamber, insanlara orta yolu öğreten, adâleti uygulayan, kalpleri temizleyip mutluluğa kavuşturan, huzurlu gönülleri Gerçeğe ulaştıran kişidir.

İnsanlığa gerçek inanç esaslarını telkin etmek, doğru ve güzel olanı göstermek, mutluluk yoluna yöneltmek, dünya ve âhiret mutluluğunu sağlayan bilgileri öğretmek ve benzeri görevleri yerine getirmek üzere gönderilen peygamber, çağrısını "ilâhî Vahy"nin ışığında Allah adına yapar. Bu önemli işleri yapan Peygamber, Allah'ın insanlar arasından seçtiği seçkin kimse olup Yaratıcı'ya nasıl kulluk edilmesi gerektiğini öğretir. Onun içindir ki, selim akıllı, doğru sözlü, insan hayatına arız olabilen ve ruh ve beden sağlığını bozan herşeyden uzak bulunan, geçici zevklere tabi olmayan ve bizden daha üstün bir yaratılışa bulunan Peygamberlerin peygamberliğine îman etmek her kadın ve erkek müslümana farzdır.

Peygamberler, saydığımız bu hususlar dışında, diğer insanlar gibidirler. Onlarla aynı ihtiyaçlara sahiptirler; yerler, içerler, uyurlar, hastalanırlar, işkence ve zulüm görürler, ölürler veya öldürülürler; peygamberlik görevlerinin dışında kalan konularda unutulurlar ve yanırlar, yani peygamberler de insandırlar, belirli dönemlerde gönderilmişlerdir, Allah'ın Dini'ni insanlara bildirdikten sonra bu dünyadan göçmüşlerdir (8). Ancak, peygamberlerin peygamberlik görevlerinin dışında kalan konularda unutmaları ve yanılmaları konusu ihtilâftır. Müslümanların büyük çoğunluğu bunu câiz görmezler (9).

Öte yandan, peygamberler insanlar için en güzel örneklerdir; bir hikmet ve ihtiyaç üzerine seçilmişler ve insan toplumunu ıslahla görevlendirilmişlerdir. Yüce Allah, Hz. Muhammed (sas)'den önce her beldeye ve millete peygamberler göndererek onların gerçeğe uymalarını, güzel yaşayışlarıyla kendi milletlerine örnek

8 Seyyid Süleyman en-Nedvi, Hz. Muhammed (sas) Hakkında Konferanslar. Terc. Osman Keskiöğlu, Ankara, 1974, III. bs. s. 98.

9 Bu konuda geniş bilgi için bkz.: Muhammed Abduh, Tevhid Risâlesi, Çev. Doç. Dr. Sabri Hizmetli, Ankara, 1986, s. 134—135.

olmalarını sağlamıştır. Yüce Allah buyurur: "(Ey Muhammed)! Sen sadece bir uyarıcısın. Şüphesiz Biz seni, müjdeci ve uyarıcı olarak, gerçekle gönderdik. Geçmiş her ümmet içinde de mutlaka bir uyarıcı buluna gelmiştir. Eğer seni yalancı sayıyorlarsa bil ki, onlardan öncekiler de yalanlamışlardı. Peygamberleri onlara belgeler, sayfalar ve nurlu kitaplar getirmişlerdi (10). "İnkâr edenler: "Rabbinden Muhammed'e bir mu'cize indirilmeli değil miydi? derler. Sen ancak bir uyarıcısın. Her milletin de bir yol göstereni vardır" (11).

Yeryüzünde görülen hayırlı ve faziletli toplumlar peygamberlerin eseridir. Peygamberler olmasaydı insanlar fitne içinde kalırlar, yırtıcı hayvanlar gibi birbirlerini yerlerdi.

İnsanın merak ettiği ve bilmek istediği hususlardan birisi şüphesiz geleceğidir, âhiret âlemindeki durumudur. Başka bir deyişle insan nefsinin ölümden sonra devam ettiğine inanmak ve âhiret âleminin -mükâfaat ve azabı ile- sonsuzluğuna iman etmek Peygamberlerin varlığına ihtiyaç olduğunu gösterir; çünkü âhiret âlemi hakkındaki bilgiler sem'îdir ve peygamberler yoluyla açıklanır. Yaşanan ve görünen bu âlemi anlamakta âciz kalan insanoğlu, sınırlı akıl ve fikriyle âhiret hayatının gaib durumları hakkında nasıl bilgi ve fikir sahibi olacaktır? İşte bunlar insan için meçhuldür, onları bize belirli ölçüler içinde tanıttak olanlar peygamberlerdir.

Hayvanlar gibi ihtiyaçları kendisine ilham olunan bir varlık olmayan insan soyu, tabiatı icabı, peygambere muhtaçtır; aksi takdirde ya yeryüzü sakinlerinden olmayan melekler gibi bir varlık, ya da yeryüzü hayvanlarından arı veya karınca gibi bir canlı olurdu. Ayrıca, insan ve müdrikeleri, hayvan ve müdrikeleri gibi, ilham ve taallüm, his ve tefekkür yönünden bir sınırla sınırlı değildir.

Öyleyse, bireysel yaşayışında diğer insanların yardımına muhtaç olduğu gibi, toplumsal varlığında da başkalarının desteğine ihtiyaç duyan insan soyu, birtakım ihtiyaçları, ihtirasları ve istekleri olan bir varlıktır. O, kendi güç ve kudretinin üstündeki Yüce bir Kudretin varlığına inanmak ve O'na dayanmak temel ihtiyacına sahiptir. Çünkü o, bu yüce Kudretin varlığını hissetme fıtratı üzere yaratılmıştır. Ancak, bu mutlak ve yüce kudretin zâtını ve sıfatlarını kendi başına anlama melekmesine sahip değildir. Fakat onları bilmemesi veya kavrayamaması onların yok olmasını gerektirmez. Bu durumda, insana yol gösterici, aklı ve fikri ile bilemediği şeyleri ona öğretici bir rehber veya mürşide ihtiyaç vardır. Bu yol gösterici veya mürşid Peygamberdir. Bu hal ise, "Sünnetullah"ın gereğidir. Yani Peygamberlik Allah'ın tesis ettiği "Sünnet" in bir parçasıdır.

10 Fâtır, 35/24-25.

11 Ra'd, 13/7.

Bu bakımdan peygamberlik Allah'ın insan soyuna bir nimetidir. Yüce Allah şöyle buyurur: "Peygamberlerden sonra, insanların Allah'a karşı bir hüccetleri olmaması için gönderilen müjdeci ve uyarıcı peygamberlerden bir kısmını sana bildirmiş bir kısmını da bildirmemiştik" (12). Peygamberlerin getirdikleri İlâhî Kanun, tıpkı bir fîtrat kanunun akılla yerleştiği gibi, dünyada yer etti. İlâhî Kanunun sunduğu buyruklara uyan milletler birlik gücüne eriştiler, İlâhî emirlere uydukça mutluluk onları kolları arasına aldı. Peygamberler, ümmetleri üzerinde aklın fertler üzerinde oynadığı role benzer bir rol oynadılar. Neticede insan türü, Allah'ın verdiği bu nimet sayesinde, diğer varlıklardan farklı ve seçkin bir durum kazandı.

Peygamberler Allah'ı, aklı ve bilmemiz gereken öteki hususları bilmeye yöneltti bizleri; bilinmesi zorunlu bilgileri öğreterek bizlere Allah'a götüren yolu gösterdiler. Neticede bütün inananları birtek Allah'a îman etrafında topladılar. Onlara dinî görevlerin neler olduklarını ve nasıl yapılacaklarını öğrettiler; ihtilafı konuları açıkladılar, ilâhî buyruklar ışığında anlaşmazlıkları çözümlədiler, insanların arasını düzelttiler, onları geçici zevkler peşinde koşmaktan vazgeçirmeye çalıştılar. Allah'ın Dini'ni her yönden insanların gönüllerine ve davranışlarına hâkim kılmak için tüm gayretlerini sarfettiler.

2- İlk Vahiy ve Son Peygamber

Hız, Muhammed (sas), yukarıda saydığımız özelliklere sahip olan peygamberlerin sonuncusudur. Allah onu, belirttiğimiz görevler için, son elçi seçti ve bütün insanlığın peygamberi kıldı. Önceki peygamberlerin peygamberliğine îman etmek Hız, Muhammed (sas)'in peygamberliğine îman etmek için yeterli delildir. Âlemlere rahmet olarak gönderilen Muhammed (sas), kendisinden sonra gelen herkese kıyamete kadar eşsiz bir örnektir. Kur'ân, onun dilinden, şöyle buyurur: "Bundan önce aranızda yıllarca bulundum, bunu düşünemezsiniz" (13).

Son peygamber Hız, Muhammed, önceki peygamberler gibi bir insan ve kavminden birisidir; onların arasında doğdu ve büyüdü, peygamberlikten önceki hayatını onların arasında geçirdi. Kavmi onu, o da kavmini çok iyi tanıyordu, birbirlerine asla yabancı değillerdi. O, hayatının her safhasında güzel ahlâk üzereydi, her yönden örnek bir insandı; kavminden "Muhammedu'l-Emin" lakabını almıştı; 35 yaşlarındayken Haceru'l-Esved'in Ka'be'deki yerine konması gibi çok önemli bir konuda hakemlik yapmıştı.

Hız, Muhammed (sas), bütün önceki peygamberler gibi bir ihtiyaca ve Hikmet'e binâen peygamber gönderildi. İnsanlığın gerçekten bir yol göstericiye ve

12 Nisâ, 4/164—165.

13 Yunus, 10/16.

mürşide ihtiyacı olduğu bir dönemde, Sünnetullah'ın gereği olarak, Allah'ın elçisi seçildi.

Binaenaleyh Hz. Muhammed (sas)'in peygamber seçildiği sırada insanlık âlemi bütünüyle tefessih etmişti. Dünyanın doğusuna hakim olan Fars İmparatorluğunda hâkim inanç Mecûsilikti, batı dünyasına ise Hristiyan kültürü hâkimdi. Hind kıt'asında ve Çin'de de çeşitli inanç şekilleri mevcuttu. Hz. Peygamber'in ortaya çıktığı yer olan Arabistan'ın durumu daha da karışıktı; çeşitli inanışların, dinlerin, an'ane ve hurâfelerin iç içe yaşadığı bir ülkeydi. Çoğunluğun benimsediği inanç putperestlikti. Tevhid Dini'nin ilk ibâdet yeri kabul edilen Ka'be, 360'tan fazla putun bulunduğu, putperest Arabların zevk ve eğlence yeri haline getirdiği bir mahal halindeydi (14).

Zulüm, İstibdâd, şehvetperestlik, inançsızlık, israf, zina, adam öldürme vb. şeyler bütün dünyayı bir kara bulut gibi kaplamıştı. Güçlüler gücünü zayıfların elinde olanları alma ve onları yok etme yolunda kullanıyorlardı. İçki, kumar, hırsızlık, yağmalama ve zina gibi bireysel ve toplumsal hayatı yok edici eylemlerin oldukça yaygın olduğu Mekke ve havalisinde ise, sosyal düzen "güçlünün zayıfa egemen olması ve ezmesi" esasına dayanıyordu. Tefecilik anlayışı ile ticaret yaparak zengin olan Mekke aristokrasisi fakirleri, yetimleri, kimsesizleri, köle ve câriyeleri insanlık dışı işkencelere tabi tutuyorlardı. Tefecilik mafyası temeli üzerinde varlığını devam ettiren iktisadi ve ticari düzen yoksulu zenginin daimi kölesi yapıyordu. Orta direk de, mevcut sosyal ve ekonomik düzen yüzünden, bir türlü belini doğrultamıyor, büyük güçlükler içinde varlığını sürdürme mücadelesi veriyordu. Özellikle kölelere ve câriyelere, savaş esirlerine, kız çocuklarına ve kadınlara insanlık dışı davranışlar reva görülüyordu. Hubel, Lât, Menât, Uzza vb. putlar adına Ka'be civarında her türlü kötülük işlenirken, işlerin iyi gitmesi ve isteklerin gerçekleşmesi için de kâhinlerden yardım dileniliyordu (15).

İşte böyle bir dünyada ve toplum içinde yaşayan Hz. Muhammed (sas), özellikle 35 yaşından sonra kendisini tefekküre vermişti; insanlardan uzak kalarak ibâdetle meşgul olmayı âdet haline getirmişti. Bu gaye ile o, sık sık Hira mağarasına giderdi. Artık, ilâhî kanunun yönettiği bir Hikmet ile bu dünyayı örten örtü kendisine açılacak, İlâhî Nur onu aydınlatacak ve İlâhî Vahiy, Yüce Kat'tan kendisine gelecektir.

Hz. Muhammed (sas), M.S. 610 yıllarında, 40 yaşına geldiği sırada sessiz ve ıddiasız bir hayat yaşıyordu. Devamlı düşünmeyi insanlardan uzak durmayı, dedikodularından kaçınmayı ve nefis mürakabesi yapmayı tercih ediyordu. Özellikle Ramazan ayında, yanına yiyecek ve içeceğini de alarak, ibâdet etmek üzere

14 İbn Hişâm, Sire, s. 69.

15 İbn Hişâm, Sire, 57 vd.

Hıra Mağarasına gidiyordu. O, yaşadığı bu zühd ve takva hayatı ile, bir bakıma Peygamberlik vazifesine hazırlanıyordu. Başka bir deyişle, onda görülen ruhf-mânevî dalgalanmalar ve başından geçen bazı fevkalâde olaylar onu, ilâhî bir deneme ve gelecekteki büyük şoka, ilâhî vahyi kendisine getirecek meleğin görülmesine tahammül etmeye alıştırmak gayesine yönelikti (16).

İbn İshak der ki: "Resulullah Muhammed (sas), 40 yaşına geldiğinde Yüce Allah onu bütün insanlığa bir rahmet ve müjdeleyici olarak gönderdi. Nitekim Cenab-ı Allah daha önce gönderdiği her peygambere, kendisine inanılacağını, tasdik edileceğini ve muhaliflerine karşı yardım göreceğini vadetmiştir. Buna karşılık peygamberlerden, kendilerine inanacak ve tasdik edecek herkese dinlerini tebliğ etmeye dair söz almıştı. Bu peygamberler üzerlerine düşen vazifeleri yerine getirdiler, kendilerine inananlara dinlerini öğrettiler" (17). Yine İbn İshak der ki: Yüce Allah, Muhammed (sas) aracılığı ile insanlara iyilik ve rahmet etmek istediğinde, ona peygamberlikle ilgili olarak öncelikle doğru rüya verdi. Ona o sırada gördüğü rüya güneş doğar gibi doğru çıkardı (18).

Allah elçisi doğru rüya görmeye devam etti. Yüce Allah, kullarına merhamet etmek ve onlara olan sonsuz nimetlerini tamamlamak istediğinde, çocukluğundan beri ilâhî bir terbiye üzere yetişen Hz. Muhammed (sas)'e, M.S. 610 yılında Ramazan ayının 27. gecesinde Cibrâil'i gönderdi; O da, ona Allah'ın kendisini peygamber seçtiği müjdesini verdi.

Allah elçisi buyurur ki; uyuyordum, elinde atlas bir kab içinde bir Kitab olduğu halde Cibrâil bana geldi: "oku" dedi; ben, "okuma bilmem" (ne okuyayım) dedim. O zaman Cibrâil elindeki kitabla göğsüme çöktü, o kadar bunaldım ki ölüyorum sandım. Sonra beni bırakıp "oku" dedi. Ben, ona, gene "ben okuma bilmem" (ne okuyayım) dedim. Sonunda o bana şunları okuttu: "Oku, yaratan Rabbin adıyla. O, insanı bir mudgadan yaratandır. Oku, senin Rabbin pek kerimdir. Bilmediği şeyleri kalemle insana öğretene O'dur" (19). Ben bunları okudum, Cibrâil de beni bırakıp gitti. Uyku halinden çıktığımda, okuduğum âyetler sanki kalbime yazılmış gibi hatırımda kalmıştı. Hıra Mağarasından çıktım, dağın ortalarına doğru geldiğimde gökten bir ses bana "Ey Muhammed, sen Allah'ın elçisisin, ben de Cibrilim diyordu. Başımı kaldırıp gökyüzüne baktığımda Cibrâil'i, ayaklarını gökyüzünün ufuklarına doğru sermiş bir adam şeklinde gördüm. O, devamlı olarak bana, "Ey Muhammed, sen Allah'ın elçisisin ben de Cibrâilim" diyordu.

16 M. Hamidullah, Resulullah Muhammed, s. 47; A. H. Berki-Osman Keski-oğlu, Hz. Muhammed ve Hayatı, s. 57.

17 İbn Hişâm, es-Siretu'n-Nebeviyye, Çev. İzzet Hasan-N. Çağatay, s. 143.

18 İbn Hişâm, es-Siretü'n-Nebeviyye, s. 249.

19 Alak sûresi, 98/1-5.

Artık yürüyemiyordum. İleriye doğru bir adım atsam, sağa sola veya gökyüzüne baksam hep Cebrâil'i görüyordum, aynı sesi ve aynı sözleri işitiyordum" (20).

Hz. Muhammed (sas), 'ilk vahiy'in kendisinde meydana getirdiği mânevî korku ve endişe durumu ile evine döndü, yatağına girdi ve eşi Hatice'ye üzerini örttirdi, derin bir uykuya daldı. Uyanınca başından geçenleri hanımına anlattı ve şunları söyledi: "nefret ettiğim şu gâibten haber veren kâhinlerden mi oldum acaba, bundan korkuyorum: "Hanımı onu sakinleştirici sözler söyledi: "Sen daima eli açık ve cömert idin, iyilik yapardın; fakir ve muhtaçlara daima yardıma koşardın. Muhakkak ki Allah seni şeytan önünde ne mağlub bırakır, ne de seni terkeder" (21). Bu sözler Hatice'nin ne kadar asıl, inançlı ve yüksek fıtratlı bir kadın olduğunu gösterir.

Hatice, ertesi gün, Hz. Muhammed'i yakını Varaka'nın yanına götürdü. Varaka, Tevrat ve İncil hakkında bilgi sahibiydi. Onları dikkatle dinledikten sonra şöyle konuştu: Subhanallah, subhanallah: Sen bu ümmetin peygamberi olacaksın. Sana gelen, Sina'da Mûsâ'ya gelen (Namus-u-Ekber adlı) Melek'tir. Kavmin sana yalancı diyecekler, eziyet edecekler ve seni yurdundan çıkaracaklar, seninle savaşıacaklar. Şayet o günlere yetişirsem, Allah için sana yardım ederim (22). Varaka'nın bu sözleri üzerine Hz. Muhammed (sas) sordu: Gerçekten kaymım bu yüzden bana eziyet edecekler ve yurdundan çıkaracaklar mı? Varaka da ona, evet onlar sana bunları yapacaklar, çünkü hiçbir peygamber yoktur ki, kendisine karşı çıkılmamış olsun, cevabını verdi (23).

Hz. Muhammed (sas), yavaş yavaş sakinleşti, ancak kendisini daha çok ibâdet ve tefekküre verdi, Rabbını zikir ve tefekkür ederek vaktini geçirdi.

İslâm Tarihçileri, genellikle, ilk vahyin M.S. 610 yılında Ramazan'ın 27. gecesini geldiğini söylerler. Ancak büyük siyer bilgini es-Süheyfî, ilk vahyin Hicretten önce 13. yılın Ramazan ayının 17. gecesinde, yani Milâdî 609 yılı 22 Aralık gecesinde indiğini belirtir (24).

Milâdî 610 yılında Ramazan'ın 27. gecesinde gelen ilk vahiyle İslâm güneşi doğdu ve Hz. Muhammed (sas), 40 yaşında iken, İslâm Peygamberi oldu. Böylece Hz. Muhammed'in, hayatının birinci safhası olan husûsî hayatı kapanıyor, ikinci safhası olan Peygamberlik dönemi başlıyordu. Artık o, yakınlarıyla olan ilişkilerini

20 İbn Hişâm, es-Siretü'n-Nebeviyye-Hz. Muhammed'in Hayatı Çev.: İ. Hasan-N. Çağatay, s. 250-254.

21 M. Hamidullah, Resulullah Muhammed, s. 50.

22 M. Hamidullah, age., s. 50; A.H. Berki-Osman Keskioglu, age. s. 61.

23 Bkz. İbn Hişâm, Sire, adı geçen tercüme, s. 235 vd.

24 Suheyfî, er-Ravzu'l-Unuf, Kahire, 1932, 1, 131.

yenı bir düzene koydu; vaktini özellikle Ka'be çevresinde tefekkür ve tezekkürle geçirmeye başladı. Tarihçiler, ilk vahiyden sonra ilâhî vahyin iki-üç yıl süreyle (fetret dönemi) kesildiğinden sözederler. Geçen bu üç yıllık sürede Hz. Muhammed (sas)'in ruhî ve manevî yapısında bazı değişiklikler ve gelişmeler oldu; hoşnutluk ve sükunet dönemi, yeni bir vecd devresini bekleyiş; sonra teessür ve teceddüt devresi ki, o bu safhada çok zor günler yaşadı, kendisine herhangi bir hastalığın âriz olabileceğinden korktu ve endişelendi. Ancak Cebrâil ona tekrar görünecek tesellide bulundu ve "Ey Muhammed, korkma! Sen Allah'ın elçisi'sin, ben de Cibrilim" diyerek kendisinin gerçekten Allah'ın Peygamberi olduğunu teyid etti ve Hz. Muhammed (sas) de müteselli oldu. Bütün bunlar onun ruhunu terbiye etti ve onda manevî tekâmülü sağladı.

3- İslâm Peygamberi Hz. Muhammed (sas)'in Çağrısının Mâhiyeti

Hz. Muhammed (sas), M.S. 610 yılında, Ramazan ayının 27. gecesinde ilk vahyin inmesiyle birlikte Yüce Allah tarafından Peygamber seçildi ve ilâhî dinlerin en olgunu ve sonuncusu İSLÂM'ı tebliğ etmekle görevlendirildi.

Yetim olarak dünyaya gelen, çocukluğunu ve gençliğini dedesi ve amcasının yanında geçiren Hz. Muhammed (sas), orta direğe mensub birisiydi; ne büyük bir serveti ve malı ne de davasında kendisiyle beraber olan arkadaşları vardı. Hatibliği ve şairliği de yoktu, daha açıkcası okur-yazarlığı olmayan sıradan bir kişiydi. Bununla birlikte doğruluğu ve dürüstlüğü, güzel ahlakı ile kavmi arasında temayüz etmişti. Onun örnek kişiliğinden ve özelliklerinden ileride sözedeceğiz.

Burada insan aklına şu sorular geliyor: Hz. Muhammed (sas), sahib olduğu güç ve irâdeyi nereden alıyordu? Onu diğer insanlardan farklı kılan ve düşmanlarına üstün yapan neydi?

Bu sorulara verilecek cevap şudur: Yüce Allah, sevgili kulu ve son Peygamberi'ne yardım etti, ilâhî bir terbiye üzere yetiştirdi; onun kalbini bütün güçlere üstün gelen "îmân gücüyle" doldurdu, ona düşmanlarına karşı koymasını ve üstün gelmesini sağlayan güçlü bir irade verdi. Allah her zaman onunla beraber oldu. Yüce Allah, ne güzel Dost ve ne büyük Yardımcı'dır!

İşte İslâm Peygamberi Hz. Muhammed (sas), Rabbından aldığı bu îman ve irade gücüyle insanlığı Gerçek ve Doğru Yol'a yöneltmeye çalıştı. İnsanlık tarihinin şâhidi olduğu en büyük inkılâbın, İSLÂM İNKILÂBı'nın uygulayıcısı olan Hz. Muhammed (sas), örnek yaşayışıyla, insanların yaşayışlarını düzeltme, onları insanca yaşayışa döndürme yolunda bütün gücünü kullandı, hiçbir özveriden kaçınmadı.

Hz. Muhammed (sas)'in çağrısı, en büyük inkılâbî akîde alanında gerçekleşti. İnançları "Tevhid akîdesi"ne taban tabana zıt olan putperestleri, Yahudi ve

Hristiyanları, Dehripleri ve öteki sapık inanç sahiplerini bâtıl inançları bırakıp, "beşer fıtratı"na uygun inanış şekli olan "İslâm inancı"nı kabul etmeye çağırdı. Başta putperest Mekke aristokratları ve eşrafı olmak üzere, bütün insanlığı kâinatın Halıkı ve âlemlerin Rabbi "Birtak Allah'a îman etmeye ve kullukta bulunmaya davet etti. İslâm Peygamberi (sas), Allah'ın varlığına ve birliğine, Hz. Muhammed (sas)'in O'nun kulu ve Elçisi olduğuna îman eden herkesin kurtuluşa erdiğini bildirdi.

İslâm Çağrısı ikinci büyük inkılâbı sosyal yaşantıda gerçekleştirdi. İnsanlara öncelikle kendilerine verilen nimetlere bakmayı, bu sonsuz nimetleri veren Kerim ve Mutlak Kudret sahibi varlığı düşünmeyi telkin etti; insanları önce nefislerini sonra da Rablarını tanımaya çağırdı. Kendilerinin akıl, fikir, irade ve hürriyet gibi nimetlerle donatılmış ve en üstün biçimde yaratılmış varlıklar olduklarını; kâinatta bulunan herşeyin işte bu özellikleri sebebiyle insanın emrine verildiğini kavramaya dâvet etti. Üstün yetenekler ve sonsuz nimetlerle donatılan insan soyunun, gerek kendisine gerekse Yaratıcı'ya karşı bir takım yükümlülükleri olduğunu hatırlattı.

İslâm Peygamberi, Din'in ve adâletin gerekli gördüğü durum dışında, insanların birbirlerine eşit olduklarını, dolayısıyla hiçbir kimsenin diğer insanlar üzerinde hâkimiyet kurma hakkına sahip olmadığını söyledi. Aşiret, kabile, kavim ve ırk esasına dayanan bir üstünlük olmadığını, Allah'ı gerektiği şekilde seven ve O'ndan korkulması icabettiği şekilde korkan kimsenin (müttaki), insanların en üstünü olduğunu söyledi. Ayrıca o, Müminlerin kardeş olduklarını, karşılıklı sevgi ve saygı bağlarıyla birbirlerine bağlı bulunduklarını, yardımlaşma ve dayanışma içinde olmaları gerektiği vb. hususları bildirdi. Aile kurumunu, toplum düzenini ve insan haklarını korumayı öğretti.

İslâm'ın gerçekleştirdiği üçüncü inkılâb ekonomik yaşantı alanında oldu. Yeni din, çalışmanın ve faydalı işler yapmanın, emek karşılığı rızık kazanmanın ekonomik düzenin temelini oluşturduğunu söyledi. İslâm Peygamberi (sas), çalışmayı, kazanç sağlamayı, ilim öğrenmeyi, ruh ve bedeni geliştirmeyi, yetişmiş olgun kişiler olmayı telkin etti. Faiz ve tefeciliğin kesinlikle haram kılındığını, rızık emek karşılığında meşru yollardan kazanılması gerektiğini öğütledi.

Hız. Muhammed (sas)'in çağrısının en önemli bölümlerinden birisi, şüphesiz, âhiret hayatıdır, yani insanın öldükten sonraki hayatıdır. Allah insanı öldükten sonra diriltme ve sonsuz bir hayata kavuşturma kudretine sahiptir. Öldükten sonra dirilmeye, Kıyâmet Gününe, hesaba, cennet ve cehenneme îman gerçekten insanı doyurur ve gönülünü yatıştırır (25).

25 İslâm Peygamberinin öğretisinin mahiyeti konusunda geniş bilgi için Bkz. Seyyid Süleyman Nedvî, Asrı Saadet-Büyük İslâm Tarihi- Çev.: Ali Genceli, Hazırlayan Eşref Edib, İstanbul 1339—1969.

Öz olarak söyleyecek olursak, Yeni Din öncelikle insanların mevcut zihniyeti, düşünce yapısı, din ve tanrı anlayışına karşı çıktı. Mevcut psikolojik ve sosyolojik, teolojik ve ekonomik değerlerini yıkmaya, yanlış yolda seyreden beşer zihniyetini ıslah edip gerçek ve doğruya yönlendirmeye çalıştı. O dönem insanların fert, aile ve toplum anlayışını, bu tür yaşantılarla ilgili tutumunu değiştirip, yerine karşılıklı hak ve vazife, sevgi ve saygı, sosyal adalet anlayışına dayanan İslâm aile ve cemiyet düzenini yerleştirmeyi amaçladı. Sağlam inanç, güzel ahlâk ve sosyal adâlet ilkelerine dayalı erdemli bir toplum varetmeyi hedef aldı. Başka bir deyişle Yeni Çağrı, insanı gerçek varlığına, "şüphesiz Biz insanı en güzel biçimde yarattık..." (Tîn sûresi) şeklinde Kur'ân'da ifadesini bulan aslî hüviyetine döndürmeyi temel ilke edindi. Çünkü Kur'ân çağrısının merkezinde insan yer alır ve Kur'ân insanın tabiatını, yaratılışını, beşerî değerini, güç ve kabiliyetini, anlayış ve iradesini, inançlılığını ve inançsızlığını, yücelişini ve düşüşünü vb. yönlerini veciz bir tarzda ele alır. Öyle ki, Kur'ân kendisini, bütün insanlığa gönderilmiş "Kurtuluş Kaynağı" olarak takdim eder. Nitekim Yüce Allah, "şüphesiz bu Kur'ân insanları dosdoğru yola erıştiren hidâyet kaynağıdır" buyurur. İşte bu yüce çağrı, insanları Allahsızlıktan, çok tanrıcılıktan, putperestlikten ve maddecilikten uzaklaştırdı, bir olan Allah'a ve Hz. Muhammed'in O'nun kulu ve elçisi olduğuna iman etmeye dâvet etti.

4- Vahiy ve Kur'ân

İlâhî vahyin, üç yıla yakın bir aradan sonra, tekrar başlamasıyla İslâm Çağrısı yeni bir safhaya girdi. "Vahâ" fiilinin mastarı olan ve lügatta acele etmek, gizli konuşmak, fısıldamak ve birinin kalbine birşey sokmak anlamlarına gelen vahiy kelimesinin Arapça asıllı mı, İbrânî veya Süryanî kökenli mi olduğu konusunda dil bilginleri çeşitli görüşler ileri sürmüşlerdir. Çoğunluk bu kelimenin Arapça kökenli olduğunu söylemiştir. Allah'ın dinini Cebrâîl adlı vahiy meleği ve peygamber aracılığı ile insanlığa ulaştıran yol olan vahyin birçok türleri olduğuna Kur'ân'da rastlıyoruz:

a) Cansız olan arza vahiy gelmesi: "İşte o gün (yer) haberlerini söyler çünkü Rabbin ona vahyetmiştir (onun için başından geçenleri anlatır)" (26). Nitekim semaya hitaben de vahiy gelmiştir: "Sonra duman halinde bulunan göğe yöneldi, ona ve yürüyüşüne: "İsteyerek veya istemeyerek buyruğuma gelin" dedi. İkisi de: "İsteyerek geldik" dediler. Allah bunun üzerine, iki gün içinde yedi gök varettiler ve her göğün işini kendisine bildirdi..." (27).

b) Canlılardan bal arısına gelen vahiy: "Rabbin bal arısına: "Dağlarda, ağaçlarda ve hazırlanmış kovanlarda yuva edin; sonra herçeşit üründen ye, sonra da Rabbi'nin işlemen için gösterdiği yollardan yürü" diye vahyetti... (28).

26 Zilzâl sûresi, 4—5.

27 Fussilet sûresi, 11—12.

28 Nahl, sûresi, 68—69.

c) Meleklerle hitaben gelen vahiy: "Rabbin meleklere, Ben sizinleyim, inananları destekleyin" diye vahyetti..." (29).

d) İnsanlardan Hz. İsa'nın havârilere hitabeden vahiyi: "Havârilere, "Bana ve peygamberime inanın" diye vahyetmişim...." (30). Nitekim Hz. Mûsâ'nın anasına hitaben de vahiy gelmiştir.

e) Hz. Muhammed (sas)'e ve öteki peygamberlere hitaben gelen vahiy: ilâhî vahye mazhar olan peygamberlerin isimleri Kur'ân'da zikredilmiştir. Meselâ Nisâ sûresinin 163. âyetinde şöyle buyrulur: "Nuh'a ve ondan sonraki peygamberlere vahyettiğimiz gibi, (Ey Muhammed) sana da vahyettik. İbrahim'e, İsmail'e, İshak'a, Ya'kub'a, torunlarına, İsa'ya, Eyyub'a, Yunus'a, Hârûn'a ve Süleyman'a da vahyettik. Dâvud'a da Zebur'u verdik".

Aslında Yüce Allah, kullarıyla vahiy yoluyla veya bir elçi aracılığı ile konuşmuştur. Şurâ sûresi 51. âyetinde şöyle buyrulur: "Allah bir insanla ancak vahiy suretiyle veya perde arkasından konuşur, yahut bir elçi gönderir; izniyle, dilediğini vahyeder. Doğrusu O Yücedir, Hakimdir".

Vahyin en büyük ve en açık muhatabı son peygamber Hz. Muhammed (sas) olmuştur. Kur'ân-ı Kerim'de, Fâtur, 31, Zümer, 65, Şuara, 13. âyetlerinde olduğu gibi, birçok sûrede bu durum açıkça görülmektedir.

Vahyin geliş şekillerine gelince; ilâhî vahiy Hz. Muhammed (sas)'e değişik şekillerde gelmiştir; bunları şöyle sıralayabiliriz:

a) Sahihrüyalar; vahyin ilk şekli Hz. Muhammed'in uykudayken gördüğü sâdık rüyalarlardır. Peygamberliğinin ilk altı aylık dönemi bu şekilde geçti. Onun sâdık rüya yoluyla vahiy aldığına dair Buhârî ve Müslim'in sahihlerinde birçok hadis vardır (31). Bu rüyalar sabah aydınlığı kadar açıktı ve Resulullah (sas) rüyasında ne görse aynen çıkardı. Bununla birlikte o, kendisine vahiy Meleği gelip görününceye ve risâletini bildirinceye kadar nübüvvetine şüphe ile bakmıştır.

b) Cebrâil (as) görünmediği halde Hz. Peygamber'e açık bir ses şeklinde gelen vahiy; Hz. Peygamber'e gelen vahyin en ağır şekli bu idi. Allah Resûlü, ses bittiği zaman, kendisine Cibril yoluyla gelen ve bu şekilde vahyolunan "ilâhî kelâm"ı aklında tutardı. Kütüb-i Sitte'de vahyin bu türünü anlatan birçok hadis mevcuttur.

c) Cebrâil tarafından Hz. Peygamber'in kalbine nefes etme şeklinde gelen vahiy;

d) Cebrâil'in bir insan suretinde görünerek getirdiği vahiy; bu tür vahiylerde Cebrâil Hz. Peygamber'e genellikle "Dihye" adındaki sahâbî suretinde görünürdü.

e) Hz. Peygamber uykudayken gelen vahiy; Bazı müfessirler Kevser sûresinin bu tür vahiyyle nâzil olduğunu söylerler.

f) Hz. Peygamber'in doğrudan Yüce Allah ile konuşması şeklinde vuku bulan vahiy; İsrâ'da nâzil olan ilâhî sözler bu tür vahye örnek teşkil eder.

29 Enfal sûresi, 12.

30 Maide sûresi, 111.

31 Bkz.: Buhârî ve Müslim Sahih, Babu'l-Vahy.

Hız. Peygamber, hangi türden olursa olsun, vahyi alışında çok sıkıntılı ve korkulu durumlar yaşardı. Yüce Allah'ın kelamını Cebrail yoluyla alsa bile, vahyi alması, dinlemesi ve bellemesi onda büyük bir mânevî tesir, heyecan ve korkuya sebep olurdu. Vahiy alış sırasında, en soğuk zamanlarda bile, yüzünden terler akar, nefes alış veriş değişirdi, hatta horultuya benzer bir ses çıkarırdı. Eğer ayakta ise otururdu ve belli bir süre sessizce olduğu durumda kalırdı. Şayet deve üzerinden vahiy gelmişse, o zaman mübarek vücudu ilâhî vahyin tesiriyle o kadar ağır-laşırdı ki, deve onu taşıyamayacak duruma gelir ve çökerdi, o da deveden inmek durumunda kalırdı. Mâide sûresinin ona bu şekilde gelmiş olduğu bildirilir.

Hız. Peygamber, etkisi altında bulunduğ bu mânevî durumdan kurtulup yavaş yavaş kendine geldiğinde, yanında bulunan sahâbiler gelen vahyi okur, vahiy katiplerine de yazdırırdı. Ayrıca sahâbiler (ra) ona gelen ilâhî vahyi derhal ezberlerdi.

Burada bir hususa temas etmenin yararlı olacağına inanıyoruz. İlâhî vahyin geliş tarzı ve şekli hakkında Kur'ân'da fazla bir bilgi yoktur. Bu durumu daha çok Hız. Peygamber'in hadislerinden, vahiy ile ilgili sözlerinden öğreniyoruz. Ancak belirtmek gerekir ki, insan aklı vahiy keyfiyetini tam olarak anlamak durumunda değildir. Dolayısıyla vahiy keyfiyeti ve geliş tarzları Allah ile Peygamberi arasında kalan bir sırdır ve insanın onun hakikatını gerçek anlamda anlaması mümkün görünmemektedir.

Vahiy ile ilgili Kur'ân âyetleri gözden geçirildiğinde genelde şu sonuçlara ulaşılır:

- a) Vahiy kaynağı bizzat Allah (C.C)'dir. Öyleyse vahiy Allah'ın ezeli kelamıdır ve mahlukâtı ile konuşma, onlara buyruklarını bildirme ve öğretme şeklidir.
- b) İlâhî vahiy evrenseldir; Hız. Peygamber'in getirdiği Çağrı'nın özünü oluşturan Vahiy, bütün insanlığa hitab etmektedir, bütün yaratılmışları kapsamaktadır.
- c) Vahiy, geliş ve görünüşü itibarıyla Kur'ân-ı Kerim tarafından inme (tenzil) olarak tavsif edilmiştir. Onun, beşer aklı ve bilgisi ile tarif edilemeyen ve yarattığı varlıklarıyla Kendine has Kelamı ile konuşan Allah katından geldiği ifade edilmiştir. Yüce Allah buyurur: "Ey Muhammed, Kur'ân-ı Hakîm'e and olsun ki sen doğru yol üzere gönderilmiş peygamberlerdensin. Bu babaları uyarılmadığından gâfil kalmış bir milleti uyarmak için güçlü ve merhametli olan Allah'ın indirdiği Kur'ân'dır" (32). "Göklerin ve yerin hükümlanlığı kendisinin olan, çocuk edinmeyen hükümlanlıkta ortağı bulunmayan, herşeyi yaratıp bir ölçüye göre düzenleyen ve dünyaları uyarmak üzere kulu Muhammed'e hakkı bâtıldan ayırdeden Kur'ân'ı indiren Allah yücelerin yücesidir. Kâfirler, O'nu bırakıp, birşey yaratamayan, bilakis kendileri yaratılmış olan, kendilerine ne zarar ne de fayda verebilen; öldürmeye, diriltmeye ve ölümden sonra tekrar canlandırmaya güçleri yet-

meyen tanrılar edindiler. İnkâr edenler: "Bu Kur'ân Muhammed'in uydurmasıdır, ona başka bir topluluk yardım etmiştir" diyerek haksız ve asılsız bir söz uydurdular." Kur'ân öncekilerin masallarındır; başkalarına yazdırıp sabah akşam kendisine okunmaktadır" dediler. Ey Muhammed! de ki: "Onu göklerin ve yerin sırrını bilen indirmiştir. Şüphesiz O, bağışlayandır, merhamet edendir" (33).

d) Vahiy, Kur'ân'da, sonsuz kurtuluş ve nihâî durum telakkisi içerisinde Allah'tan kaynaklanan bir "ilâhî ruh" olarak takdim edilir; işte bu ruh Allah'ın huzurunda bulunduğumuz her andaki yaşayışımızın temelidir. Gönlümüzde, ruhumuzda ve kalbimizde gerçek imanın yerleşmesinde en çok etkili olan da bu ilâhî ruhtur. Cenab-ı Allah bu durumu şöyle açıklar: "Ey Muhammed, işte sana da buyruğumuzla Cebrâîl'i gönderdik, sen Kitâb nedir, İman nedir önceleri bilmezdin, fakat Biz onu, kullarımızdan dilediğimizi onunla doğru yola erıştirdiğimiz bir nur kıldık. Şüphesiz sen de insanlara göklerde olanlar, yerde olanlar kendisinin olan Allah'ın yolunu, doğru yolu göstermektesin. İyi bilin ki işler sonunda Allah'a döner" (34).

e) Vahiy, önceki peygamberlerde olduğu gibi, Hz. Muhammed'e Yüce Allah tarafından vasıtalı veya vasıtasız olarak bildirilen ilâhî emirler, müslümanların dünya ve âhiret hayatına taalluk eden hükümler, insanlığın her yönden yaratılış kanununa uygun olarak yaşamasını sağlayan esasları ihtiva eder ki, bunlar Allah'ın son ve en olgun ilâhî Kelâmı olan Kur'ân'ın muhtevasını teşkil ederler.

"Oku" ilâhî buyruğu ile Hira mağarasında M.S. 610 yılının Ramazan ayının 27. gecesinde gelmeye başlayan Vahyin bir araya gelmesiyle Kur'ân meydana gelmiştir. Vahiy geldikçe hem Hz. Peygamber hem de sahâbiler tarafından ezberlenmiş, seçilenvahiy kâtiplerince de yazıyla kaydedilmiştir. Böylece Hz. Muhammed'den işitildiği gibi ve, onun aldığı anda tesbit edilmiş ve, aynen korunarak bugüne kadar hiçbir kelimesi bile bozulmadan gelmiştir. Kur'ân'ın aslî haliyle günümüze kadar geldiği herkesin bildiği ve kabul ettiği bir gerçektir. O halde Kur'ân Hz. Muhammed'e vahyedilen Allah Kelâmıdır.

Kur'ân, Hz. Muhammed'in 23 yıllık Peygamberliği süresince Cenab-ı Allah'tan aldığı vahy'in hem yazılı olarak hem de ezberlenmek suretiyle muhafaza edilip, vahiy kâtiplerince toplanmasından meydana gelen İlâhî Kelâm'dır. Nitekim onun meşhur tarifi de bu gerçeği teyid eder: Kur'ân, Hz. Muhammed (sas)'e nazil olan, mushaflarda yazılı bulunan, tevâtür yoluyla naklolunan, okunmasıyla ibâdet edilen ve kendisiyle amel olunan bir Kitâb'dır.

Kur'ân, Hz. Peygamber'in peygamberliğinin en açık delili, insanları doğru yola götüren en mükemmel ilâhî düsturudur. O, İslâm dininin temel kaynağı, müslümanların her konuda sığınağı ve kurtuluş rehberidir.

33 Furkân, 1—8.

34 Şura, 52—53.

Lafızları ve manaları Allah katından olan ve apaçık bir Arabça ile Hz. Peygamber'in kalbine yerleştirilen Kur'ân, lafızlarının ve manalarının açıklanması yönünden müfessirler, gerektiği şekilde okunması bakımından da kıraat bilginlerince incelenmiştir. Bu konularla alakalı olarak pek çok kitap yazılmıştır.

Kur'ân-ı Kerim'in birçok ismi vardır. Kur'ân, Mushaf, Furkân, Mesâni, Beyân, Ruh ve Ümmü'l-Kitâb bunların başlıcalarıdır.

Kur'ân Hz. Peygamber'in en büyük mucizesidir. Kur'ân insanların bir benzerini meydana getirmekten âciz kılmıştır. İcâz, yani aczi bir başkasına yüklemek için şu üç şartın bulunması gerekir:

- a) Meydan okuma, karşı gelmeye, çekişmeye ve yarışmaya dâvet olunması,
- b) Kendisine meydan okuyan kimseyi çekişmeye ve yarışmaya sürükleyecek âmilin bulunması,
- c) Bu yarışmaya mâni olacak bir engelin bulunmaması.

Meselâ, herhangi bir spor dalıyla meşgul olan bir sporcu, üstün olduğunu ileri sürerse, bir başka sporcu da bunu reddederse, üstünlük iddia eden onu reddedene meydan okur. Ya karşısına çıkmaya çağırır, ya da yerine bir başkasını göndermesini ister. Böyle bir iddiayı reddeden bunu çürütmeye pek hırslı olduğu halde onunla çekişmekten ve onunla yarışmaktan ya da herhangi bir özürlü olmadığı halde iddiasına karşı çıkmaktan vazgeçerse, aczini idrâk rakibinin üstünlüğünü de kabul etmiş olur.

Kendisine çeşitli suçlamalarda bulunulan Kur'ân'ın meydan okumasında bu üç şartın tamamıyla toplanmış olduğu görülür. Çünkü, karşı çıkanların karşı çıkabilmek için gerekli olan âmilleri mevcuttu ve kendilerini bundan alıkoyacak bir engelleri de yoktu. Ayrıca Kur'ân onlara, atalarının dinlerine ve inançlarına karşı olduğunu ve üstün bulunduğunu söyleyerek meydan okuyor, onlar ise bir çok Kur'ân âyetlerini inkâr ediyorlardı.

Hız. Peygamber (sas), insanlara, "Ben Allah'ın elçisiyim. Allah elçisi olduğumun en açık delili ise bu Kur'ân'dır. O, Allah tarafından bana vahyolundu." buyurmuştur. Onun bu davasını inkar edenler ortaya çıktığında ise, "eğer onun Allah katından olduğunda bir şüpheniz varsa veya beşer sözü olduğu aklınıza geliyorsa, onun bir benzerini veya on süresinin benzerini yahut bir suresinin benzerini getirin" demiş ve inkârcılara meydan okumuştur. Böylece onları, tahrîk edici ve iğneleyici sözlerle çekişmeye ve yarışmaya dâvet etmiştir. Fakat onlar ne ona karşı çıkabildiler ne de onun bir benzerini meydana getirebildiler. Kur'ân-ı Kerim bu meydan okumayı şöyle açıklar: "Eğer kulumuz (Muhammed'e indirdiğimizden şüphe içindeyseniz, haydi onun gibi bir sûre getirin. Allah'tan başka bütün şâhitlerinizi (yardımcılarınızı) da çağırın, eğer doğru iseniz (bunu yapın).

Yok eğer yapamadınızsa, ki asla yapamayacaksınız, o halde yakıtı insanlar ve taşlar olan, imkârcılar için hazırlanmış bulunan ateşten sakının" (35). İsrâ sûresi 88, Hûd sûresi 13, Kasas sûresi 49—50, Tûr sûresi 33—34. âyetleri de Kur'ân'ın inkârcılara meydan okumasıyla ilgilidir.

Meydan okunan kimselerin karşı çıkmak ve yarışmak için gerekli sebebe sahip oldukları açıktır. Çünkü Allah elçisi Hz. Muhammed, Tevhid dini İslâmın Peygamberi olduğunu söyledi; onların ve atalarının dinlerine karşı çıktı ve inançlarını kötiledi, zihniyetlerine karşı da savaş açtı. Peygamberliğine en büyük delil olarak Kur'ân'ı gösterdi. Kur'ân yoluyla onlara meydan okudu.

Karşı çıkmalarına ve Kur'ân'la yarışmalarına mâni olacak bir durum da yoktu. Kur'ân apaçık bir Arapça ile nâzil olmuştu, harfleri ve sözleri Arap alfabesi üzereydi. Ayrıca bu dönemde Arablar arasında şâirler ve edibler çok yaygın olup Arab dil ve edebiyatına altın çağını yaşıyorlardı. Nitekim zaman yönünden de bir engelleri yoktu. Kur'ân bir günde veya bir ayda yahut bir yılda nazil olmamıştır ki, yarışmaya ve meydan okumaya vakitleri olmasın. Kur'ân 23 yılda nâzil olmuştur. Şayet güçleri yetmiş olsaydı, karşı gelmeğe ve bir benzerini yapmağa yetecek zaman, ayrı ayrı nâzil olan âyetler ve sureler arasında mevcuttu. Yüce Allah, elçisinin dilinden, yukarıdaki âyetlerde Kur'ân'ın bir benzerini meydana getirmeleri konusunda inkârcılara meydan okumuştur. İnkârcılar onun bir benzerini getirmek için çok istekli oldukları ve bu konuda geçerli gerekçeleri bulunduğu halde ve önlerinde herhangi bir engel olmamasına rağmen, Kur'ân'ın bir benzerini getirememişlerdir.

İslâm bilginleri, Kur'ân'ın şu yönlerden muhaliflerini ve muarızlarını âciz bıraktığını söylerler:

a) Kur'ân'ın ibâreleri, hükümleri, ve nazariyeleri tam bir düzen ve âhenk içindedir. Altıbin kûsûr âyetten meydana gelen Kur'ân'ın her âyeti çeşitli mânâları ihtiva ettiği gibi kullanılan ibâreler ve takibedilen uslûb da yüzeysel farklılıklar taşımaktadır. Kur'ân genellikle inanç, ibadet, ahlâk kanunları üzerinde durmuş, insanlara sosyal, ekonomik ve hukuki sorunlarını çözümleyici birçok ilke getirmiştir. Bazı âyetleri çok kısa ve kapalı, bazıları da çok uzun ve açık olan Kur'ân'ın ihtiva ettiği hükümler arasında kesinlikle bir çelişki yoktur. Bütün bunlar, Kur'ân'ın Allah kelâmı olduğunu ve insanlığın kesinlikle onun bir benzerini getiremeyeceğini gösterir.

b) Kur'ân âyetlerinin çeşitli konularda sunduğu bilgiler ve getirdiği nazariyeler sahih ilmin ve selim aklın verilerine uygundur. İnsana seslenir, ondan olayları düşünmesini, incelemesini ve anlamasını ister. İnsana sağlam bir inanç güzel bir ahlâk ve dürüst bir kişilik kazandırmayı amaçlar.

c) Kur'ân, bazı şeylerin bilgisini Allah'a bırakır. Gâibi, kıyâmet gününün vaktini, ecel konusunu, ruhun durumunu yalnızca Allah'ın bildiğini öğretir. Ancak Kur'ân, birisi insan soyunun geçmişi öbürü de geleceğiyle ilgili olmak üzere gaybla alakalı haberler verir. Rûm sûresi 1—3, Hûd sûresi 49. âyetleri buna örnek gösterilebilir.

d) Kur'ân, bütün âyet ve sûreleriyle eşsiz bir fesâhat ve belâğatı ihtiva eder. Onda kulağa hoş gelmeyen, birbiriyle uyuşmayan, lafız ve mânâ yönünden birbirinden kopuk olan âyetler bulunmadığı gibi, fesâhat ve belâgat bakımından da eşsiz bir âhenk ve düzen mevcuttur.

e) Kur'ân, ilâhî kitapların son halkasıdır ve en mükemmelidir. İnsanların Kıyâmete kadar bütün ihtiyaçlarına cevap verebilecek güçtedir. Belli bir milletin ve belli bir zaman diliminin kitabı olmayıp cihanşümûllük vasfını hâiz ezeli ve ebedî ilâhî Kelâm'dır. Bize kadar tevâtür yoluyla gelen Kur'ân'da hiçbir zaman ve hiçbir toplum arasında bir tebdil, tahrif ve tağyir olmamıştır.

f) Kur'ân, Hz. Peygamber'in sağlığında çoğu kimse tarafından bütünüyle ezberlenmiş ve namazlarda okunmuştur. Ayrıca yapraklara, kemiklere, parşömenlere ve elde bulunan başka malzeme üzerine de yazılmıştır. Kur'ân'ın tamamı, Hz. Ömer'in isteği üzerine, ilk halife Hz. Ebu Bekir tarafından biraraya toplanmıştır. Hz. Ebû Bekir zamanında Zeyd b. Sâbit başkanlığındaki heyet tarafından biraraya getirilen Kur'ân metinleri, Hz. Osman devrinde, yine aynı heyetin idaresinde, bugünkü tertibini almış ve çoğaltılmıştır. Kur'ân'ın tertibi kronolojik düzen üzerine değil, bir ölçüde sûrelerin uzunluğuna dayanmaktadır ve Hz. Peygamber'in yaptığı düzenlemeye göredir (36).

5- İslâm'ın Yayılışı ve İlk Müslümanlar

İnsan soyunu yaratanın ve ona bilmediklerini öğretenin, O'nun adıyla Hz. Muhammed (sas)'i "oku"maya çağıran Alak sûresinin ilk âyetlerinin, M.S. 610 yılında, Ramazan ayının 27. gecesinde Hira'da nâzil olmaya başlamasıyla birlikte İSLÂM ÇAĞRISI başladı. Ancak ilâhî vahyin gelişinde, bu ilk gelişten sonra, üç yıla yakın bir süre dondurma oldu, Hz. Muhammed bu süre içinde Allah'tan vahiy alamadı. Hz. Peygamber (sas)'den "insanları dine çağır"masını isteyen Müddesir sûresinin M.S. 613 yılına doğru nâzil olması, ilâhî vahyin gelişinde ikinci aşamayı oluşturdu; Hz. Muhammed (sas) risâletle görevlendiriliyor, insanları

36 Vahiy ve Kur'ân hakkında açıklamalar için bakınız: Sahihu'l-Buhârî, Mısır 1345; İbn Hişâm, es-Siretu'n-Nebeviyye, 1375/1955; el-Kurtubî, el-Câmi li-ahkâmi'l-Kur'ân, Mısır 1369/1950; Mustafa Sadık er-Rai, İcâzu'l-Kur'ân, 1375/1956; Regis Blachere, Introduction au Coran, Paris 1959; Prof. İsmail Cerrahoğlu, Tefsir Tarihi, Ankara 1988; C. 1; W. Watt, Modern Dünyada İslâm Vahyi, Doç. Dr. Mehmet Aydın, Ankara 1982; Muhammed Abduh, Tevhid Risalesi, çev. Doç. Dr. Sabri Hizmetli Ankara 1986; M. Bucaille, Kitab-ı Mukaddes, Kur'ân ve Bilim, çev. Doç. Dr. Suat Yıldırım, İzmir 1981, ve benzeri eserler.

dine dâvet etmekle vazifelendiriliyordu. Böylece, o, insanları inançsızlıktan, çok tanrıcılıktan, putperesetlikten ve materyalistlikten uzaklaşmaya, birtek olan Allah'a ve kendisinin de O'nun elçisi olduğuna inanmaya dâvet etti. Hıra mağrasında ve başka yerlerde uzun süreden beri bir bekleyiş içinde bulunan Hz. Muhammed (sas), elçilik döneminin başlamasıyla birlikte, beklediğine kavuştu.

Bir defasında, inzivasından çıkıp evinin yolunu tuttuğu bir sırada, gâibten bir ses işitti, birisi kendisini çağırıyordu. Sağına-soluna, önüne-arkasına bakındı birşey göremedi, başını yukarıya çevirdiğinde Hıra mağrasında gördüğü Melek'le karşılaştı. Cebrâil'i gördü. Bu anı görüş, tıpkı Hıra mağrasında olduğu gibi, onu korkuttu ve heyecanlandırdı. Bu durumda, hızla evine döndü, doğruca yatağına girdi ve eşi Hatice'ye üstünü örtmesini söyledi. Ancak, o azametli misafir Hz. Muhammed (sas)'in evine kadar geldi, ondan yatağından kalkmasını ve artık Rabbi adına dâvette bulunmasını istedi. Ona Allah'ın şu buyruğunu duyurdu: "Ey örtüye bürünen adam! kalk da uyar. Rabbini yücelt. Giydiklerini temiz tut. Azaba götürecek şeylerden sakın. Yaptığın iyiliği çok görerek başa kalkma, Rabbının rızası için sabret" (37).

İşte bu âyetler, Hz. Muhammed (sas)'i İslâm çağrısıyla görevli kılan ilk âyetlerdir. Artık, bu âyetlerle, kapalı olan şey açıklığa kavuşmuş, Hz. Muhammed (sas)'de büyük yükü taşımak için ayağa kalkmıştır.

Bu şekilde başlayan peygamberlik ve resüllük devri insanlık için yepyeni bir çağ açtı, önceki karanlık çağları da tarihin derinliklerine gömdü. Bu yeni çağ, "İslâm Çağı"dır. İnsana insanlığını, insan olarak yapması gereken işleri öğretiyor, onu yeniden öz benliğine kavuşturuyordu; insanın, kendi varlığı, Allah önünde ve insanlar yayındaki yerini belirliyordu.

İslâm Çağrısı üç merhalede gerçekleşmiştir: ferdî çağrı, yakınları çağrı, bütün insanları çağrı.

Bunlardan ferdî çağrı ilk merhaleidir; Hz. Muhammed (sas), aile fertlerinden başlayarak, yakınlarını gizlice İslâm'a çağırmıştır. Onun çağrısının ilkeleri, Müddessir sûresinin 1—7. âyetlerinde yer alan hususlardı; yani Allah'a inanmak ve putlara tapmamaktı. Ancak o, bu kadar önemli ve bir o kadar da gizli olan çağrısını ilk kez kime açabilirdi? Her zaman yanında bulunan, kendisine hiçbir yardımını esirgemeyen sevgili hanımı Hatice'ye açmayı uygun buldu. Hatice, Allah resûlünün çağrısını kabul etti ve ilk Müslüman olma şerefine erişti. Daha sonra onun terbiyesinde yetişen yeğeni Ali, mânevî çocuğu ve yakın dostu Zeyd b. Hârise ve yakın arkadaşı Ebû Bekr İslâm'ı kabul ettiler. Hz. Ebû Bekr'in Müslüman olmasıyla birlikte İslâm çağrısı canlılık kazandı; Mekke aristokratlarından Osman b. Affan,

37 Müddessir suresi, 1—7.

Zübeyr b. el-Avvam, Sa'd b. Ebû Vakkas, Abdurrahman b. Avf, Talha b. Übeydullah ve Ebû Ubeyde b. el-Cerrah gibi kişiler İslâm'ı din olarak seçtiler, ilk müslümanlar topluluğuna katıldılar. Ayrıca, fakirlerden ve kölelerden oluşan bir grup insan da yeni Din'i kabul ettiler.

İlk Müslümanların sayıları, sosyal ve ekonomik durumları ve müslüman oluşlarındaki öncelik konularında farklı görüşler mevcuttur. Mesela, Hz. Hatice, Hz. Ebû Bekr, Hz. Ali ve Zeyd'in müslüman oluşlarından sonra Hz. Ebû Bekr'in aracılığı ile İslâm'ı kabul eden önemli bir aristokrat grubunun varlığından şüphe eden Watt, tamamına yakını sağlığında cennetle müjdelenmiş (aşare-i mübeşşere) olan ve Hz. Ömer tarafından, kendi yerine geçecek halifenin seçimini gerçekleştirmek için teşkil edilen "Şûrâ"da yer alan bu beş kişinin siyâsî sebeplerle böyle gösterildiğini ve küçük bir topluluk halinde Hz. Muhammed (sas)'e gelmelerinin inanılır birşey olmadığını söyler. Watt'ın bu değerlendirmesini-şimdilik-kaydıyla ihtiyatla karşılıyoruz.

Ancak, ne gariptir ki, bir kısım yazarlar ilk müslümanların önemli bir bölümünün zayıf ve fakirlerden oluşduğunu söylerlerken, M. Rodinson gibi bir kısım müsteşrikler de ilk müslümanlar arasında, Osman b. Maz'un gibi, Hz. Muhammed (sas)'e muhalif bir topluluk vardı ve Habeşistan'a hicret edenler işte bu karşı görüşlü kişilerdi, derler (38).

İmdi, burada, bu ilk Müslümanlar hakkında-birkaç kelime ile-öz bilgi vermeyi uygun buluyoruz:

Ebû Bekr; Teymoğullarından Ebû Kuhâfe (Osman)'nin oğludur. Müslüman olmadan önceki adı "Abdülka'be" idi, İslâm'a girdikten sonra "Abdullah" adını almıştır. Annesinin adı "Ümmu'l-Hayr"dır. Hem anası hem de babası tarafından soyu Hz. Muhammed (sas)'in soyu ile "Mürre"de birleşir.

Hız. Peygamber'in çocukluk arkadaşlarından olan Hız. Ebû Bekr, zengin bir tâcir olup Kureyş içiresinde nüfuz sahibi birisiydi. Hız. Peygamber'den iki yaş küçük olup, Milâdî 573 yılında Mekke'de doğdu ve Milâdî 634'de 63 yaşındayken öldü.

Ticaret gayesiyle Suriye, Filistin, Yemen ve benzeri komşu ülkelere yolculuk yapan Hız. Ebû Bekr, Mekke'li olgun erkeklerden İslâmı kabul eden ilk hür kişidir. Hız. Peygamber'in tebliğ ettiği dini, onun nübevetini ve mî'rac haberini hiçbir tereddüt göstermeden kabul etmesinden dolayı "sıddîk" lakabını aldı;

38 İlk müslümanların kimlikleri ve müslüman oluşlarındaki sıra konularında bkz: İbn Hişâm, Sîre, 1/1, s. 133; Watt, Hız. Muhammed Mekke'de, s. 94-106 ve Ek-E; M. Rodinson, Mahomet, s. 128 vd; Sabri Hizmetli, Kitabü'l-Osmaniyeye göre Câhız'ın İmamet Anlayışı, AÜİFD, XXIV, s. 693 vd.

nitekim inancı sayesinde cehennem azabından azad olduğuna işaret etmek üzere kendisine ayrıca "el-atîk" lakabı verildi.

Ölünceye kadar malı ve canı ile İslâm uğrunda cihad eden Hz. Ebû Bekr, İslâm'ın Mekkelilere öğretilmesinde önemli hizmette bulunduğu gibi, birçok Mekke'li aristokrat da onun telkinleriyle müslüman olmuşlardır. Ayrıca Hz. Ebû Bekr, ücretini ödeyip satın alıp sonra da özgürlüğüne kavuşturmakla birçok köleyi, müslüman oldukları için, kölelikten kurtarıp hürriyetine kavuşturmuştur. Hz. Muhammed'in kayınpederi ve başdanışmanı olan Hz. Ebû Bekr, İslâm Peygamberini kesinlikle yalnız bırakmadı; Hicret esnasında onun "yolculuk arkadaşı" oldu. İslâm'a olan bağlılığını Hz. Peygamberin vefatından sonra da sürdüren Hz. Ebû Bekr, ilk râşid halife olarak, Müslüman Toplumun birlik ve bütünlüğünü korudu, irtidat hareketleriyle parçalanıp bölünmesine mücadele etmedi. İslâm Peygamberinin başlattığı fetih hareketlerini daha güçlü bir şekilde devam ettirdi. Aşere-i mübeşşere'den olan Hz. Ebû Bekr, hilafeti döneminde, Hz. Peygamber zamanında çeşitli malzemelerde yazılı olan ve hıfzedilip gönüllerde yerleşmiş bulunan Kur'ân sayfalarını bir "Kitap"ta topladı (39).

Ali b. Ebû Tâlib; Abdulmuttalib'in oğlu Abdumenaş (Ebû Tâlib)'in oğlu, Hz. Muhammed (sas)'in yeğeni ve damadı, Hz. Ömer 'in de kayınpederidir. Annesi Fatma da Hâşimoğullarındandır. Vahiy kâtiplerinden olan Ali b. Ebû Tâlib, 598 yılında Mekke'de doğdu. Annesi onu "Esed" veya "Haydar" diye adlandırdı. Henüz beş yaşlarındayken Hz. Muhammed (sas)'in terbiyesine girdi. Müslüman oluncaya kadar "Abdu menaf", müslüman olduktan sonra ise "Ali b. Ebû Tâlib" diye çağrıldı. el-Murtaza, Ebû Tûrâb, Esedullahîl-gâlib, Haydar u kerrer, Şir-i Yezdân, Şah-ı Merdân ve Ebû'l-Hasan onun başlıca lakablarıdır.

Hz. Ali'nin, Tâlib, Akîl ve Ca'fer adlarında üç erkek kardeşi ve Ümmühânî adında bir kız kardeşi vardı. Milâdî 620 yılında ölen babası Ebû Tâlib, Hz. Peygamberi çocukluğundan itibaren alıp büyüttüğü gibi, Peygamber seçildikten sonra da ona en büyük himayeyi yine o verdi..

Ali b. Ebû Tâlib'in 9—12 yaşları arasında müslüman olduğu söylenir; Hz. Hatice'den sonra İslâm'ı kabul eden ikinci kişi veya Hz. Ebû Bekr'den sonra müslüman olan 3. şahıs olduğu haber verilir (40). Hz. Ali, Milâdî 622 yılında, annesi Fatma ile birlikte Medine'ye göç ettikten sonra, Hicretin 2. yılının Safer ayında (Ağustos 623) Hz. Peygamberin kızı Fatma ile evlendi. Bu evlilikten Ümmü Kulsum ve Zeyneb adlarında iki kızı, Hasan ve Hüseyin adlarında iki oğlu oldu. Hz. Peygamberin hayatında yapılan bütün gazvelere-Tebük gazevesi dışında-

39 İbn İshâk, 120—121; İbn Hişâm, 124—150; Câhız, Kitâbu'l-Osmaniye, s. 18 vd:

40 Krş. Câhız, Kitâbu'l-Osmaniye; İbn Ebi'l-Hadid, Şerhu Nehci'l-Belağa,

katıldı. Bedr, Uhud, Hendek ve Hayber savaşlarında gösterdiği kahramanlıkları ve İslâm ilimlerindeki derin bilgisi, takvası ve üstün ahlâkı ile ün saldı. Zülfikar adlı kılıcı ile Duldül adındaki atı onun menkabelerinin temel motiflerini oluşturur. Hz. Ali, Milâdî 661'de, Abdurrahman bin Mülcem adındaki bir hâricî tarafından Kûfe mescidinde yaralandıktan 2 gün sonra öldü (41).

Abdullah b. Mes'ud; Aşere-i mübeşşereden olan öteki ilk müslümanlar gibi, malı ve canı ile İslâm'a büyük hizmetlerde bulundu. İslâm öncesi hayatı hakkında fazla bilgimiz yoktur. Çocukluğunda Ukbe b. Ebû Mu'ayt'ın sürülerine çobanlık etti. İlk altı müslümandan biridir. Annesi Ümmu Abd binti Abdumed, ailesi ve kardeşi Ukbe de ilk müslümanlar arasında yer aldılar. İbn Mes'ud, müslüman olduktan sonra Hz. Peygamberin yanından ayrılmadı, kendini onun hizmetinde bulmaya verdi. Küçük boylu ve zayıf bünyeli olmasına rağmen, Hz. Peygamberden sonra Kurân'ı Ka'be'de açıkca okuyan ikinci kişidir. O, bu yüzden müşriklerden dayak yedi. Habeşistan'a hicret eden Müslümanlar arasında da yer alan İbn Mes'ud, ilk olarak Medine'ye Hicret edenlerden biri oldu. İslâm'ın en büyük düşmanlarından Ebû Cehl'i Bedr'de öldüren Abdullah bin Mes'ud bilgin sahâbilerdendir. Tefsir, kıraat, fıkıh, hadis ilimlerinin Irak'ta kurucularından biri olan İbn Mes'ud, en çok fetva veren ve rivayette bulunan "Abâdile"dendir. Vahiy katiplerinden biri olan İbn Mes'ud'un bizzat yazdığı bir Nushası vardı. 850'den fazla rivâyette bulunduğu bildirilen Abdullah bin Mes'ud, 652 (Hicri 32)'de öldü. Irak fıkıh ve kelim mekteplerinin kurucusu sayılan İbn Mes'ud, ilk üç halife zamanında önemli idâri ve kazâî görevlerde bulundu.

Osman b. Affan; Hz. Ebû Bekr'in telkinleriyle İslâm'a girdiği bildirilir, fakat müslüman olmasıyla birlikte yakınlarının ve Kureyş'in eza ve cefalarına hedef oldu. Ümeyye oğullarından Affan b. Ebi'l-As'ın oğludur. Annesi Erva bint Kureyz b. Rebia'dır. Milâdî 577 senesinde Tâif'te doğdu. Gençliğini Mekke'de geçiren Osman b. Affan'ın babası Mekke'nin zenginlerindendi. Hz. Osman'ın Mekkeliler yanında büyük saygınlığı vardı, Hz. Ebû Bekr'le de iyi arkadaşlıklar. Ticaret amacıyla Mekke dışına birçok seyahat yaptı.

Müslüman olduktan sonra Hz. Peygamberin kızı Rukiye ile evlenen Hz. Osman, müşriklerin işkencelerini artırmaları üzerine, hanımı ile birlikte Habeşistan'a göçetti. Rukiye'nin Bedr zaferi arafesinde vefat etmesi üzerine Hz. Muhammed (sas)'in öteki kızı Ümmu Kulsum ile evlendi, bundan dolayı kendisine "Zu'n-nureyn" lakabı verildi. Cennetle müjdelenen on kişiden biri olan Hz. Osman, Tebuk seferinde İslâm ordusunun tamamına yakını silah ve teçhizatı ile donattığı için Hz. Peygamberin duasına mazhar oldu.

41 Hz. Ali'nin islamlığı hak. krş: Câhız, K. Osmaniye; İbn Ebi'l-Hadid, Şerhu Nehci'l-Belâğa; İbn İshâk, Stre, 118—119; İbn Hişâm, Sîre, s. 225—230.

Milâdî 644 yılında, Hz. Ömer'in öldürülmesinden sonra, halife olan Hz. Osman 12 yıl iktidarda kaldı. Devlet idaresinde bazı değişiklikler yapan, Hz. Ebû Bekr zamanında cemedilen Kitab'ı çoğaltıp başlıca islâm yerleşim merkezlerine gönderen Hz. Osman zamanında İslâm fuhâtı doruk noktasına ulaştı. Hz. Osman, 82 yaşındayken, Milâdî 656 yılında öldürüldü (42).

Abdurrahman b. Auf; Asıl adı "Abdu Amr" veya "Abdülka'be" idi. Müslüman olduktan sonra Abdurrahman diye çağırıldı. Hem Habeşistan'a hem de Medine'ye hicret etti. Çok zengin bir tâcir olan Abdurrahman, Uhud savaşında birçok yerinden yaralandı ve topal kaldı. Hz. Ömer'in hilafet meselesi için seçtiği "şûrâ"ya seçildi ve başkan'olarak toplantıyı yürüttü. Aşere-i mübeşşereden olan Hz. Abdurrahman, 651 (Hicrî 31)'de 75 yaşındayken vefat etti (43).

Sa'd b. Ebû Vakkas; 17 yaşındayken müslüman olduğu bildirilir. Çok iyi ok atan ve ata binen Sa'd hazretleri Irak ve İran'ın fâtihi olarak tanınır. Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın halifelikleri döneminde önemli görevlere getirilen Sa'd, Milâdî 674 (H. 55)'de öldü (44).

Zübeyr b. el-Avvam; Hz. Peygamberin halası Safiyye'nin oğludur ve aşere-i mübeşşeredendir. Hz. Ebû Bekr'in kızı Esmâ ile evlendi ve ondan olan Abdullah adındaki oğlu Emeviler devrinde bir süre Mekke havalisinin müstakil vâlisi oldu. Zengin ve nüfuzlu birisi olan Zübeyr Habeşistan'a ve Medine'ye hicret etti. Hz. Ali'nin halifeliği sırasında baldızı Hz. Aişe ile birlikte, Hz. Osman'ın katillerinin cezalandırılmasını isteyerek halifeye isyan ettiler ve "Cemel Vakası"nı çıkardılar. Hz. Zübeyr, Cemel vakasının akabinde, Milâdî 656 (H. 36)'da İbn Cermüz tarafından kasıtlı olarak katledildi (45).

Talha b. Ubeydullah; Teym kabilesindendir ve aşere-i mübeşşeredendir. Uhud savaşında isabet eden bir kılıç darbesiyle elinin birini kaybederek çolak kaldı. Cemel vakasında Hz. Ali'ye karşı savaşanlardan olan Hz. Talha, Mervan b. Hakem'in attığı bir okla öldürüldü ve cenaze namazını Hz. Ali kıldırdı. Talha b. Ubeydullah milâdî 656 (Hicrî 36) yılında öldürülmüştür (46).

İlk müslümanlar ve aşere-i mübeşşereden bazıları için bu öz bilgileri verdikten sonra yeniden asıl konumuza dönelim. Hz. Muhammed (sas)'in gizlice yaptığı ferdî davet merhalesinde akrabalık bağlarının ve arkadaşlık ilişkilerinin önemli

42 İbn İshâk, Sîre, 140 vd: ayrıca bkz. Hz. Osman'ın hilafeti devri, s.

43 İbn İshâk, Sîre, 135 vd; İbn Hişâm, Sîre, s. 145 vd.

44 İbn İshâk, Sîre, 150 vd; İbn Hişâm, Sîre, s. 150 vd.

45 İbn İshâk, Sîre, s. 160 vd; İbn Hişâm, Sîre, 155 vd.

46 İbn İshâk, Sîre, s. 165 vd; İbn Hişâm, Sîre, 169 vd.

tesiri görüldü. Hz. Ali, Hz. Hamza, Hz. Ca'fer, gibi ilk müslümanların İslâm'ı seçmelerinde Hz. Peygambere yakınlıklarının payı büyük olduğu gibi, müslüman olan her Mekkeli de yakın arkadaşlarını İslâm'a çağırdı. Zeyd'in oğlu Said (aşere-i mübeşşereden), Ömer b. el-Hattab'ın kızkardeşi Fatıma, Abbas'ın eşi Ümmü'l-Fadl, Mahzum kabilesinden Abdullah'ın oğlu Ebû Seleme, Ebu'l-Erkam'ın oğlu Erkam ve benzerleri yakınlarının veya arkadaşlarının dâvetiyle müslüman oldular. Bunlardan Erkam, evini İslâm dâvetinin merkezi yapmakla, daha ilk günden itibaren İslâmın bilinip yayılması için çalışmaya başlamıştır. Hz. Peygamber İslâm'a burada çağırır, eğitim ve öğretim faaliyetini buradan yürütür, namaz ibadeti de gizlice burada kılınırdı.

Başlangıçta, Hz. Muhammed'in insanları yeni bir dini kabule çağırdığını, gizlice Kur'ân okuyup namaz kıldığını, kendisinin de Allah'ın resûlü olduğunu söylediğini bilen Kureyş, bu konulara fazla itibar etmediklerinden veya başkalarının dinine karışmadıklarından, İslâm dâvetine engel olmaya çalışmadı. Ancak, müslümanların sayılarının giderek artması, Tevhid Çağrısının kendi kapılarını da çalması, çoluk-çocuklarının gönüllerine nüfuz etmesi, sapık inançlarını ve ahlâksızlık temeline dayalı yaşayışlarını kötölemesi üzerine İslâm'ın ve müslümanların karşısında güçlü bir düşman cephesi kurdular. Artık bakışlarını İslâm'a ve İslâm peygamberine çevirdiler.

Hz. Muhammed (sas)'in Çağrısının ikinci merhalesini, yakınlarının dine dâvet edilmesi teşkil eder. Hz. Peygamber, "önce yakınlarını uyar..." (47), ilâhî emriyle Abdülmuttalib oğullarını ve Hâşimoğullarını İslâm'a çağırdı. Bu gaye ile onlara bir de ziyafet verdi; ancak onlarla konuşma ve Dava'sını anlatma fırsatı bulamadı. Aynı şekilde bir ziyafet daha tertib etti ve Mekkelileri dâvet etti. Yemekten sonra, diğer kabilelerin gitmesini ve Abdülmuttaliboğullarının kalmasını istedi. Onlara getirdiği ilâhî dini ve bazı ilkelerini tebliğ etti ve öz olarak şunları söyledi: "Kavmine benim size getirdiğimden daha iyisini getiren bir genç bilmiyorum. Ben size dünya ve âhiretin en hayırlı şeyini getirdim..." Daha sonra onları İslâm Dinini kabul etmeye çağırdı. Bir kısmı ona inandı bir kısmı da inanmadı. Ona inanmayan ve şiddetle karşı çıkanların arasında amcası Ebû Leheb ile karısı Ümmü Cemil de vardı. Bu andan itibaren Hz. Muhammed (sas)'in amansız düşmanı kesilen ve ona yapmadık kötülük bırakmayan bu iki kişi hakkında Tebbet sûresi nâzil oldu. Onlar için şiddetli azabın olduğunu bildiren bu sûrede Yüce Allah şöyle buyurur: "Elleri kurusun Ebû Leheb'in. Zaten kurudu da. Ona ne malı ne de kazandığı bir fayda verdi. O, yakında alevli bir ateşe girecektir. Boynunda liften yapılmış bir ip bulunan, odun taşıyan karısı da."

Hz. Muhammed (sas)'in Abdülmuttaliboğullarını İslâm'a dâveti, herşeye rağmen, "Genel ve Açık İslâm Çağrısı"na iyi bir zemin hazırladı. O zamana kadar

yalnızca aile fertleri ve yakınları arasında gizli kalan ilâhî çağrı artık açıkca yapılacaktır ve Mekke'li putperestlerle mücadeleye başlanacaktır.

İslâm'a çağrı hareketinin üçüncü merhalesini genel çağrı teşkil eder. "Ey Muhammed! Artık sana buyurulanı açıkca ortaya koy, puta tapanlara aldırış etme" (48), âyeti, Hz. Peygambere açıktan dâvette bulunmasını bildiriyordu. Bunun üzerine İslâm Peygamberi, zengin-fakir, efendi-köle, uzak-yakın, köylü-kentli, yerli-yabancı herkesi açıktan İslâm'a çağırdı. Artık o, Ka'be'ye, panayırlara, toplantı yerlerine ve alış-veriş merkezlerine gidiyor; Mekkelilere, turistlere, hacılara, tâcirlere, iş adamlarına, şâirlere ve hatiblere yeni dini anlatıyor, onları İslâm'a dâvet ediyordu. Onlara kendisine gelen vahyi okuyor, Tevhid dininin esaslarını açıklıyordu. Ebû Zer, Tufeyl, Ebû Huzeyfe, Ma'zun oğlu Osman, Ammar, Bilal ve Allah'ın hidayet nasib ettiği öteki kişiler bu merhalede müslüman olanlardandılar (49).

Ne var ki, "Sizler ve Allah'tan başka ibadet ettiğiniz şeyler hep Cehennem-in odunu olup, oraya mutlaka gireceksiniz. Eğer taptıklarınız gerçek mabut olsalardı Cehennem'e girmezlerdi. Hepiniz orada kalacaksınız" meallerindeki âyetlerin nâzil olması İslâm dâvetinin Mekkeliler arasında kabul görmesi ve her gruptan insan tarafından benimsenmesi, başlangıçta İslâm'a ilgisiz kalan Mekke aristokrasisinin huzurunu bozdu ve tepki göstermelerine sebep oldu. Özellikle Hz. Peygamberin dâvetini açıktan yapması, yerli ve yabancı her insana yeni dini açıklaması, Kureyş'in inanç esaslarına ve yaşayışlarına karşı çıkması Mekke aristokrasisinin İslâm'a ve müslümanlara düşmanlıkta bulunmasına yol açtı. Hz. Muhammed (sas)'in her yerde insanlara Allah'a ortak tanımaktan ve putlara ibâdet etmekten sakınmalarını söylemesi, Kureyş'i ecdâd dininden uzaklaştırmaya çalışması ve İslâm öğretisini telkin etmesi, Mekkelileri, "Muhammed mabutlarımıza hakaret ediyor, tanrılarımızı kötülüyor, atalarımızın dinine karşı çıkıyor, yaşayışımıza müdahale ediyor..." diye konuşmaya ve İslâm karşı cephe almaya sevketti. Yeni âyetler geldikçe Kureyş'in kızgınlığı ve düşmanlığı artıyordu. Nihayet. Hz. Muhammed (sas)'e ve Dâveti'ne şiddetle cephe alarak açıkca karşı koymaya, fiilî hakaretlerde bulunmaya, İslâm Peygamberinin yollarına diken ve taş atarak eziyet etmeye başladılar. Öyle ki, Hz. muhammed (sas), kendi evini terkederek Mahzum oğullarından Erkam adlı müslümanın evine taşınmak zorunda kaldı. Safa tepesi yamacında bulunan bu ev, Ka'be'yi ziyarete gelenlerin yolları üstünde bulunuyordu ve onlara yeni Dinin tebliğ edilmesi için elverişliydi. Ayrıca, müslümanlar artık Mekke'nin içinde görülme ve rahatsız edilme endişesinden kurtulmuşlar ve birlikte ibâdet edecekleri bir yer bulmuşlardı.

Yeni Din'in Kureyşin zihniyetine, inançlarına ve yaşayışına açıkca karşı çıkmasına kadar Mekke aristokrasisinin hoşgörüsü devam etti. Ne zaman ki, Hz.

48 Hier sûresi, 94.

49 İbn İshâk, Sîre, 124—150; İbn Hişâm, Sîre, 194—205.

Muhammed (sas)'in tebliğ ettiği dinin kendilerinin tanrılarına ve kökleşmiş âdetlerine taban tabana zıt olduğunu ve karşı çıktığını kavradılar, bir dizi engelleyici tedbir alma yoluna gittiler. Mekke aristokrasisinin ileri gelenlerinden oluşan bir heyet, Kureyş'in Hâşimoğulları ailesinin reisi ve Hz. Peygamberin koruyucusu olan Ebû Tâlib'in huzuruna çıktı; ondan yeğeni ile konuşmasını ve onun yetkilerini sınırlamasını istediler. Ancak, Ebû Tâlib'den istekleri doğrultusunda bir cevap alamadılar ve bir müddet sonra ona tekrar gelerek şunları söylediler: "Ey Ebû Tâlib, sen bizim büyüğümüzün ve aramızda en yüksek mevkide olansın. Biz senden daha önce kardeşinin oğlunu uyarmanı ve davranışlarını dizginlemeni istedik, fakat sen bunu yapmadın. Şüphesiz biz, babalarımızın küfürle suçlanarak hor görülmesine, tanrılarımızla ve inançlarımızla alay edilmesine mücadele etmeyiz. Ya yeğenini engellersin ya da aramızda savaş çıkar." Kureyşli aristokratlar ayrıca bazı tekliflerde bulundu; mal-mülk, güzel kadın ve Mekke'nin başkanlığı bunların en önemlileriydi.

Ebû Tâlib, Kureyş'in isteklerini ve önerilerini yeğenine anlattı, kendisini tehdit ettiklerini söyledi ve "ey kardeşimin oğlu! kendini ve beni koru, bana taşıyabileceğimden fazla yük yükleme" dedi. Amcasının söylediklerine üzülen Hz. Peygamber ona şu cevabı verdi: "Ey amca! git onlara söyle, Allah'a yemin ederim ki, benim bu Davâ'dan vazgeçmem karşılığında güneşi sağ elime ayı da sol elime koysalar Allah'ın dinini zafere ulaştırmadan veya bu yolda ben ölmedikçe asla onu bırakmam". Daha sonra gitmek üzere ayağa kalktı, fakat amcası üzüntülü yeğenini geri çağırdı ve şöyle dedi: "Ey kardeşimin oğlu! git ve istediğini yap. Tanrı'ya yemin olsun ki, seni hiçbir konuda yüzüstü bırakmayacağım."

Kureyş, sözlerinin dinlenmemesine rağmen, Hz. Muhammed (sas)'e doğrudan saldırıya cesaret edemediler; çünkü Ebû Tâlib, kabilesinin başkanı olarak, yeğenini koruyabilecek güçteydi ve Mekke'deki her kabile başkanı, kendi adına kabile başkanlığına saygılı idi. Bunun üzerine Kureyş saldırılarını daha çok zayıf ve kimsesiz müslümanlara yönelttiler (50).

Öte yandan Mekke'de hac mevsimi yaklaşmıştı ve Kureyş büyük bir telaş içindeydi; Arabistan'ın her tarafından Araplar Mekke'ye geleceklerdi. Onların Hz. Muhammed (sas)'in peygamber olduğunu bilmesi, öğrettiği gerçekleri kabul etmesi, putların kötülendiğinin, atalarının tanrılarıyla alay edildiğinin işitilmesi, onların babalarının dinini bırakıp yeni Dini kabul etmeye çağırılması Mekke aristokrasisinin sonu demekti. Şüphesiz onların birçoğu bir daha Mekke'ye gelmeyeceklerdi; bu da hem bölge ticaretinin hem de Ka'be'nin koruyucularının makam ve mevkini kötü duruma sokacaktı. Öyleyse, Mekke'ye gelecek olan hacıların Hz. Muhammed (sas) ve Müslümanlarla görüşmelerine engel olunmalıydı. Hz. Pey-

50 İbn Hişâm, Sire, 1, 165; Büyük İslâm Tarihi, C. 1, s. 200 vd; M. Hamidullah Resulullah Muhammed, s. 85 vd; M. Lings, Hz. Muhammed'in Hayatı, s. 65 vd.

gamberin Kureyş'i temsil etmediği, aslında onun bir ruh hastası ve büyücü olduğu anlatılmıyordu. Ayrıca Kureyş, Hz. Muhammed (sas) ve Müslümanların Ka'be'ye yaklaşmasını da engellemeleri lazımdı. Neticede, İslâm Peygamberini devamlı olarak takip ettiler ve konuşturmamaya çalıştılar. Ne varki, bütün bu engellemele- re rağmen, hacılardan Hz. Peygamber ile görüşenler, müslüman olanlar oldu; Gifar kabilesinden Ebû Zer ve Devs kabilesinden Tufeyl bunlardandır. Hz. Pey- gamberle görüşüp müslüman olan bu kişiler daha sonra ülkelerine dönerek İslâm'ı kabileleri arasında yaydılar. Öteki Ka'be ziyaretçileri de ülkelerine döndüklerinde kabilelerine Mekke'de ortaya çıkan Peygamber'den ve çağrısından sözettiler. Böylece İslamiyet, Arabistan'ın her yerinde kendisinden bahsedilen bir din oldu (51).

Belirtmek gerekir ki, Kureyş'in tamamı İslâm'a karşı düşmanlık göstermedi ve müslümanlara eziyet etmedi. Onlar içerisinde yeni dine karşı farklı tutum içeri- sinde olanlar, hoşgörülü davrananlar, hatta bazı müslümanları himaye edenler var- dı. Onlar arasında İslâm'a girmek konusunda mütereddit olanlar veya çevrenin et- kisinde kalanlar mevcuttu. Hz. Peygamber'in amcası Ebû Tâlib, Hişâm b. Amir, Ebû Tâlib'in oğulları Tâlib ve Akıl ile, Abbas b. Abdülmuttalib, Hakîm, Ebu'l- Buhterî vb. bu durumda olanlara örnek gösterilebilirler.

Yesrib'in iki köklü Arab kabilesi Evs ve Hazrec de, Ka'be ziyareti ve ticaret adamları yoluyla İslâm Peygamberinin dâvetinden haberdar oldular. Aralarında ezelt aile rekabeti bulunan Evs ve Hazrec kabileleri, bu sıralarda, kavga halindedir- di. Evs ileri gelenleri, Hazrec'e karşı Kureyş'ten yardım istemek üzere Mekke'ye bir heyet gönderdi. Mekke'ye ulaşan Evs delegasyonu Kureyş'in cevabını bekler- ken Hz. Muhammed (sas)'le görüştü. İslâm Peygamberi onlara istemeye geldikleri şeyden daha iyisini isteyip istemediklerini sordu. Kendisinin Allah'ın elçisi oldu- ğunu ve İslâm'ı tebliğ etmekle görevlendirildiği söyledi, onlara, bazı Kur'ân âyet- leri okudu. Yesribli delegeler Kureyş'ten bir destek alamadıysa da, İslâmiyet hakkında bilgi sahibi olarak döndüler.

Ancak, İslâm'ın Mekke'de giderek yayılışı, müslümanların sayısının artışı, beraberinde Kureyş düşmanlığındaki artışı getirdi. Onların düşmanlığının hem şiddetini artırdı hem de çemberini genişletti. Öyle ki, her müslüman, serveti ve kabilesi içindeki mevkii ne olursa olsun, müşriklerin işkence ve zulmüne maruz kaldı. Hz. Ebû Bekr, Hz. Osman, Hz. Zübeyr ve Hz. Ebû Ubeyde gibi güçlü ve zengin müslümanlar bile çeşitli saldırılara uğradılar. Bu kimselerin kendilerini savunmaları mümkündü, fakat İslâm sabrı tavsiye ediyordu ve henüz müşriklere karşı kuvvet yoluyla cephe almaya izin verilmemişti.

Bir defasında, Kureyş'in Hicr mevkiinde toplandığı bir sırada, Hz. Peygam- ber (sas), Safa kapısından Ka'be'ye giriyordu. Kendisini devamlı takip eden Ebu

51 Hamîdullah, aynı eser, s. 85; M. Lings, aynı eser, s. 66 vd.

Cehl'e rastladı ve onun çok çirkin hakaretlerine maruz kaldı, fakat ona aynı şekilde karşılık vermedi, üzüntü ile yerinden kalktı ve evine döndü.

Amcası Hamza o sırada avdan dönüyordu; âdeti üzere Ka'be'ye uğradı. Ka'be'den ayrıldıktan sonra veya eve geldiğinde bir câriye ona Hîşâm oğlu Ebu'l-Hakem (Ebû Cehl)'in kardeşinin oğlu Hz. Muhammed (sas)'e Ka'be 'de yaptıklarını anlattı. Büyük bir kahraman, ünlü bir pehlivan ve anlaşılması kolay bir insan olan Hamza, yeğenine yapılan haksızlığa dayanamadı; kabile izzet-i nefsi ve akrabalık duygusu ve arkadaşlık sadakatı ile harekete geçti, doğruca Ka'be'ye, Kureyş'in toplantı yaptığı yere gitti ve Ebû Cehl'i buldu. Elindeki yayla onun kafasına hızla vurdu ve "artık yeğenime hakaret edecek misin? Ben de onun dinindeyim, onun söylediği her şeyin doğruluğuna inanıyorum, eğer karşı çıkmaya gücün varsa bana karşı çık" dedi. Ebû Cehl, hiçbir karşılık veremedi ve oradakilere "bırakın Ebû Umare istediğini yapsın, çünkü tanrıya yemin olsun ki onun kardeşinin oğluna çirkince küfrettim" dedi.

Hz. Hamza'nın İslâm'ı kabul etmesi müslümanlara büyük güç verdiği gibi, Kureyş'i de korkuttu ve düşündürdü. Kureyş artık İslâm'ın Hamza gibi kişileri kendine çekeceğini ve karşı konulamayacak bir güç haline geleceğini anladılar (52). Nitekim, çok geçmeden Mekke'nin seçkin kişilerinden Hattab oğlu Ömer İslâm'ı kabul edecektir.

Bununla birlikte, İslâm dâvetinin önemini kavrayan ve hızla yayılışından endişelenen, fakat açıkca İslâm Peygamberine saldıramayan Mekkeli putperestler, yeni çözüm yolları aradılar. Abdu's-Şems kabilesinden Utbe b. Rebîa'nın fikri üzerine Ebû Tâlib'e bazı teklifler götürdüler ve onunla pazarlığa oturdular, fakat Ebû Tâlib'le yapmak istedikleri pazarlık da bir sonuç vermedi. Bunun üzerine Kureyş düşmanlıkta daha ileri gittiler ve bu sefer onu koruyan ailesine düşmanca davranmaya karar verdiler. Hâşimoğullarına karşı boykot ilân etti; onları muhasara altına alarak her türlü ilişkiyi kesmeyi, kız alıp vermemeyi, alış-veriş yapmamayı, onlarla konuşmamayı kararlaştırdılar ve bunları bir yazı malzemesi üzerine yazıp Ka'be'nin girişine astılar. İki dağ arasındaki bir mahallede abluka altına alınan Hâşimoğulları, Kureyş'in bu insafsızca tutumundan çok zarar gördüler. Üç yıl devam eden boykot sonunda Hâşimoğulları çok zayıf ve bitkin duruma düştüler. Bunun üzerine Kureyş'ten bazı kimseler, yazılan vesikaya aldırış etmediler ve bu insafsızca ablukayı deldiler. Hâşimoğulları ailesiyle ilişki kurdular ve onları bu durumdan kurtardılar. Zaten Allah tarafından görevlendirilen güveler, mucizevî bir tazda, o vesikada yer alan kelimelerden, işkence ve zulüm, şirk ve ilişkiyi kesme sözleri dışında, yazılan şeylerin hepsini yeyip bitirmişlerdi. Yazılan şeyde, ayrıca, Allah'ın ismi kalmıştı. Yüce Allah bu durumu, sevgili Peygamberine vahy-

52 Bakınız: İbn İshâk, Sîre, tah. M. Hamidullah, Konya 11381-1401, 151-153; İbn Hîşâm, Sîre, s. 184-185.

etti, o da bunu amcası Ebû Tâlib'e bildirdi. Ebû Tâlib durumu Kureyş'e açıkladığında ona inanmadılar, fakat sonra sahifeyi getirip baktılar ve gerçeği gördüler. Neticede muhasara kaldırıldı ve Hâşimoğulları bu insafsızca baskı ve zulümden kurtuldular (53).

Ne var ki, hertürlü işkence ve zulme rağmen, İslâm Mekkeliler arasında yayılmaya devam etti. Her sınıftan insanın bulunduğu ilk Müslümanlar safında Hz. Peygamber (sas)'in yeğenleri Ca'fer ve Zübeyr, halası Ümeyye'nin oğulları, Abdullah b. Cahş ve Kardeşi Übeydullah, diğer halası Berre'nin oğlu Ebû Seleme; annesi tarafından iki yeğeni Zühre oğullarından Sa'da bin Ebî Vakkas ve onun küçük kardeşi Ümeyr, halası Safiyye ile Hz. Hatice'den sonra İslâm'ı kabul eden ikinci kadın olan Ümmü'l-Fadl ile üç kız kardeşi Meymune, Selma ve Esmâ- bunlardan Esmâ Ca'fer ile Selma da Hamza ile evliydi-, Zeyd: b. Hârise ile evlenen ve ona Usâme adında bir çocuk veren Ümmü Eymen de vardı. Ancak, ne Ebû Tâlib ne de büyük oğulları Tâlib ve Akîl müslüman oldular; gurur ve kibir sebebiyle yeni dine girmekten çekindiler. Hz. Peygamberin bir diğer halası Erva, oğlu Tuleyb gibi, İslâm'ı kabul etti. Nitekim Hz. Muhammed'in eski ve yakın dostu Hz. Ebû Bekr müslüman olunca karısı Ümmü Ruman ve başka karısından olan oğlu Abdullah, kızı Esmâ da İslâm'a girdiler. Fakat büyük oğlu Abdu'l-Ka'be yeni dine girmedii. Öte yandan Abdullah b. Mes'ud, Talha, Osman b. Maz'un, Suheyb er-Rumî, Bilal, Ammâr, Sümeyye vb. kişiler de ilk müslümanlar halkasına girmişlerdi. Bunlardan Ammâr, babası Yâsir, annesi Sümeyye, Bilâl el-Habeşî ve benzeri kim-sesiz sahabilerin maruz kaldıkları işkenceler ve zulümler herkesin bildiği hususlardandır.

Burada sorulması gereken bir soru var: Kureyş niçin İslâm'a karşıdır? Dinler hakkında genellikle hoşgörölü olan Kureyş'in müslümanlığa karşı oluşunun sebepleri nelerdir?

Şüphesiz, İslâm'ın varlığı ve Mekke'de yayılışı bir bakıma Kureyş'in var-olması veya yokolması demektii. Çünkü, yeni din, Mekke site devletinin düzenine karşı çıkıyor, dayandığı sosyal ve ekonomik temelleri yoketmeyi hedef alıyordu. Ayrıca, kültürü zayıf ve uygarlığı köksüz olan toplumlar, babalarından ve atalarından kendilerine miras kalan şeylere bütün güçleriyle sahip çıkarlar ve bunlara saldırılmasına asla müsaade etmezler. İslâm geldiği sırada atalarından miras kalan inanç üzere olan, Tevhid âbidesi Ka'be'yi 360'tan fazla put doldurarak putperestliğin merkezi haline getiren, elleriyle yaptıkları şeylere tapan Arapların İslâm'a karşı mukavemeti bu sebeple çok şiddetli oldu. Her işlerini, işitmeyen ve konuşmayan, hiçbir faydası ve zararı olmayan bu putlara danışarak yapan putperest Araplar, Ka'be ziyaretinden de hayli kazanç sağlıyorlardı. Oysa, İslâm dini insan-ları bir tek Allah'a inanmaya ve yalnızca O'na ibâdet etmeye çağırıyordu, dolayısıyla putperestliğe karşı savaş ilan etmişti. Bu durum, en büyük gelir kaynağı, çe-

53 İbn İshâk, Sîre, s. 124-150; İbn Hişâm, Sîre, 194 vd.

şitli maddelerden yapılan ve durumlarına göre değişik adlar taşıyan putlar olan Kureyş aristokrasisinin can damarını kesiyordu. Ayrıca, İslâm dini onların böylece haksız yollardan kazanç sağlamasına ve fakir halk üzerinde baskı kurup sömürmesine karşı çıkıyor, zayıflar ve kimsesizler üzerindeki hâkimiyetlerine son veriyordu. karşı mukavemeti çok şiddetli oldu. Her işlerini, işitmeyen ve konuşmayan, hiçbir faydası ve zararı olmayan bu putlara danışarak yapan putperest Araplar, Ka'be ziyaretinden de hayli kazanç sağlıyorlardı. Oysa, İslâm dini insanları bir tek Allah'a inanmaya ve yalnızca O'na ibadet etmeye çağırıyordu, dolayısıyla putperestliğe karşı savaş ilan etmişti. Bu durum, en büyük gelir kaynağı, çeşitli maddelerden yapılan ve durumlarına göre değişik adlar taşıyan putlar olan Kureyş aristokrasisinin can damarını kesiyordu. Ayrıca, İslâm dini onların böylece haksız yollardan kazanç sağlamasına ve fakir halk üzerinde baskı kurup sömürmesine karşı çıkıyor, zayıflar ve kimsesizler üzerindeki hâkimiyetlerine son veriyordu. İşte bu sebeplerden dolayı İslâm'a ve onun tebliğcisi Hz. Muhammed (sas)'e karşıydılar.

Öte yandan, İslâm sosyal hayatı düzenleyen önemli ilkeler getiriyordu. Eşitliği emrediyor, insanlar arasında sınıf farkı kabul etmiyordu, ister köle ister efendi, ister zengin, ister fakir, isterse erkek, isterse kadın olsun, bütün insanların, insan olma yönünden birbiriyle aynı seviyede olduklarını, aynı seviyede doğal haklara sahip bulunduklarını söyleyen yeni din, getirdiği insan hakları beyanname-si ile Mekke aristokrasisinin belini büküyordu. Mallarının çok kendilerinin de soylu kişiler olduklarını söyleyerek, mal ve nesebi zayıflar ve kimsesizler üzerinde hâkim olmalarını sağlayan esaslar kabul ederek insanları sömüren ve onları ömürleri boyunca köleleri olarak kullanan Kureyş'in artık sosyal ve ekonomik alandaki baskın nüfuzu ortadan kalkıyordu. Bu durumda Kureyş'in "Allah yanında en değerliniz takva yönünden-en üstün olanınızdır" (54), hükmünü getiren; aşiret, kabile, ırk, soy-sop'la övünmeye karşı çıkan ve bütün bunlara karşı savaş açan İslâm'a şiddetle saldırmalarına sebep oluyordu (55).

Aynı şekilde İslâm dini, Arablar arasında yaygın olan ticaret anlayışına ve tefecilik mafyası ile çalışan ticaret zihniyetine, hırsızlık, dolandırıcılık, kundak-lama ve zina gibi sosyal ve ekonomik düzeni, ahlakı yapıyı yakıp yıkan davranış-lara, kız çocuklarını diri diri toprağa gömerek öldürme, kadınları eşya gibi kullan-ma vb. insanlık dışı anlayışlara şiddetle karşı çıktı bu tür eylemlerin ve tutumların Yüce Allah tarafından yasaklanmış olduğunu bildirdi (56).

Öte yandan Mekkeli putperestler, insanın öldükten sonra dirileceğini söyle-yen, dünyada yapılan işlerden hesaba çekilineceğini bildiren, kötülük işleyenle-

54 Hucurât suresi, 12.

55 Zekâi Konrapa, Peygamberimiz..., s. 75; M. Lings, age., s. 68.

56 İbn Kesir, es-Siretu'n-Nebeviyye, tah. Abdü'l-Vahid, C. 1., s. 183.

rin Cehennem'e, iyilik yapanların da Cennet'e gidecekleri kanununu getiren bir dini kabul etmek istememişlerdir. Hayatları zayıfları ezmek, fakirleri sömürmek, haksızlıkla kazanç sağlamak olan Kureyş aristokrasisi bu tablodan ürkmüştür. Böyle bir hesap gününde yargılanmanın kendilerinin aleyhinde olacağını farkına varmışlardır (57).

Kureyş'in, Hristiyanlığa karşı olmasının ve Haşimoğulları ile Umeyye oğulları arasında ezeli bir rekabetin bulunmasının da İslâm'a karşı olmalarında büyük etkisi olmuştur.

İşte bu yüzden Kureyş'in putperest ileri gelenleri, Mekke site devletinin idarecileri ve aristokrasisinin de temsilcileri olan bu Mekke'li putperestler İslâm düşmanlığının baş müsebbipleriydi. Ebû Tâlib'den sonra Haşimoğullarının en yaşlısı olan ve kabile reisliği beklentisi içerisinde bulunan Ebû Leheb, Umeyye oğullarının başkanı durumundaki Ebû Süfyan, Mahzum kabilesinin ileri gelenlerinden Ebû Cehl ve Velid b. Muğire ile Utbe b. Rebia, Umeyye b. Halef ve kardeşi Ubey, tanınmış kahraman As b. Vail, Abdüddar oğullarından Nadr b. Haris, Hz. Pengamber'in dayızadesi Esver b. Abd Yeğus, Hars b. Kays, Züheyr b. Ebû Umeyye, Utbe b. Ebû Mu'ayt, Hakem b. Ebi'l-As, Mut'im b. Adiy, Esved b. Muttalib, Ebû'l-Buhterî vb. putperest Mekkelileri İslâm'ın baş düşmanları olarak zikredebiliriz (58).

6- Habeşistan'a Göçler

Hz. Muhammed (sas)'ın insanlığa sunduğu birlik ve barış dini İslâm, birden çok tanrılar olan, sosyal ve ekonomik düzenleri baskı, eşitsizlik ve sömürü, hırsızlık ve tefecilik temelleri üzerine kurulu bulunan, her türlü ahlaksızlığı yapmayı gelenek haline getiren putperest Mekkelilerin amansız mücadeleleriyle karşılaştı. İslâm'ın insan zihninde ve yaşayış düzeninde yapmak istediği inkılâbı engellemek isteyen Kureyş aristokrasisi özellikle zayıf ve savunmasız müslümanlara eza ve cefa ederek İslâm hareketini önlemeye çalıştılar. Öyle ki, Mekke'de yaşayan müslümanlar müşriklerin amansız ve insanlık dışı işkencelerine dayanamaz hale geldiler. Bu durumu yakından gören İslâm Peygamberi onların belli bir süre Mekke dışına çıkmalarını ve putperest Mekkelilerin işkencelerinden uzak kalmalarını istiyordu. Ama onları nereye gönderebilirdi veya göndermeliydi? Semâvî dinlere saygı bile göstermeyen mecûsî dinindeki Sâsânîlerin hâkimiyetindeki Yemen'e mi göndermeliydi? Yoksa Arabyarımadasında Hristiyan ve Yahudilerin yaşadığı bir ülkeye mi? Fakat Kureyş'in kolu her tarafa yetişiyordu, nereye gitseler kendilerini bulabilirlerdi. Bu durumda geride birtek Habeşistan kalıyordu. Ayrıca Habeşistan

57 Mevlâna Şibli, Asr-ı Saadet, çev. O.R. Doğrul, İst. 1973, 1, s. 150.

58 Hitti, Siyasi ve Kültürel-İslâm Tarihi, çev. S. Tuğ, C. 1, s. 165 vd; Watt, Hz. Muhammed Mekke'de, s. 55 vd; M. Lings, age., s. 70 vd.

hükümdarının Hristiyan olduğu ve ülkesinde hiçkimseye zulmedilmediği bilinmekteydi (59).

Neticede, Allah resûlü Müslümanların Habeşistan'a hicretine izin verdi ve bu ülkeye birkaç defada hicret edildi. Bunlardan birincisi, Hz. Peygamber'in müslümanlardan isteyenlerin Habeşistan'a hicret edebileceklerine izin vermesiyle, nübüvvetin beşinci yılında oldu. M.S. 615 yılında gerçekleşen bu hicret kafilesine birisi kadın oniki kişi katıldı. Ancak ilk muhacirlerin beşi kadın olmak üzere onaltı kişi olduğu da belirtilir. Bu kafilede, başta Hz. Osman ve hanımı Rukiye olmak üzere, Ebû Huzeyfe ve hanımı Sehle, Zübeyr b. el-Avvam, Abdurrahman b. Avf, Ebû Seleme ve karısı Süleyme, Abdullah b. Mes'ud ve Osman b. Maz'un gibi ünlü sahâbiler vardı. Amr b. Rebia ve karısı Leyla, Hatib b. Amr, Ebû Sebere b. Ruheyne (Ebû Berre b. Ebî Rehm) ve Hâris b. Suheyl ilk Habeşistan kafilesinde bulunan öteki sahabilerdi. Adları belirtilen kişiler, belki de hicret edebilecek imkana sahip oldukları için, hicret ederlerken, özellikle zayıf ve kimsesiz müslümanlar Mekke'de kaldılar. Habeşistan'a gelen müslüman göçmenler Habeş Necaşisi Adhame (Ashame) b. Amr tarafından iyi karşılandılar.

Mekkeli müslüman göçmenler, Habeşistan'da çok huzurlu ve rahat olmalarına rağmen, fazla kalmak niyetinde değillerdi, vatan hasreti bağırılarını yakıyordu. Nitekim, Habeşistan'da bir isyan çıkması, Hz. Muhammed (sas)'le Kureyş arasında mütareke yapıldığı dedi-kodusunun yayılması üzerine, üç-beş ay sonra bir kısmı Mekke'ye döndü, fakat Mekke'ye girmek istediklerinde ve Kureyş tarafından engellendiklerinde sözkonusu şayianın yalan olduğunu öğrendiler ve döndüklerine pişman oldular. Serbestçe Mekke'ye giremediler; çaresiz olarak bir kısmı gizlice bir kısmı da bazı Mekke'li kabîle reislerinin himayesinde ancak şehre girebildiler (60).

İkinci hicret kafilesi, ilk hicret olayından birkaç ay sonra hareket etti. İkinci kafilede bulunan müslüman göçmenler, birisi kadın olmak üzere 81 kişidir. Kadın muhâcir sahâbi, kocası Ubeydullah b. Caş ile birlikte hicret kafilesine katılan Ummü Habibe idi. Kaniinin başkanı Hz. Peygamberin amcası Ebû Tâlib'in oğlu Ca'fer'di.

Müslümanların Habeşistan'a hicret etmelerinden kısa süre sonra Hz. Ömer ile Hz. Hamza müslüman olmuşlardı. Onların müslüman olmalarıyla birlikte büyük güç kazanan müslümanlar açıkça Ka'be'ye gitmeye ve ibadet etmeye başladılar. Müşrikler eskiden olduğu gibi onlara kolaylıkla saldıramıyorlardı. Müslümanlar biraz rahatladılar ve nefes aldılar. Bu durumdan haberdar olan ve cesaret alan bazı müslümanlar Mekke'ye dönmek istediler. Ancak belirtilen sebeplerle Mekke'ye dönen ve fakat Mekkeli putperestlerin himayesinde şehre girebilen muhâcirler

59 İbn İshâk, Sire, s. 154—155; İbn Hişâm, Sire, 1, s. 208.

60 İbn Hişâm, Sire, s. 208; Martin Lings, age. s. 75.

döndüklerine çok pişman olurlarken, Mekke'den gelen haberlerle iyimserliğe kapılmayan, sabırla gurbette kalmaya devam eden müslümanlar Hicretin 7. yılına (Milâdî 629) kadar Habeşistan'da yaşadılar. Çünkü can güvenlikleri, inanç ve ibadet özgürlükleri vardı.

Müslüman muhâcirlerin Habeşistan'da inanç ve ibadet özgürlüğüne kavuştuklarını, dinlerini rahatça yaşadıklarını öğrenen putperest Mekke aristokrasisi onları buradan çıkarıp Mekke'ye getirmenin yollarını aradılar. Habeş Necâşisinin arkadaşı durumunda olan Amr b. As ile Abdullah b. Ebû Rebîa'yı bu gaye ile Habeşistan'a yolladılar. Amr ve arkadaşı çeşitli hediyelerle Necâşi'nin huzuruna çıktılar; atalarının dinlerini kötüleyen, putlarına karşı çıkan müslüman hemşehrilerini kendilerine iade etmesini istediler. Ayrıca, ona, müslümanların Hz. İsa ve Hıristiyanlık hakkında çirkin şeyler söylediklerini ileri sürdüler. Bunun üzerine Necâşi bir meclis kurdu, müslümanlarla konuşmak ve kendisine söylenenlerin doğru olup olmadığını öğrenmek istedi. Müslümanlar adına konuşan kabile reisi Ca'fer, yapılan ithamları kesinlikle reddetti. İslâm'ın esaslarını ve Hz. İsa ile ilgili görüşlerini açıkladı. Bu konuda Kur'ân'dan bazı âyetler okudu. Onu göz yaşlarını silerek dinleyen Necâşi sonunda, "yemin ederim ki, bu din ile İsa'nın getirmiş olduğu din aynı kaynaktan çıkıyor, gidiniz dininizi yaşayınız, sizi kimseye vermiyoruz..." dedi.

Habeşistan'daki göçmen müslümanlar, Hicretin 7. yılına kadar bu ülkede yaşadılar, Hz. Peygamberin haber göndermesi üzerine gemilerle Medine'ye döndüler. Habeşistan muhâcirlerinin dönüşü Hayber fethi ile aynı güne rastlamış ve Hz. Peygamber iki zaferi birden kutlama sevinci yaşamıştır (61).

8- İslâm'ın Mekke Devrinde Meydana Gelen Bazı Önemli Olaylar

Ömer b. el-Hattab'ın Müslüman Oluşu: Hz. Muhammed (sas)'ın nübüvvetinin 6. yılının en önemli olayı, belki de, Hz. Hamza ile Hz. Ömer'in müslüman oluşlarıdır. Hz. Hamza'nın, Ebû Cehl'in Hz. Muhammed (sas)'e hakaret etmesi olayına kızarak İslâm'ı kabul ettiğini daha önce belirttik. Hz. Hamza'nın müslüman oluşu Müslümanları çok sevindirdiği gibi, müşrikleri de çok üzmüştü; öyle ki müşrikler bu tür ihtida olaylarına imkan vermeyecek tedbirler almaya karar vermişler ve Hz. Peygamber'in canına kıymayı bile gündeme getirmişlerdi (62).

Ömer b. el-Hattab, Kureyş kabilesinin Adiy oğulları koluna mensuptur. Mekke'de doğdu ve çocukluğunu deve çobanlığı yaparak geçirdi; iyi bir süvari ve pehlivan olarak ün yaptı. Çok iyi bir hatib olan Ömer, müslüman olmadan önce okur-yazardı (63).

61 Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, C. 1, s. 213—214.

62 İbn İshâk, Sîre, s. 151 vd; İbn Hişâm, Sîre, s. 184—185.

63 İbn İshâk, Sîre, 160—165; İbn Hişâm, Sîre, 225 vd.

Ebû Hafs künyesiyle çağırılan Hattab oğlu Ömer, Kureys'in Hz. Muhammed (sas)'i ortadan kaldırmak gayesiyle yaptığı geniş tabanlı toplantıya katılanlardan biriydi. Hz. Peygamberi öldürüp Kureys'in vermeyi vaadettiği büyük ödülü almak istiyordu. Bunu gerçekleştirebilmek üzere, silahlı olarak toplantı yerinden ayrıldı o sırada Hz. Peygamber'in oturmakta olduğu Erkam'ın evine doğru yola koyuldu. Yolda Abdullah oğlu Nuaym (veya Sa'd)'a rastladı; o, Ömer'e nereye gittiğini sordu. Hz. Muhammed'i öldürmeye gittiğini söyleyince, Nuaym ona böyle bir işi asla yapamayacağını bildirdi. Bu sözlerinden onun da müslüman olduğunu anlayan Ömer, kılıcını çekerek hücum etmek isteyince, Nuaym ona kız kardeşi Fatıma ve eniştesinin de müslüman olduklarını haber verdi. Bu haberi işiten Ömer, onu bıraktı ve kız kardeşinin evine doğru hızla yürüdü. Eniştesi ve kız kardeşi o sırada yeni nâzil olan (Taha veya Rahman sûresinin) âyetleri okuyorlardı. Ömer'in geldiğini duyunca ellerindeki sahifeleri sakladılar, fakat evin önünde bazı âyetleri dinleyen Ömer, içeri girince, onlara ne okuduklarını sordu ve her ikisine birden saldırdı. Bu arada kendisine engel olmak isteyen kız kardeşini tokatladı. O zaman kız kardeşi Ömer'e sert bir çıkış yaptı ve hem kendisinin hem de kocasının müslüman olduklarını, o sırada Kur'ân okuduklarını söyledi. Kız kardeşine şaşkınlıkla bakan Ömer yeni bir durumdaydı, yaptıklarına pişman oldu, kız kardeşine okudukları âyetleri getirtti ve tekrar ilâhî vahiyle beraber oldu. Okuduğu Kur'ân âyetleri kendisinde büyük mânevî tesir yaptı. Daha sonra yanındakilerle birlikte Hz. Peygamber'in huzuruna gitti, kelime-i tevhidi ikrar edip müslüman oldu (64). Hz. Ömer kelime-i tevhidi ikrar edince Hz. Peygamber ve oradaki müslümanlar topluca "Allahuekber" dediler, Ömer'in müslüman oluşuna çok sevindiler. Müslümanlar daha sonra Hz. Ömer'in teklifi üzerine topluca ibâdet etmek üzere Ka'be'ye gittiler. Hz. Ömer, Mekke'li müslümanların kırkıncısı oldu.

Soy kütüğü 9. atasında, yani büyük dedesi Ka'b'de Hz. Peygamberle birleşen Hz. Ömer müslüman olduğunda (616) 33 yaşındaydı. Peygamberimizden 13 yaş küçük olan Hz. Ömer (ra), 644 yılında 63 yaşındayken öldürüldü. Hz. Ömer'in müslümanlığı çok güzel oldu ve İslâm tarihine altın harflerle yazıldı.

Mekkeli müslümanlarla beraber Milâdî 622 yılında Medine'ye hicret eden Hz. Ömer, Hz. Peygamberin hayatında yapılan tüm gazvelere katıldı. Kızı Hafsa ile evlenmesi sebebiyle Hz. Muhammed'in kayınpederi olma şerefine erişen Hz. Ömer, sağlığında cennetlik oldukları haber verilen on kişiden biridir. On yıl süreyle halifelik yapan, İslâm devletinin siyâsî, idârî, askerî, adlî, içtimâî, iktisâdî ve zirâî müesseselerinin kurulmasında ve kurumlaşmasında istisnâî bir rolü bulunan Hz. Ömer (el-Faruk)'ın İran, Irak ve Suriye'nin fethindeki hizmetleri de çok büyüktür.

a) *Ebû Tâlib ve Hz. Hatice'nin Ölümü*

Mekkeli müşriklerin Müslümanlara ve Hâşimoğullarına uyguladığı muhasaranın kalkmasından 8 ay kadar sonra Ebû Tâlib öldü. Tıpkı gerçek babası gibi

Hız. Muhammed'i çok küçük yaştan himayesine alan ve koruyan, peygamber olduktan sonra da onu kesinlikle yalnız bırakmayan, kuvvet ve dirayetiyle ona kanat açan Mekke'nin yöneticisi Ebû Tâlib, oldukça yaşlanmıştı. Hız. Muhammed (sas)'in peygamberliğinin onuncu yılında hastalandı. Hastalığının giderek artması üzerine Kureyş'i toplantıya çağırdı ve onlara Hız. Muhammed'e iyi davranmalarını tavsiye etti. Kureyş de ona, ölmeden önce bizi yeğenin Muhammed'e götür, onunla barışalım demişlerdi. Hız. Peygamber durumu amcasından öğrencince, ey amca eğer "lâ ilâhe illallah" derlerse aramızda ihtilaf olmaz demıştır. Ancak Kureyş bu talebi reddetmiş ve Hız. Peygamber'e, "Ka'be'de'ki şu kadar putu bırakıp da bir Allah'a inanmamızı mı istiyorsun" diyerek dağılmışlardır.

Kureyş'e karşı, "vallahı, hepsi beni çiğneyip geçmedikçe Hız. Muhammed'e ulaşamazlar" diyen ve ömrü boyunca yeğenini koruyan Ebû Tâlib, Peygamberimizin doğumundan 49 yıl 8 ay 11 gün sonra, 87 yaşındayken öldü. Ebû Tâlib öldüğünde Hız. Peygamber 50 yaşına girmek üzereydi. Buna göre Ebû Tâlib, Milâdî 620 yılında ölmüş oluyordu. Bazı müslüman yazarlar Ebû Tâlib'in ölüm döşegindeyken İslâm'a girdiğini söylerlerse de, çoğunluğun görüşüne göre o müslüman olmadan ölmüştür (65).

Peygamberliğinin 10. yılında Hız. Muhammed (sas)'i üzen bir ikinci olay, ilk müslüman ve sevgili eşi Hız. Hatice'nin ölümüdür. Hız. Hatice, Ebû Tâlib'in son günlerinde hastalanarak yatağa düştü. Onun hastalığının ağırlaşması üzerine Hız. Peygamber şöyle demıştır: Ey Hatice! Allah seni İmran kızı Meryem'e ve Firvan'un kızı Asiye'ye üstün kıldı". Kocası Hız. Peygamber tarafından bu sözlerle teselli edilen Hız. Hatice, Ebû Tâlib'in ölümünden üç gün sonra, 65 yaşındayken bu dünyadan ayrıldı (66).

Hız. Peygamber, ilk eşi ve ilk müslüman Hız. Hatice'yi çok sevmiş ve saymıştır, onun üzerine evlenmemiştir. Hız. Peygamberin nesli de Hız. Hatice'den olan çocukları yoluyla devam etmiştir. Hız. Hatice'nin çocuklarından Kasım küçük yaşta ölmüş, kızlarından Zeyneb Ebu'l-As ile evlenmiş, fakat kocası müşrik olarak kalmaya devam ettiğinden bir ara onu bırakıp Medine'ye gelmiştir, daha sonra Ebu'l-As müslüman olunca Zeyneb onunla tekrar evlenmiş ve ondan Ali adında bir oğlu ile Ümâme adında bir kızı olmuştur. Önce Muğire b. Nevfel ile bir evlilik yapan Ümâme bir müddet dul hayatı yaşamış, halası Hız. Fatıma'nın ölümü üzerine Hız. Ali ile evlenmiştir. Rukiye ve Ümmü Kulsüm ise Hız. Osman ile evlenmişlerdir. Hız. Hatice'nin küçük kızı Fatıma, biset yılında doğmuştu ve Hız. Ali ile evliydi. Hız. Peygamber'in Rabbi'na kavuşmasından altı ay sonra o da vefat etmiştir.

65 İbn İshâk, Sîre, s. 227—231; İbn Hişâm, Sîre, s. 277.

66 Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, C. 1, s. 215—230; M. Lings, Hız. Muhammedin Hayatı, s. 145 vd; Hamidullah, Resulullah Muhammed, s. 90 vd.; M. Rodinson, age., s. 130.

Hasan, Hüseyin, Muhsin Zeyneb, Ummü Kulsum ve Abdullah adlarında çocukları olan Hz. Fatıma İslâm tarihinde önemli bir yere sahiptir.

Ebû Tâlib ve Hz. Hatice'nin ölümü Hz. Peygamberi gerçekten çok üzmüştür; öyle ki, bu yıla, "Üzüntü Yılı" adı verilmiştir. Yüce Allah, üzülen kulu ve resûlü Hz. Muhammed'i bazı olaylarla oldukça sevindirecektir.

Ebû Tâlib'in ölümünden sonra Kureyş Hz. Muhammed'e olan düşmanlığını artırdı. Ebû Tâlib'in ölümünden sonra Hâşimiler içerisinde en yaşlı kişi olması sebebiyle bu kabilenin başkanı durumuna gelen Ebû Leheb ile Hakem b. el-As, Ukbe b. Mu'ayt gibi müşriklerin önderliğinde Hz. Peygamber'e ve ashabına eza ve cefaya devam ediyorlardı.

b) Hz. Peygamber'in Tâif'e Gidişi

Kureyş'in eza ve cefaları artık dayanılmaz bir aşırılığa ulaştı. Öyle ki, Mekke'de Çağrısı'nı başarıya ulaştıramayacağı düşüncesine varan Hz. Peygamber, komşu şehirlerden birine giderek İslâm'ı buradan yaymaya devam etmeyi tasarladı. Bu gaye ile, bir gece gizlice Mekke'den çıktı ve mânevî çocuğu Zeyd b. Hârise ile birlikte Tâif şehrine gitti. Milâdî 620 yılında vuku' bulan Tâif yolculuğu Hz. Peygamberin hayatındaki en zor günlerden biri oldu. Tâif'in ileri gelenlerinden birkaçını ve öteki birkaç kişiyi İslâm'a çağıran Hz. Peygamber çok şiddetli bir tepki ile karşılaştı. Tâifliler, Kureyş'le olan dostluk ve iyi komşuluk ilişkilerini de unutarak Hz. Muhammed'e taş ve sopalarla saldırdılar. Tâif eşrafı onunla alay ettiler, ayak takımı da taş ve sopalarla onu kovaladılar. Tâiflilerin kovalamasından kurtulan Resulullah yorgun, bitkin ve çaresiz bir durumda Rabia'nın oğulları Utbe ve Şeybe'nin bağına sığındı. Bağın koruyucusu olan Addas adındaki kişi Hz. Peygamberi iyi karşıladı. Dinler hakkında sohbet ettiler, daha sonra da Hz. Peygamber onu İslâm'a çağırdı, Addas müslüman oldu. Müşriklerden birinin himayesinde Mekke'ye dönebilen Hz. Peygamber çok güç şartlar altında çağrısına devam etti. Bu arada Mekkelilerden bazıları İslâm'ı kabul ettiler.

c) Hz. Peygamberin Sevdâ ve Aîşe İle Evlenmesi

Hz. Hatice'nin ölümünden sonra dul ve yalnız kalan Hz. Muhammed (sas)'e ilk müslümanlardan ve Habeşistan muhâcirlerinden olan Maz'un'un oğlu Osman'ın karısı Havle, Seydâ veya Aîşe ile evlenmesini teklif etti. Hz. Peygamber de Havle'nin fikrini uygun bulmuş, teklifine katılmış ve Sevdâ ile evlenmiştir. Ayrıca Hz. Ebû Bekr'in kızı küçük yaştaki Aîşe ile nişanlanan Hz. Peygamber, Medine'ye hicret ettikten sonra da onunla evlenmiştir.

d) Mu'cize ve Mi'rac Olayı

Mu'cize, sözlükte, insanların benzerini yapmaktan aciz kaldığı, olağanüstü şey anlamına gelir. İstilahta ise, mu'cize, peygamber seçilen kişinin peygamberli-

ğini ispatlamak için Allah tarafından kendisine lütuf ve yardım sağlanmasıyla beraber meydana getirdiği alışılmışın dışındaki bazı durumlardır. Kuşkusuz insanlar kendilerini ıslah etmek ve gerçeğe ulaştırmak için gönderilen peygamberleri yalanlamışlar; bazı insanlar hayat modeli olarak gönderilen peygambere rahatlıkla inanırken bir kısım insanlar peygamberin davetine karşı çıkmışlar, onu ve çağrısını yalanlamışlardır. İşte bu gibi durumlarda Yüce Allah peygamberlerini mucizelerle desteklemiştir. Mu'cize tabiat kanunları ile açıklanamayan, gerçekliğine itiraz olunamayan ve doğrudan Allah'ın fiili olan bir olay olup, peygamberi daveti ve vazifesinin doğruluğu konularında desteklemek gayesine yöneliktir, yoksa bazı muannid kimseleri Din'e sokmak için değildir.

Yüce Allah, Kur'an'da, kulları arasından seçip, "rabbânî eğitim"den geçirdikten sonra Çağrısı'nı insanlığa duyurmakla vazifelendirdiği Peygamberlerine, gerektiğinde, "mu'cize" verdiğini bildirir. Salih, İbrahim, Mûsa ve İsa peygamberlere verdiği mu'cizelerle bunu örnekendirir. Peygamberlerden ve gönderildikleri kavimlerin tutumlarından söz edilirken her peygambere verilen mu'cizeye ayrı ayrı temas edilir. Meselâ, resüllerin ilki Hz. Nuh'dan bahsedilirken Nuh tufanı ve Nuh'un gemisinden; Hz. İbrahim'in peygamberliğinden ve mürüvvetinden söz edilirken de Nemrut tarafından ateşe atılışından ve ateşin onu yakmayışı hâdisesinden birer birer hârikulâda olay (mu'cize) olarak bahsedilir.

Öyleyse, hiçbir zaman peygamberini yalnız bırakmayan Cenab-ı Hak, ihtiyaç halinde, mu'cize yoluyla, nebisine yardım eder. Her devirde, en ilgi çekici ve etkileyici konularda Allah peygamberine mu'cize izhar etme imkanı verir. Hz. İsa'nın hastaları iyileştirmesi, kavminin şaşkınlığa düşmesine ve birçoğunun davetini kabul etmesine yol açtı ise, Allah'ın son Elçisi Hz. Muhammed'in en büyük mu'cizesi Kur'an-ı Kerim'de, muhtevası, fesâhat ve belâğatı ile, putatapıcı arapları şaşkına çevirdi ve onlardan birçoğu Kur'an'a hayran oldular, tesirinde kaldıkları bu ilâhî kelâmı dinleyerek müslüman oldular. Gerek Kur'an gerekse Kısas-ı Enbiya kitapları ilk peygamber Hz. Adem'den itibaren bütün peygamberlerin izhar ettikleri mu'cizeleri zikrederler.

Zihnî ve mantıkî yapıları, inanç ve davranış yönleriyle aralarında önemli farklılık bulunan insanlara hitabetmek durumunda olan peygamberlerin mu'cize ile desteklenmesi bazan bir zaruret durumuna gelir. Verilen haberlere, söylenilenlere inanmak, onların doğruluğunu kabul etmek isteyen insanlar, sunulan bilgilerin müşahadelerle açıklanmasını ve delillendirilmesini isteyebilirler (67). İşte peygamberler, ilâhî vahyin bildirdiklerini görgü şahitlerinin huzurunda insan iktidarı dışında kalan bir yolla meydana gelen 'mu'cize olayı' ile doğrularlar. Sonuçta, gözleri önünde meydana gelen hâdiseyi ancak ilâhî kaynaklı yardıma nâil olan kimselerin yapabileceğine inanan insanlar Hakka teslim olurlar. Bu şekilde gerçekleşen mu'cize bir çeşit tebliğ yolu ve metodudur.

Peygamberlerin sonuncusu Hz. Muhammed (sas)'e Yüce Allah'ın birtakım mu'cizeler verdiği ve onun da bunları kavmine izhar ettiği muhakkaktır. Bu mu'cizelerden bir kısmı Kur'ân'da, bir kısmı da Siyer kitaplarında zikredilir.

Hız. Muhammed'in mu'cizelerinin kaynağını yalnızca Kur'ân'da aramamak, mu'cize konusunda önemle üzerinde durulması gereken bir husustur. İyice bilinmelidir ki, Kur'ân-ı Kerim ne mu'cizeler ne de siyer kitabıdır. Hız. Peygamberin hayatından uzunlamasına söz etmez, fakat onun kim olduğunu genel sıfatları ışığında açıklar. Öyleyse, mu'cizelerin kaynağını Kur'ân'da aramak ilke olarak yanlıştır.

Gerçekte, Kur'ân, peygamberlerin mu'cizelerinden söz etmekle birlikte bunların esas itibarıyla Allah'ın fiilleri olduğunu vurgular. Bu bakımdan mu'cizelerin hârikulâdeliği insanlara göredir, Allah (c.c.) için olağandışılık diye birşey yoktur. Ayrıca, olaylar, oluş durumlarını ve değerlendirilişlerine göre de, normal dışı ve takat harici sayılabilirler. Mesela, bir iç patlama yahut diğer bir gökyüzü varlığı ile çarpışma ayı ikiye bölebilir. Ancak, aynı bölünme olayı, Allah tarafından peygamberin tam ona ihtiyacı olduğu bir sırada takdir edilip gerçekleştirilmişse, buna mu'cize denilir. Mu'cize, bir ihtiyaca bağlı olarak verilmiştir ve bir ihtiyacı gidermeye yöneliktir. Şüphesiz, gerçeklerin anlatılması uygun metotlarla olur; mu'cize istemeden gerçekleri kabul edenler olduğu gibi, mu'cizeye ihtiyaç duyan ve ancak mu'cize yoluyla mutmain olanlar da vardır. Mu'cizeye rağmen hakikatı kabul etmeyen ve yanlış yolda yürümeye devam eden insanların varlığını da unutmamak lazımdır.

Hız. Peygamberden bize ulaşan birçok hadis ile pekçok tarihî olay İslâm peygamberinin gerçekleştirdiği mu'cizelerin varlığını açıkça bildirir. Temelde, imana ve akide yapısına mu'cize olayını, tabiat dışı ve hârikulâde olduğu için, sıradan olaylar gibi ispat etmek mümkün değildir, bu olaylar daha çok sem'î delillerle bildirilirler.

Hız. Peygamberin mu'cizeleri öteki peygamberlerin mu'cizelerinden farklıdır. Önceki peygamberlerin mu'cizeleri geçici ve billî sayıdaki insana yönelikti. Ayrıca, süreklilik arzetmeyen bu mu'cizeleri kabul etmeyenler helâk ediliyordu. Oysa, Hız. Peygamber'in mu'cizesi ne sadece göze hitab edici nede geçicidir. Hem göze hem de kulağa, hem akla hem de gönüle hitabeden mu'cizeleri, tıpkı risâleti gibi, kalıcıdır.

Hız. Peygamberin mu'cizelerine özel kitaplar tahsis eden İslâm bilginleri onları çeşitli bölümlere ayırırlar. Hız. Muhammed (sas)'in en büyük mu'cizesi Kur'ân-ı Kerimdir. O, onun bir benzerini getirmeleri hususunda bütün insanlara meydan okudu, fakat buna hiçbir kimse güç yetiremedi, teşebbüs edenler de gülünç durumlara düşüldü. Ayın ikiye ayrılması, hurma kütüğünün inlemesi, parmaklarından su akması, kızartılmış koyun etinin zehirli olduğunu haber vermesi, putların yere

serilmesi, Mekke'nin fethedileceğini.... haber vermesi onun mu'cizelerinin başlıcalarıdır.

Hicretten yaklaşık altı ay kadar önce, Receb ayının 27. gecesı vuku bulan İsrâ ve Mi'rac olayı onun mu'cizelerinin bir diğeriştir. İsrâ ve Necm sûreleri İsrâ olayını geniş olarak bildirirler. Hz. Muhammed'in, geceleyin Mescid-i Haram mıntıkasından Kudüs'teki mescid-i Aksa'ya götürülmesine, Mescid-i Aksa'dan gök katlarına ve oradan da vardığı en son yere kadar olan bölüme de mi'rac denilir. Sahih hadis kitapları (Kutüb-ü sitte), Siyer ve tarih kitapları ittifakla miracın meydana geldiğini haber verirler. Başka bir ifade ile İsrâ ve mi'rac hâdisesinin delilleri Kur'ân âyetleri ile Hz. Peygamberin sahih hâdisleridir. Mi'rac olayı, tıpkı Allah'ın tavsif ve tasvir edildiğı gibi telakki ve mülâhaza edilmelidir (68).

Aslında, Hz. Peygamberi sevindirmek, taltif etmek ve yüceltmek için Allah'ın inayetiyle gerçekleşen 'mirac mu'cizesi', normal olayların ispat edildiğı gibi tecrübe ve müşahadeye dayanan delillerle ispat edilebilir bir olay olmayıp, beşer bilgi kaynaklarını aşan ve insan kudretinin ötesinde bulunan ilâhî kaynaklı bir hâdisedir.

Bütün duyu ve kayrayışların ötesinde bulunan Yüce Allah âciz bir varlık olan insana sonsuz kudret ve kuvvetini kulu ve elçisi Hz. Muhammed'in yaptığı bir işle göstermesi demek olan 'mi'rac mu'cizesinde' temel unsur muhtevadır, yani Hz. Muhammed (sas)'in Yüce Allah katına yükselişidir. Mi'rac olayını anlatan çok sayıda rivâyet ve haber mevcuttur. Ancak, gerek mi'rac olayının oluş biçimi gerekse mi'rac esnasında meydana gelen olayların sıraları ve tesbiti ile alakalı rivâyetler farklılık arzederler. Meselâ, bir kısım rivâyetler miracın mânevî olduğunu, cismî olmadığını bildirirken, bir kısım rivâyetler de hem cismî hem de ruhî planda gerçekleşmiş olduğunu haber verirler (69).

Öte yandan, İsrâ ve mi'rac İslâm'ın şahit olduğu olaylardandır. Allah'ın Hz. Peygambere büyük bir lütfu ve ihsanıdır. Hz. Muhammed, bu olayla, zaman ve mekandan münezze olan Allah'ın tecellisine ve ilâhî hitabına nâil olmuş, hiçbir peygamberin ulaşamadığı çok yüce bir makama erişmiştir. Yüce Allah, İsrâ ve Mi'rac'la Katında'ki derecesi yükseler. Hz. Muhammed'e dillerin anlatmaktan, akıllarında kavramaktan aciz kaldığı birçok ilahî gerçeğı bildirmiştir. Zaman ve mekan kayıtları dışında, mülk ve melekûta dair haber vermiştir. Ancak bu önemli olayı anlatan rivâyetlerin senetlerindeki farklılıklar, farklı anlatımlara ve anlamlara sebep olmuştur. İsrâ gecesıyle mi'rac gecesı bir midir, yoksa birbirinden ayrı iki hâdisedir? Ruhen mi yoksa beden mi olmuştur? Rüya da mı yoksa uya-

68 Ahmed Cevdet, Kısas-ı Enbiya, C. 1-1, s. 104.

69 Seyyid Süleyman Nedvi, Asr-ı Saadet, C. VI; orduca olan bu 6. cilt türkçeye çevirilmemiştir. Ayrıca bkz.: Asr-ı Saadet, C. III, s. 1450 vd; İbn Hişâm, Sîre, 1, s. 160 vd.

nikken mi gerçekleşmiştir? vb. soruların sorulmasına ve bunlara göre içtihadların yapılmasına yeni görüşlerin ortaya atılmasına yol açmıştır. Müslüman bilginlerin büyük çoğunluğunun görüşü İsrâ ve mi'racın bir gecede, uyanık halde ve Resulullah'ın nübüvvetinden sonra ruhu ve bedeniyle bir defada meydana geldiği yönündedir. İsrâ ve mi'racın vuku bulduğu kesin olduğundan ve herkes bu hususta görüş birliği içinde bulunduğundan ihtilaf, olayın tafsilatı ve oluş durumu ile ilgilidir. Aslında, Hz. Peygamberin risâletine inananlar için mi'racın keyfiyeti, nasıllık ve niceliği değil, sunduğu mesaj ve güttüğü gaye önemlidir. Allah'ın ilim ve kudretinin bir kez daha açıkca tecelli ettiği bu olay bize ilâhî emirlerin ve yasakların insanlığa nasıl ulaştığını Allah'ın kulunu dilediği takdirde, akılların almayacağı nice yüce makamlara eriştirebileceğini, kulakların işitmediği bir çok ilâhî nimet ve lütufla sevindirebileceğini göstermektedir. Nitekim, Hz. Ebû Bekr, bu olay kendisine anlatıldığında, hiçbir tereddüt göstermeden İsrâ ve mi'racın hak olduğunu doğrulamış ve "sıddik" lakabını almıştır.

Müslümanların her yıl büyük coşku ile tüm dünyada kutladığı İsrâ ve mi'rac hâdisesinin meydana geldiği gecede Yüce Allah birçok ilâhî emrini Cebrâil'in aracılığı olmaksızın vahyetmiştir. Beş vakit namaz bu gecede farz kılındı, şirk dışında bütün günahların-tevbe edildiğinde- affedileceği bildirildi, Bakara sûresinin on iki âyeti nâzil oldu, cennete ilk girenin Hz. Muhammed ve onun Ümmeti olduğu bildirildi (70).

e) Akabe Görüşmeleri

Hz. Peygamber, Akabe denilen yerde, iki defa Medine'den gelen bir toplulukla görüşmüştür. Bunlardan birincisi Peygamberliğinin 10. yılında, ikincisi de 11. yılında gerçekleşmiştir. Peygamberimizle Akabe'de buluşan Medineliler 12 kişi idi. Başkanları, 1. görüşmede olduğu gibi, Zerare oğlu Es'ad idi. İkinci Akabe görüşmesinde bulunanlardan beşi daha önceki buluşmada Hz. Peygamberle görüşmüşlerdi. Her iki Akabe görüşmesinde bulunanlar Medine'nin iki büyük Arab kabilesi Evs ve Hazrec'in temsilcileri durumundalardı.

Birinci Akabe görüşmesinde yalnızca sohbet edilmiş ve bir yıl sonra tekrar görüşmeye karar verilmişti. 2. görüşmede ise, yalnızca buluşma olmadı, ayrıca "beyat" da yapıldı. Medine'liler 2. Akabe beyatında, Hz. Peygambere, Allah'a ortak tanımayacaklarına, hırsızlık etmeyeceklerine, zinaya yaklaşmayacaklarına... Allah'a ve Peygamberine kesinlikle itaat edeceklerine dair söz verdiler. Medinelilerle İslâm Peygamberi arasında yapılan bu beyat, İslâm tarihinin en önemli olaylarından. Çünkü Arab yarımadasında hüküm sürmekte olan putperestlikten ve ahlâk dışı davranışlardan kesinlikle uzaklaşılacağına, tevhid akidesine dönüleceğine karar veriliyordu.

70 İbn Sa'd, Tabakât, 1, s. 205 vd; Zekâi Konrpa, Peygamberimiz, s. 130 vd.; M. Rodinson, age. 130.

Medine'liler, 2. Akabe görüşmesinden sonra ülkelerine döndüler. Hz. Peygamber, seçkin bir hatib olan Ümeyr oğlu Musab'ı da onlara muallim tayin ederek Medine'ye gönderdi. Medine müslümanlarının muallimi olan Musab, onlara namaz kıldırđı ve dinlerini öğretti. Ayrıca, Medine'deki olayları günügününe Mekke'ye bildirdi. Bu durum, sevgili Peygamberimizi son derece sevindirirken Mekkeli putperestleri de çok üzüyordu 2. Akabe beyatı, Hz. Peygamberin Medine dönemi için atılan ilk adım demekti, aynı zamanda İslâm ve müslümanlar için yeni bir yurt edinilmiş oluyordu (71).

IV. BÖLÜM

İSLÂM'IN MEDİNE DEVRİ

Ön Bilgiler

Yaklaşık onbeş kilometrekarelik bir ova üzerinde kurulan Yesrib (Medine) şehrinin birçok ismi vardır. Suriye-Mekke ticaret yolu üzerinde bulunan ve kervanların uğrak yerlerinden biri olan Medine şehrine, "Tabât" "Taybe", "Yesrib", "Medine", Medinetu'n-Nebî" gibi adlar verilmiştir (1). Ondan fazla Arab kabilesi ile yahudilerin meskun olduğu Medine şehri halkı genellikle tarım ve hayvancılıkla uğraşıyordu. Ayrı ayrı semtlerde oturan halk genellikle birbirleriyle kavgalıydı.

İslâm'ın Medine devri, 23 Eylül 622'de gerçekleşen Hicret olayı ile başlar. Milâdi 610 yılında Hira'da gelen ilâhî vahiyle doğan İslâm güneşi, aydınlık, güzellik ve mutluluk karşısında karanlık, kötülük ve mutsuzluğu savunan putatapıcı Mekkelilerin ruhuna nüfuz edemedi. Üstelik, putatapıcılığı tevhid inancına, ahlâksızlığı erdemliliğe, kötülüğü iyiliğe üstün tutan bu bedbaht putperestler İslâm'ın insanlık dünyasını aydınlatmasını, ışıklarını yüzyıllardır karanlıkları içinde kalmış ruhlarla ve akıllara aksettirmesini her vesileyle engellemeye çalıştılar.

Allah'ın hidayete erdirmesi sayesinde İslâm'dan nasibini alanlar ise, akıl ve mantık dışı işkencelere, eza ve cefaya tabi tutuldular. İster zengin ister fakir, ister güçlü isterse zayıf olsun bütün müslümanlar putatapıcı Kureys'in ortak saldırısına muhatab oldular. Öyle ki, yapılan zulüm ve baskıya dayanamayan Mekke'li müslümanlardan yaklaşık yüzkişilik bir topluluk değişik zamanlarda bölük bölük Habeşistan'a göç ettiler. Mekke'deki zulümden kurtulup, huzur ve güven içerisinde inançlarını yaşayabilmek için yakınlarını, mal ve mülklerini terkettiler, ülkelerinden çok uzaklara, yıllarca gurbet hayatı yaşadıkları yabancı ülkelere gittiler. Nitekim, İslâm'ın baş düşmanlarından amcası Ebû Leheb ile karısı Ümmü Cemile'nin devamlı saldırılarına dayanamayan Hz. Muhammed (sas) de kendi evini bırakarak ilk müslümanlardan Erkam'ın evine taşınmıştı. Aynı şekilde Resulullah, Mekke'deki bu zulüm ve işkence hayatının dayanılmaz boyutlara ulaşması üzerine, gizlice Mekke'den ayrılıp Tâif şehrine gitmişti. Tebliğ etmekle görevli bulunduğu İslâm'ı daha rahat ve barış içinde yaşayabilmek ümidiyle gittiği Tâif şehrinde iyi karşılanmayan ve tevhid düşmanı Tâiflilerce şehirden dövülerek çıkarılan Hz. Peygamber (sas), Mekke'li bir müşrikin himayesinde tekrar Mekke'ye girebilmişti (2).

1 M. Hamidullah, İslâm Peygamberi, C. 1. s. 404-405.

2 İbn Hişâm, Sire, 257, 176 Mevlâna Şibli, Asr-ı Saadet, C. 1, s. 184.

Hız. Muhammed (sas)'in gerek Erkam'ın evine taşınması gerek Tâif'e gitmesi olayları, Onun İslâm dîni için yeni bir merkez arayışı içerisinde olduğunu gösterir.

Allah resûlünün hâmisî Ebû Tâlib'in 619 yılında ölmesi üzerine Ebû Leheb'in Mekke'nin reisliğini yapması ile birlikte şiddetini daha çok artıran Kureyş zulüm ve cefası artık Mekke'yi Müslümanlar için yaşanmaz bir şehir haline getirmişti. İslâm'ın Mekke devrinin 7. yılında (Muharrem 616) başlayan ve üç yıl kadar süren "Hâşimoğullarının Muhasarası Hâdisesi", pöganist Mekke'lilerin ne pahasına olursa olsun İslâm nurunu söndürmek emeline olduklarını açıkca göstermişti. Hız. Hamza ve Hız. Ömer gibi nüfuzlu kişilerin müslüman olmaları müşriklerin zulmünde geçici bir hafiflemeye ve duraklamaya sebep olmuşsa da kesinlikle durduramamıştı. Üç yıl süren muhasara süresince müslümanlar ve Hâşimoğulları dağ aralarında yaşamış, Mekke'ye girememişlerdir. Artık, mevcut şartlarda, İslâm'ın Mekke'de yayılıp gelişmesi mümkün görülüyordu (3).

1- Yeni Bir Yurt Arayışı

Resulullah, Kureyş'in kötülüklerinin dayanılmaz bir düzeye ulaştığı bir dönemde, İslâm'ın Mekke devrinin 10. yılında (619 yılı sonraları ve 620 yılı başlarında), iki üzücü olayla karşılaşmıştı: Değerli eşi ve ilk müslüman Hız. Hatice ile amcası Ebu Tâlib'in ölümü. Paganist Mekke'lilerin vahşetlerinin müslümanlar üzerinde çok etkili olduğu bir devrede bu iki yakınıni kaybetmesi Hız. Muhammed (sas)'i çok üzdü.

Sevgili hanımı, can yoldaşı, ilk müslüman Hız. Hatice ile çocukluğundan beri kendisini bir baba şefkatiyle büyüten, düşmanlarına karşı koruyan amcasını kaybeden İslâm Peygamberi, Tâif'te de beklediklerini bulamamıştı. Bu şartlar içerisinde İslâm'ı Mekkeliler arasında yayması fevkalâde zor bir işti. Ebû Tâlib'in ölümünden sonra Mekke'nin reisi durumuna gelen Ebû Leheb onu adım adım takip ediyordu. Geçici bir süreyle Hız. Muhammed'i himaye etme yoluna gitmişse de, putperestliği ve dîn düşmanlığı akrabalık duygularına galip geldi ve Hız. Peygamber'i öldürüp İslâm nurunu söndürmek konusunda karar verenlerin başında yer aldı.

Bütün bunlar, İslâm dînini insanlara bildirmek temel göreviyle Peygamber seçilmiş olan Hız. Muhammed'in "tebliğ metodu"nda değişiklik yapmasına sebep oldu. O, artık daha çok yabancılarla görüşüyor ve konuşuyor, çağrısını özellikle Mekke'ye gelen yabancılar üzerinde yoğunlaştırıyordu. Mekke'nin kaprisli ve ben-cil, kibirli ve zalim aristokratlarından uzaklaşıyor, sıradan insanlarla irtibat kuruyordu. Bu amaçla, Hız. Muhammed Mekke'ye gelen kervanları ziyaret ediyor, onlara İslâm'ı tebliğ ediyordu. O, bir defasında Mekke'ye gelmiş olan Medinelilerle Akabe'de görüşmüştü. Hız. Peygamber'in Akabe tepesinde Medinelilerle yapmış

3 C. Zeydan, Medeniyet-i İslamiyye Tarihi, C. 1. s. 31.

olduğu görüşmelerin birincisi Mekke devrinin 10. yılı, ikincisi 11. yılında, yine hac mevsiminde yapıldı. İkinci Akabe görüşmesinde yalnızca buluşma olmadı, aynı zamanda "beyat" da vardı. Bu bakımdan ikinci Akabe mülakatına "birinci Akabe beyatı" adı verilir. Aslında Hz. Peygamber (sas), birinci ve ikinci Akabe görüşmeleri arasında hayatının en buhranlı devresini yaşamıştı, fakat Yüce Allah'a olan imanı ve güveni onu asla sarsılmayan bir güce kavuşturuyordu. İşte bu sıkıntılı ve üzüntülü devrede Yüce Allah sevgili kulunu ve elçisini sevindirdi: "Mi'rac Olayı" vuku' buldu.

Hz. Muhammed (sas)'in peygamberliğinin 12. yılında gerçekleşen ikinci Akabe görüşmesi veya "ikinci Akabe beyatı"na 75 kadar Medineli müslüman katılmıştı. İslâm'a ve Allah resûlünün öğretilerine son nefeslerine kadar bağlı kalacaklarına dair söz veren Medineli müslümanlar, Hz. Muhammed'i ve mazlum ashâbını da Medine'ye dâvet ediyorlardı. Ufukta İslâmiyet ve Müslümanlar için yeni bir yurt görünüyordu (4).

2- Mekke'den Medine'ye Göç (Hicret)

Üçüncü Akabe Görüşmesi'nden sonra, Medine müslümanlar için bir sığınak yeri oldu. İslâmiyet, Mekke dışına çıkmış, Medine'de tutunmuş, Kureyş de korktuğuna uğramıştı: İslâm dini çok kısa bir sürede Suriye ticaret kervan yolu üzerinde bulunan Medine'de yayılmıştı. Yıllardır çeşitli eza ve cefa gören Mekke'li müslümanlar da Medine'ye dâvet edilmişlerdi. Mekke site devletinin dış güvenliği ve can damarı durumundaki ticareti artık tehdit altına girmişti. Bu durum, putatapıcı Kureyş'i daha çok huzursuz etti ve müslümanlara olan düşmanlıklarını artırdı.

İslâm ve dünya tarihinin en büyük olaylarından birisi şüphesiz "Hicret"tir; Hz. Muhammed ve Mekkeli müslümanların, yapılan dâvet üzerine, Mekke'den Medine'ye göç etmesi olayıdır. Mekke'de can ve mal güvenliği kalmayan müslümanların insanca, barış ve özgürlük içerisinde yaşayabilmeleri için yeni bir yurt bulmaları lazımdı. 621 yılında Mekke'ye gelen ve Hz. Muhammed (sas)'le ikinci Akabe beyatı'nı yapan, Medineli üçüncü müslüman heyet, İslâm peygamberini ve ashâbını Medine'ye çağırılmışlar, dâvetlerini kabul ettiği. takdirde Resulullah'ı canlarından ve mallarından daha çok sevip koruyacaklarına dair söz vermişlerdi.

Zaten, atalarının dinine aşırı biçimde bağlı olan Kureyş İslâm'ın yayılışını engelliyorlar, müslümanlara hayat hakkı tanımıyorlar, Ka'be'yi ziyaret etmelerine bile müsade etmiyorlar, onlardan zayıf olanları da öldürüyorlardı. Nitekim, Ebû Tâlib'in ölümü üzerine himayesiz kalan Ebû Seleme, yapılan eza ve cefaya dayanamayıp, karısı ve küçük oğlu Seleme'yi bir deveye bindirerek, kendisi de yaya olarak Medine'ye hicret etmek üzere yola çıkmıştı. Fakat Ümmü Seleme, Mahzum oğullarının diğer kolundan, Muğire oğullarındandı ve Ebû Cehl'in kuzeni oluyor-

4 Ahmed Cevdet, Kısas-ı Enbiya, C. 1. s. 106; Mahmud Es'ad Efendi, Tarih-i Din-i İslâm, C. 3, s. 289; Nedvi, Asr-ı Saadet, C. 3, s. 1452.

du. Ailesinden bazıları onun Mekke dışına çıkmasını engellediler ve zorla Mekke'ye döndürdüler. Ebû Seleme, daha sonra bir yolunu bulurum düşüncesiyle, pek ses çıkarmadı. Nitekim, Ümmü Seleme'nin yakınları olayı duyunca çok kızdılar, kendilerinin vesayeti altında olduğunu söyledikleri kızlarını onlardan alıp, henüz müslüman olmamış olan Osman bin Talha'nın yoldaşlığında Medine'ye gönderdiler. Ümmü Seleme, o sırada Medine yakınındaki Kuba'da bulunan kocası Ebû Seleme'ye kavuştu. Böylece, Ebû Seleme ve karısı Ümmü Seleme ile oğlu Seleme Mekke'den Medine'ye göç eden ilk müslüman aile oldu.

Hicret, Hira'da gelen ilk vahiyle başlayan Mekke devrini Sevr'deki tarihi yolculukla sona erdiren bir olaydır. Hicretle birlikte, Milâdi 622'deki Sevr yolculuğu ile başlayıp 632 yılında Hz. Muhammed (sas)'in vefatıyla sona eren Medine devri'ne girilmektedir. Hicret ferdi plandaki Mekke devri müslümanlığının Medine devrinde Toplumsallaşmasını ve Devlet olmasını sağlayan bir olay oldu. Hicretle birlikte istiklâline kavuşan İslâm, kısa zamanda Medine ve çevresinde yayılıp genişledi.

Hicret olayı, Hz. Ömer (ra)'in halifeliği zamanında, 17 yıl sonra, "Takvim-başı" kabul edildi.

Hz. Muhammed (sas) tarafından hicrete teşvik edilen müslümanlar ikinci Akabe biatından sonra, bölük bölük Medine'ye göç ettiler: Kureyş'in engellemeleri Mekke'li müslümanların kâfileler halinde hicret etmesine mâni olamadı. Mekke'li göçmenlerin sayıları hakkında kesin bir rakam yoktur. İlk hicret kâfilelerinde sevgili peygamberimizin kuzenlerinden bazıları, Cahş ve Ümeyye'nin oğulları ve kızları, Abdullah, âmâ kardeşi Ebû Ahmed ve Zeyneb ile Hanne adındaki iki kız kardeşi vardı.

Onlarla birlikte Abdüşemş kabilesinin eski müttefiklerinden olan Esedoğullarına mensup bazı kişiler de göç ettiler. Hz. Hamza ve Zeyd b. Harise hanımlarını Mekke'de bırakarak hicret ettiler. Hz. Osman Hanımı Hz. Rukiye'yi Hz. Ömer de hanımı Zeyneb'i, kızı Hafsa ve oğlu Abdullah'ı yanlarında götürdüler. Hafsa'nın kocası Huneyn de onlarla beraberdi. Sevgili Peygamberimizin yeğenlerinden Tulayb ve Zübeyr de ilk hicret kâfilesinde bulunanlar arasındaydı (5).

Hz. Peygamber, Hz. Ali ve hicret edemeyen müslümanlar dışında, bütün Mekkeli müslümanlar hicret edince Hz. Ebû Bekr hicret için Hz. Muhammed (sas)'den izin istedi. Sevgili Peygamberimiz ona "Acele etme ya Ebâ Bekr, belki Allah sana bir yol arkadaşı verir" karşılığını verdi. Hz. Ebu Bekr Peygamberi beklemesi gerektiğini anladı; yolculuk için uzun süredir beslemekte olduğu devele-rini hazırlattı.

5 İbn Hişâm, Sîre, s. 176, 301—320—330, Hamidullah, İslâm Peygamberi, C. 1. s. 124 vd.

Putatapıcı Kureyş Mekke'de rahat bırakmadıkları müslümanların Medine'ye göç etmelerine de engel olmaya çalıştılar. Hişam ve Ayyaş gibi müslümanlara şiddetli işkenceler yaptılar, hicret etmelerine engel oldular ve onlara Mekke'de esir muamelesi uyguladılar. Ancak bu iki sahabi ve benzerlerine yapılanlar müslümanların hicretini engelleyemedi. Artık Mekke şehri yavaş yavaş boşalıyordu. Pekçok ev sahipsizdi, bir kısmında da yalnızca yaşlılar kalıyordu.

Öte yandan, Müslümanların Medine'deki varlığının kendilerinin çok zararına olacağını anlayan müşrik Kureyş topluluğu Hz. Muhammed'in hayatına son vererek bu işi burada bitirmeyi tasarladı. Aldıkları bu ortak karara göre, Hz. Peygamber (sas)'in katili cinayet işlemiş sayılmayacak ve hiçbir şeyden sorumlu tutulmayacaktı. Üstelik istediği şeylerle mükafaatlandırılacaktı. Bu amaçla, kabileler arası bir ortak güç oluşturdular ve silahlandırarak Hz. Muhammed (sas)'in bulunduğu evi kuşattılar Hz. Peygamber (sas), Cebrâil aracılığı ile olup bitenlerden haberdar oldu. Neler yapması gerektiği konusunda Cebrâil'den bilgi alan Hz. Muhammed (sas), öğle vakti, ziyaret adeti olmayan bir zamanda, Hz. Ebû Bekr'in evine gitti ve hicret için hazır olmasını söyledi. Kızları Esmâ ve Aişe ile birlikte Hz. Ebû Bekr tarafından karşılanan ve uğurlanan Hz. Peygamber (sas) görüşmeden sonra tekrar evine döndü. Hz. Ali'yi yanına çağırarak bir takım öğütler verdi. Kendisinin yerinde yatmasını ve üzerinde bulunan emanetleri sahiplerine verdikten sonra Medine'ye hicret edip kendisine yetişmesini söyledi.

Gerek Hz. Muhammed (sas) gerekse Hz. Ali evin müşriklerce kuşatılmış olduğunu biliyorlardı. Buna rağmen Hz. Ali, Hz. Peygamberin yatağında yatmayı kabul etti. Hz. Muhammed (sas) de akşam vaktinde, evin arka kapısından çıkarak ya da Yâsin'i okuyarak düşmanlarının arasından geçip gitti. Ebu Bekr'in azatısı Amir b. Fuheyr, otlattığı sürüyle onların arkasından geliyor ve izlerini kapatıyordu. Sevr dağındaki mağaraya ulaştıklarında Hz. Ebû Bekr oğlu Abdullah'ı develerle birlikte geri Mekke'ye gönderdi. Mekke'de olup bitenleri öğrenmesini ve ertesi günü karanlıkta tekrar gelmesini söyledi. Hz. Ebû Bekr'in üç günlük mağara hayatında Hz. Muhammed'e olan saygı ve sevgisi, gösterdiği ihtimam herkes tarafından bilinen bir olaydır. Ortaya kenulan yüz develik ödülü almak için iz sürerek Hz. Peygamber'i arayanlardan bir grup mağara önlerine kadar geldiyse de, onun ve arkadaşının her tarafı örümcek ağı ile kaplı bir mağarada olabileceklerine ihtimal vermeyerek geri dönüp gittiler. Hz. Peygamber ve mağara arkadaşı Hz. Ebû Bekr, mağarada üçgün kaldıktan sonra Abdullah b. Ureykit adındaki kılavuzun rehberliğinde, Kızıldeniz sahilinden Medine'ye doğru yol aldılar (6). Hz. Peygamber'in hicreti 2. Akabe beyatından üç ay sonradır.

Bu sırada, müşrik Kureyşliler tarafından, Muhammed ve Ebû Bekr'i yakalayan veya saklandıkları yer haber verenlere yüz deve verileceği haberi etrafa yayıl-

6 İbn Hişam, Sire, s. 320:326; İbn Sa'd, Tabakât, Buhari, Sahih, Babu'ul-Hicre, 1/1, s. 143; Süleyman Nedvi, Asr-ı Saadet, C. 3, s. 145.

miş ve bu haberi, Kinâne kabilesinin bir kolu olup bu havalide çadırlarda oturan Benû Müdlic aşireti de duymuştu. Bunlardan Suraka b. Mâlik, iki deveye binmiş dört kişinin sahil yolundan geçtiğini öğrenince, yüz deve aşkı ile, atına binip arkalarına düştü. Bunun geldiğini karşıdan gören Ebû Bekr "tutulduk ya resulullah" dedi. Resulullah, "üzülme Ebû Bekr Allah bizimledir" deyip "Ya Rab! bizi nasıl istersen düşman şerrinden muhafaza et" diye dua etti. Süraka yaklaşınca, atının ayakları dizlerine kadar kuma battı ve "Ya Muhammed! bu iş senin bedduanla başıma geldi, gene dua et de kurtulayım ve geriden gelecek arayıcıları savayım" dedi. Resûl bu defaya Rab! sözünde sadık ise halâs et" diye dua edip, Süraka o halden kurtuldu. Bu defa Süraka, İslâmiyetin ileride parlak bir duruma geleceğini düşünüp, Resul'den bir amannâme istedi. Resul de Amir b. Fühay'e emredip bir bakır parçasına bir amannâme yazdırıp verdirdi, yollarına devam ettiler. Suraka orada kalıp, Kureyşin geriden gelen arayıcılarına "ben buraları aradım, kimseyi bulamadım, başka tarafa bakalım" diye onları çevirdi. Sonra Ebû Cehl, Surakânın bu vaziyetini öğrenip ona kızmış ve bir hicviye söylemiştir. Suraka Mekke fethinden sonra, Huneyn gazvesi dönüşünde elindeki amannâme ile Resul'ün huzuruna girmiş İslâm olmuş ve iltifat görmüştür.

Yolcular yollarına devam etmekte iken, yüz deve mükâfatı bu defa da, Beni Sehm kabilesinden Beride'nin kulağına gidip maiyetine yetmiş sıvari alıp yola çıktı, Yesrib yolcularına rasladı. Resul'le aralarında şu konuşma geçti: Resul-Sen kimsin? Beride'yim. R- Hangi kabiledensin? B- Beni Eslem'den. R- Hangi kolundansın? B- Beni Sehm'denim. Ya siz kimsiniz? R- Muhammed b. Abdullahım.

Beride bu muhavereye o kadar hoşlandı ki, Resul'ün nübüvvetini tasdik edip kelime-i şehadet getirdi. Uhud gazasından sonra Medine'ye gidip, ondan sonraki gazvelere iştirâk etmiştir.

Bu muntıkadan sonra Resul önden gider, Ebubekr arkadan onu takib eder, Ebubekr'i bu yol üzerinde hemen herkes, yani her kabile tanıdığından önden giden kimdir dediklerinde "yol göstericimdir" derdi. Bu civarda Şam'dan kabile ile dönmekte olan Resûlün hala zadesi Zübeyr b. Avvam'a rasladılar. Onlara beyaz elbiseler hediye etti ve kendileriyle Yesribe gitmek istediye de, muhaceret savabına nâil olması ve Mekke'deki işlerini bitirebilmesi için müsaade edilmedi.

Allah'ın emrini yerine getirmek, dinini yeryüzünde yaymak, Rabbi'nin rızasına kavuşmak, İslâm'ın kurtuluş, mutluluk ve barış bayrağını insanlık dünyasının her yerinde dalgalandırmak için öz yurdunu terkeden Hz. Muhammed (sas) yeni bir yurt ediniyordu. Milâdi 622 yılında gerçekleşen Hicret olayı ile Medine şehri büyük İslâm İnkılâbı'nın başkenti, İslâm yayılış hareketinin karargâhı, İslâm ilim ve kültürünün merkezi oluyordu. İslâm Çağrısının beşiği durumunu kazanan Medine şehri artık, insanlık dünyasının atan kalbi, işiten kulağı ve gören gözü oluyordu.

Putperest Mekkelilerin bir tek Allah'a inanma esasına dayanan İslâm'a ve müntesiplerine Mekke'de hayat hakkı tanımaması, zengin-fakir, soylu ve köle demeden tüm ilk müslümanlara insanlık dışı işkence ve zulüm yapması, bir bakıma Mekke'den göçüp bir başka yeri yurt edinmeyi zorunlu kılıyordu. Onun içindir ki, ilk müslümanlar Hz. Peygamber'in izin vermesiyle birlikte, mal-mülk, çoluk ve çocuklarını Mekke'de bırakarak akın akın Medine'ye hicret ettiler. Bu şekilde herşeyini bırakıp, öz yurdundan ayrılıp sadece Allah'ın rızasına nâil olmak için Medine'ye göç eden müslümanlara Kur'ân'da "Muhâcirler" (Muhâcirun) denilmiştir. Yüce Allah, Kur'ân'da, muhâcirlerin yüksek mertebelerini ve seçkin özelliklerini zikretmiş ve onları övmüştür.

Mekke'den Medine'ye en son hicret edenler Hz. Peygamber, mağara arkadaşı Hz. Ebû Bekr ve Hz. Ali oldular. Hz. Peygamber, Milâdî 622 yılının 27 Eylül'ünde Medine topraklarına ayak bastı. Günlerden pazartesiydi. Hz. Peygamber'in daha önce geldiği Kuba'dan kalkıp Medine'ye doğru hareket ettiği haberi geldi. Kuba'da bir süre kalan ve Kuba mescidi'nin temelini atan Hz. Peygamber (sas) artık Medine'ye giriyordu. Cuma sabahı Kuba'dan ayrıldı. Hz. Muhammed ve arkadaşları, kendilerini bekleyen Hazrec kabilesinden Salimoğulları oymağı ile namaz kılmak üzere "Ranuna" ovasında durdular. Bu namaz, o zamandan itibaren İslâm Devleti'nin payitahtı ve İslâm Peygamberi'nin ikinci yurdu olacak Medine bölgesinde kılınan ilk cuma namazıydı. İlk cuma namazını kılan cemaatin sayısının yüz kadar olduğu söylenir (7).

Kılınan cuma namazını müteakiben Hz. Peygamber (sas) "Kusva" adındaki devesine, Hz. Ebû Bekr ve öteki müslümanlar da kendi develerine binerek Medine'ye doğru yol aldılar. 23 Eylül 622'de Medine'ye bir saatlik mesafedeki Kuba'ya gelen ve burada silahlanarak kendisini korumaya çalışan dayızadeleri Neccaroğulları tarafından karşılanan Hz. Muhammed, şimdi sağında ve solunda Hazrec ve Evs Kabilelerinden koruyucular, sağ ve sol cenah muhafızları, Neccaroğullarından gelen koruma görevlileri olduğu halde Medine'ye giriyordu. Musab bin Umeyr'in irşad ve telkinleriyle nüfusunun önemli bir bölümü İslâm'ı kucaklayan Medine şehri ve müslüman Medine halkı bağrına bastıkları Mekke muhâcirlerle birlikte Allah'ın resulünün karşılıyorlardı. Böylece Medine'liler, ikinci Akabe beyatında verdikleri sözü yerine getiriyorlar, Hz. Muhammed'i canlarından ve mallarından daha çok koruyucularına dair ahde bağlılıklarını açıkça gösteriyorlardı (8).

Hz. Muhammed (sas) Medineli ailelerin de bulunduğu Kuba'da Avf oğlu Amr'ın misafiri olmuş ve burada iki haftaya yakın bir süre ikamet etmişti. Hz. Peygamber'in Mekke'den ayrılışından üç gün sonra yola çıkan Hz. Ali'de Kuba'da

7 İbn Hişâm, Sire, 334; Hamidullah, İslâm Peygamberi, C. 1. s. 132.

8 İbn Hişâm, s. 338 vd.

Resulullah'a kavuşmuştu. Hz. Ali, Salimoğullarına ait Ranuna vâdisinde kılınan ilk cuma namazına da katılmış, Hz. Peygamber'in arka arkaya yaptığı iki hutbeyi dinlemişti (9).

Hız. Peygamberi koruma altına alan Hazreci ve Evs'li müslümanlar kılıçlarını çekmiş yürüyorlardı. Ve öz yurdundan zorla çıkarılan Resulullah Medine'de eşine rastlanmayan bir sevinç ve coşku içerisinde karşılanıyordu. Allah'ın sevgili kulu ve son Peygamberi Medine'ye gelmişti. Tüm insanlık dünyasının güneşi İslâm Medine'deydi. Yüce Allah dinini, kuşkusuz ona sahip çıkanlar arasında yayar. Öyleyse, Allah resûlü ve son ilâhî din İslâmiyet Medine şehrine ve sakinlerine şeref veriyordu. "Allah"ın resûlü geldi, Allah'ın resûlü geldi, Medine'ye kurtuluş güneşi doğdu" nidaları ve müjdesi Hz. Peygamber'in ve onunla beraber olanların geçtiği yolun iki tarafını kaplayan, evlerin damlarına üşüşen kadınların, çocukların ve erkeklerin ağzında durmadan tekrarlanıyordu. Allahım! ne muhteşem karşılama, ne muhteşem gün ve ne büyük coşku!

Hız. Muhammed'in bu şekilde Medine'ye girdiği gün, onun eşsiz inkişâbının yeni ve başarılı bir döneme girişini müjdeleyen bir gündü. Hz. Peygamberi taşıyan Kusva veya Kesva adındaki deve Medine'nin güney semtlerindeki hurma ağaçları arasından geçerek adımlarını yavaşlattı ve bu şekilde evlerin sık olduğu bölgeye kadar geldi. Resulullah her evden şu samimi daveti alıyordu: Bize buyur ey Allah'ın resûlü, seni ve yanındakileri koruma gücüne sahibiz. Öyle ki, Medineliler birçok defa Kesva'nın ipini kendi evlerine doğru çektiler, fakat Hz. Peygamber her defasında onları selamlayarak, "bırakınız onu istediği yere gitsin, çünkü o Allah'ın emrindedir" buyurdu. Nihayet Kesva, birinci Akabe beyatında bulunan altı kişiden ikisi olan Esad ve Avf'ın mensubu olduğu Hazrec'in Neccar kabilesinin Adiy oymağına ait evlere doğru yöneldi ve Esad'ın bahçesinin önündeki arazide çöktü. Daha sonra satın alınıp üzerinde ünlü "Peygamber Mescidi"nin yapıldığı bu yerde Hz. Peygamber devesinden hemen inmedi; deve birkaç dakika sonra tekrar kalktı, biraz yürüdükten sonra geri döndü ve aynı yere çöktü. Hz. Peygamber'de devesinden indi. Sehl ve Suheyl adlarındaki iki yetime ait bu bahçede "Mescid-i Nebevi inşaa edildi. Bu sırada, bahçenin karşısındaki evde oturan Ebû Eyyub Halid adındaki Medine'li müslüman devenin yükünü çözmüş ve evine götürmüştü. Ebû Eyyub Halid el-Ensarî, ikinci Akabe görüşmesinde Hz. Peygambere beyat edenlerdendi. Hz. Peygamber onun dâvetini kabul etti ve misafiri oldu. Medine mescidinin yanında kendisine bir ev yapıncaya kadar burada kaldı. Emeviler zamanında İstanbul'un fethi için gelen orduda bulunan Ebû Eyyub el-Ensarî yapılan savaşta şehid düşmüştür. Daha sonra kabri bulunarak türbe haline getirilmiştir. Bu ünlü sahâbi, İstanbul'da kendi adıyla anılan "Eyyub Sultan" semtindeki türbesinde yatmaktadır (10).

9 Sahih-i Buhari Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercümesi, C. 10, s. 107; Ahmed Cevdet, Kısas-ı Enbiya, C. 1, s. 122; Zekâi Konrapa, age, s. 157

10 Zekâi Konrapa, age, s. 158; Kısas-ı Enbiya, 1/124.

3- İlk Müslüman Toplum ve İslâm Devletinin Kuruluşu

Hız. Muhammed (sas), Medine'ye ayak basar basmaz müslümanların toplumlaşması ve devlet kurması çalışmaları başladı. Müslümanlar devamlı olarak işkence ve zulüm altında yaşadıkları Mekke devrinde böyle bir imkana sahip değildi. Zira, İslâm'ın Mekke devri, bir inanç, ibadet ve ahlâk nizamı olarak İslâm'ın bireysel düzeyde tanınıp yaşanması, İslâm dışı inanç şekillerinin de tüm yönleriyle atılması noktalarında toplanıyordu. Hız. Muhammed, yakınlarını ve Mekke'li hemşehrilerini, kendisine gelen ilâhî vahyin yol göstericiliğinde, Allah'ın varlığına ve birliğine inanmaya, Yeni Dini kabul etmeye ve Peygamberini doğrulamaya, inanç, ibadet ve ahlâk güzelliğine kavuşmaya, putatapıcılıktan ve atalarının âdetlerinden uzaklaşmaya çağırdı. Putperest Kureyş kabilesine bu konularda devamlı nasihatla bulundu. Ancak genelde onların şiddetli tepkisiyle karşılaştı. Bu şartlar içerisinde Allah'ın dinini yaymasının, müslümanları cemaatlaştırmasının ve ilk İslâm devletini kurmasının çok zor olduğunu anladı. Sonunda Medine'ye hicrete karar verdi. Böylece, Mekke şehri başlangıçta İslâm'dan nasibini alamadı, şımarık ve mağrur aristokratları yüzünden son İlahî Çağrı'nın Medine'de yerleşmesine boyun eğdi. Mekke ve Tâif gibi Hicaz bölgesi şehirlerinden olan Yesrib, Hız. Peygamber'in ve muhâcirlerin gelip yerleşmesiyle birlikte "Medinetu'r-Resûl veya "Medine" adını aldı. Artık Medine şehri, tüm dünyaya yayılan kurtuluş güneşinin merkezi oldu. İlk sakinlerinden olan Eys ve Hazrec kabileleri de, uzun yıllardır aralarında devam eden kabile savaşlarına son vererek, "İslâm kardeşliği" şemsiyesi altında birleştiler.

Mekkeli ilk müslümanlar, ailelerini, yakınlarını, mal ve mülklerini zorla çıkarıldıkları Mekke'de bırakarak, Allah'ın ve Resûlü'nün rızasına nâil olmak ve yeni dinleri İslâm'ı serbestçe yaşayabilmek gayesiyle Medine'ye göç ettiler. Başlangıçta Medine yakınındaki "Avâli" denilen köyde topluca iskan ettirilen muhâcirler, çeşitli sorunlarla karşı karşıyaydılar. Kendilerine kucak açan Ensar'ın yardımlarıyla yaşamak durumundaydılar. Gurbetteydiler. Birçokları, çoluk-çocuklarından, anne-babalarından uzakta bulunuyordu. İşsizdiler ve yeni yurtlarını henüz tanımış değillerdi. Bu bakımdan Hız. Peygamber (sas) öncelikle Mekke'li müslümanlarla Medine'li müslümanları kaynaştırmaya, aralarında uyum sağlamaya çalıştı. Bunun için de bir dizi tedbir aldı. Sonunda hem müslümanlar toplu laştı, ensâr ve muhâcirlerden oluşan Müslüman Cemaat teşekkül etti, hem de ilk İslâm devleti kuruldu.

4- Muhâcirün-Ensâr Kardeşliği

Kur'ân'ın kullandığı isimlerin gereği olarak Mekke'den Medine'ye göçeden müslümanlara "muhâcirün", Medine'li müslümanlara da "ensâr adını veren Hız. Peygamber, ilk müslüman toplumun temelini oluşturması gayesiyle, bu iki topluluk arasında özel kardeşlik birleşmesi yaptı. Her Medine'li müslüman bir Mekke'li müslümanla özel kardeş oldu ve onu alıp evine götürdü. Her konuda yardım etti.

Böylece her Medine'li müslüman kendisine diğer müslümanlardan daha yakın olacak bir Mekke'li kardeşe, her Mekke'li müslüman da her konuda kendisine daha yakın olacak bir Medine'li kardeşe sahip oluyordu. Ensâr, Allah rızası için yurtlarını terkedip kendilerine sığınan din kardeşlerine yediklerinden yedirdiler, giydiklerinden giydirdiler. Kur'ân'da faziletleri ve üstün özellikleri zikredilen muhâcirler ve ensâr İslâm kardeşliğinde Ümmet-i Muhammed'e örnek oldular.

Aralarında özel kardeşlik icra edilen şahıslardan bazıları şunlardır: .

Muhâcirin	Ensâr
Ebü Bekr	Harise b. Zeyd (Hazrecilerden)
Ömer b. Hattab	İtban b. Malik "
Osman b. Affan	Evs b. Sabit (Beni Neccardan)
Ebü Ubeyde b. Cerrah	Saad b. Muaz (Hazrecilerden) Reis
Abdurrahman b. Avf	Saad b. Rebi "
Mus'ab b. Umeyr	Halid b. Zeyd (Ebu Eyyub) (Beni Neccardan)
Ammâr b. Yâsir	Huzeyfe b. Yeman (Beni Abdül Eşhelden)
Ebü Zer-i Gıfârî	Münir b. Amr (Hazrecilerden)
Selman-el-Fârsî	Ebü Derda Uveymir b. Sa'lebe (Hazrecilerden)
Bilal Habeşî	Ebü Ruveyha Abdullah b. Abdurrahman
Talha b. Ubeydullah	Kaab b. Mâlik (Beni Selemeden)
Said b. Zeyd b. Amr	Ubey b. Kaab (Beni Neccardan)
Ebü Huzeyfe b. Utbe b. Rebia, Abbad b. Bişr b. Vakş (Beni Abdül Eşhelden)	

Bunlardan başka Resul, kendisinin Ali b. Ebu Talib ile ve amcası Hamzanın Zeyd b. Harise ile kardeş olduklarını bildirdi. Muahat akdi, rivayete göre Resulün Medine'ye hicretinden 5—8 ay sonra yapılmıştır. Buna mümasil bir antlaşma da Mekke'de ilk müslümanlar arasında aktedilmişti.

Hz. Muhammed (sas)'in, Hicretin birinci yılının 7. ayında, muhâcirlerle ensârı Enes bin Mâlik'in evinde bir araya getirip birer birer kardeş yapmasıyla gerçekleşen "İslâm Kardeşliği" antlaşmasına göre özel kardeş olan bu insanlar birbirlerine vâris bile olabileceklerdi. Haşr sûresi 9. âyetinde bu durum şöyle açıklanır: "Daha önceden Medine'yi yurt edinmiş ve gönüllerine iman yerleşmiş olan kimseler (ensâr), kendilerine hicret edip gelenleri (muhâcirün) severler, onlara verilenler karşısında içlerinde bir çekememezlik hissetmezler; kendileri zaruret içinde olsalar bile onları kendilerinden önde tutarlar. Nefsinin tamahkarlığından korunabilmiş kimseler, işte onlar saadete erenlerdir". Muhâcirlerle ensâr arasındaki din kardeşliği kan kardeşliğinden daha kuvvetliydi; zira, yalnızca hayattayken yardımlaşmakla kalmıyor, ölüm halinde de ensâr kardeş muhâcir kardeşine miras verebiliyordu. Bu şekilde gerçekleşen "Özel Din Kardeşliği Antlaşması", ilk müslüman toplumun teşekkülünde temel taşı oluşturduğu gibi, ileride daha da genişleyerek bütün dünyaya yayılacak ve İslâm âlemindeki bütün inananları içine alacak "Genel İslâm Kardeşliği" (el-Ümmetu'l-İslâmiyye) nin de ana rûknü oldu,

İslâm uygarlığının başlangıcı sayıldı (11). Böylece 200'e yakın muhâcîr ailesinin hukukî bir kararla bir o kadar ensâr ailesiyle birleşmesi, Müslüman toplumun birlik ve beraberliğini sağlam temeller üzerinde güçlendirdi. Ayrıca bu andlaşma bize, Hicretin birinci yılında Medine'deki müslüman toplumun nüfusunun 2000 civarında olduğunu gösteren bir delil olmaktadır. Aynı tarihte Medine'nin genel nüfusunun onbin dolayında olduğu belirtilir (12).

Medine'de Müslümanlar dışında, Müslüman olmayan bazı Arab kabileler ile münafıklar ve yahudiler de vardı. Münafıklar, Eys ve Hazrec kabileleri ile Yahudiler arasında türeyen kimselerdi. Münafıkların en tanınmış olan Abdullah bin Übeyy b. Selûl yahudilerin reisi idi. Başlangıçtan itibaren müşrik Kureyş'le işbirliği içerisinde olan İbn Übeyy, Hicret hâdisesini takiben düşmanlığını daha da artırdı. Çünkü Hicret sonrasında Medine'ye yerleşen ve şehre hakim olan Müslüman Toplum, Abdullah'ın yıllardır beklediği Medine'nin reisliğini atıl bırakmıştı. Bu sebeple hem yahudiler hem de münafıklar müslümanların varlığından rahatsız olmuşlardı, Hz. Muhammed'e ve müslümanlara düşmanlık besliyorlardı.

5- Vatandaşlık Antlaşması

Medine'de çok sayıda yahudi vardı. Bunlar başlıca üç kabileye ayrılmışlardı: Benû Kaynuka, Benû, Nadir ve Benû Kureyza. Kaynuka Yahudileri Hazrec kabilesiyle, Benû Kureyza da Eys kabilesiyle ittifak halindeydi. Bazı yahudilerin bir Arab kabilesi, diğer bazılarının da birinci Arab kabilesine düşman olan bir başka Arap kabilesiyle ittifak halinde olması iki ihtimali beraberinde getirmekteydi; ya Medine'li yahudiler bunu Arab kabilelerini parçalayıp zayıflatmak ve sonra da yok etmek için bir taktik olarak uyguluyorlardı ve bu yolla onlar arasında düşmanlık sokuyorlardı. Eys ve Hazrec kabileleri arasında İslâm öncesi dönemde devam eden kanlı kabile savaşları, belki de, yahudilerin entrikalarının bir ürünüydü. İkinci ihtimal, ya da Medine'li yahudiler de kendi aralarında bölünmüşlerdi ve birbirleriyle savaş halindeydiler. Aralarındaki bu muhtemel ihtilafın veya çatışmaların sebebi de, iktisâdî hâkimiyet kavgası olabilir. Medine şehrinin ve mücâvir bölgenin ekonomik ve ticaretini ellerinde bulunduran yahudi aileleri, birbirleri ile menfaat kavgası, bölge iktisad ve ticaretini bölüşme sürüşmesi içerisinde bulunabilirler. Medine'de müslüman varlığına karşı çıkmalarının önemli faktörlerinden birisi de Medine ticâretinin ve ekonomik kaynaklarının büyük ölçüde Müslümanların eline geçmesiydi. Dolayısıyla Yahudilerin Arab halkı üzerindeki nüfuzlarının, onlara reva gördükleri sömürünün sona ermesiydi. Nitekim, her yönden teşkilatlanan, her alanda söz sahibi olan Müslüman Cemaatin Medine'nin ticaretini ele geçirmesi, en azından yahudi tüccar ve esnafı ile rekabet etmesi, yahudi iktisat ve ticaret düzenine karşı bir alternatif olarak ortaya çıkması, yahudileri zor durumda bırakmış, Medine'den ayrılıp Hayber'e gitmelerinde fevkalâde etkili olmuştur.

11 Buhâri, Sahih, 3, 37, 67, 69, İbn Hişâm, Sire, s. 286, Taberi, 151.

12 Hamidullah, İslâm Peygamberi, C. 1, s. 136.

Yahudiler paganist Mekkelilerle ticarî işbirliği içerisindeydiler; bu iki topluluk arasında iyi münasebetler vardı. Hz. Muhammed (sas) tohumlarını henüz attığı ilk müslüman toplumu bir üçüncü unsurla güçlendirmeyi düşündü. "Özel İslâm Kardeşliği Antlaşması" ile birleşen ve tek vücut haline gelen müslümanlarla Medine'li yahudiler arasında "Vatandaşlık Antlaşması" yapmak istedi. Böyle bir antlaşmanın yapılması ayrıca, iç huzur ve emniyeti sağlayacak, yahudileri putperest Kureyş'ten koparıp İslâm Cemaatı yanına çekecekti. Çünkü, böyle bir antlaşma ile Medine'li Müslümanlarla yahudiler arasında barış imzalanıyordu. Her iki taraf birbirlerine saldırmayacaklar, birbirlerinin din ve ibadet hürriyetine saygı gösterecekler, Medine'ye yönelik muhtemel bir saldırı karşısında birleşecekler ve şehri mütecâvizlere karşı ortaklaşa koruyacaklardı. Eğer bir Yahudiye zarar verilirse, ona hem müslümanlar hem de yahudiler yardım edeceklerdi. Aynı durum saldırıya uğrayan bir müslüman için de geçerliydi. Müşriklere karşı birlikte savaşacaklar ve ne müslümanlar ne de yahudiler birbirinden ayrı olarak karşı tarafla barış yapabileceklerdi. Eğer aralarında bir anlaşmazlık çıkarsa onu Hz. Muhammed aracılığı ile Allah'a götüreceklerdi (13). Böylece, İslâm Peygamberi, paganist Mekkelilerin muhtemel bir saldırısı karşısında, yahudilerin desteğini sağlamış oluyor, düşmana karşı da kuvvetini artırıyordu.

Medine'li yahudilerinde böyle bir antlaşma yapmakta haklı sebepleri vardı. Onlar özellikle politik ve ekonomik sebeplerle antlaşma masasına oturmuşlardı. İslâm ve Müslümanlar Medine'ye hâkimdi ve Hz. Muhammed (sas) Medine'nin en güçlü adamı olmuştu. Müslüman toplumla ittifak halinde olmaları ekonomik ve ticarî durumlarının daha da iyileşmesini sağlayacaktı.

Yahudilerle yapılan Vatandaşlık antlaşmasının büyük yararı oldu. Putperest Mekkeliler Hz. Muhammed'in bu diplomatik zaferinden üzüntü duydular ve belli bir süre Medine'ye saldıramadılar, müslümanlarla savaşmaya cesaret edemediler. Ayrıca, İslâmiyet barış dini idi. Tanınıp kabul görmesi için zamana, sulh ve sükun ortamına ihtiyacı vardı. Zaten savaş değil barış dini olan İslâm, insanların devamlı olarak barış içerisinde yaşamasını, güçlü bir dayanışma ve yardımlaşma içinde bulunmasını ister. Nitekim kısa sürede İslâm'ın bölgede yayılması bakımından yararlı sonuçlar elde edildi. Medine'de oldukça güçlenen İslâm komşu kasaba ve köylerde de sesini duyurmaya başladı. Öyle ki, putperest Mekkeliler İslâmın bu hızlı yayılışından rahatsız oldular ve engelleme yollarını aramaya başladılar.

Sonuçta, ilk İslâm devleti hukukî olarak kurulmuş oldu. İlk İslâm toplumunun teşkilatlanmasını ve "İslâm ümmeti" olarak birleşmesini sağlayan Özel Din Kardeşliği antlaşması ile Medine'li yahudilerle yapılan Vatandaşlık antlaşması, ilk İslâm devletinin hem ilk yazılı yasalarını oluşturmuyordu hem de İslâm devletinin varlığının tanındığına dair hukukî delili teşkil ediyordu.

13 İbn Hişâm, Sîre, 546—550, Hamidullah, aynı eseri, s. 140—147.

6- Medine Mescidi ve Devlet Sarayı

Haz. Muhammed (sas) ve Mekke'li müslümanlar Medine'ye yerleştikten hemen sonra bütün güçleriyle İslâm'ın yayılması ve kurumlaşması yolunda çalıştılar. Haz. Peygamber (sas), ilk iş olarak Müslümanlar arasında birlik ve beraberliği sağlayacak, aralarındaki kardeşlik bağlarını daha da güçlendirecek ve onları ibâdetlerde topluca Yüce Allah'ın huzuruna getirecek olan bir "mescid" in inşasına başladı. Sehl ve Suheyl adlarındaki iki yetimden satın alınan hurma bahçesinde bir mescid yapılmasını emretti ve derhal inşaat başladı. Kendisinin de, tıpkı daha önce inşaa edilen Kuba mescidinde olduğu gibi, bir işçi hüvviyetiyle çalıştığı bu mescidin inşası kısa sürede tamamlandı. Duvarların önemli kısmını biriktetlerden yaptılar; duvarların, Kudüs'e bakan kısmının ortasındaki oyuğun iki tarafına taş koydular. Bahçedeki hurma ağaçlarını keserek dallarıyla mescidin damını örttüler. Ancak Mescidin üstünün bazı kısımları örtülemedi, açık kaldı. Böylece, İslâm'ın Medine'deki ilk mescidi, "Mescid-i Nebevî" inşaa edilmiş oldu.

Evs ve Hazreç kabileleri arasında hızla yayılmaya devam eden İslâm artık Medine vahasında tüm kurumlarıyla yerleşiyordu: İlk İslâm Toplumu ve Devleti Kurulmuş, ilk mescid ve devlet sarayı olan "Medine Mescidi" tamamlanmış, İslâm'ın varlığı komşu kavimler ve kabileler tarafından resmen tanınmıştı. Bu arada, Kur'ân'ın en uzun sûresi olan Bakara sûresi nâzil oldu. Sûre, müminlerin, münâfıkların ve kâfirlerin özelliklerini belirten âyetlerle başlıyor; İslâm'ın ibâdet, ahlâk ve içtimâî yönleriyle alakalı hükümler ihtiva eden âyetlerle devam ediyordu. Ayrıca, peşpeşe gelen ilâhî vahiyler zekât vermeyi, ramazan ayında oruç tutmayı farz kılıyor, müslümanlar için helâl ve haram olan şeyleri teker teker açıklıyordu.

Müslümanlar her namaz vakti ortaklaşa yaptıkları mescidde toplanıyorlar ve topluca güçlü saflar meydana getirerek namaz kılıyorlardı. Namaz vakitleri güneşin konumuna göre düzenleniyordu. Namaz vaktinin girişi ezan okunarak duyuruluyordu. Haz. Bilal, her namaz vaktinde mescide en yakın evin damına çıkıyor ve gür sesiyle ezan okuyarak müslümanları namaza çağırıyordu.

"Mescid-i Nebevî", İslâm tarihinde büyük önemi haizdir; müslümanların "cemaatleşme"sinde, İslâm Devleti'nin teşekkülünde ve kurumlaşmasında, İslâm Dininin tanınıp yayılmasında, Müslüman toplumun eğitim ve öğretiminde fevkalade önemli hizmeti olmuştur. Mekke'li ticaret toplumundan olan muhâcirlerle Medine'li tarım toplumundan olan Ensâr'ın birleşmesinde, Müslüman Toplumunun güçlenmesinde de oldukça etkili olmuştur. Yalnızca ibâdet yeri olmayan, aynı zamanda Devlet işlerinin yürütüldüğü, barışa ve savaşa karar verildiği, müslümanların din ve dünya hayatıyla alakalı meselelerin görüşülüp çözüme kavuşturulduğu, iktisadî, içtimâî ve siyâsî konuların ele alınıp değerlendirildiği bir mahal olan "Peygamber Mescidi", müslümanlar için bir toplantı ve meşveret mahalli, bir adliye merkezi, bir kültür ve ilim ocağı, eğitim ve öğretim yapılan bir mekteb olarak da görev yapmıştır.

Öte yandan, "Medine Mescidi"nin bitirilişinden hemen sonra, mescidin doğu duvarına bitişik olarak Hz. Peygamber için iki odalı bir ev yapıldı. Evin yapımı tamamlanınca, Ebû Eyyub'un evinde yaşamakta olan Hz. Peygamber hanımı Sevda ile birlikte yeni evine taşındı. Bu arada Hz. Peygamber mânevî evladı Zeyd'i, hanımı Sevda'yı, kızları Ümmü Kulsüm ve Fatıma'yı Medine'ye getirmesi için Mekke'ye gönderdi. Hz. Ebû Bekr de, oğlu Abdullah'a, Ümmü Ruman, Esma ve Aişe'yi getirmesi için haber gönderdi. Zeyd, kendi hanımı Ümmü Eymen ve oğlu Üsame'yi de beraberinde getirdi. Tüm taşınabilir mallarını elden çıkaran ve sağlığında cennetle müjdelenen on kişiden biri olan Talha da Zeyd'le birlikte Medine'ye geldi. Hz. Peygamber Hz. Ebû Bekr'in kızı Aişe ile evlendi ve mağara arkadaşı ile sıhrî bağ kurdu (14).

7- Suffe ve İlk Mekteb

Eğitim ve öğretimi emreden vahiyle başlayan ve yeryüzünü nurlandıran İslâm dininin tebliğcisi, ilk müslüman toplumu teşkilatlandırırken ve ilk İslâm Devleti'ni kûrarken ilmin değerini unutamaz, fert ve toplum hayatındaki yerini ihmal edemezdi. Zaten İslâm'ın mücadelesi cehâletle ve cehâletten kaynaklanan putperestlik ve benzeri hastalıklarla idi. Üstelik İslâm insanlardan düşünmeyi, inceleme ve araştırma yapmayı, bilgili ve bilinçli olarak gerçeği kabul etmeyi istiyordu. Dinî çağırının metodu, yayılma aracı irşad ve tebliğ, eğitim ve öğretim idi.

Bu sebepledir ki, Hz. Peygamber "Medine Mescidi"nin bitiştiğine ayrı bir yer (suffe) yaptırdı. Mescid'in avlusu mahiyetindeki bu yerde tüm müslümanlar, özellikle de evi-barkı, ailesi, çoluk-çocuğu olmayan fakir müslümanlar, Mesciddeki talim ve terbiyenin yanısıra İslâm'ı öğrendiler. Mescidin bir köşesine bitişik olarak yapılan bu sofada yaşayan ve kendilerini İslâm'ı öğrenme ve öğretmeye adanmış bu sahâbilerle "ehl-i suffe" denilir. Suffe ehli başlangıçta 70 kişi kadardı ve çok fakir müslümanlardan oluşuyordu. Hz. Muhammed (sas) ve zengin sahâbilerin verdikleri veya kendilerinin sattıkları odunlardan elde ettikleriyle yaşarlardı. Ünlü sahâbi ve muhaddis Ebû Hureyre bunlardandır.

Sayıları giderek artan Suffe topluluğu devamlı olarak Mescid'de bulunurlar ve Hz. Peygamber'in yanından ayrılmazlardı. Suffe, bir çeşit "muallim mektebi" idi. İslâm tarihinde ilk medrese veya muallim mektebi sayılabilir. İlk İslâm üniversitesi de sayılabileceğimiz Suffenin baş muallimi veya rektörü Hz. Muhammed (sas) idi. Yatılı öğrenciler sayılabileceğimiz Suffe topluluğu ise, kendilerini tamamen din ilimlerini öğrenmeye vermişti. Gayeleri İslâm'ı Resulullah'ın dilinden öğrenmek ve diğer müslümanlara öğretmekti. Hz. Peygamber, dâvetçilerini, komşu milletlere ve devletlere gönderdiği muallimlerini özellikle İslâm'ı doğrudan kendi ağzından öğrenmiş olan bu kişiler arasından seçerdi.

14 İbn Hişâm, Sîre, s. 335-340.

8- Hicret Olayının Sosyal ve Kültürel Sonuçları

Hicretin, askeri ve siyâsî yönlerden olduğu kadar sosyal ve kültürel yönden de önemli sonuçları olmuştur. Allah'a inanmayanların çoğunlukta ve egemen olduğu, gerçek dinî yaşayışın rahat bir biçimde mümkün olmadığı, Allah dostlarının eza ve cefa gördüğü, döğüldüğü ve kovulduğu, hatta öldürüldüğü bir yerden, müslümanların egemen olduğu, insanların inançlarından dolayı işkenceye maruz kalmadıkları ve dinî yaşayışın rahatlıkla mümkün olduğu bir mahalle göç etmek ya da Allah'ın yasaklarından yüz çevirip uzaklaşmak ve onları kesinlikle terketmek anlamlarına gelen "hicret" olayı beraberinde birtakım sosyal ve kültürel yenilikleri de getirdi.

İslâm tarihçileri, lügat anlamında, ilk müslümanların ikisi Habeşistan'a birisi de Medine'ye olmak üzere üç büyük hicretinden sözederler. Kur'ân-ı Kerim de, önceki peygamberlerin ve onlara inananların hicretlerinden bahseder; Hz. Nuh, Lut, İbrahim, Şuayb ve Mûsâ peygamberlerin kendilerine inanan insanlarla birlikte memleketlerini terk ederek başka ülkelere, Ken'an iline, Mısır'a veya Filistin'e göç ettiklerini bildirir. Ancak, hicret denilince ilk akla gelen, şiddetli eza ve cefa altında yaşayan Mekke'li müslümanların sevgili peygamberimizin emir ve müsadeleriyle çocuklarını ve yurtlarını, yani kendilerine çok kıymetli olan varlıklarını bırakarak Milâdî 622'de Mekke'den Medine'ye göç etmeleri gelmektedir. Birtek Allah'a iman edip O'nun elçisinin öğretilerini kabul ettikleri için akla-hayale gelmeyen kötülöklere maruz kalan ilk müslümanlar için, Mekke'de kalarak İslâm'ı yaşamak imkansız hale gelmişti. Yeni bir yurda, yeni bir çevreye ihtiyaçları vardı. Daha önce onlardan Habeşistan'a hicret edenler olmuştı, fakat Habeşistan çok uzaktı, ulaşım ve iletişim de oldukça zordu. Tâif şehri Mekke'ye çok yakınsa da Tâifliler İslâm Peygamber'ini şehirden döverek çıkarmışlardı. Artık müslümanlar için Hicaz bölgesinde en elverişli yurt olarak Yesrib (Medine) kalıyordu.

Böylece, Milâdî 622'de gerçekleşen Hicret, yeni bir medeniyetin doğuşuna etki eden başlıca faktörleri, dâhilî ve hâricî mücadele fikirlerini ya da ilkelerini, fizikî ve mânevî sağlık unsurlarını bütünüyle bünyesinde topluyordu. İnsan soyunun sosyal-kültürel yapısını oluşturan anne-baba, çevre, okul ve kültür gibi temel unsurları tümüyle kapsıyordu. Hz. Peygamber (sas) câhiliye devrinin gelenekçi ve câhil putperest toplumunun ortak kültür özelliklerinden uzak olmayan bir ortam da, Rabbani terbiye üzere yetiştirilmişti. İlâhî vahye mazhar olup peygamber seçildikten sonra ise, Arabyarımadası ve tüm dünya halkının sahip olduğu kültür değerlerinden çok farklı, ilâhî kaynaklı kültür değerleri kabul etti. Bu demek değildir ki, İslâm Peygamberi yeryüzünden başka bir yerde, Arap halkından uzak bir çevrede yaşadı ve yetişti. Zaten onun getirdiği İslâm'ı kabul edip safında yer alan Mekke'li ve Medine'li müslümanlar genellikle câhiliye devri toplumunun sahip olduğu kültür değerlerine göre yetişmişlerdi. Bu insanlara sahip olduklarından tamamen farklı olan yeni kültür değerlerini öğretmek, fizikî ve ruhî olgunluğa kavuşturmak elbette çok zor bir işti. Hz. Peygamber, Mekke devrinde, Erkam'ın

evinde yürüttüğü eğitim ve öğretim çalışmalarında özellikle bu yöne ağırlık verdi. Yeni müslümanları eski gelenek ve göreneklerinden, inanç ve kültür değerlerinden koparıp uzaklaştırmak, İslâm inanç ve ahlakının sunduğu esaslara bağlamak için çalıştı ve bunda son derece başarılı oldu. Hem gönülleri ve düşünceleri hem de akıl ve fikir dünyaları aydınlanıp temizlenen ilk müslümanlar sonraki Müslüman topluma çok zengin bir sosyal ve kültürel miras bıraktılar. Zaten İslâm dini insan soyunun tüm yaşantısını kapsayan reformlar getiren, onu yeni bir yaşayışa kavuşturan büyük bir inkılâptır. Hz. Peygamber, Birinci Akabe beyatından sonra, Musab b. Umeyr isimli ünlü sahabiyi, Medine'li müslümanlara İslâm'ı öğretmek, namaz kıldırarak ve sosyal ve kültürel hicret çağrısında bulunmak üzere Medine'ye göndermişti.

Unutmamak gerekir ki, Hz. Muhammed (sas), zenginlerin fakirlere, güçlülerin zayıflara hâkim olduğu ve onları devamlı olarak köleler gibi kullandığı, kadın ve yetim haklarının hiçe sayıldığı, huzur ve barışın ancak kaba kuvvete dayandığı bir toplumda İslâm'ın sosyal ve kültürel değerlerini yerleştirmeye ve yaşatmaya çalıştı. Hile, yalan, ahlaksızlık, sahtekârlık, hırsızlık, yankesicilik, faiz ve riba esaslarına dayanan bir sosyal ve kültürel yaşantıdaki Arab toplumunu, doğruluk, dürüstlük, karşılıklı sevgi ve saygı, adâlet, helal ve haram, yardımlaşma ve güzel ahlâk gibi kavramlar etrafında toplama ve bu üstün değer özelliklerine göre yetiştirme ve yönetmeye uğraştı.

Buna karşılık, eski gelenekçi ve putperest inançlı Kureyş toplumu ve Medine'li paganist kabileler ve Yahudiler tüm organize güçleriyle yeni oluşuma karşı idiler ve müslümanların ıslah edici çalışmalarını çeşitli vesilerle engellemeye çalışıyorlardı. Bu durum, sosyo-kültürel planda başlayan hicretin, artık kendisine elverişli çevreyi oluşturmak ve daha etkili olmak üzere kurumlaşmak, maddî planda da hicretü yerleştirci müesseseler meydana getirmek durumunda olduğunu gösteriyordu. Annelerinden, babalarından, çocuklarından ve eşlerinden uzakta bulunan, gurbette yaşayan göçmen müslümanlar, bu yöndeki tüm sorunlarını unutarak, bütün güçleriyle hicretin sosyo-kültürel kurumlarını yerleştirmeye gayret ediyorlardı. Muhâcirlerin yeni sosyal çevreye uyumu, Ensâr ile karışıp kaynaşması gayesiyle gerçekleştirilen, onlar arasında sosyal ve ekonomik bağları güçlendiren Özel İslâm Kardeşliği, iç güvenlik ve birlik temel amacıyla yahudilerle yapılan Vatandaşlık antlaşması, Kuba ve Medine mescidlerinin inşası bu yönde yapılan çalışmaların somut örnekleridir. Ayrıca müslümanlar, insanların bir araya gelip toplanmasına elverişli olan her yerde İslâm'ın sosyo-kültürel değerlerini yaymaya, yeni dinin insanların gönüllerinde ve davranışlarında her yönden taht kurması için tebliğde bulunmaya çalıştılar. Allah'ın izni ile bunda başarılı oldular. Sosyo-kültürel hicret maddî hicretle tamamlandı. Yeni bir çevre, yeni bir toplum oluştu. Bu yeni çevre İslâm çevresi, yeni toplum da Müslüman Toplumdur. İlk müslümanların Medine devrinde kurduğu sosyo-kültürel değerler gerek İslâm uygarlığının teşekkülünde gerekse çeşitli müslüman devletlerin kurumlarının teessüs etmesinde örnek oldu ve ışık tuttu.

Neticede, Hicretten kısa bir süre sonra, ilk Müslüman Toplum teşekkül etti, ilk İslâm Devleti kuruldu. Anayasası, Devlet başkanı, hükümeti, çeşitli kurum ve kuruluşları, idârî, askerî, ticârî, iktisâdî, ilmî ve adlî müesseseleriyle tam bir hukuk devleti olarak teşkilatlandı. Kur'ân'a dayanan bir yönetim şekli, kanunları, adlî, askerî ve idârî yapısı olan ilk İslâm Devleti, sonraki Müslüman Toplamların kurdukları devletlere örnek teşkil etmiştir (15).

9- Medine Devrinde Müslümanların Mekkeli Müşriklerle İlişkileri

a) Bedr Savaşı

Müslümanların, Mekke site devletinin yöneticileri ve şehrin egemen kabilesi Kureyş'le karşılıklı mücadeleye dayanan ilişkileri İslâm'ın doğuşu (610) ile başlar, Mekke'nin fethiyle (630) son bulur. Yaklaşık yirmiyıllık bir devreyi kapsayan Müslüman-müşrik Kureyş münasebetleri üç safhalıdır: a) Savaş dönemi; İslâm'ın tebliğinden Hudeybiye musalahasına kadar olan devre; b) Barış dönemi; 13 Mart 628'den 630'da Mekke'nin fethine kadarki devre; c) 2. Savaş dönemi; Mekke'nin fethi esnasında meydana gelen bazı olaylarla başlar şehrin müslümanlarca fethedilmesi ve Kureyş'in iradeleriyle topluca müslüman olmasıyla sona erer. Artık başlangıcından itibaren müslümanların gözünü açtırmayan ve İslâm'ın yayılışını durduran veya yavaşlatan Kureyş maniası ortadan kalkmış oluyordu.

İslâm'ın Medine devresinde her geçen gün müslümanların yararına oluyordu. İslâm Toplumunun ve Devletinin teşekkülünden kısa süre sonra, hicretin birinci yılı sonlarında İslâm düşmanlarına karşı savaşmaya izin veren "cihad" âyetleri nâzil olmuştu. Yüce Allah, Hac sûresi 39-40. âyetlerinde şöyle buyurur: "Kendilerine zulmedilmesi dolayısıyla, onlara karşı savaş açılana, yani müminlere savaşma izni verildi. Şüphesiz Allah onlara yardım etmeye güç yetirendir. Onlar yalnızca Rabbimiz Allah'tır demelerinden dolayı, haksız yere yurtlarından sürgün edilip çıkarıldılar."

Cihad âyetinin nâzil olması yıllardır zulme uğrayan, din düşmanlarına karşı koyma güç ve hakkına sahip bulunmayan müslümanları çok sevindirdi. Hz. Peygamber (sas)'de, âyetteki cihad iznini topluca savaşma emri olarak anlıyordu. Zaten müslümanlar o sıralarda savaşmak zorundaydılar. Aralarında vatandaşlık antlaşması bulunan yahudiler zaman zaman barışı bozucu eylemlerde bulunuyorlardı. İslâm'ın Suriye ticaret yolu üzerinde bulunan Medine ve civarında hızla yayılmasından endişe duyan Kureyş de büyük bir saldırı hazırlığı içindeydi. Mekke devrinde bireysel düzeyde yaptıkları saldırıları, eza ve cefayı şimdi toplu saldırı, binlerce

15 M. Hamidullah, İslâm'da Devlet İdaresi, Çev. Kemal Küşcu, Gaye matb. Ankara 1979; Serahsî, Şerhu Siyeri'l-Kebir (Le Livre de la Conduite de l'Etat Musulman) Çev. M. Hamidullah, Ankara-Diyanet Vakfı Yayını, 1990; Ma'ruf Devâlibi, İslâm'da Devlet ve İktidar, Çev. M. Sait Hatiboğlu, dergah yay. İstanbul 1989; A. Sanhourî, Le Califat, Paris 1926 ..

insanın katıldığı savaş şekline dönüştürmek, İslâm'ı ve müslüman toplumu tamamen yok edici bir darbe indirmek niyetindeydiler.

Her ne kadar savaşma izni verilmişse de, müslüman toplum henüz teşkilatlı bir ordu, yeterli savaş araç ve gereçlerine sahip değildi. Yeni devlet olmuştu. Henüz teşkilatlanma safhasındaydı. Müslümanlar düşmanlarına saldırma gücüne sahip değillerdi, fakat küçük çapta baskınlar yapabilirlerdi. Kureyş'in Suriye'ye giden kervanları Medine'den geçiyordu. Gerçekte, yalnızca Allah'a inandıkları ve Hz. Muhammed'in çağrısını kabul ettikleri için çeşitli şekillerde işkence gördükten sonra zorla yurtlarından çıkarılan müslümanlar putperest Kureyş'le savaşmak, onlardan yapılanların hesabını sormak istiyorlardı. Ayrıca, Medine'ye geldikten sonra güçlenen ve müstakil devlet kuran Müslüman Toplumun, İslâm düşmanlarına karşı varlıklarını göstermelerinin ve gerektiğinde Allah yolunda silah yoluyla da cihad etmelerinin vakti gelmişti.

Bu sebeptendir ki, Hz. Peygamber (sas), zaman zaman seriyeler çıkarmış, Medine ve çevresinin emniyetini kontrol altında tutmuştur. Gönderilen bu karakol güçleriyle Kureyş kervanları arasında zaman zaman çatışmalar çıkıyorsa da, henüz kan dökülme noktasına varmamıştı. Müslümanlar, Kureyş'in muhtemel bir saldırısına karşı hazır halde beklerlerken, Kureyş de, Medine'deki düşmanlarına karşı devamlı alarm halindeydi. Güney ticaret emniyetini ihlal edici herhangi bir eyleme karşı hazır durumdaydılar. Öte yandan, ikinci Akabe beyatı ile birlikte ilk İslâm devleti hukukî olarak kurulmuştu. Kureyş, Akabe beyatının müslümanlara devlet kurma hakkını verdiğini anlayarak çok kızmışlardı. Suriye ticaret yolu üzerinde bulunan Medine'de kurulan İslâm Devleti Kureyş'in işine gelmiyordu. Mekke'li kabilelerin gençlerinden oluşan bir "ortak ölüm komandosu" hazırlayarak Hz. Muhammed (sas)'i öldürmek istemeleri onların bu duruma ne kadar çok kızdıklarını gösterir. Nitekim onlar hicret olayına ve müslümanların Medine'de devlet kurmasına da çok kızdılar. Gizlice Mekke'den ayrılarak Medine'ye hicret eden müslümanların evlerini ve mallarını müsadere ettiler.

Aslında putperest Mekkeliler, Mekke'de olduğu gibi, Medine'de de muhâcirleri baskı altında tutmak istiyorlardı. Tehcire zorladıkları, geride bıraktıkları mallarını müsadere ettikleri muhâcirleri yeni yurtlarında da rahat bırakmak niyetinde değillerdi. Bu arada, tıpkı Habeşistan hicretinden sonra olduğu gibi, Medine'nin bazı nüfuzlu kişileri yanında müracaatta bulunuyorlar ve onlardan Mekke'li müslümanları Medine'den kovmalarını ve kendilerine teslim etmelerini istiyorlardı. Bu bakımdan iki şehir devleti arasında bir savaş her zaman sözkonusuydu.

Müslümanların 60 kişilik bir toplulukla Ebva köyüne gelip Damra kabilesiyle antlaşma yapmaları ve onlara eman vermeleri, Kureyş'li Kurz b. Câbir el-Fihri'nin Medine merasına saldırması ve Medine'li müslümanlara ait malları, hayvanları alıp götürmesi, hicretin ikinci yılı başlarında Hz. Peygamberin muhâcirlerden oluşan bir müfreze birliği ile Medine'den 9 konak uzaklıktaki Uşeyra'ya gitmesi ve

Müdlıcoğullarıyla antlaşması ve etrafa seriyyeler göndermesi belki de, Müslümanlarla Kureyş arasında meydana gelebilecek büyük bir savaşın ısınma faaliyetleriydi.

Burada, Bedr savaşının zahiri sebebi olarak gösterilen bir olaya, Abdullah bin Cahş seriyyesine işaret etmek istiyoruz. Sevgili Peygamberimiz, Hicretin ikinci yılında ve bahar aylarından biri olan Receb ayında Abdullah b. Cahş'ı onbeş kişilik bir kuvvetle Suriye yönüne gönderdi. Kureyş kervanlarını gözetmesini istedi. Seriyye, Medine'ye iki günlük mesafedeki Nahle vadisine kadar gitti. Burada, Kureyş'in Suriye'den dönmekte olan bir kervanına rastladılar. Öz yurtlarından uzaklaştırılmalarına, ana ve babalarından, hısım-akrabalarından, çoluk-çocuklarından koparılmalarına, ömürlerini fakrú zaruret içerisinde gurbette geçirmelerine sebep olan Kureyş'e ait kervanı gören müslümanlardan bazıları derhal saldırmak istediler. Seriyye kumandanı Abdullah buna engel oldu: fakat bir müslümanın attığı ok, kervanbaşı Amr bin Hadremi'ye isabet etti ve onu öldürdü; iki kişi de esir alınarak Medine'ye dönüldü. Ölen ve esir alınanlar Kureyş'in itibarlı ailelerine mensuptular. Kureyş'in düşmanlığını arttırmasında ve Bedr savaşının hazırlıklarını hızlandırmasında bu olay etkili oldu.

Olayın Arabyarımadasındaki yankıları büyük oldu. Müşrikler ve Medine'li yahudiler, müslümanları haram aylara bile hurmet etmeyen, kan dökücü ve yağmacı eşkiyâ topluluğu olarak göstermeye çalıştılar. Ancak Bakara süresinin 217. âyetinin nâzil olması müslümanları rahatlattı. Yüce Allah şöyle buyurur: "Ey Muhammed, sana hürmet edilen ayı, o aydaki savaşı sorarlar Deki: "O ayda savaşmak büyük suçtur, Allah yolundan alıkoymak, O'nu inkar etmek, Mescid-i haram'a girişe engel olmak ve halkını oradan çıkarmak Allah katında daha büyük suçtur. Fitne çıkarmak ise öldürmekten daha büyüktür. Güçleri yeterse, dininizden döndürünceye kadar sizinle savaşa devam ederler. İcinizden dininden dönüp kâfir olarak ölen olsa, bunların işleri dünya ve âhirette boşla gitmiştir. İşte cehennemlikler onlardır, onlar orada temellidirler."

Amr b. Hadrami'nin öldürülmesi olayı, harb hazırlıkları içerisindeki Kureyş'i çok geçmeden büyük bir kervan hazırlayarak savaş için gerekli silah ve teçhizatı en kısa zamanda temin etme yoluna itti. Suriye'ye gitmek üzere büyük bir ticaret kervanı hazırlandı. Ebü Süfyan'ın başkanlığındaki bu kervanın tüm gelirleri savaş için harcanacaktı. Müslümanlar böyle bir kervanın belirtilen amaçla Suriye'ye gittiğini öğrendiler. Kendilerini ortadan kaldıracak bir savaşın ekonomik ve askeri kaynağını teşkil eden Kureyş kervanının topraklarından rahatça geçmesine mücadele edemezlerdi. Hz. Peygamber (sas) "Müslüman komando birliği" diyebileceğimiz seriyyelerini arttırdı, Suriye'ye gönderilen Kureyş kervanını adım adım takım ettirdi. Ebu Süfyan da kervanının takib edildiğinin farkına varmıştı.

Bu sırada, Kureyş'in büyük bir ordu hazırladığı ve Medine üzerine yürümek üzere yola çıktığı haberi geldi. Müslümanlar için iki cephe birden açılmıştı: Kervan mı takım edilsin ve Mekke'ye dönmesi engellensin yoksa Kureyş ordusuyla mı

savaşılın? Hz. Muhammed kumandasında Medine'den çıkan 310 kişilik müslüman topluluk bu iki durumdan birini seçmek zorundaydı. Sonunda düşmanın karşı-
sına çıkılmasına ve onlarla savaş meydanında savaşılmasına karar verildi.

Aslında Kureyş, Ebû Süfyan'ın getirmekte olduğu kervana saldırıldığını ve kervanın tehlikede olduğunu bahane ederek asker toplamış ve savaş için yola çıkmıştı. Oysa, takib edildiğini anlayan tecrübeli kervancı Ebû Süfyan, kervanın yolunu değiştirmiş ve sağ salım kervanını Mekke'ye ulaştırmıştı. Nitekim, savaş taraftarı Kureyş'e kervanın hiçbir can ve mal kaybı vermeden Mekke'ye döndüğü, artık savaşa sebep kalmadığı bildirilmişse de tesirli olmamıştır, çünkü Kureyş'in gayesi kervanı kurtarmak ve Amr b. Hadremî'nin intikamını almak değil, İslâm'ı ve müslümanları ortadan kaldırmaktır.

Bedr, Suriye'ye giden kervan yolu üzerinde olup Medine'ye 80 km. uzaklıkta bir köydür. Burada yılda bir defa panayır kurulurdu.

Hz. Muhammed (sas), Ashabı ile istişarede bulunduktan sonra Hicretin ikinci yılında Ramazan'ın 8'inde 305 veya 310 kişilik ashabı ile Medine'den çıktı. Ebû Lübâbe'yi vâlisi, Amr b. Ümmu'l-Mektûm'u da namaz imamı olarak Medine'de bıraktı. Aslında Hz. Peygamber ve müslümanlar, Mekkelilerin Medine'ye saldırabileceklerini her zaman bir ihtimal olarak gözönünde bulunduruyorlardı. Nitekim, "Zefiran" denilen yere varılınca Kureyş'in bin kişilik bir ordu ile yola çıktığı öğrenildi. İşte böylece savaştan haberdar olan müslümanlar ister istemez kendilerini savaş meydanında buldular. Damdam b. Amr el-Gifârî'nin tahrikleri ve Ebû Cehl, Ebû Leheb gibi müşriklerin teşvikleriyle hazırlanıp yola çıkmış olan Kureyş ordusunu uygun bir yerde karşılama hazırlığına başladılar. 83'ü muhâcir, 61'i Evs'li, kalanı da Hazrec'li müslümanlardan oluşan İslâm ordusunun başkomutanı Hz. Muhammed (sas), muhâcirlerin sancaktarı Musab b. Ümeyr, Evs'inki Sa'd b. Muaz, Hazrec'in sancaktarı da Habbab b. Münzir idi. Müslüman ordusunda 3 at ve 70 deve vardı.

Buna karşılık, Kureyş ordusu bin kişilik bir kuvvetti; bunlardan 800 kadarı süvari veya develi idi. Kureyş ordusu her türlü silah araç ve gereçlerine de sahipti. Oysa, müslümanlar basit korunma silahları olan, bıçak, kama, kılıç ve benzeri aletlerle düşman karşısına çıkıyorlardı.

İki ordu Bedr köyü yakınında karşı karşıya geldiler. Bu karşılaşma çok önemli idi. Hz. Peygamber sabahtan akşama kadar ellerini açıp Allah'a dua ediyor, O'ndan bir avuç müslüman topluluğu korumasını istiyordu. Bu savaş imanla küfrün, hak ile bâtılın savaşı idi. Tevhid inancı ile putperestlik nihayet toplu savaş meydanında da karşı karşıya gelmişti. Bu bir ölüm kalım savaşıydı; İslâm'ın varlığı veya yokluğu sözkonusuydu. Ama Allah her zaman inananlarla beraberdir. O'nun sevgili kulu ve elçisi Hz. Muhammed'in mübarek cuma günü sabahdan itibaren yaptığı dualar da karşılıksız kalmayacaktı.

İslâm ordusunu Hz. Hamza, Kureyş ordusunu da Utbe b. Rebia yönetiyordu. Savaş mübareze üsülü ile başladı. Aslında Utbe bu savaşa istemeyerek, Ebu Cehl ve Ebu Leheb gibilerinin tahrikleri sonucu gelmişti. Çünkü durup dururken savaşılmaya karar verilmişti, savaşmak için geçerli bir sebep yoktu. Amr bin Hadrami'nin bedeli ödenerek mesele çözümlenebilirdi, işi savaş meydanına çekmeye gerek yoktu. Ancak bu itirazlar asıl amacı, İslâm'ı ve müslümanları ortadan kaldırmak olan İslâm'ın baş düşmanları için geçerli değildi.

Önce Amr b. el-Hadrami'nin kardeşi Amir el-Hadrami ortaya atıldı ve Mihca'yı şehid etti. Bu arada, Mahzumoğullarından Esved b. Abdü'l-Esed ileri atıldı ve müslümanların su havuzunu batırmak isteyerek kılıcını çekti. Hz. Hamza havuz kenarında ona yetişti ve işini bitirdi. Daha sonra Kureyş ordusu kumandanı Utbe yanına kerdeşi Şeybe ve oğlu Velid'i alarak ileri atıldı ve adet üzere kendilerini tanıttılar. Er dilediler. Müslümanlardan bunlara karşı Neccaroğullarından Afra kadının oğulları Muaz ve Muavvez ile Abdullah b. Revaha çıktılar. Ancak kimliklerini açıklamaları üzerine Utbe onlara, bizim sizinle bir işimiz yok; biz, bizimkilerini isteriz, dedi. Hz. Peygamber'den kendilerine denk sayılabilecek erler göndermesini istedi. Bu defa onların yerine Hz. Hamza, Ali ve Ubeyde b. el-Hâris çıktılar. Hamza Şeybe'yi çabucak haklayıverdi. Ali de Velid'i öldürdü. Ancak Utbe Ebu Ubeyde'yi, Ebu Ubeyde de Utbe'yi yaraladı; tam bu sırada Ali, Utbe'nin üzerine atılarak işini bitirdi.

Nihayet, Ramazan'ın 17.ci cuma günü iki ordu birbirine girdi. Kureyş ordusu, savaşın iki temel unsurundan biri olan maddî veya askeri güce yeterince sahipti. Müslüman ordusu ise, maddî gücü çok zayıf, askeri araç ve gereçlerden yoksun, kendisinin üç katı olan tam teçhizatlı düşmanla kapışan zavallı bir ordu idi. Ama Kureyş ordusunda bulunmayan ve bir savaşın kazanılmasında temel iki unsurdan ikincisini teşkil eden "mânâ gücü"ne sahipti. Hz. Peygamber düşmanın Medine'ye saldırmak üzere yola çıktığını haber alınca ashâbı ile durumu istişare etmiş ve çoğunluk Medine dışında düşmanı karşılama ve onlarla harbetme, yolunda görüş belirtmişti. Hatta ashâbtan Mikdad bin el-Esved ayağa kalkarak şöyle bir konuşma yapmıştı: Ey Allah'ın resulü, Allah sana ne yapmanı söylediye onu yap. Biz, İsrailoğullarının Hz. Musa'ya dediği gibi, sen ve Rabbin git, ikiniz savaşın. Biz şüphesiz burada duranlarız (16), demeyiz. Biz şöyle deriz: Sen ve Rabbin gidiniz, ikiniz savaşınız. Sizinle birlikte, sağınızda, solunuzda, ön ve arkanızda biz de savaşacağız. Bu konuşmaları dinleyen ve müslümanların görüşünün düşmanla savaşmak istikametinde olduğunu öğrenen Hz. Peygamber, ordusuna-Bedr'e doğru yürüme emri vermiş ve şöyle demiştir: İleri, ileri! Neşelenin, çünkü Yüce Allah, bana iki sonuçtan birini söz verdi. Şimdiden düşmanı yenilmiş bir halde görüyorum. Müslümanların, yeterince hazırlanmamış olmalarına rağmen, Medine'ye zaferle, savaş esirleri ve ganimetiyle dönme ümidi vardı. Hz. Muhammed de onlara bunu vadediyordu.

Yapılan savaşta, Allah'ın yardımı ve iman ordusunun sebat ve kahramanlığı sayesinde düşman perişan edilmiş ve bin kişilik Kureyş ordusu kurtuluşu kaçmakta bulmuştu. Savaşta, Ebû Cehl, Utbe, Şeybe b. Rebia, Velid bin Utbe, Ümeyye bin Halef, Ebu'l-Buhteri, As. b. Hişam ve Zema b. Esved gibi Kureyş ileri gelenleri öldürülmüş, 70 kadar esir ve önemli miktarda ganimet alınmıştı. Esirler arasında Hz. Peygamberin amcası Abbas, yeğenleri ve Hz. Ali'nin de kardeşleri olan Akıl ve Nevfel ile Hz. Zeyneb'in kocası Ebu'l-As, Esved b. Âmir ve Abd b. Zema gibi saygın Kureyşliler vardı.

Bu kadar ölü, esir ve mal zayıyatı verdikten sonra bozulup kaçan Kureyş, ölülerini bile gömmemiş savaş meydanında bırakıp kaçmıştı. Onları da müslümanlar gömdüler. Bedr savaşı müslümanların zaferi ile noktalandı. Zafer haberi Medine'de büyük sevinç yarattı (17).

b) Bedr'in Sonuçları ve Uhud Savaşı

İslâm tarihinin önemli olaylarından olan Bedr zaferinin akisleri büyük oldu ve şu sonuçları doğurdu:

1- Büyük akisler bırakan bu zafer müslümanlar arasında büyük sevinç yarattı. Ancak Kur'ân onlara bir uyarıda bulundu: Zaferi yalnızca Allah'ın yardımına, Hz. Muhammed'in askeri dehasına ve harb bilgisine, bir avuç müslümanın adet dışı kahramanlığına dayandırmamak icabediyordu. Bedr zaferi Allah'ın inananlara bir lütuf ve nimetiydi, mânâ gücünün maddeye galebesiydi. Kur'ân bu gerçeği şöyle belirtir: "Onları sizler öldürmediniz, fakat Allah öldürdü onları. Attığın zaman da sen atmadın, fakat Allah attı. O, bunu inananları güzel bir imtihanla imtihan etmek için yaptı"(18).

2- Bedr savaşı esnasında ve sonrasında Hz. Peygamberin harekât tarzı müslümanlar için örnek teşkil etti. Düşmanla savaş usûlü, savaş esirlerine ve yaralılarına, kadınlara ve çocuklara yapılacak muamele ile elde edilen savaş ganimetinin taksimi konularındaki uygulamaları kendisinden sonraki müslüman toplum için bir kaynak oluşturmuştur.

3- Bedr savaşında özellikle İslâm'ın baş düşmanları, Ebû Cehl, Utbe b. Rebia, Ümeyye b. Halef vb. şahıslar öldürülmüş, şirkin elebaşlarının bir kısmı ortadan kaldırılmıştı. Ancak bu durum, ayrıca, Hind ve Ebû Cehl'in yakınları gibi bazı Mekkelilerin kin ve nefret, müslümanlardan intikam alma hırslarını şiddetlendirmişti.

17 Bedr savaşı için bkz.: İbn Hişam, Sîre, s. 217, 435, 439-448; Taberî, 1/1603, 1299, 1303-1308; İbn Sa'd, Tabakât 11/1, 6-7, 12, 25, 18 vd. Muhammed b. İshâk b. Yesar, Siretübnî İshâk, 298-300; M. Hamidullah, Hazreti Peygamberin Savaşları, s. 55-91; İslâm Peygamberi C. 1. s. 159 vd; A.H. Berki-O. Keskioglu, Hazreti Muhammet ve Hayatı. s. 240-25.

18 Enfal, 8/18.

4- Utbe, Ümeyye, Ebû Cehl gibi müşriklerin Bedr'de, Ebû Leheb'in de eceliyle Mekke'de ölmesiyle Ebû Süfyan Mekke'nin reisi oldu, Mekke site devletinin idaresi Hâşimoğulların'dan Ümeyye oğullarına intikal etti. Oğlu, kayınpederi ve eniştesi Bedr'de öldürülen Ebû Süfyan, karısı Hind'in de tahrikleriyle Bedr'in intikamını almak ve kendisine ün kazandırmak yoluna gidecektir.

5- Bedr savaşıyla elde edilen başarı henüz siyâsî, dinî ve içtimâî temellerini atmış olan Müslüman toplumun ve İlk İslâm devletinin daha sağlam temellere dayan-
dırılmasını, İslâm'ın ve müslümanların Arabistan'da en büyük kuvvetlerden biri olduğunun bilinmesini, İslâm'ın ve müslümanların bekasını sağladı.

6- Bedr savaşı putperest Mekkelileri mateme boğdu ve İslâm'a daha çok düş-
man olmalarını intâç ettirdi.

7- Bedr savaşında alınan esirlerin özgürlüklerine kavuşmaları için ödedikleri 4 biner dirhemlik bedel ücreti İslâm devletinin kurum ve kuruluşlarını yerleştirme-
sinde, Müslüman toplumun güçlenmesinde oldukça etkili oldu. Müslümanların ekonomik yapısı gelişti, malî durumu düzeldi.

Bedr'de yenilen ve ölümlerini bile gömmeden Mekke'ye kaçan Kureyş derhal yeni bir savaş hazırlıklarına başladı. Ebû Süfyan başkanlığında Suriye'ye gönderilen ticaret kervanından elde edilen kârı, aralarında paylaştılar, müslümanlara karşı yapılacak intikam savaşının hazırlıkları için kullanılmasına karar verdiler. Ancak ikiyüzlüce bir dirhem tutarındaki bu kârın önemli bir kısmı veya tamamına yakını müslümanların cebine girdi; Bedr'de esir düşen yakınlarını kurtarmak isteyen Mek-
keliler kervanın kazancını dolaylı yoldan müslüman topluma aktarmış oldular. Müslümanlar da, esirlerin bedellerinden sağladıkları parayı hem iktisadî ve içti-
mâî durumlarını iyileştirmek hem de savaş techizâtı, silah ve gereçlerini almak için kullandılar. Kureyş bedel ödeyerek esirlerini hürriyetine kavuşturmanın kendi za-
rarlarına ve müslümanların yararına olduğunu hemen anlamış ve her türlü ödemeyi durdurmuşsa da, bazı zenginlerin gizlice bedel ödemeleri üzerine bu yasağı kaldır-
mak zorunda kalmıştır. Ayrıca bedel ödeyerek kurtardıkları Mekkeli esirler, hazırlamakta oldukları intikam ordusunun gücünü arttıracaktır.

İntikam savaşı hazırlıkları içerisinde olan Kureyş, daha büyük bir ordu ile Müslümanların karşısına çıkmak için paralı asker toplamaya koyuldular. Kureyş'in Bedr'de esir düşüp, daha sonra da müslümanların aleyhinde bulunmamak ve şiir söylememek şartıyla bedelsiz serbest bırakılan Ebu'l-Azze isimli şairi de kabileler arasında dolaşarak Arapları müslümanlar aleyhine tahrik ediyordu. Neticede, Benu Mustalik, Gatafan ve öteki kabilelerden 2000 asker toplandı. Buna 1000 kişilik Mekkeli asker de katılınca 3000 kişilik büyük bir ordu meydana getirildi. 3000 de deve vardı. Hind, İkrime'nin karısı Ümmü Hakim, Halid b. Velid'in kız-
kardeşi ve Hâris b. Hişam'ın karısı Fatıma, Saffan b. Ümeyye'nin karısı Berze, Amr b. As'ın karısı Rîta ile Musab b. Ümeyr'in annesi gibi kadınlar da orduya katılmışlardı.

Bu arada Mekke'nin reisi Ebû Süfyan, 200 kişilik bir kuvvetle gizlice Medine'ye gitti, Yahudilerle ve münafıklarla görüştü. Medine'de Benu'n-Nadir yahudilerinin başkanı Mişkâm'ın eyinde bir toplantı yaptı ve savaş planını anlattı. Adamları da Medine'nin banliyölerinden el-Ureyz'de, bir hurma çiftliğine de baskın yaptılar, hurmalıkları ve çiftliği ateşe verdiler, rastladıkları iki müslümanı da öldürdüler. Öldürülenlerden birisi ensârdan Sa'd bir Amr adlı kişiydi.

Hz. Peygamber (sas), bu üzücü olaydan sonra, Suriye ticaret yolunu Mekke'li tâcirlere kapattı ve onların en büyük ticaret merkezleri olan Suriye ve Mısır yerine, Necd üzerinden Irak'a gitmelerine sebep oldu. Ayrıca Hz. Muhammed, Zeyd b. Hârise kumandasında 200 kişiden oluşan bir seriyye veya müfreze çıkardı. Müfreze birliği o sırada Medine civarından geçmekte olan Ebû Süfyan ve Saffan b. Ümeyye idâresindeki Kureyş kervanını durduracaktı. 80'i süvari 20'si piyade olan Zeyd müfrezesi baskında başarılı oldu, ancak Ebû Süfyan ve Saffan kervanın mallarını boşaltarak kaçtılar, böylece 100 bin dirhem değerinde külçe gümüş ganimet elde edildi ve Uhud'a gidecek İslâm ordusunun techiz edilmesi için harcandı.

Burada, gerek Bedr'in sonuçları gerekse Uhud savaşı ile alakalı olması bakımından birkaç özel olaya işaret etmek istiyoruz.

Bunlardan birincisi, Mekke devrinde Hz. Peygamber'e ve müslümanlara en çok zulmedenlerden biri olan Ümeyr b. Vehb olayıdır. Ümeyr, Bedr savaşının yenilgisine çok üzülmuş, Medine'ye gidip Hz. Peygamberi öldürmeyi düşünmüştü. Gerek bu emeline ulaşmak gerekse Mekkelilere olan borçlarını ödemek ve ailesinin ihtiyaçlarını karşılamak üzere Saffan b. Ümeyye'den borç aldı ve onunla anlaştı. Ümeyr Medine'ye geldi. Hz. Peygamber onunla karşılaşınca, ona, Saffan'la aralarında geçenleri teker teker anlattı: Bedr'de esir düşen oğlunun bedelini vermek üzere Medine'ye gelmiş olman sahte bir bahanedir. Ben, seninle Saffan arasında geçenleri biliyorum... dedi. Bu duruma gerçekten şaşıran Ümeyr müslüman oldu.

İkincisi Ebû Üzeyhir olayıdır; Devs kabilesinden olan Ebû Üzeyhir Mekke'de oturuyordu. Hâmisi olan Mekke'li kabile reisi ondan kızını istedi. Bu talebi reddeden Ebû Üzeyhir ile kabile reisi arasında kavga çıktı ve Ebû Üzeyhir onu öldürttü. Durumdan haberdar olan Hz. Peygamber, öldürülen Ebû Süfyan'ın müttefiki, kâtil Velid ise Mahzumoğullarına mensup olduğu için olaya sevindi ve şairi Hassan'a bu konuda bir şiir yazmasını söyledi. Şiirin tesiri görüldü ve Ebû Süfyan'ın müttefikleri Mahzumoğullarından intikam almak için harekete geçti. Hz. Peygamber, düşmanlarına karşı o günün en güçlü silahlarından biri olan şiiri kullandı ve onları birbirine düşürerek zaman kazanmak istedi. Ancak, Ebû Süfyan'ın araya girmesiyle bir iç savaş önlenirse de, öldürülenin yakınlarından biri olan Sa'd b. Süfeyh-ki ünlü sahâbi Ebû Hureyre'nin amcasıdır-Devsîlerin ve onların müttefiki

olan Yemâme ve Serat'a ait arazilerden geçen Kureyşlileri öldürmeye başladı. Kureyş, bu Devsli eşkiya ile mücadele etmekte çok güçlük çekti.

İşaret edeceğimiz sonuncu bireysel olay ise, Hz. Muhammed'in kızı Zeyneb'in kocası Ebu'l As meselesidir; o, Bedr'de esir alınanlar arasındaydı. Bedelinin ödeyecek durumda değildi. Mekke'ye haber gönderdi ve bedelinin ödenmesini istedi. Bunun üzerine karısı Zeyneb, annesi Hz. Hatice'nin kendisine düğün hediyesi verdiği kolyeyi Hz. Peygamber'e göndererek müşrik kocasının serbest bırakılmasını istedi. Hz. Peygamber, bu mânevî değeri büyük olan hatırayı almadı ve Eb'ul-As'ı bedelsiz serbest bıraktı. Ancak Ebu'l As, İslâm aleyhinde bulunmaya devam etti. Neticede, bir ticaret kervanıyla Suriye'den dönerken müslümanlar tarafından basıldı, fakat o kervanı bırakıp kaçtı ve eski karısı Zeyneb'e sığındı, o da onu himayesine aldığını duyurdu. Daha sonra Hz. Peygamber'in himmetleriyle kervanı da kendisine iade edilen Ebu'l As, Mekke'ye döndükten ve borçlarını ödedikten sonra müslüman olduğunu duyurdu, yeniden nikah akdi yapılmaksızın Hz. Zeyneb'le tekrar evlendi.

Henüz müslüman olmamış olan ya da İslâmlığını gizleyen Abbas b. Abdulmuttalib, Gifar kabilesinden birisiyle bir mektup göndererek Hz. Peygamber'e (sas) Kureyş'in büyük bir ordu hazırladığını ve Medine üzerine yürümek üzere yola çıktığını haber verdi. Hz. Peygamber mektubu Übey b. Ka'b'a okuttu ve gizli tutulmasını söyledi. Daha sonra Sa'd b. Rebi'nin evine gitti, ona da bu gizli haberi bildirdi, fakat aralarındaki konuşmaları dinleyen karısı duyduklarını etrafa yaydı. Ayrıca, Hz. Peygamber, Hubab b. Munzir'i keşifçi olarak gönderdi ve ondan düşmanın varlığı hakkında gerekli bilgileri aldı. Hubab'ın bildirdikleri Abbâs'ın mektubunda yazdıklarını doğruluyordu. Bunun üzerine Medine'nin önemli yerlerine nöbetçiler dikildi ve Hz. Peygamber durumu ashâbı ile istişare etti. Yahudi kabilelerin reisleri ile münâfıkların başkanlarını da toplantıya çağırdı. Büyük çoğunluk-ki, Peygamberimizin görüşü de bu yöneydi. Medine'de kalınarak savunma savaşı yapılmasını istiyordu. Ancak Bedr savaşında bulunmayan ve çok heyecanlı olan bir topluluk Medine'den çıkılmasını ve düşmanın şehre girmesine engel olunmasını ve dolayısıyla meydan savaşı yapılmasını istiyordu. Bu gençlerin görüşü kabul edildi. Hatta bu duruma üzülen ensâr'ın büyüklerinden Sa'd b. Muaz, Hz. Peygamberi Medine dışında savaşa zorlayanlardan ondan özür dilemelerini istedi ve onlar da özür dilediler, Hz. Peygamber'den istediğini yapmasını talep ettiler. Hz. Peygamber zırhını giymişti ve ordunun hareketini bekliyordu. Bu şekilde hazırlanıp savaş için meydana çıkan bir Peygamber'in kararından dönmesinin mümkün olmadığını söyledi.

Medine'den 1000 kişilik bir ordu ile yola çıkan Hz. Muhammed geceyi "Şeyheyn" denilen yerde geçirdi. Münâfıkların reisi, Medine dışında savaşılmaya karşı olduklarını ve Cumartesi günü savaşmayacaklarını bahane ederek 300 kişilik taraftarı ile geri döndü. Böylece Müslümanlar 700 kişilik bir kuvvetle Uhud'a doğ-

ru yola koyuldular. Müslüman orduda Ümmü Eymen, Ümmü Ümare adıyla anılan Neşibe Hatun, Hz. Aişe ve bazı öteki müslüman kadınların da yer aldığı görülmüş-tür.

Hz. Muhammed'in başkomutanlığındaki İslâm ordusu sırtını Uhud dağına yasladı. Hz. Peygamber, sancağı yine Musab b. Ümeyre verdi. Zırhlı birlikler ko-mutanlığına Hz. Zübeyr'i, piyade (zırhsız) birliğin komutanlığına Hz. Hamza'yı, okçu birlikler komutanlığına da Abdullah b. Cübeyr'i tayin etti. Okcu birlikten ordunun arkasından gelebilecek hertürlü saldırıyı önleme ve düşmanın arkadan Uhud'a ulaşmasına mani olmasını istedi.

700 imanlı nefer karşısındaki müşrik ordusu 3000 askerden oluşuyordu ve daha önce Uhud'a gelerek çorak araziye yerleşmişti. Başkomutanları Ebû Süfyan, sağ cenah komutanı Halid b. Velid, sol cenah komutanı İkrime b. Ebî Cehl, süvari birliği komutanı Saffan b.Ümey ye, okçu birliği komutanı da Abdullah b. Rebia idi. Bayrak Abduluzza Talha'daydı.

Uhud, Medine'ye bir saatlik uzaklıkta bir dağdır. Medine'nin batısında yer alır. İslâm ordusunun sağında Medine, solunda da bir vadi vardı. Vadinin çok iyi korunması gerekiyordu, aksi takdirde müslümanlar arkadan vurulabilirlerdi. Onun için Hz. Peygamber, Abdullah b. Cübeyr emrine verdiği 100 kişilik süvari birliğinden bu vadiyi iyi korumalarını, kendisinden bir emir gelmedikçe kesinlikle yerle-rinden ayrılmamalarını istedi. Bu arada Hz. Peygamber eline bir kılıncı aldı; kılın-cın üzerinde "korkaklıkta  r, ileri gitmekte şeref vardır; kaldı ki insan korkmakla kaderin elinden kurtulamaz" yazılıydı. Askerlerine "bunu içinizden hangi yiğit alacak ve kullanacak dedi. Ensâr'dan Eb  D c ne istedi ve ona verdi. Eb  D c ne Uhud'da bu kılıncın hakkını verdi; düşman saflarını yararak Hind'in yanına kadar sokuldu, fakat korumasız bir kadın olduğu için onu öldürmedi.

Onbeş Şevval 624 tarihinde Uhud savaşı başladı. İlk  nce, Hicretten  nce Mekke'ye giden Eb   mir adlı Evs'li onbeş arkadaşıyla ortaya atıldı ve Evslilere hitabetti. Hz. Peygamberin f sıklıkla nitelediği Eb   mir, bu yolla, Evs'i Kureyş saflarına çekeceğini düşünmüştü. Oysa Evsliler konuşmanın sonunda ona gereken cevabı verdiler ve şiddetle karşı  ıktılar. Daha sonra Kureyş'in bayraktarı Abdul-uzza Talha ortaya çıktı ve er diledi. Karşısına  ıkan Hz. Ali onu yere serdi. Hz. Hamza da Talha'nın kardeşi Osman'ı öldürdü. Eb  D c ne ve Sa'd b. Ebi Vak-kas'ın da hasımlarını öldürmelerinden sonra savaş iyice kızıştı. Hamza, Ali, Eb  D c ne, Sa'd b. Ebi Vakkas, Ömer, Ebû Bekr,  kkeşe, Zübeyr ve benzeri sahibiler Uhud'da çok büyük kahramanlıklar gösterdiler. Kureyş'in, Abdud ar oğullarından olan on bayraktarı öldürüldü. Sonunda onlardan kimse kalmadı da bayrağı Ab-dud ar oğullarının kölesi olan Savah aldı. Medine'li kadınların dedikodularından korktuğu ve Medine'deki bağ ve bahçelerinin Kureyş tarafından yağmalanmasın-

dan endişe ettiği için Uhud'a gelen ve çok büyük bir kahramanlık gösteren, çok sayıda müşrik öldüren Kuzman onun kollarını keserek yere düşürdü. Evsli Ebû Âmir'in oğlu Hanzala ise müslümanlar arasındaydı. Münafıkların reisi Abdullah b. Übeyy b. Selül'ün kızkardeşiyle birgünlük evliydi. Ebû Süfyan'ı öldürmek için büyük gayret sarfetti fakat şehid düştü. 600 kişilik müslüman ordusu kendisinden beş kat daha güçlü olan müşrik Kureyş ordusunu bozguna uğrattı ve önüne katarak kovalamaya başladı. Herşeyini savaş meydanında bırakan 3000 kişilik Kureyş ordusu artık dağılmış kaçışıyordu. Allah'ın yardımı ile müslümanlar galib gelmişler, ikinci defa Kureyş'i yenilgiye uğratmışlardı. Ancak müslüman askerler daha kesin sonuca ulaşmadan silahlarını bırakarak ganimet toplamaya başladılar. Cihad unutulmuş, dünyalık ön-plana geçmişti. Onların ganimet toplamakta olduğunu gören geri kuvvet birliği kumandanı Abdullah, Allah Elçisi'nin emirlerini hatırlattı, kesinlikle yerlerinden ayrılmamalarını istedi, fakat onlara sözünü dinlemedi; yalnızca kendisi ve 7 arkadaşı yerlerinde kaldılar.

Uzun zamandan beri böyle bir fırsatın doğmasını bekleyen Kureyş sağ cenah komutanı Halid b. Velid, derhal harekete geçti ve arkadan bütün gücüyle müslümanlar üzerine saldırdı. Geçidi tutmaya devam eden 8 okçu müslüman neferi şehid ettikten sonra müslüman orduya yetişti. Birçoğu silahını bırakmış olduğu halde ganimet toplayan müslümanlar neye uğradıklarını şaşırıldılar. Halid'in saldırdığını gören kaçık düşman da geri dönmüştü. Böylece galip duruma geçen ve savaştan galip ayrılma noktasında olan müslüman ordu iki ateş arasında kaldı ve dağıldı. Hz. Peygamber'in etrafındaki bir avuç müslümandan başka, herkes kaçışıyordu. Hz. Peygamber'in de dişi kırılmış, vücudu yaralanmıştı. Abdullah b. Kamia adlı müşrik, ünlü sahabe ve sancaktar Musab b. Ümeyr'i şehid etmişti, fakat, o, Musab sevgili Peygamberimize çok benzediği için, Hz. Muhammed'i öldürdüğünü sanmış ve bunu etrafa yaymıştı. Bu durumun da müslümanlar üzerinde olumsuz etkisi oldu. Herşeye rağmen Hz. Peygamber askerlerini toplayarak Uhud dağının tepelerine çekilmeyi başardı. Müslümanlar 70 şehid vermişti. Uhud şehidleri arasında, Hz. Muhammed'in amcası, büyük İslâm kumandanı, Bedr'de Hindin babası ve Cübeyr b. Mut'im'in dayısını öldüren Hz. Hamza da vardı. Hind, Hz. Hamza'yı Cübeyr'in kölesi Vahşi'ye öldürttüktan sonra vücudunu parçalatmış, organlarını kestirmiş ve ciğerini çıkartıp çiğnemişti.

Uhud'a çekilen müslümanları takib etme cesareti gösteremeyen Kureyş ordusu elde ettikleri bu başarı ile yetinerek Mekke'nin yolunu tuttu. Ancak, yolda konakladıkları sırada savaşın bir değerlendirmesini yaptılar ve geri dönüp Medine'ye saldırmayı ve müslümanlara kesin bir darbe indirmeyi düşündüler. Ancak Hz. Peygamber (sas), böyle bir ihtimali daha önce gözönünde bulundurduğu için ordusunu toplamış ve düşmanı takib etme kararı vermişti. 16 Şevval Pazar günü "Hamrau'l-Esed" denilen yere kadar gelip konakladı. Burada, Huzaa kabilesinden Ma'bed ona geldi, Uhud'daki yenilgi dolayısıyla üzüntülerini bildirdi, daha sonra da Kureyş ordusuna giderek Ebû Süfyan'la konuştu ve müslümanlara

yeniden saldırma düşüncesinde olanları korkuttu. Kureyş'e Hz. Peygamber'in büyük bir ordu ile üzerlerine gelmekte olduğunu, bu orduya tüm Medine'lilerin katıldığını, Hamrau'l-Esed'e kadar gelmiş bulunan müslüman ordunun atlarının kısa süre sonra görülebileceğini söyledi. Bunun üzerine Kureyş, galipken mağlup olma durumuna düşmeden, bir an evvel Mekke'ye dönmek arzusu ile yola koyuldu. Böylece, Hz. Peygamber, düşmanı korkuttu, onlara yeniden saldırma gücü vermedi, mağlûpluktan gâlip görölme durumuna geçti, belli bir süre yitirilen itibarı yeniden sağladı. Bununla birlikte Uhud savaşı birçok kabileye müslümanlara saldırma fırsatı veya dış gıcırdatma imkanı verdi. Ayrıca Bedr gazvesinden onüç ay sonra meydana gelen Uhud savaşı, medine yahudileriyle olan ilişkilerin tamamen bozulmasına, müslümanlar için yeni bir savaş cephəsi daha oluşmasına sebep oldu.

Uhud savaşı üç aşamalı bir görünümle sonuçlandı: Birinci aşamada müslümanlar kendilerinden beş kat daha güçlü Mekke ordusunu bozguna uğrattılar; ikinci aşamada Hz. Peygamberin emirlerini yerine getirmedikleri ve dünyalık peşinde koştukları için arkadan vurularak yenildiler ve parçalandılar. Üçüncü aşamada ise, ne yenilen ve ne de yenen var. Dağılan müslümanlar Hz. Peygamber'in çağrısı üzerine yeniden toplandılar ve düşmana karşı savunma yaptılar. Uhud dağına çekildiler ve düşmanın üzerlerine gelmesini beklediler, fakat Kureyş ordusu kendisinde böyle bir kuvvet görememiş ve müslümanları takib edememiştir (19).

Kureyş'li müşrikler, bu kadar ehemmiyetli bir zafer elde etmişken, kalplerine korku düşerek Mekke yolunu tuttular. Bunlar gittikten sonra Resulullah şehitleri tesbit ettirdi ve toplattı; Medine müslümanlarından (ensâr ve muhâcirîn) 70 kişi şehid düşmüştü: Beni Hâşimden Hamza b. Abdülmuttalip; Beni Ümeyye'den Abdullah b. Cahş; Beni Abduddardan Mus'ab b. Umeyr; Beni Mahzumdan Şemmas b. Osman; Ensârdan: Beni Abdül'eşhelden Amr b. Muaz b. Nu'man, Hâris b. Enes, Ummare b. Ziyad, Saad b. Rebi bunlar arasında idi.

Hız. Peygamber şehidleri gasletmeksizin, ikişer üçer kişiyi bir arada ve kanlı elbiseleriyle defnettirdi. Bazı kimseler, akrabalarını defn için Medine'ye götürmüşlerse de, Resûlün emriyle geri getirip şehid oldukları yere defnettiler. Hız. Muhammed bilhassa amcası Hamzanın şehid olmasına ve ölüsünün karnı yarılmış olmasına çok müteessir oldu. Her sene buraya gelip şehidlerin kabirlerini ziyaret ederdi. Uhud şehidleri hakkında (III, 1. âyeti nâzil oldu. Uhud muharebesinde Mekke'li müşriklerden 22 kişi katledilmiştir.

19 Bu konuda bakınız: İbn Hişâm, s. 558—580 vd; İbn Sa'd, 11/125—38, Taberî, 1392 vd; İbn Kesir, C. IV, s. 22—24; Hamidullah, Hazreti Peygamberin Savaşları, s. 93—124; M. Rodinson, Mahomet, s. 206 vd; Ahmet Cevdet, Kısas-ı Enbiya, I/1, s. 170 vd.

c) Hendek Savaşı

Kureyş, Uhud savaşıyla, Bedr'de kaybettiklerini unutmuştu. Arabistan kabileleri arasındaki itibarını yeniden kazanmış olmanın verdiği bir rahatlık içine girmişti. Ekonomik, sosyal, politik ve dinî varlıklarını devamlı tehdit eden müslümanları yeni bir savaşla tamamen ortadan kaldıracabileceklerine inanmışlardı. İslâm dinî Arabistan'a hâkim olursa, Ka'be'deki putlardan elde edilen kazançla dayanan Mekke aristokrasisinin saltanatı sarsılacak, Suriye ticaret yolunun elden gitmesi, Suriye, Mısır ve Filistin'e olan ticaretin durmasıyla ekonomik ve ticarî hayat da alt üst olacaktı. Öyleyse, en kısa zamanda Medine'ye saldırılmalı ve müslümanlar topluca imha edilmeliydi.

İşte bu düşüncelere sahip olan Kureyş, Mekke'ye döndükten kısa süre sonra yeni bir savaş hazırlığına başladı. Zaten, bazı Arab kabileleri de çeşitli yollardan müslümanlara saldırıyorlardı ve onları zayıf düşürmüşlerdi. "Racî" ve "Bir-i Maüne" olayları bunun açık örnekleriydi. Uhud'da yenilen ve 70 şehid veren müslümanların yeterli savunma gücü de yoktu.

Hicretin beşinci yılında, 23 Şubat 627'de meydana gelen Hendek savaşı, Kureyş'in Medine'yi basarak müslümanlığı yok etmek için giriştiği savaşların üçüncüsüydü. Gerçek gayesi insanları gerçeğe yöneltmek ve onlar arasında barışı yaymak olan İslâm Peygamberini ve çağrısını tamamen ortadan kaldırmak yönündeki 4000 kişilik bir ordu ile Medine üzerine yürüdüler ve şehri muhasara ettiler. Oysa, bu sırada Hz. Muhammed, Medine havalisine öğretmenler ve dâvetçiler göndererek İslâm'ı öğretiyor ve gerçekleri duyuruyordu.

Hz. Peygamber (sas) Mekkelilerin Medine'ye saldırmak üzere büyük bir ordu hazırlayıp yola çıkmak üzere oldukları haberini aldı. 4000 neferden oluşan bu büyük Kureyş ordusu karşısında nasıl duracaklar? Medine'yi düşmana karşı nasıl savunacaklardı? Adeti üzere Hz. Muhammed, ashabını topladı, onlarla istişare etti. Çeşitli görüşler ortaya atıldı. Nihayet Fars asıllı müslüman Selman el-Fârsî'nin tavsiyesi üzerine hendek kazılması ve savunma savaşı yapılması kararlaştırıldı; şehrin kenarına hendek kazılması işi kısa zamanda bitirildi. Hz. Peygamber'in de bizzat bir işçi gibi gece gündüz çalışarak kazdığı hendek, gerçekten Arabistanda yeni bir savaş şekli ve metodu idi. Büyük bir coşku ile gelen düşman kuvvetleri hendekle karşılaşınca şaşkınlara uğradılar; böyle bir savaş usulü ile ilk defa karşılaşıyorlardı. Hendeği geçemediler ve Medine'yi dışarıdan kuşatmaya karar verdiler.

Mekke'den 4000 kişi olarak çıkan ve fakat yolda iltihak eden Arab kabileleri ile sayıları onbini aşan Kureyş ordusu şehre pekçok hucümda bulundu; fakat müslümanlar şehri canla başla savunuyordu. Medine'li yahudilerle işbirliği yapmalarına ve şehrin zayıf yerlerini öğrenip oralardan saldırılar düzenlemelerine rağmen başarılı olamadılar. Hendeği aşmayı başıyur bir gurup arkadaşıyla birlikte Müslüman askerlere ulaşan ve er dileyen meşhur Arab pehlivanı ve kahramanı Abdved'i Hz. Ali gibi çok genç bir müslüman cengaverin öldürmesi Kureyş ordusu-

nun mâneviyatını kırdı. Ayrıca, Kureyş-Yahudi işbirliğini bozucu bazı çalışmalar yapıldı ve başarılı olundu.

Şöyle ki, Uhud savaşından sonra müslümanlara ihanet etmeleri sebebiyle Medine'den çıkarılan Benu'n-Nadir yahudileri Medine'ye 200 km. uzaklıktaki Haybere yerleşmişler, Kureyş'le cephe birliği yapmışlardı. Sürgün Nadir oğulları Yahudileri Kureyş ve Gatafan'la müslümanlara karşı ittifak yaptıkları gibi, iktisadî yönden de Kureyş'i İslâm Peygamberine karşı yapılan savaşlarda desteklediler, paralı asker toplanmasına yardım ettiler. Yahudi liderleri Mekke'ye gidip Medine'lilere karşı savaşmak için Mekkelilerle anlaştıkları gibi, Necd'e de gittiler ve Hayber'in mahsulünün yarısını vermeyi sözvererek Gatafan, Benû Esed ve Benû Süleym kabilelerini ittifaka kattılar.

Hiz. Muhammed (sas) ise, bu sırada, yani Kureyş'in Hendek savaşında Medine'yi muhasara etmesinden önce, "Dümetu'l-Cendel'e bir sefer düzenlemek üzereydi. İşte o esnada Kureyş'in Medine üzerine büyük bir ordu ile yürümekte olduğunu öğrenmiş ve Medine'ye dönerek Hendek kazılmasına karar vermişti.

Huzaa kabilesi İslâm öncesi devirden beri Hâşimoğullarının müttefiki idi. Oymaklarından bir kısmı, Müstalik gibi, Kureyş yanında Ehâbişler içinde yer alıyordu. Ehâbişler ise, Kureyş'in en yakın müttefikleriydiler. Hendek savaşına katılan Mekke ordusunun büyük çoğunluğunu işte bu kabilelerden katılanlar teşkil ediyorlardı.

Mustaliklerin Kureyş'le ittifakını ve Medine'ye saldırı düzenlemekte olduğunu öğrenen Hiz. Muhammed, Hicretin 5. yılı Şaban ayında onları ansızın bastırdı ve herşeyleriyle birlikte esir aldı. Müstalikoğulları reisinin kızı Cuveyriye ile Hiz. Peygamber'in evlenmesinden ve bu kabile ile sihrîyet kesbedilmesinden sonra Mustalik esirleri serbest bırakıldı ve malları da iade edildi. Bunun üzerine hepsi birden müslüman oldular.

Kureyş'in büyük bir ordu ile Medine'ye saldıracağı haberini ulaştıran işte bu Huzaa kabilesi idi.

Hiz. Muhammed, 3000 neferden oluşan imanlı ordusu ile Medine şehrini Hendek siperinde bir aylık kuşatma boyunca kahramanca savundu. Böyle uzun bir kuşatmaya ve Hendek savaşına alışık olmayan, ordusunun ve hayvanlarının yiyecek-içecekleri kalmayan, çok şiddetli rüzgarlara ve bozuk hava şartlarına tahammül edemeyen Mekke ordusu, hiçbir başarı gösteremeden muhasarayı kaldırdı ve Mekke'nin yolunu tuttu. Yüce Allah, Hendek savaşında da, rüzgarla, zor hava şartları ve kıtlıkla müslümanlar safında müşriklere karşı savaşmıştı.

Bu arada Eşca' kabilelerinin reislerinden Nuaym b. Mes'ud, Kureyş-yahudi ittifakını bozmayı başardı. Müslümanlığı henüz başkaları tarafından bilinmeyen Nuaym, Hiz. Peygamber (sas)'in de izini ile, Kureyş'e gidip yahudilerin kendile-

rine güvenmediğini, rehin istediklerini ve Kureyş'ten teminat almadıkça saldırmayacaklarını, eğer inanmıyorlarsa cumartesi günü onları saldırıya çağırma-
söylerken, yahudilere de gidip Kureyş'ten tam destek istemelerini, ancak bazı seçkinlerini kendilerine rehin bırakırlarsa Kureyş'le birlikte saldırıya geçmelerini aksi takdirde onlara güvenmemelerini, Kureyş çekilip gittikten sonra akibetlerinin çok kötü olacağını önerdi. Neticede her iki tarafın birbiriyle arası açıldı. Kureyş'in muhsarayı kaldırmasında bu durumun da etkisi oldu. Ayrıca bol kazanç getiren hac mevsiminin başlaması, sulh aylarının girmesi de Kureyş'i Mekke'ye dönmeye zorladı. Hendek savaşının bir bakıma müslümanların başarısıyla sonuçlanmasıyla birlikte, gerek Mekke'li müşriklerin gerek öteki müşrik arapların müslümanlarla savaşması olayı sona eriyordu. Artık hiçbir Arap kabilesi müslümanlara kafa tutamayacak ve onlarla savaşmaya cesaret edemeyecekti; aksine Müslümanlardan aman dilemek veya himaye görmek için Arab kabileleri sıraya gireceklerdi.

Hendek savaşında müslümanlar 6 şehid, düşman ise 8 ölü vermiştir (20).

d) Hudeybiye Musalahası

İslâm güneşinin Hira'da karanlık gönüller üzerine ışınlarını yansıtmaya başlamasından bu yana Mekke'li müşriklerle müslümanlar arasında amansız bir mücade-
le başlamıştı. Mekke devrinde ferdi planda yapılan işkencelere ve zulme karşı verilen bireysel mücadele ile Medine devrinde arka arkaya yapılan meydan muharebeleri bu din düşmanlığı savaşımının açık örneklerini oluşturur. Hicretin 5. yılında Onikibin kişilik kuvvetle Medine'yi muhasara eden düşman birbakıma son hücumunu yapıyordu. Artık bu savaşlara bir son verilmesi gerekiyordu. Müslümanlar devamlı olarak barış istiyorlardı ve barışa ihtiyaçları vardı. Bu gaye ile Hicretin altıncı yılında, 13 Mart 628'de, Hendek gazvesinden bir yıl sonra, Hudeybiye kuyusunun adını taşıyan köyde Müslümanlarla Mekke'li müşrikler arasında bir barış antlaşması yapıldı. İslâm tarihinde çok önemli olan bu musalahaya "Hudeybiye Antlaşması" denilir.

İslâm Peygamberi, Hicretin altıncı yılında, binbeşyüze yakın bir müslüman cemaatle Umre yapmak üzere Mekke'ye doğru yola çıktı. Allah'ın beyti Ka'be'yi ziyaret etmek istiyordu. Ancak herkese müsade eden Kureyş, müslümanların Kabe'yi ziyaretlerini engelledi ve onları Hudeybiye denilen yerde durdurdu, Mekke'ye bile sokmadı.

Gördüğü bir rüya üzerine o yıl Kabe'yi ziyaret etmek isteyen ve bunu ashabına müjdeleyen Hz. Peygamber (sas) müslümanlara Kureyş'i telaşa düşürmemeleri için yanlarında sadece "yolculuk silahı" denilen kılıç ve benzeri basit silahları

20 Serahî, Şerhu Siyeri'l-Kebir, 1, 201, İbn Hişâm, s. 670—680 vd; Taberi, I. 1465—1467, 15438; Hamidullah, İslâm Peygamberi 1; 172; İbn Kesir, Bidâye, C. X, s. 88; İbn Sâ'd, 11/1, s. 48 vd.

bulundurmalarını söylemişti. Kurbanlık olarak 70 deve alınmıştı. Muhâcir müslümanlar altı yıldan beri uzak kaldıkları ve göremedikleri Mekke'ye bir an önce kavuşabilmenin heyecanını yaşıyorlardı.

Hız. Muhammed'in binbeşyüzün üzerindeki arkadaşıyla Ka'be'yi ziyarete gelmek üzere oldukları haberi kısa sürede Mekke'de yayıldı. Kureyş telaşlandı ve ne pahasına olursa olsun onları Mekke'ye sokmamaya karar verdi. Halid b. Velid ve İkrime bin Ebû Cehl kumandasına 200 kişilik bir süvari birliği vererek onları Hudeybiye'de karşılattılar. Hız. Peygamber (sas) savaşmak istemediklerini, umre yapmak için geldiklerini, isterlerse kendileriyle bir sulh antlaşması yapabileceklerini gönderdiği bir elçi ile Kureyş'e duyurdu. Bu arada kırk elli kişilik tahrîkçi bir Mekke'li birlik esir alındı ve sonra serbest bırakıldı.

Hız. Muhammed (sas), sulh tekliflerini iletmek üzere Hız. Osman'ı Mekke'ye elçi göndermişti. Ancak Kureyş Hız. Osman'ı esir aldılar ve hapse attılar. Bir ara öldürüldüğü haberi bile geldi. Bunun üzerine, belki de yeni bir savaş ihtimalinin bildirğini görmesi üzerine, Hız. Peygamber (sas), Hudeybiye'deki bir ağacın gölgesinde tüm ahabından İslâm'a bütün varlıklarıyla bağlı kalacaklarına ve bu uğurda bütün güçleriyle mücadele edeceklerine dair beyat aldı. İslâm tarihinde ayrı bir anlamı ve önemi olan bu hevata "Hudeybiye beyatı" veya "Rıdvan beyatı" denilir.

Müslümanların Hız. Muhammed'e bağlılıklarını bir kez daha perçinleyen bu olay Mekke'de duyuldu ve büyük korku saldı. Göz hapsine tuttıkları Hız. Osman'ı derhal serbest bırakan Kureyş, Umeyr oğlu Suheyl başkanlığında Mikrez b. Hafs ve Huveytib'ten oluşan sulh yapma yetkisine sahip bir barış heyeti gönderdi. Neticede "Hudeybiye barış antlaşması" yapıldı. Kısa sürede İslâm'ın Arab yarımadasında yayılmasına ve müslümanların kısa süre sonra muzaffer olarak Mekke'ye girmesine zemin teşkil edecek olan Hudeybiye musalahası şu ilkeleri kapsıyordu: Hudeybiye barış antlaşması on yıllık bir süre için geçerlidir; bu süre zarfında ne Kureyş müslümanlara ne de müslümanlar Kureyş'e saldırabilecekler; müslümanlar bu yıl Mekke'ye giremeyecekler ve Ka'be'yi ziyaret edemeyecekler; ancak bu ziyaret gelecekte yıl yapabilecekler; ertesi yıl Ka'be'yi ziyarete gelen müslümanlar ancak üç gün Mekke'de kalabilecekler ve bu arada hiçbir Mekke'li onlarla görüşmeyecek ve konuşmayacak, Mekke'nin dışına çekilecektir. Ka'be ziyaretine gelen müslümanlar yanlarında yalnızca birer tane yolcu kılıcı bulunduracaklardır; Arab kabilelerinden isteyen kabile iki taraftan birisiyle ittifak yapabilecektir; Kureyş'ten birisi, bu arada, velisinin izni olmadan müslüman olur ve Medine'ye kaçarsa kabul edilmeyecek, Mekke'ye iade edilecektir.

Görünürde müslümanların aleyhine olan Hudeybiye antlaşmasına bazı müslümanlar itiraz ettiler. Özellikle tam antlaşma metninin imzalandığı sırada Kureyş barış heyeti başkanı Suhely'in oğlunun bir yolunu bulup müslümanlara sığınması, Hız. Muhammed'in de onu babasına iade etmesi ashâb-ı kirâm arasında huzursuzluğa sebep oldu. Ne var ki, Kureyş aradan bir yıldan biraz fazla zaman geçmesinden

sonra bu maddenin kaldırılması için müracaat edecek ve "Müslüman olan Mekke'li'lerin iadesi" maddesi antlaşma metninden çıkarılacaktır.

Hudeybiye barış antlaşmasını Hz. Peygamber, Abdullah'ın oğlu Muhammed adına imzalarken, bazı müslümanlar da şahit olarak antlaşmayı imzaladılar. Antlaşma her iki tarafın imzalamasından sonra yürürlüğe girdi. Bazı müslümanlara ağır gelen barış şartları çok yararlı sonuçlar verdi. Hudeybiye'de üç gün kaldıktan sonra Medine'ye dönen müslümanlar hac yapmadan döndükleri için üzgündüler. Fakat ertesi yıl, antlaşma şartlarına uygun olarak, müslümanlar Ka'be'yi ziyaret ettiler; Mekke'de üç gün kaldıktan ve ibâdetlerini yaptıktan sonra Medine'ye döndüler. Böylece Hicretin yedinci yılında Ka'be'yi ziyaret eden müslümanlar bir yıl sonra da Mekke'yi fethedeceklerdir. Çünkü bu sırada Fetih sûresi nâzil olmuş, Hz. Peygamber (sas) müslümanlara Mekke'nin fethini müjdelemiştir.

Hudeybiye barış antlaşması, Kureys'i müttefiklerinden tecrid ettiği gibi, Hayberli Yahudileri de kuvvetli dostları Mekkelilerden kopardı. Bu bakımdan Hudeybiye musalahası büyük bir diplomatik başarıdır (21).

10- Müslüman-Yahudi İlişkileri ve Hayber'in Fethi (H. 7/M. 628)

Müslüman-Yahudi ilişkileri Hicret olayı ile başlar. Ensâr ile Muhâcirleri "Özel İslâm Kardeşliği Antlaşması" ile tek vücuthaline getiren ve böylece Müslüman toplumun temelini atan Hz. Muhammed (sas), Medine yahudileri ile de "Vatandaşlık Antlaşması" yapmıştı. Bu şekilde yahudilerle kurulan ilk ilişkiler politik özellikliydi ve barışa dayalıydı. Ne var ki, Hicret olayı, Kureys'i rahatsız ettiği kadar, Medine'li yahudileri de huzursuz etmişti. Zira, uzun yıllardır politik ve ekonomik yönden şehrin hâkimiyetini ellerinde bulunduran çeşitli Yahudi kabileleri Arablar üzerindeki baskılarını ve bölgedeki ticârî, iktisâdî, idarî ve siyâsî güçlerini de yitiriyorlar, bir bakıma müslümanların hâkimiyetine giriyorlardı. Bu bakımdan barışa dayalı olarak başlayan müslüman-yahudi ilişkileri, Benû Kaynuka gazvesi, Benu Nadir gazvesi, Benû Kureyza gazvesi ve Hayber'in fethi hâdiseleriyle savaş safhasına giriyordu. İslâm-Yahudi münasebetleri hakkında kronolojik, mukayeseli ve tahlili bilgi veren yegane kaynak Kur'ân-ı Kerim'dir (22).

Hz. Peygamber (sas) Medine'ye hicret edince, şehrin sakinleri çeşitli kabileler halinde yaşayan Arablar ve yahudilerdi. Yahudilerin buraya ne zaman ve nasıl geldikleri konusunda kesin bilgiye sahip değiliz. Bildiğimiz, bazı Yahudi kabilelerinin bir kısmı Arab kabileleriyle, diğerlerinin de başka Arab kabileleriyle ittifak halinde yaşadıkları, genellikle tarım ve ticaretle meşgul oldukları konularında toplanmaktadır. Allah'ın bir elçisinin geleceğini bilen Yahudilerden bir bölümü Hz.

21 İbn Hişâm, 749; Serahsî, Şerhu Siyeri'l-Kebir, IV, 61; Hamidullah, İslâm Peygamberi, C. 1, s. 184—185.

22 Bkz. Hamidullah, İslâm Peygamberi, C. 1, s. 391—418.

Peygamber (sas)'in çağrısını kabul etmişler, bir bölümü ise onu kabul etmekten çekinmişlerdir. Bu arada İslâm'la alay edenleri veya gizli ve açık yollardan müslümanlara düşmanlıkta bulunanları da olmuştur.

Müslüman Toplumun teşekkül edip Medine'de İslâm devletinin kurulması, Yahudilerin hem Medine ve civarındaki hem de tüm Arap yarımadasındaki yararlarına kesin bir darbe vuruyordu. İktisâdî ve ticarî gücü elinden giden, maddî müstemlekecilği yıkılan ve tarım-ticaret pazarlarını yitiren Yahudiler elbetteki Müslümanları sevmezlerdi. Uhud savaşı onlara bazı eylemlerde bulunma düşüncesini vermişse de Yahudiler hiçbir zaman tek başlarına müslümanlara saldırmaya cesaret edemediler. Ancak Hendek savaşında beklediklerini bulamamaları, Hudeybiye musalahasının müslümanların yararına sonuçlanması ve İslâm'ın büyük bir hızla çeşitli Arab kabileleri arasında yayılması Arabistan'daki itibarlarını kaybeden Yahudileri çileden çıkarıyor ve İslâm'a daha fazla kin ve düşmanlık beslemelerine yol açıyordu.

Hicretten sonraki 9 aylık dönemde müslümanlarla Yahudiler arasında hiçbir önemli olay olmadı. Hz. Peygamber (sas) zaman zaman Yahudilerin arasına giriyor ve onları İslâm'a çağırıyordu. Ancak yahudiler İslâm'ı kabule pek yanaşmıyorlardı. Bir defasında Benû Kaynuka Yahudileri, kendilerini İslâm'a davet eden Hz. Peygamberi tehdit ettiler. Daha sonra da Benû Kaynuka Yahudilerinden bir kuyumcu dükkanında alış veriş yapmakta olan bir müslüman kadına saldırdılar. Kadına yardım için gelen bir müslümanı da şehid ettiler. Bu olay bir savaşla sonuçlandı ve Kaynuka Yahudilerinin yaşadıkları semt onbeş gün süreyle kuşatıldı. 700 kişilik savaşçısı olan Benû Kaynuka Yahudileri onbeş günün sonunda teslim oldular. Hz. Peygamber bu Yahudileri topluca Medine'den kovdu, onlar da Hayber'e gittiler. Kaynuka savaşında kan dökülmedi ve öteki Yahudi kabileleri bu ihtilafta tarafsız kaldılar (23).

Öte yandan, Benu'n-Nadir Yahudilerinden şair Ka'b b. el-Eşref, Bedr yenilgisinden sonra Mekke'ye giderek Kureyş'i intikam almaya çağırdı, İslâm'a hakaret edici şiirler söyledi. Aralarında Ka'b'in süt kardeşi Muhammed b. Mesleme'nin de bulunduğu bir gurup müslüman bir gece onu öldürdü. Ancak bu sırada Benu'n-Nadir Yahudileri müslümanlarla ittifak yapmışlardı, yani sulh halindeydiler. Yanlışlıkla Amr b. Ümeyye ed-Demrî'nin Benû Âmir'den müslüman olmuş iki kişiyi öldürmesi üzerine Hz. Peygamber, kasıtsız olarak yapılan bu cinayetin mesuliyetinin İslâm Devleti'ne düştüğünü belirtti ve Benu'n-Nadir'den-müttefikleri olması sebebiyle-uygun bir ölçüde bedeli ödemelerini istedi. Ancak, onlar bunu reddetmekle kalmadıkları gibi, Hz. Muhammed'in kendi mahallelerine gelmesi üzerine ona bir suikast düzenlediler. Üzerine taş atarak öldürmek istediler. Bu suikast sonucu Benu'n-Nadir Yahudilerinin mahalleleri kuşatıldı. Benu'n-Nadir Yahudileri

23 Buharî, 58; 6; İbn Hişâm, 546 vd.

kuşatmaya dayanamayarak teslim oldular. Onlardan müslüman olanlar affedildiler, diğerleri ise silahlarını ve mallarını bırakarak Medine'yi terkedip Hayber'e gittiler.

Benû Kureyza Yahudilerine gelince; müslümanlarla sulh içerisinde olmalarına rağmen, Hendek savaşı sırasında tek tarafı olarak antlaşmayı bozmuşlar, Müslümanlara ihanet ederek düşman' saflarına katılmışlardı. Bu çok kötü bir suçtu. Onun için Hendek savaşından hemen sonra Hz. Peygamber Benû Kureyza Yahudilerinin yaşadıkları mahalleyi muhasara ettirdi. Yahudiler bir kaç günlük mukavemetten sonra teslim oldular. Evs'li Sa'd b. Muaz'ın hakemliğine baş vuruldu. Sonunda Kureyza Yahudileri Tevrat'ın hükmüne göre yargılandılar ve öldürüldüler (24).

a) Hayber'in Fethi

Hayber, Medine'nin kuzey doğusunda, Medine'den 200 km. uzaklıkta, muhkem kaleleri olan bir şehirdir. Etrafında minbit araziler, zengin hurmalıklar yer alır. Benû'n-Nadir ve Benû Kaynuka Yahudilerinin yerleşmesinden sonra Arabyarımadasında Yahudi toplumun başlıca yerleşim merkezi oldu. Yahudiler müşrik Arab kabilelerini İslâm aleyhine tahrik ediyorlar ve ayaklandırıyorlardı. Hendek savaşında Kureys'e her türlü silah araç ve gereçlerinin temininde büyük destek sağlayanlar ve onları savaşa sürükleyenler yine Hayber Yahudileriydi.

Hz. Peygamber, Gatafan kabilelerinin müttefikleri olan Hayber Yahudileriyle bir antlaşma yapmak istiyordu. Ancak, bu arada, onların Medine'ye saldırma hazırlıkları içinde olduklarını öğrendi. Hem bu konudaki haberlerin doğruluğunu araştırmak hem de barış yapma konusunda ön görüşmelerde bulunmak üzere Abdullah b. Reveha'yı Hayber'e gönderdi. Revaha oğlu Abdullah, Gatafan kabilelerini de yanlarına çekmiş bulunan Yahudilerin niyetlerinin kötü olduğunu ve Medine'ye yürümek üzere bulunduklarını tesbit etti.

Durumun öğrenilmesi üzerine, Yahudilerin Gatafan kabileleriyle birleşerek Medine'ye saldırımlarından önce, Hz. Peygamber daha çabuk davranarak cihada gitmek isteyenlerin toplanmasını emretti ve 2000 kişilik bir ordu hazırladı. Hedefi açıklanmayan yönde üç günlük çok hızlı bir yolculuk yapıldıktan sonra Hayber'e ulaşıldı. Müslümanlar Gatafan kabilesi ile Hayber'i birbirine bağlayan "Raci" mevkinin tuttular, bu iki kuvvetin birleşmesini önlediler, dolayısıyla Yahudileri yarımsız bıraktılar.

Hayber, Hicretin 7. yılı Muharrem ayında kuşatıldı. Sabah vakti Hayber'in kuşatıldığını gören Yahudiler şaşırıldılar. İslâm Peygamberi önce onları İslâmiyeti kabul etmeye veya sulh yapmaya çağırıyor, fakat her iki teklif de reddedildi. Bunun üzerine Hz. Peygamber askerlerini cihada çağırıyor. Çok zengin bir şehir olan Hayber'in sekiz tane muhkem kalesi vardı. Kaynaklarımız, kalelerdeki asker sayısının

24 İbn Hişâm, 688—692; Hamidullah, İslâm Peygamberi, C. 1. s. 415—417. Hz. Peygamber'in Savaşları, s. 146.

20 bin dolaylarında olduğunu söylüyorlar, fakat bu rakam bize fazlasıyla abartılmış görünmektedir. Zira, 20 bin neferlik askerî olan bir şehrin nüfusunun en azından 60—70 bin dolaylarında olması gerekir ki, o zamanlar için böyle bir nüfusa sahip şehrin Arabyarımadasında bulunduğu dair açık bir malumata sahip değiliz. 20 gün kadar süren kuşatma sırasında Yahudiler bütün güçleriyle şehri savundular, fakat kaleler yavaş yavaş düştü, yalnızca "Kamus" adı verilen kale kaldı. Kale kumandanı Merhab, büyük bir kahramanlık gösteriyordu. 20 gün kadar direnen Kamus kalesi kumandanı nihayet kaleden çıkıp er diledi. Hz. Ali'nin karşısına çıkması ve çok kısa sürede işini bitirmesi üzerine ordunun mâneviyatı bozuldu; ümitsizliğe düşen Yahudilerin teslim olmalarıyla birlikte kale alındı ve Hayber fethedildi. Hz. Ali de Hayber fâtihî oldu.

Hayber'in fethi, Arabistan'da yahudi tehdidini ortadan kaldırdı. Hayber'de yarıcı olarak çalışmak üzere kalan Yahudiler ise, her yıl hasılatın yarısını İslâm Devleti hazinesine gönderdiler. Hayber gelirleri sayesinde İslâm Devleti'nin iktisâdî gücü arttı.

Hayber'in fethine çok sevinen Hz. Peygamber'i sevindiren bir başka olay daha oldu. Hz. Muhammed (sas), Hayber fethi dönüşünde Habeşistan'dan dönen son muhâcir kafilisiyle karşılaştı. Hz. Peygamber'in talebi üzerine Habeş Necâşî'si tarafından bir gemiyle gönderilen bu onbeş yirmi kişilik kafilenin başında Hz. Ca'fer vardı. Bunu gören Hz. Peygamber, "şimdi, Hayber'in fethine mi yoksa Ca'fer'in dönüşüne mi sevineyim?" buyurarak mutluluğunun büyüklüğünü açıkladı.

Hayber fethinden sonra bir-iki gün Hayber'de kalan Hz. Muhammed bir suikast teşebbüsüyle karşılaştı. Yahudi başkanlarından Hâris'in kızı Zeyneb Hz. Muhammed'i zehirlemek istedi. Daha ilk lokmada Hz. Peygamber durumu fark edip kendilerine sunulan koyun etinin zehirli olduğunu anlayıp çekilmişse de, aynı sofrada bulunan Bişr adındaki sahâbi zehirlenerek öldü. Bunun üzerine Hâris'in kızı Zeyneb, kısas yapılarak öldürüldü.

Hayber'den çok sayıda esir ve ganimet elde edildi. Esirler arasında Ahtab oğlu Huyye'nin kızı Safiyye de vardı. Safiyye'nin babası Nadiroğulları Yahudilerinin başkanı, anası da Kaynuka Yahudileri başkanının kızı idi. Selam ve Kinâne adlarındaki Yahudilerle evlenmiş olan Safiyye, kocası Kinâne'nin Hayber savaşında öldürülmesi üzerine dul kalmıştı. Onu kendi hissesine alan Hz. Peygamber, daha sonra özgürlüğünü verip onunla evlendi. Safiyye ile evlenen Hz. Muhammed (sas), Yahudilerle sîhrî yakınlık kurarak aradaki düşmanlığı sona erdirmek istemişti. Hayber arazisinin beşte biri Hz. Peygamber (sas)'in hissesine düşmüştü.

Hayber'den Medîne'ye dönülürken yolda Vâdi'l-Kurâ yahudilerinin taş saldırısına maruz kalan Hz. Peygamber burasının fethini emretti ve Vâdil-Kurâ da fethedildikten sonra Safer ayında Medine'ye dönüldü (25).

25 İbn Hişâm, 687—692; İbn Sa'd, 2/1, 54—75; M. Hamidullah, Hz. Peygamber'in Savaşları, s. 144—147.

11- Mekke'nin Fethi

Hudeybiye'den Medine'ye dönülürken, Mekke'de zulüm gören müslümanlardan Ebû Buseyr adındaki kişi hapisten kaçarak Müslümanlara yetişti. Ancak, arkalarından karargaha gelen Mekke'liler olanları anlattı ve Hz. Peygamber'den onu iade etmesini istediler. Hz. Muhammed, Hudeybiye antlaşması gereğince, isteği kabul etti ve onu onlara teslim etti. Fakat, Ebû Buseyr dönüş sırasında onlardan birinin kılıcını kaptı ve başını kesti, öteki Mekke'li muhafız da Hz. Muhammed'in yanına kaçtı. İslâm ordugahına geri dönen Ebû Buseyr ise, mülteci muamelesi gördü. Daha sonra Mekke'li muhafız ülkesine döndü ve başından geçenleri anlattı.

Bu arada, İslâm ordugahından ayrılarak Bedr yakınındaki "el-Iss" ormanına çekilen Ebû Buseyr, yanına gelen öteki mazlum Mekke'li müslümanlarla birlikte, bölgeden geçen Kureyş kervanlarını vurdu ve Mekke'de büyük tedirginlik yarattı. Böylece bir çeşit "Müslüman Bağımsız Komando Birliği" kuran Ebû Buseyr ve arkadaşları, Mekkelileri Hudeybiye antlaşmasında yer alan mültecilerin iadesi maddesini antlaşma metninden çıkarmaya zorladılar. Ve mültecilerin iadesi maddesinin antlaşmadan çıkarılmasını istemek üzere gelen Mekke'li heyetin istekleri kabul edildi, artık isteyen Mekke'li müslüman Medine'ye sığınabilecekti.

Hudeybiye antlaşmasından bir yıl sonra Hz. Peygamber ve arkadaşları, antlaşma maddesi uyarınca Ka'be'yi ziyaret ettiler. Umre ibadeti esnasındaki davranışları Mekke'liler üzerinde çok etkili oldu. Halid b. Velid, Amr b. el-As gibi seçkin Mekkeliler hür iradeleriyle Medine'ye gelerek İslâmı kabul ettiler (26).

Nihayet İslâm Devleti ile Bizans arasındaki ilişkilerin-müslüman elçinin öldürülmesi sebebiyle-kötüleştiği sırada, Mekkeliler Hudeybiye antlaşmasını bozdular. Aradan iki yıl geçmeden Kureyş tarafından bozulan Hudeybiye antlaşması, 20 yıldan bu yana devam eden İslâm-müşrik savaşına son verdiği gibi Tevhid inancının kalesi olan Mekke'nin de Müslümanlarca fethedilmesine yol açtı (27).

Hudeybiye antlaşmasında yer alan bir maddeye göre, Arab kabilelerinden isteyen her kabile Kureyş'le veya Müslümanlarla ittifak yapabilecekti. Bu madde gereğince, Benû Bekr Kureyş'in Huzaa kabilesi de Müslümanların tarafına geçti. Huzaa kabileleri arasında düşmanlık vardı. Huzaa kabilesine mensub birisi, birgün, Benû Bekr'li birinin Hz. Peygamber'e hakaret etmesine dayanamadı ve onunla döğüşerek yaralandı. Bunun üzerine, Benû Bekr oymağı, kabile başkanı Nevfel'in kararı üzerine Huzaa kabilesine savaş açtı. Hicretin 8. yılında iki kabile arasında şiddetli çatışmalar oldu, çok sayıda Huzaalı öldürüldü. Huzaa kabilesi Hz. Peygamber'e müracaat ederek yardım istediler. Hz. Peygamber, himayesine sığınan Huzaalıları koruyacağına dair açık vaadde bulundu. Çünkü bu olay, Kureyş'in Hudeybi-

26 İbn Hişâm, 716—718.

27 Z. Konrapa, Peygamberimiz, s. 258.

ye antlaşmasını fiili olarak bozduğunu gösteriyordu. İslâm Peygamberi'nin müttefik kabile Huzaa'ya yardım vaadi Mekke'lileri tedirgin etti. Mekke reisi Ebû Süfyan Hudeybiye antlaşmasını yenilemek üzere Medine'ye geldi ise de olumlu bir sonuç alamadı ve hiç kimseden ilgi görmedi.

Öte yandan, Huzaa kabilesine yardım vaadinde bulunan Hz. Muhammed, ayrıca Mekke'ye bir elçi gönderdi ve Kureyş'e üç teklifte bulundu: a) Öldürülen Huzaalıların bedellerinin ödenmesi; b) Benu Bekr'in himayesinden vazgeçilmesi; c) İlk iki teklifin kabul edilmemesi durumunda Hudeybiye antlaşmasının bozulmuş sayılması. Bunlardan üçüncüsünü kabul ettiklerini duyuran Kureyş, yeni bir antlaşma yapma girişimlerinde bulunmuşlarsa da başarılı olamamışlardır.

Ebû Süfyan'ın eli boş olarak Mekke'ye dönmesinden hemen sonra sahabile-riyle istişare yapan Hz. Peygamber (sas) tam bir gizlilik içersinde savaş hazırlıklarına başladı. İstikametini bildirmeksizin müslümanlara savaşa hazırlanmalarını emretti. Eslem, Gifar ve öteki müttefik kabilelere de Medine'ye gelmeksizin bu sefer için hazırlanmalarını bildirdi. Hatib b. Ebî Belta adlı müslüman, bazı sebeplerle, savaş hazırlıklarını bir mektupla Kureyş'e bildirmek istemişse de muvaffak olamamıştır.

Hz. Muhammed kumandasındaki müslüman ordu, hazırlıkların bitmesi üzerine, 10 Ramazan 630'da, 10 bin kişilik bir kuvvet halinde Medine'den yola çıktı. Oruçlu olarak Medine'den ayrılan müslümanlar yolda oruçlarını bozdular, İftar ettiler. Mekke yolunda, son muhâcir olarak Medine'ye gelmekte olan Hz. Abbas'a rastlandı. Mekke yolu Huzaalılar tarafından tutulduğu için Mekkeliler bu hareketten haberdar olamadılar. Ordu Mekke'ye 16 km. uzaklıktaki "Merru'z-zahran" vadisinde konakladı ve karargah kurdu. Hz. Peygamber'in emri ile, Kureyş'i ihtar etmek amacıyla, onbin ateş yakıldı.

Bu durum karşısında büsbütün şaşırان Kureyş, Ebû Süfyan yönetiminde küçük bir keşif kuvveti çıkarmışsa da hemen yakalanmışlar ve Hz. Peygamber'in huzuruna götürülmüşlerdir. Birgin süreyle İslâm ordugahında tutulan Ebu Süfyan ve adamları, Müslüman ordunun Mekke'ye girişinden önce salıverildiler ve Mekke'ye gönderildiler. Müslüman ordunun Mekke'yi Fetih hareketini duyurdular. Hz. Abbas'ın aracılığı ile affolunan Ebû Süfyan, Hz. Peygamber'in eşine rastlanmayan bir ordu ile Mekke kapısında olduğunu, Ka'be'ye veya Ebû Süfyan'ın evine sığınanların veyahut silahlarını bırakarak evine girenlerin emniyette olduğunu duyuruyordu. Bunları Ebû Süfyan'ın ağzından duyan Kureyş büsbütün şaşırılmıştı, ama yapacak birşeyi de yoktu; herkes silahlarını bırakarak evlerine girdiler, Ka'be'ye veya Ebû Süfyan'ın evine sığındılar.

Bu arada İslâm ordusu, Allah'a hamd ederek çeşitli yollardan Mekke'ye giriyorlardı. İslâm Peygamberi takva üzere, Allah'ın yardımı ile Mekke'ye girdi, doğruca Ka'be'ye gitti, Tevhid akidesinin beşiği, Allah'ın beyti ve müslümanların

kıblesi olan bu kutlu yeri putlardan temizledi. Büyük bir direniş ve kanlı olay olmadan Mekke fethi gerçekleşti. Hz. Peygamber, Ka'be'nin avlusunda toplanan tedirgin Mekkelilere hitabetti; hepsini affettiğini duyurdu. Hz. Bilal Beytullah'ta ezan okudu, müslümanlar topluca Ka'be'de ibadet ettiler. Mekke fethinden birkaç gün sonra 2 bine yakın Mekke'li iradeleriyle İslâm'ı kabul ettiler ve Huneyn'e doğru giden Müslüman orduya katıldılar.

Hz. Peygamber (sas) Mekke'ye girişinde, savaş suçluları olan on kişinin bulunduğu yerde öldürülmesini emretti; fakat daha sonra onların yakalanıp af dilemesi üzerine rahmet Peygamberi onları affetti. Bu afdan yararlananlar arasında Hz. Ebû Bekr döneminde askerî alanda büyük hizmetleri görülen İkrime b. Ebî Cehl de vardı. Mekke'li putatapıcıların önde gelenlerinden olan Saffan b. Ümeyye ise, Huneyn savaşından sonra müslüman oldu.

Cenab-ı Allah'ın vadettiği Mekke fethi Hicretin 8. yılında gerçekleşti. Halid b. Velid kuvvetine karşı koyan küçük bir grup dışında, herhangi bir silahlı direnişle karşılaşmadan barış yoluyla öz yurdu ve Tevhid Dininin Meşalesi Ka'be'nin bulunduğu Mekke'yi fetheden Hz. Muhammed (sas) ve yönetimindeki İslâm ordusu birkaç hafta burada kaldıktan sonra Medine'ye döndü. Genel aften yararlananların ilki ve Bilal'in Ka'be'de ezan okumasına karşı çıkanlardan biri olan Attab'ı Mekke'de vâlisi bırakarak ayrılan Hz. Peygamber, fetihten iki ay sonra Hac için tekrar Mekke'ye gelecektir (28).

Mekke fethi sonrasında genel af ilân edildi, fakat 11 erkek ve 6 kadın istisna sayıldı ve kanları heder edildi. Bunlar Abdu'l-Uzza b. Hanzal, Huveyris b. Nukayz b. Vehb, Mikyes b. Hubâbe, Hâris b. Tilâtala, İkrime b. Ebî Cehl, Abdullah b. Zeba'ri, Hubar b. Esved, Saffan b. Ümeyye, Vahşi, Ka'b b. Zülheyr, Hind binti Utbe, Fertena, Keribe, Erneb, Ümmü Sa'd ve Ümmü Sâre idi.

12- Huneyn Savaşı ve Evtas Gazvesi

Fetihden sonra Mekkelilerden beyat alan Hz. Peygamber (sas) en büyük Arab kabilelerinden biri olan Havâzin kabilesinin işini bitirmek üzere Huneyn'e yöneldi (29). Havâzin kabilesiyle olan Huneyn savaşı, Mekke fethinden kısa süre sonra (6 Şevval-27 Ocak 630) Huneyn vâdisinde yapıldı. Mekke ile Tâif arasında bir yer olan Huneyn bu iki büyük şehri birbirine bağlayan yol üzerindeydi; Mekke'ye 10 km. uzaklıktaki bu vâdi, Tâif'e daha yakındı. Mekke'nin fethinden çok tedirgin olan Havâzin öteki Arab kabilelerini İslâm aleyhine kıskırttı ve müslümanlara meydan okudu. Tâif şehrinin hâkimleri olan ve Hz. Peygamberi daha önce buraya sokmayan Sakîf kabilesiyle birleştiler; Havâzin kabilesi reisi Avf oğlu Mâlik yöne-

28 İbn Hişâm, 717 vd; Mevlâna Muhammed Ali, age. s. 180; Hamidullah, İslâm Paygamberi, C. 1, s. 186 vd.

29 Mevlâna Muhammed Ali, Peygamberimiz, İstanbul 1341, s. 194.

timinde büyük bir ordu teşkil ettiler. Askerlerin moralini artırmak ve savaşa teşvik etmek için kadınlar ve çocukları yanlarında getirdiler. Bu durumu öğrenen Hz. Muhammed (sas), çok kısa süre içerisinde 12 bin kişilik bir ordu hazırladı ve Huneyn'e doğru yürüdü. Askerin ikibin kadarı yeni müslüman olmuş Kureyşlilerden ve 80 kadarı da Mekke'li müşriklerden oluşuyordu; kalan 10 bin nefer ise, Mekke'nin fethine katılan askerlerdi.

Önü müslüman kumandan Halid b. Velid, yeni müslümanlardan oluşan öncü birliğin kumandanı olarak hareket etti. Muhâcirlerin sancaklarından birisi Hz. Ali'de, birisi de Hz. Ömer'deydi. Ensârın sancaklarından birisi Evsli Üseyyid b. Hudayr'da birisi de Hazreclî Sa'd b. Übade'deydi. Müslümanların mânevîyatı çok yüksek, sayıları da düşman kuvvetinden üstündü. İşte bu durum birkısım müslümanın gurura kapılmasına sebep oldu. Daha önceden Huneyn vâdisi geçidini ele geçiren düşman kuvvetleri Halid b. Velid kumandasındaki müslüman süvarileri pusuya düşürdüler ve bozguna uğrattılar. Öncü kuvvetlerin bozulması tüm orduya tesir etti ve bu güçlü İslâm ordusu başlangıçta dağılıp kaçmaya başladı. Havâzin okçuları karşısında paniğe düştüler. Tepelerden inen Havâzin ve Sakifli askerler onları takib ediyorlardı. Onları bu dağılmışlıktan ve kaçkınlıktan insanların en kahramanı Hz. Muhammed kurtardı. Yanında Hz. Abbas ve bazı müslümanlar olduğu halde katırını devamlı ileri süren, düşman üzerine giden Allah resûlü orduyu toplamasını ve başarıya ulaşmasını bildi. Hz. Abbas'ın nidâlarıyla dağılmakta olan askerini topladı; ensâr ve muhâcirler yeniden onun çevresini sardılar. Savaş bütün şiddetle yeniden başladı. Bozguna uğrayan düşman 70 kadar ölü verirken, müslümanlar da 4 şehit verdiler. Kadınlarını ve çocuklarını geride bırakarak kaçan düşman ordusundan önemli miktarda ganimet kaldı. Kaçanlardan bir kısmı Evtas vâdisine, bir kısmı da Tâif'e sığındı; kaçan her iki topluluk da savaşı gittikleri yerde devam ettirmek düşüncesindeydi. Hz. Peygamber onlarla kaçtıkları yerlerde savaşı kabul etti; Ebû Âmir el-Eşarî kumandasındaki orduyu Evtas'a gönderirken kendisi de Tâif üzerine yürüdü. Evtas savaşında düşman ordusu yenilgiye uğradı ve ordu kumandanı Düreyd öldürüldü, Ebû Âmir de şehid oldu. Ebû Âmir'in yerine geçen Ebû Mûsâ el-Eşarî (Abdullah b. Kays) düşmanı perişan etti ve zaferi kazandı.

13- Tâif Muharasası.

Sakîf Kabilesi, Huneyn gazvesinde, müşrik müttefik ordusunun müslümanlar tarafından yenilgiye uğratılması üzerine, ülkesine döndü. Havâzin kabilesi başkanı Mâlik b. Avf da onlarla beraberdi. Huneyn savaşına katılmayan Sakîf kabilesi başkanı Urve b. Mes'ud, Tâif muhasarasında da bulunmadı. Mekke'nin fethedilmesi üzerine, sıranın kaçakların sığınağı ve müşriklerin ordugahı durumundaki Tâif'e geldiğini anlayarak galip tarafa geçmişti. Ebû Süfyan'ın damadı olan Urve o devrin silahlarını iyi bilenlerdendi.

Tâif, Hicaz'ın önemli yerleşim merkezlerinden olup, bölgede önemli konuma sahipti. Mekke'nin güney-doğusunda bulunan Tâif, yüksek duvarlı kalelerle

çevrili eski bir şehirdi ve Sakîf kabilesinin idâresindeydi. Hâkimiyetleri bir süre Yemen'e kadar uzanan Sakîfililer savaşı ve cesur bir topluluktur. Mekkeliler Tâif hâkimi Sakîf kabilesini Mekke hakimi Kureyş'e eşit sayardı. Bu bakımdan Peygamberliğin ya Mekke'nin ya da Tâif ileri gelenlerinin hakkı olduğunu söylerlerdi.

Hiz. Muhammed (sas), savaşa hazır durumda bekleyen Tâif'i kuşattı; Tâif'te Avf oğlu Mâlik kumandasındaki Havâzin ordusu ile karşılaştı. Halid b. Velid kumandasındaki öncü kuvvet şehri kuşattı. Tâif kuşatması 20 gün kadar sürdü, fakat Tâif kalesi düşürülemedi. Sonunda kuşatmadan vazgeçilerek Medine'ye döndü. Huneyn ve Evtas gazvesinden önemli miktarda ganimet ve 6 binden fazla esir elde edildi (30).

Huneyn ve Evtas muharebelerinden alınan esirler arasında Hiz. Muhammed (sas)'in süt kardeşi Şeyma ile, süt annesi Halime'nin kabilesi Sa'd oğullarının temsilcileri de vardı. Hiz. Peygamber (sas) onlara çok iyi davrandı. Daha sonra Havâzin kabilesi, 20 kişilik bir heyet göndererek ganimet olarak alınan mallarının, çocuklarının ve kadınlarının kendilerine iade edilmesini talep ettiler. Hiz. Muhammed (sas) onların mallarını geri vermedi, ganimet olarak askerleri arasında taksim etti ise de, kadınlarını ve esirlerini onlara geri verdi. Bu arada Hiz. Peygamber'in yeni müslüman olan ve Huneyn gazvesine katılan bazı Mekkelî müslümanlara (müellefe-i kulûb) ganimetten fazla hisse vermesi birtakım Medineli müslüman arasında tartışmalara, hatta taksim anlayışına ve metoduna yönelik itirazlara sebep oldu (31).

14- İlk Müslüman Elçiler ve Evrensel İslâm Çağrısının Tüm Dünyaya Duyurulması

Mekke ve Medine devletleri arasındaki savaflara son veren, müşriklerin müslümanlara yıllardır yaptıkları işkence ve saldırıları durduran Hudeybiye Musalahası'nın 628 yılı Mart ayında imzalanmasından kısa süre sonra İslâm ordusu ve Hiz. Peygamber Medine'ye döndü. Artık müslümanlar barış dönemine girmişlerdi ve İslâm'ı barış yoluyla insanlar arasında yayma, Allah'ın Dinini insanlara duyurma imkanına kavuşmuşlardı. Allah'ın elçisi Hiz. Muhammed (sas) Evrensel İslâm Çağrısını bütün insanlığa tebliğ etmek istiyordu.

Bütün insanlara ve cinlere Peygamber gönderilen Hiz. Muhammed (sas), işte Hudeybiye barış antlaşmasından hemen sonra, komşu kabileleri, milletleri ve devletleri İslâm'a çağırmak amacıyla, etrafa elçiler gönderdi, komşu devlet başkanlarına ve kabile reislerine dine davet mektupları yazdırdı. Yazdırdığı "dine davet mektupları"nı gümüş mührü ile mühürleyen Hiz. Muhammed (sas), Bizans

30 İbn Hişâm, s. 809 vd; İbn Sa'd, II/1, 117 vd; Hamidullah, Hazreti Peygamberin Savaşları, s. 247 vd).

31 Tecrid Tercümesi, C. 10, s. 361—373; Zekâi Konrapa, Peygamberimiz, s. 307—308.

kayserine, İran Kısrasına, Mısır Mukavkısına, Habeş Necâşisine, Gassan emirine ve bazı Arab kabile reislerine elçiler ve mektuplar gönderdi.

İslâm Peygamberi (sas), ünlü sahabi Dihyetü'l-Kelbi'yi Bizans kayseri Herakl'e (Saltanatı: 610—641), Abdullah b. Huzâfe'yi İran kısrası Hüsrev Perviz'e (Saltanatı: M. 590—628), Amr b. Ümeyye'yi Habeş Necâşisine; Hatıb b. Ebî Belta'yı Mısır mukavkısı'na, Amr b. As'ı Umman kabile reisine; Süleyt b. Amr'ı Yemâme kabile reisine; Şuca b. Vehb'i, Suriye sınırında yaşayan Gassan emirine; Alâ b. Hadremî'yi Bahreyn hükümdarına, Muhâcir b. Ümeyye'yi Yemen kabile reisine, Hâris b. Ümeyr el-Ezdî'yi de Busra vâlisine elçi olarak gönderdi.

Dihyetü'l-Kelbî davet mektubunu o sırada Suriye'de bulunan Herakl'e verdi. Elçiyi çok iyi karşılayan Bizans kralı İslâm dini ve Hz. Muhammed hakkında o sırada Gazze'de bulunmakta olan Mekke'li müşrik tâcir Ebû Süfyan'dan bilgi aldı. Bizans imparatorununun müslüman olduğu veya İslâma meylettği şeklinde görüşler vardır.

Ancak, İran kısrası Hüsrev Perviz İslâm Peygamberi'nin elçisini iyi karşılamadı, gönderilen mektubu okuyunca çok kızdı ve mektubu yırtıp yere attı. Ayrıca Yemen vâlisi Bazan'a mektup yazarak Hicaz'da ortaya çıkan Peygamberi ölü veya diri olarak kendisine getirmesini istedi. Durum Hz. Peygamber'e bildirilince üzülmüş ve İran kısrasının akibetinin çok kısa zaman içerisinde meydana gelecek kötü bir olayla yaklaştığını söylemiştir. Ve İran hükümdarı öz oğlu tarafından öldürüldü. Hz. Peygamber, Perviz'le ilgili bu mucizevi haberini Yemen valisi Bazan'a ulaştırdı. Bu gerçeği gören Bazan ise, İran hâkimiyetinden kurtulup Hz. Peygamber'in çağrısına uydu. Bazan Hz. Peygamber tarafından San'a vâlliliğine atandı; böylece ilk vâli ve acem emirlerinden ilk müslüman olma özelliklerine sahip oldu (32).

Öte yandan Mısır mukavkısı ve Habeş Necâşisi kendilerine gönderilen elçileri çok iyi karşıladılar. Mısır mukavkısı Hz. Peygamber'e Marie ve Şirin adlarındaki iki soylu cârîye ile bazı hediyeler gönderdi. Gönderilen cârîyeler yolda müslüman oldular. Medine'ye ulaşan Marie ile evlenen Hz. Muhammed (sas), Şirin'i de ünlü şairi Hassan b. Sabit'le evlendirdi.

Hız. Peygamber (sas), Ümeyrî el-Ezdî'nin oğlu Hâris'i bir mektupla Busra valisine göndermişti. Suriye hristiyan araplarının reisi, Hz. Peygamber'in elçisiyle Busra'da karşılaştı ve mektubu teslim aldı. Ancak mektubu okuyunca çok kızdı, elçiyi de öldürdü; Medine İslâm Devletine savaş ilan etti ve derhal savaş hazırlıklarına başladı. Böylece, Bizans imparatoru Herakl'in vâllilerinden ve kumandanlarından olan Şurahbil'in Mu'te'de öldürttüğü Hâris, taammüden öldürülen ilk müslüman elçi oldu. Olayı öğrenen Hz. Muhammed (sas) çok üzüldü ve gelişmeleri

yakından takib etti. Muhtemel bir saldırı için tedbirler aldı, mütecâviz Hristiyanlara yönelik bir savaş hazırlığına girdi. Mute ve Tebük savaşları işte bu müslüman elçinin öldürülmesi olayı üzerine meydana gelmiştir (33).

15- İslâm-Hristiyan İlişkileri

Müslümanlar, gerek Mekke'deki hristiyanlar gerekse Necran hristiyanları aracılığı ile daha ilk günlerden itibaren Hristiyan toplumla ilişki içerisinde olmuşlardır. Ancak bu iki din mensubunu karşı karşıya getiren ilk önemli olay, İslâm Peygamberi'nin gönderdiği elçinin Hristiyan emir Şurahbil tarafından öldürülmesi üzerine meydana gelen Mute ve Tebük gazveleri olmuştur. Gerçekte, Hudeybiye musalahası İslâm'a yönelik Arab düşmanlığını bir bakıma sona erdirmişti. Bundan sonra bazı münferid kabile çatışmaları ve saldırıları olmuşsa da başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Hayber fethi de, ikinci düşmanın, Yahudilerin varlığına son vermişti. Geriye iki önemli düşman topluluk kalmıştı: Münafıklar ve fırsat bulduğu takdirde saldırma niyetinde olan Hristiyanlar.

a) Mute Savaşı

Hicrî 8/M. 629'de meydana gelen Mute savaşında Müslümanlar dünyanın iki süper devletinden birisiyle karşılaştı. Hz. Peygamber'in "dine dâvet mektubunu" taşıyan elçinin öldürülmesiyle başlayan İslâm-Hristiyan çatışması, daha sonra Râşid halifeler, Emevîler, Abbasîler, Eyyûbîler, Selçuklular ve Osmanlılar devrinde devam etmiştir. İslâm güneşini engellemek ve müslüman toplumu ortadan kaldırmak üzere düzenlenen "Haçlı Seferleri" adındaki kanlı saldırı olayları, yakın çağlarda "Haçlı Kültür Savaşları" görünümü altında sürdürülmüştür. Birçok müslüman millet ve devletin Hristiyan Batı tarafından işgal edilip sömürülmesi, millî ve mânevî değerlerinden koparılıp "kültür emperyalizmi" yolu ile köleleştirilmeye çalışılması bunun açık örnekleridir.

Müslümanlar, Mute savaşıyla birlikte, IV. asırdan itibaren "Hristiyan Dinî"ni, daha sonra da "Bizanslı"lığı benimsemiş olan Doğu Roma (395-1453) İmparatorluğu ile karşılaştı. Çeşitli etnik topluluklardan oluşan Doğu Roma İmparatorluğu, Balkanlardan Anadolu'ya, Suriye'den Filistin ülkesine kadar uzanan geniş bir alana yayılmıştı.

Mute savaşı, Suriye topraklarında bulunan ve Kudüs'e iki konak mesafede yer alan "Mute'de meydana geldi. Dinî ve ırkî taassubla Müslüman elçi Hâris'i öldüren Gassanî Araplarının reisi Şurahbil, müslümanları topyekün ortadan kaldırmak için savaş hazırlıklarına başlamıştı. Olayı derin üzüntü ile öğrenen ve Gassan

33 Tecrid Tercümesi, C.4, s. 540 vd; C. 10, s. 310 vd; Ahmed Refik, Büyük Tarih-i Umûmi, C. 4, s. 97; A. H. Berki-O. Kesioğlu, Hazret-i Muhammed ve Hayatı, s. 347 vd; Zekâi Konrpa, Peygamberimiz, s. 340 vd;

emirinin savaş hazırlıklarını haber alan Hz. Muhammed (sas) kısa süre içerisinde 3 bin kişilik bir ordu hazırladı ve Zeyd b. Harise kumandasında Suriye yönüne gönderdi. Orduyu Medine dışına Seniye'tü'l-Vedâ mevkiine kadar uğurluyan Hz. Peygamber gereken savaş taktiğini Zeyd'e verdi. Zeyd'in şehid düşmesi halinde ordunun kumandanlığını Ca'fer b. Ebî Tâlib'in yapacağını, onun da şehid olması durumunda sancağın Abdullah b. Revaha'nın eline geçeceğini bildirdi. Abdullah'ın da şehid düşmesi halinde, ordunun içlerinden birisini kumandan seçeceğini söyledi.

Ebû Bekr, Ömer, Halid b. Velid gibi seçkin ve savaş tecrübesine sahip sahabilerin bulunduğu bir orduya Zeyd b. Hârise'nin kumandan tayin edilmesi bazı tartışmalara yol açtı, fakat kalıcı bir etkide bulunmadı. Zeyd kumandasındaki İslâm ordusunun gelişini öğrenen Gassanî emir, durumu Bizans Kralı Herakl'e bildirdi ve kısa süre içerisinde çok büyük bir ordu hazırladı. Ordunun kumandanlığına Bizans kayserinin kardeşi Teodor getirildi.

Mute'ye varan İslâm ordusu, sayıları 100 bini aşan düşman kuvvetini gördü. Şehid olmaktan veya galip gelmekten başka bir yol olmadığının şuurunda olan müslüman askerler olanca güçleriyle savaştılar, düşman saflarını yarmaya başladılar. Bu arada Zeyd şehid düşmüştü, sancağı Ca'feraldı; o sırada 33 yaşlarında olan Ca'fer büyük kahramanlıklar gösterdi ve kılıcını düşman üzerinde parçalayınca kadar savaştı ve sonunda kolları kesildikten sonra şehid düştü. Ancak Resulullah'ın sancağını yere düşürmeden Abdullah b. Revaha aldı. O da şehid oldu ve İslâm ordusu bozulmaya başladı. Ordu kumandanlığına seçilen Halid b. Velid bozulmaya başlayan askerini topladı, üstün askerlik gücünü ve kumandanlık yeteneğini göstererek sayıca çok üstün durumda olan düşmanla savaşmaya başladı. Ertesi gün askerlerini yeniden düzenleyen, öncü kuvvetlerin, sağ ve sol cenah güçlerinin yerlerini değiştiren Halid, düşmanın mâneviyatını bozdu; yeni bir kuvvetin gelmiş olduğunu zanneden Hristiyan ordusu gerilere çekildi ve ne yapacağını düşünmeye başladı. Tam bu sırada Halid ordusuna hücum emri verdi ve düşmana ani baskın yaparak bozguna uğrattı. Böylece, İslâm ordusunu mağlubiyetten kurtaran Halid, galib ordu görünümünde geri çekmeyi de başardı. Düşmanın takib etme cesareti bulamadığı müslüman ordu, dünyanın en büyük imparatorluklarından biriyle savaştıktan ve onlara iyi bir ders verdikten sonra, ezilmeden ve bozulmadan Medine'ye döndü. Hz. Muhammed (sas), bu başarısından dolayı Halid b. Velid'e "Seyfullah" lakabını verdi, kendisini kutladı. Ayrıca, Hz. Peygamber, iki kolu kesildikten sonra şehid düşen yeğeni Ca'fer'in meleklerle birlikte cennette uçtuğunu duyurdu ve o andan itibaren Ca'fer'e "Ca'fer et Tayyar" denilmeye başlandı (34).

34 A. Himmet Berki-O. Keskioglu, Hazreti Muhammed ve Hayatı, s. 347-351; Zekâi Konrapa, Peygamberimiz, s. 339-340.

b) Tebük Seferi

Tebük seferi, Tâif muhasarasından sonra, Veda Haccı'ndan önce yapıldı. Arabıyımadasındaki yayılışını büyük bir hızla tamamlayan İslâm'ın dünyaya taşacağı sırada meydana geldi. Zira bu taşımayı engellemek emelinde olan Bizans İslâm'ı vurmaya hazırlanıyordu. İran'a karşı zafer kazanması Bizans'ın moralini güçlendirmiş ve İslâm'ın doğduğu Arabistan'ı işgal etme düşüncesine sevketmişti. Bizans Kayseri, kendisine bağlı vâlilere ve emirlere haber göndererek savaşa hazırlanmalarını istedi. O sırada Şam'dan Medine'ye gelmekte olan zeytinyağı tâcirleri Bizans'ın müslümanlara karşı büyük bir ordu hazırlamakta olduğunu duyurdular. Haberin duyulması Medine'de büyük üzünteye sebep oldu. Müslümanların bu saldırıyı yerinde önlemesi gerekiyordu. Hz. Muhammed (sas), şimdiye kadar hazırlanan orduların en büyüğünün hazırlanmasına karar verdi.

Genel seferberlik ilan edildi. Suriye'ye sefer yapılacağı açıkça duyuruldu. Hz. Peygamber'in çağrısı üzerine her tarafta gönüllü askerler toplandı. Ancak, o yıl Hicaz ve Necd'de kıtlık vardı, asker toplanması zor oldu. Savaşa gitmek isteyenlerin bir çoğu binecek hayvan bulamıyordu. Hava da çok sıcaktı. Bazı kimseler de savaşa gitmemek için çeşitli mazeretler ileri sürdüler. Savaş hazırlıkları çok yavaş yürüyordu. Bu sırada Ebû Bekr ve Osman gibi zengin sahabiler imdata yetiştirdi; ordunun önemli bir bölümünü donattılar ve Hz. Peygamber'in hayır duasını aldılar. Hz. Ebû Bekr malının tamamını, Hz. Ömer servetinin yarısını Allah yolunda cihada harcarken, Hz. Osman da tam teçizatlı bir alay donattı. Güç şartlarda hazırlanan bu orduya "Zorluk Ordusu" "ceyşu'l:usre" denildi.

Tüm zorluklara rağmen çok büyük bir ordu hazırlandı. 30 binin üstündeki askerin 10 bini süvari idi. Orduda 12 bin kadar da deve vardı. Ordu sancağı Ebû Bekr'e, Hazrecinki Ebû Dücâne'ye Evsinki de Hudayr oğlu Useyd'e verildi. Halid b. Velid öncü kuvvetler kumandanı, Talha sağ cenah, Abdurrahman b. Avf da sol cenah kumandanı tayin edildiler. Hz. Ali'yi Medine'de vekili bırakan baş kumandan Hz. Muhammed (sas) ordusunun başında Suriye'ye doğru yola koyuldu. Tebük'e kadar yapılan sefer sırasında bazı namazlar cemedildi. İslâm'ın yüceliğini Arabistan dışında da gösteren, Arabıyımadasını istila edip İslâm devletinin varlığına son vermeyi düşünen Bizans ordusu müslümanlarla savaşmayı göze alamadı. Tebük'te 20 gün kalınmasına rağmen düşmana rastlanamadı. Bizans İmparatorluğuna meydan okuyan İslâm ordusu savaş yapmadan geri döndü. Tebük seferinde savaş olmadı, kan dökülmedi, fakat çok büyük zorluklara rağmen, kıtlık döneminde ve hasat mevsiminde çok güçlü bir ordu çıkarılması, dünyanın iki büyük devletinden birisine meydan okunulması askerî ve siyâsî yönden büyük bir başarı oldu. O sırada kendi iç meseleleriyle uğraşan Bizans, İslâm ordusunun karşısına çıkma cesareti gösteremedi; dolayısıyla müslümanlara saldırı şayiasının Gassanilerin bir oyunu olduğu görüldü. Bu sırada Suriye'de ortaya çıkan taun hastalığı da İslâm ordusunun daha ilerilere gitmesine engel oldu. Bununla birlikte bazı komşu ülkelerle antlaşmalar yapıldı, sınır güvenliği sağlandı. Eyh hükümdarı Yuhanna Hz.

Muhammed'den eman aldı; Cerba ve Ezruh Hristiyanları da cizye vermeyi kabul ettiler.

Hicretin 9. yılında yapılan ve Kur'ân'da "gazvetu'l-usre" diye adlandırılan Tebük seferi İslâm'ın gücünü herkese tanıtan ve Tevhid Çağrısını her tarafa duyuran bir olaydır. Bir kısmı İslâm'ı kabul etmek, bir kısmı da Hz. Peygamber'den eman dilemek, cizye veya vergi vererek himaye edilmesini istemek üzere akın akın Medine'ye gelen Arab kabile reisleri âdeta birbirleriyle yarışıyorlardı. Öyle ki, kabileleri temsilen gelen heyetlerin çokluğu sebebiyle Hicrî 9. yıla "senetu'l-vufûd" (elçiler yılı) denildi. Neticede Tebük seferi, İslâm'ın tüm Arabistan'a yayılmasını, İslâm devletinin bölgenin en büyük devleti olmasını sağladı. Yemen, Necd, Bahreyn, Hadremevt, Tâif vb. yöreler halkı İslâm'ı kabul ettiler. Bunlar arasında Hristiyan ve yahudi topluluklar da vardı, İslâm Peygamberi (sas), Medine'ye gelen elçileri karşılamaya ayrı bir önem verdi; en temiz ve yeni elbiselerini giyerek onları en güzel biçimde karşılayıp ağırladığı gibi, büyük ikramlarda bulunarak ve çeşitli hediyeler vererek de uğurlamıştır. Hz. Peygamber elçilere ve Ka'be ziyaretçilerine iyi davranılmasını ashâbına da vasiyet etmiştir.

Gerçekte Hz. Peygamber (sas), Hicretin 11. yılının Sefer ayında Suriye'ye gitmek üzere büyük bir ordu hazırlamış, Mute savaşında şehid düşen seçkin sahâbi ve ünlü kumandan Zeyd'in oğlu Üsâme'yi de ordunun kumandanlığına getirmişti. Ancak, o sırada ağır hastalandığı için ordu, sefere çıkamamış ve Hz. Muhammed (sas) Suriye'nin fethini sağlığında görememişti. Onun hazırladığı bu ordu, vefatından sonra, halife Hz. Ebû Bekr tarafından Suriye'ye gönderildi (35).

16- Veda Haccı ve Veda Hutbesi

Mekke'nin fethiyle birlikte Ka'be putlardan temizlenmiş ve kapıları Tevhid İnancına yeniden açılmıştı. Tebük seferi ise Arabyarımadasında şirkin kökünü kazımış ve bütün Arab kabileleri müslüman olmuştu. İslâm'ın gücünü ve sesini tüm insanlığa duyuran fetihlerin yapıldığı ve büyük zaferlerin elde edildiği Hicretin dokuzuncu yılı, aynı zamanda Hac ibâdetinin müslüman topluma farz kılındığı yıldır.

Mekke'li olan Hz. Muhammed (sas), Peygamberliğinden önce ve sonra çeşitli zamanlarda Ka'be'yi ziyaret etmiştir. Medine devrinde bu ziyaretler inkitaa uğramıştır. O, Hicretin 6. yılında ashâbıyla Medine'den çıkmış, Mekke'ye gidip Kabe'yi ziyaret ve tavaf etmek istemiştir. Ancak, putperest Mekkeliler buna müsaade etmemişler, yapılan Hudeybiye antlaşmasının şartları gereğince ertesi yılı Hz. Muhammed (sas) ve müslümanlar Ka'be'yi ziyaret edebilmişler ve Umre yapmışlardır.

35 Tecrid Tercümesi, C. 10, 445; A. Cevdet, Kıyas-ı Enbiya, C. 3, s. 323 vd; Zekâi Konrapa, adı geçen eser, s. 347; A. Himmet Berki-O. Keskioglu, adı geçen eser, s. 394—397; Kuran-ı Kerim, Tevbe Sure. 49, 81 ayet.

Böylece Mekke'de ancak 3 gün kalan ve hac mevsimine kadar kalamayan müslümanlar sadece umre yapmışlar ve geri dönmüşlerdir. Bir yıl sonra, Hudeybiye antlaşmasının bozulması ve Mekke'nin fethedilmesi (Ramazan 8 Ocak 630) üzerine, Ka'be bir kez daha ziyaret ve tavaf edilmişse de Hac mevsimine kadar kalınmadan geri dönmüştür.

Ancak, yapılan bu ziyaretlerin hepsi "İslâm'da hacın farz kılınması"ndan önce idi ve İbrahim peygamberin dini üzere ifa edildi. Hicretin 9. yılında hacın farz kılınması üzerine İslâm Peygamberi Hz. Ebû Bekr'i hac emiri tayin etti ve haccetmek isteyen müslümanlarla birlikte Mekke'ye gönderdi. 300 kadar müslümanla birlikte hac yolculuğuna çıkan Hz. Ebû Bekr'in Mekke'ye vîsûlundan hemen sonra, müşriklerin Ka'be'ye yaklaşmasını yasaklayan âyetleri de ihtiva eden Berae sûresi nâzil oldu. Hz. Peygamber (sas), Berae sûresinin hacla ilgili hükümlerini müslümanlara duyurmak üzere Hz. Ali'yi Mekke'ye gönderdi. Arafat'ta okunan hutbe ile Ka'be ziyareti ile ilgili durum herkese duyuruldu. O günden sonra müşrikler Ka'be'ye yaklaşılmadılar ve hiçbir kimse artık Ka'be'yi câhiliye devri anlayışına göre ziyaret edemedi.

Bir yıl sonra, Hicretin 10. yılı (Milâdî 632) Zilhicce ayında-hac mevsiminde-İslâm Peygamberi İslâmî hac farızasını eda etti. Zilkade ayında onun hacca gideceği ilan edildi ve haber süratle her tarafta duyuldu. Hz. Peygamberle birlikte haccetmek isteyen onbinlerce müslüman yollara döküldüler. Medine'yi ve çevresini dolduran onbinlerce müslüman "İslâm Kardeşliği"nin verdiği inanç ve duygu ile birbirleriyle tanışıyorlar ve konuşuyorlardı. Zilkade ayının 25. günü boy abdesti aldıktan sonra ihrama giren Hz. Peygamber (sas), öğle namazını müteakiben yola çıktı. O, hicretten bu yana ilk defa hac farızasını yerine getiriyordu. Hacın farz kılındığı 9. Hicrî yılda hacca gitmemiş, yerine Hz. Ebû Bekr'i hac emiri tayin etmişti. Onun yaptığı bu hac, ilk ve son hacı idi. Hz. Peygamber'in Hicretin onuncu yılında eda ettiği bu hac ibâdeti sırasında ashâbı ile vedalaştığı ve bir daha Ka'be'yi ziyaret ve haccetme imkanı bulamadığı için bu hacca İslâm tarihinde "Veda Hacı" denildi.

Yanına 63 adet kurbanlık deve alan Hz. Muhammed (sas), 40 veya 100 bin kişilik bir müslüman cemaatla birlikte Medine'den hareket etti. Yolda ikindi namazını iki rekat olarak kıldı; geceyi Zulhuleyfe'de geçirdi. Daha sonra, hac ibâdeti süresinde dört rekatlı farz namazları ikişer rekat olarak kıldı. 26 Zilkade günü, ihramlı olan İslâm Peygamberi hacca niyet etti ve "lebbeyk..." sözleriyle telbiyeye başladı. Ziyaret edilmesi gereken çeşitli yerleri ziyaret etti. İbrahim'in makamında iki rekat namaz kıldı.

Zilhicce'nin 9. günü Mina'ya giden Hz. Peygamber (sas) ve müslümanlar, aynı gün öğleden sonra Arafat dağına çıktılar. Kusva adlı devesinin üzerinde Arafat vadisinin ortasına kadar varan Hz. Muhammed (sas), 100 bini aşkın müslü-

man cemaata hitabetti. Büyük İslâm İnkilâbı'nın en büyük ve sonuncu Hutbesini devesi üzerinde irad etti. Okuduğu hutbeyi dinleyenlerin orada bulunmayan müslümanlara duyduklarını ulaştırmalarını istedi. Burada iken son vahyi aldı. Artık İslâm Dini tamamlanmıştı; Hz. Peygamber son vahyin gelişinden sonra ancak 18 gün yaşayabildi.

Arafe günü güneşin batışından sonra devesine binerek oradan ayrılan Hz. Peygamber (sas), Müzdelife'ye gitti; burada akşam ve yatsı namazlarını birleştirerek kıldı, Geceyi Müzdelife'de geçiren İslâm Peygamberi, ertesi günü-bayramın birinci günü- güneş doğmadan önce Müzdelife'den ayrıldı, "Meşari haram" 'a gitti. Orada kıbleye yöneldikten ve "cemre-i Akabe"de 7 taş attıktan sonra Mina'ya geldi. Mina'da bir hutbe okudu; bu hutbe, Arafat'ta irad ettiği hutbenin ikinci bölümüydü. Yine onbinlerce insana seslenen Hz. Muhammed (sas), İslâm'ı öz olarak insanlığa bir kez daha tebliğ etti. Hutbesini tamamladıktan sonra kurban kesilen yere gitti; ömrünün her yılı için bir tane olmak üzere 63 tane deve kurban edildi. Kurban etinden bir parça alıp yiyen, kalanını da müslümanlara dağıtan Allah'ın resûlü, daha sonra tıraş oldu ve ihramdan çıktı; devesine bindi Harem-i Şerif'e geldi, ziyaret tavafı yaptı, zemzem suyundan içti. Tekrar Mina'ya döndü ve bayram günlerini burada geçirdi. Kurban bayramı'nın beşinci günü Mina'dan ayrıldı. Mekke'ye geldi, son (veda) tavafını yaptı, ashâbıyla birlikte Medine'ye dönmek üzere Mekke'den ayrıldı. Medine'ye dönen Hz. Muhammed (sas), çok geçmeden hastalandı. Tam bu sırada etrafta Secah adındaki kadın ve Museyleme adındaki erkek gibi oportünüs ve aldatıcı kimseler, bir takım yalancı peygamberler ortaya çıktı ve Müslümanların inançlarını sarsmaya çalıştılsa da Hz. Ebu Bekr zamanında ortadan kaldırıldılar (36).

17- Hz. Muhammed (sas)'in Ölümü (Rebiulevvel-8 Haziran 632)

Tıpkı öteki insanlar gibi ölümlü bir varlık olan İslâm Peygamberi Hz. Muhammed (sas) elbette bir gün ölecekti. Kendisini tamamen barış ve mutluluk dini olan İslâm'ın insanlara öğretilmesine vakfeden, yeryüzünün en büyük İNKILÂB'ı'nı yapan ve yerleştiren son peygamber Hz. Muhammed (sas), bu eşsiz eserini tamamlayarak dünya hayatına ve ÜMMET'ne veda edecekti. Aslında Hz. Peygamber çok zor bir görevi yapmak üzere seçilmişti; son İlâhî Çağrı'yı tüm insanlığa duyurmak büyük bir sorumluluktan ve oldukça zor bir işti. O, bu çok ve bir o kadar da yüce olan peygamberlik vazifesini kendinden önceki herhangi bir peygamberden daha iyi bir şekilde tamamlama mutluluğuna erişti. Uzun yıllar Mekke'de, Hira'da omuzlarına yüklenen ilâhî çağrıyı tebliğ etme yolunda türlü eza ve cefaya maruz kaldıktan sonra, yeni bir yurt edinmek, müslümanları toplulaştırmak ve İslâm'ı DEVLET yapmak için, öz yurdunu bırakıp yakın arkadaşı Ebû Bekr'le hicret eder-

36 Tecrid Tercümesi, C. 10, s. 420; A. Cevdet, Kıyas-ı Enbiya, C. 3, s. 326; Ş. Günaltay, İslâm Tarihi, C. 1, s. 392; A.H. Berkî-O. Keskioğlu, Hz. Muhammed'in Hayatı, 408-418.

ken bu defa Sevr dağını mağarasına sığınıyor, kendisini öldürmek üzere gelenlerin mağara önlerindeki ayak seslerini duyuyor, bir başka sıkıntı yaşıyordu. Ancak onun önünde yeni bir dönem, yeni bir hayat ve yeni bir ufuk vardı. Nihayet o, Hicretin 8. yılında, zorla çıkarıldığı, herşeyi gasbedildikten sonra dövülüp kovulduğu öz yurdu, Ka'be şehri Mekke'ye dönüyordu. Hicretin onuncu yılında ise, Arabıarımadasının dört bir yanından gelen "lebbeyk, lebbeyk, Allahumme leke lebbeyk..." nidasıyla Mekke'de, Beytullah civarında, yerde ve gökte akisler uyandıran yüzbinin üzerindeki müslüman cemaatla hac ibadetini yerine getiriyor ve ünlü "Veda hutbesi"ni okuyordu. Arafat'ta veda hutbesini okurken yüce Allah'ın son vahyi'ne mazhar olan Hz. Peygamber'in bu dünyadaki hayatının yakında noktalanaacağına işaret vardı.

Veda haccından sonra Medine'ye dönen Hz. Muhammed hastalandı ve günlerini hastalık üzüntüsüyle geçirmeye başladı. Şiddetli baş ağrısı ve ateşle devam eden hastalık zaman zaman onu güç durumlara düşürüyordu. Hicretin onbirinci yılının ikinci ayının son haftasında, bir gece 'Safer ayının ondokuzunda', yatağını terketti, Baki mezarlığına gitti. Orada kendisiyle birlikte İslâm'ın yayılması için çalışan ve sonra da vefat eden arkadaşlarına dua etti. Ziyaretten sonra evine dönen Hz. Peygamber'in baş ağrısı ağırlaştı; gün geçtikçe sağlık durumu ağırlaşan Hz. Muhammed (sas), artık mescide gelemeyen ve cemaate namaz kıldırılmaz oldu. Hz. Ebû Bekr'e yerine namaz imamlığı yapmasını söyledi. Başını soğuk su ile devamlı pansuman ettiriyor, serinleyerek rahatlamaya çalışıyordu. Son günlerini hanımlarından Hz. Aişe'nin odasında geçirdi. İbn Hişâm onun hastalık durumu hakkında şunları yazıyor: "Hz. Peygamber, başı sargılı olduğu halde evini terketti ve camiye gelip minbere oturdu; Uhud şehidleri için dua etti ve daha sonra şöyle dedi: Allah'ın bir kulu vardı; Allah onu dünya ve âhıret hayatından birini seçme konusunda serbest bıraktı ve bu kul da âhıret hayatını seçti." Yanında bulunan Hz. Ebû Bekr onun bu sözleriyle ne demek istediğini derhal anladı ve Hz. Muhammed'in kendisinden sözettiğini bildi, hemen ağlamaya başladı ve şunları söyledi: "Fakat biz, bizim ve ana-babalarımızın senin yerine feda olmasını tercih ederiz. Ey Allah'ın Elçisi!"

Artık mescide gelemeyen Hz. Peygamber (sas), Hz. Ebû Bekr'in kapısı dışında, mescide açılan tüm kapıların kapatılmasını emretti. Suriye yönüne gitmek üzere hazırlanmış olan Üsâme ordusunun gönderilmesini istedi. Hz. Üsâme'yi ve babasını övdü, onları ashabına emanet etti. Aynı şekilde o, muhâcirleri ensâra, ensârı da muhâcirlere iyi davranmaya çağırdı. Ashâbıyla hesaplaştı, helallaştı; hak sahiplerinden kendisinde olan haklarını almalarını istedi.

Siyer yazarları ve İslâm tarihçileri, Hz. Muhammed (sas)'ın ölümünden bir iki gün önce koma durumuna girdiğini, kesinlikle evinden dışarı çıkamadığını ve konuşamaz halde olduğunu bildirirler. Hz. Aişe'nin bildirdiğine göre Hz. Peygamber (sas), ölmeden önce hafif bir sesle "İlâ ilâhe illâ İlâh, ruh teslimi ne

şeymiş, fakat Yüce Rabbimla beraber olmak" buyurmuştur. İslâm Peygamberi (sas), bu sözleri söyledikten sonra eşi Aişe'nin kolları arasında ruhunu Rabbi'na teslim etmiştir. Allah kendisinden razı olsun; Allah'ın selat ve selamı insanlığın son peygamberi Hz. Muhammed (sas)'e olsun, âmin.

Rebiulevvel ayında, hicretin onikinci yılında (Milâdî 632) dünyaya veda eden Hz. Muhammed (sas)'in ölümü Müslüman toplumu derinden üzmüş ve matem boğmuştur. Öyle ki, onun gerçekten ölüp ölmediğini soranlar, öldüğüne inananlar bile olmuştur. Ancak bu insanlar kısa süre içerisinde kendilerini toplamışlar, gerçeği görüp teslim olmuşlardır.

Ancak, geçici de olsa, Hz. Peygamber'in vefatı Müslüman toplum bünyesinde bazı sorunların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Meselâ Hz. Peygamber'in nereye defnedileceği konusu tartışılmış, sonunda vefat ettiği yer olan Aişe'nin hücreesine defnedilmesine karar verilmiştir. Hz. Peygamber'in medfun olduğu bu yer (ravza-ı mutahhara) Medine'de olup Müslümanların en çok saygı gösterdiği ve ziyaret ettiği bir mahaldir.

Hz. Muhammed (sas) vefat edince hemen hiç miras bırakmadı. Onun ne kölesi ne de atları ve develeri vardı. Sadece bir beyaz katırı, birkaç silahı ve biraz da arazisi vardı. Arazilerinin gelirlerinin ailesinin geçimi için sarfedilmesini, kalanının ise devlet hazinesine devredilmesini emretti. Ancak, daha sonra kızı Fatıma halife Hz. Ebu Bekr'den babasının Fedek arazisindeki hissesinin kendisine mirâs olarak intikal ettirilmesini istemiş, fakat halife, Hz. Peygamber'in bir hadisi gereğince, peygamberin miras bırakmayacağını söyleyerek bu isteği reddetmiştir. Hz. Peygamber'in kılıcı da damadı ve yeğeni Hz. Ali'ye intikal etmiştir.

Bazı tarihçiler İslâm Peygamberi'nin, Hayber fethi sonrasında, bir yahudi kadınının yedirmek istediği zehirli yemekten hasıl olan tesir sonucu vefat etmiş olduğunu, Hz. Muhammed (sas)'in de hastalığı sırasında buna işaret ettiğini ifade ederler (37).

18- Kur'ân, İslâm ve Hz. Muhammed (sas)

İslâm, Yüce Allah'ın insanlık tarihinin başlangıcından bu yana gönderdiği ilâhî dinlerin en olgunu ve sonuncusudur. Allah'ın, doğuştan hepsini eşit saydığı tüm insanlara yöneliktir ve bütün insanlığın beden ile ruh yönünden yetişip olgunlaşmasını, huzurlu ve mutlu olmasını, dünya ve âhîret hayatında kurtuluşa ermesini amaçlar. Onun için İslâm insanın-bireysel ve toplumsal düzeyde-dünya yaşantısını düzenleyici ilkeler kor, âhîret hayatına en iyi biçimde hazırlanmasına imkan

37 Tecrid Tercümesi, 8/477; Asr-ı Saadet, C. 11, 4, 8, 15; A. Cevâdet, Kısa-ı Enbiya, C. 3, 349; Z. Konrapa, s. 412-425; A.H. Berkî-O. Keskiöğlü, age, s. 419-421.

tanır. Allah-İnsan, ve inanan-inanmayan ilişkileri ile inananların öteki inançlardan olan insanlarla olan münasebetleri Kur'ân'ın dünya ve âhiret düzeniyle ilgili hükümlerinin temellerini oluşturur. Böylece, adı itibariyle kurtuluş, esenlik ve mutluluk demek olan İslâm, çağrısı itibariyle de Hidâyet ve Saadet Dinidir. İslâm'da temel faktör olan insan doğuştan temiz ve kutlu bir varlık kabul edildiği gibi, İslâm çağrısında da ruh ve düşünce temizliği, inanç sadeliği, davranış ve ahlâk güzelliği vardır. Zaten İslâm, gerçeklere teslim olmak, dinin buyruklarına kesinlikle boyun eğmek, Yaratıcı'nın emirlerini samimiyetle yerine getirmek, her işte Allah'a dayanmak ve güvenmektir. Gerçekte İslâmi kavramı, müslümanların inancında, Allah'ın varlığının ve birliğinin kabul edilmesi, tutum ve davranışlar itibariyle ilâhi emirlere uygun bir yaşayış içerisinde olunmasıdır. İşte bu inanç ve anlayış üzerine son nefesini veren kişi, dünya ve âhiret hayatını mamur etmiş bahtiyar bir müslümandır. Küfür ve şirk hastalıklarından uzak olma, Dinin "yapınız ve yapmayınız" şeklindeki emir ve yasaklarına riayet etme, inanç esaslarını yaşantısında gösterme gerçek müslümanın belirgin özellikleridir. "Ey Muhammed, senden önce hiçbir peygamber göndermedik ki, ona, Ben (Allah)'dan başka ilâh yoktur, yalnız bana kulluk ediniz" diye vahyetmiş olmayalım" (Enbiya, 25) âyeti bu gerçeği vurgular.

İslâm, gerçeğe ve güzel olana teslimiyet dinidir. İnanç esaslarının çok sade ve akla yönelik olması, ibadet ve muamelet esaslarının fert ve toplumun dünya ve âhiret hayatında mutluluğunu amaçlaması, son Din'in yeryüzünde sonsuza dek var olan bir din oluşunun temel özellikleridir. Aslında İslâm, dinler tarihi yönünden değerlendirecek olursak, en olgun yapıya sahiptir ve "insanlık tarihin en büyük İNKILÂBİ"dir. İnsanlığı çok tanrılı inanç anlayışından, putperestlikten, batıl ve sapık fikirlerden, fıtratına aykırı düşünceden kurtarıp saf ve sade bir inanç yapısına, fıtratına uyan bir (tevhid) akideye, güzel ahlâka ve ihlaslı kulluğa kavuşturan İslâm akide alanında insanlığın en büyük İNKILÂBİ olduğu gibi, insanların veya meleklerin veyahut tabiat varlıklarının ilahlaştırılmasına ve ibâdetlerin kaynağı yapılmasına, Allah ile insanlar arasına araçlar konulmasına (klerie-ruhbanlık) karşı çıkıp, ibâdetleri ve duayı yalnızca Allah'a tahsis etmekle de ibâdet sahasında en büyük İNKILÂBİ yapmıştır. İnsanı doğrudan doğruya Allah'ın huzuruna getiren İslâm, onu Yüce Yaratıcı ile beraber olma ve konuşabilme mertebesine yükseltmiş, aklını ve fikrini gerçek inanç ve ahlâk değerleriyle donatarak ahlâk alanında da en büyük İNKILÂBİ yapmıştır. Kalp temizliğine, vicdan özgürlüğüne ve inanç sadeliğine büyük önem veren İslâm, fert ve toplum hayatının sağlıklı olmasına ve sağlam temeller üzerinde barış ve huzur içerisinde devam etmesine, örnek inanç ve ahlâkta yeni kuşaklar yetişmesine gereken değeri vermiştir. Onun için insanın yetişmesine, eğitim ve öğretimine, kültürlü ve bilgili bireylerden oluşan örnek ve uygar bir toplum meydana getirilmesi hususuna ısrarla eğilmiştir.

Yüce Allah'ın son Peygamber Hz. Muhammed (sas) aracılığı ile insanlar ve cinler âlemine gönderdiği son ve en mükemmel vahyi Kur'ân'ın konusu özellikle insandır. Kendisini insanlara "yol gösterici" olarak tanımlayan Kur'ân, insan soyunu

inanç ve yaşayış yönündende üç zümreye ayırır; inanan insan, (mümin), inanmayan insan (kâfir), inanır görünen ve fakat gerçekte inanmayan insan (münafık), Kur'ân, her üç kategorideki insanı inanç ve ahlâk yönünden, tarihteki durumu ve eylemleri bakımından tanıtır. Daha sonra bu üç tip insanın birbiriyle olan ilişkilerini ve karşılıklı tutumlarını ortaya koyar. Sağlam inanç ve güzel ahlâk sahibi olup hayırlı iş işleyen, Allah'ın varlığına ve birliğine inanıp Hz. Muhammed'in çağrısına uyan sonra da dosdoğru olan insanın gerçek mutluluğa ve kurtuluşa eriştiğini, Yaratıcıya en yakın kul olduğunu bildirir.

İnsanın temiz bir fıtrat üzere hür olarak yaratıldığını öğreten Kur'ân, sahip olunan nimetler karşılığında mükellefiyetler olduğunu belirtir. Eserlerine bakarak Yüce Allah'ı tanımayı emreden Kur'ân, insanın yeryüzünde ilâhî kudretin temsilcisi yapıldığını, Allah'ın, yeryüzündeki halifeliği görevini tam olarak yerine getirmesi için kâinatın kendisinin emrine ve hizmetine verildiğini bildirir. Kur'ân, Akıl, fikir ve zeka gibi değerlerle donatılan insanın kâinattan en iyi şekilde yararlanmasını öğütler; onu bireysel ve toplumsal yaşantısında Allah'a gerçek anlamda kul olmaya çağırır.

İşte bu yüce gerçekleri öğreten, insanlığa insanca yaşamının yollarını telkin eden, kurtuluş ve mutluluğun esaslarını anlatan Hz. Muhammed (sas)'e uymayı, emrettiklerini alıp yasakladıklarından da kaçınmayı imanın gereklerinden sayan Kur'ân, düşünen insanlara eşsiz bir İlâh anlayışı öğretir, mutlak kudret sahibi bir Allah bilgisi verir, Rablarını en güzel biçimde tanıtır. İnsanı güçlü ve zayıf yönleriyle tanıttığı gibi, Yaratıcı'nın yaratılmışlarla kıyaslanmayacağını ve yaratılmışlar türünden olmadığını bildirir. Allah'ın sıfatları, isimleri, fiilleri ve eserleri üzerinde ısrarla duran Kur'ân, iyilikler ve kötülükler ile insanı bunlardan birisini seçip yapmaya iten faktörleri derinlemesine inceler. Putatapıcıların, kâfirlerin, zâlimlerin, hırsızların, kâtillerin ve benzeri inanç ve yaşayış içerisinde olanların gayelerini, sebep oldukları kötülüklerin ve fitnenin fert ve toplum hayatındaki etkilerini açıklar; bu konuda geçmiş toplumlardan, inanç ve yaşayış durumlarından örnekler verir kendilerine yol gösterici olarak gönderilen peygamberlerine karşı tavırlarından bahseder, sonlarının nasıl olduğunu haber verir. Bu yönüyle en sağlam ve güvenilir, ilâhî kaynaklı tarihî belge veya Genel İnsanlık Tarihi durumunda olan Kur'ân, melekler ve cinler âlemi, insanın âhiretteki durumu hakkında da doyurucu bilgiler verir. Meleklerin, cinnin ve şeytanın yaratılış maddelerinden tutunuz da sahip oldukları özelliklere, yaptıkları işlere, cennet ve cehennem hayatına varınca ya kadar beşer dünyası ve bilgisi dışında kalan bu konularda genel ve fakat hiçbir kaynakta bulunmayan bilgiler verir. İnsanın sonunda yok olup tekrar Rabbına döneceğini bildiren Kur'ân'ın, âhiret hayatıyla ilgili tasvirleri ve tanıtımları çok ilgi çekicidir.

Bütün bu özellikleriyle Kur'ân, Allah'ın insanlığa bahsettiği kurtuluş kaynağı, Hz. Muhammed (sas)'in en büyük mucizesi, inananların felah buldukları ve hidâyete erdikleri İlâhî bir İP'tir.

Hz. Muhammed (sas) devrinin sonu.

V. BÖLÜM

HZ. MUHAMMED'İN ÖLÜMÜNDEN SONRA İSLAM RAŞİD HALİFELER DEVRİ

I- Hz. Ebû Bekr'in Halifelîği (11-13/632-634)

İslâm Peygamberi Hz. Muhammed (sas), Milâdî 20 Nisan 571 yılında doğdu, 8 Haziran 632'de öldü. Hz. Peygamber (sas)'in ölümünden sonra en önemli konu, Müslüman Toplum için, kimin halife (devlet başkanı) olacağı meselesiydi. Hz. Peygamber (sas), ölümünden önce, "Ümmet'i yönetmek üzere, yerine geçecek kişiyi tayin etmedi. Bu hususta Kur'ân'da da bir hüküm yoktu. Böylece, Devlet Başkanı (imam-halife) seçiminin Müslümanların irâdesine taalluk eden bir iş olduğu, Din'in esaslarından olmadığı hususu açıkça ortaya çıktı. Zaten 'Halk'ın işlerinin yürütülmesinde "müşâvere"yi emreden bir Din'de Devlet Başkanı'nın tayininin seçimle olması icabeder. Aksi takdirde, halifenin Hz. Peygamber (sas) tarafından tayin edilmesi durumunda, yönetim belli bir zümrenin tekelinde kalacak ve dini bir mansıb haline gelecektir. Üstelik, Devlet başkanının "nass" ve "vasiyet"le belirlenmemesi, Müslümanlara, ehil olan kişileri yönetime getirme ve icraatlarını murakabe etme, gerekirse yargılama hak ve yetkisini verdi, toplumun her ferdini yönetimde söz sahibi kıldı. Hz. Ebu Bekr ve Hz. Ömer'in, halife seçildikten sonra halka yaptıkları konuşmalarda, yönetimde ve icraatta hata işledikleri takdirde kendilerini düzeltmelerini istemeleri kendilerinin 'rey'ine muhtaç olduklarını bildirmeleri, halkın da onlara elbette bunları yapacaklarını ve hatta gerekirse yanlış yolda olan Devlet başkanını kılıçlarıyla Doğru Yol'a getireceklerini söylemeleri ile, bazı Müslüman topluluklarının Hz. Osman zamanında Devlet Başkanına karşı ayaklanmaları, Hz. Osman devrinde ashabın da Medîne'de Halife'yi yaptığı bazı işlerden dolayı sorgulamaları Devlet Başkanı seçiminin Ümmet'in ihtiyarı ve hür iradesiyle olduğunun uygulamadaki açık örnekleri ve delilleridir.

Bununla birlikte Müslümanlar, Hz. Peygamber (sas)'in ölümünden sonra, "hilâfet-imâmet" konusunda ihtilaf ettiler; çünkü Resulullah (sas), kendisinden sonra İslâm Devletini yönetecek kimse hakkında sözlü veya yazılı bir açıklamada bulunmadan ölmüştü. Ashap, Hz. Peygamber (sas)'in ölümünün etkisiyle büyük bir üzüntü ve telaşa kapıldılar, derhal Müslüman Toplumu yönetecek kişiyi arama-yaya koyuldular (1).

1 İbn Sa'd, Tabakât, 3, 182, Taberî, Tarih (Lübnan Beyrut bas.), III/1, 1829 vd.; Belâzurî, Futûhu'l-Buldân, s. 103 vd; Tâ-Hâ Hüseyin, el-Fitnetu'l-Kübrâ, Kahire 1966, s. 24 vd; Şehbenderzâde A. Hilmi, İslâm Tarihi, C. 11, s. 742; E. Ruhi Fırlı, Çağımızda İtikâdî İslâm Mezhepleri, s. 27, 2. bas.; A. Akbulut, Sahabe Devri Siyâsî Hâdiselerinin Şekillendirdiği Kelâm Meseleleri, basılmamış dok. tez, Ankara, 1988, s. 38 vd.

Ne var ki, Şiî kaynaklar Devlet Başkanlığının (imâmetin) 'nass' ve 'vasiyet'le olduğunu kabul ederek, İmam'ın doğrudan Hz. Muhammed (sas) tarafından 'tayin' edildiğini, dolayısıyla "Ümmet'in ihtiyarı" ile imam'ın tayin edilemeyeceğini söylerler. İlk İmam'ın, imâmeti nass ve vasiyetle sabit olan Ali b. Ebû Tâlib olduğunu savunan Şiilik, Gadir-i Hum, 'Vasiyetnâme' veya Kırtas olaylarını, hatta bazı Kur'ân âyetlerini görüşlerine delil gösterirler. Fakat bu olaylar ve onların vukuu ile ilgili rivâyetler devamlı olarak Şiilik ile Ehl-i Sünnet arasında ihtilaf konusu oldu (2). İmâmet konusunda Ümmet arasında çıkan bu ihtilaf, günümüze kadar bütün şiddetiyle süregelmiştir.

Medine'li Müslümanlar (Ensâr), Hz. Muhammed (sas)'in ölümü sonrasında Saide oğulları gölgeğinde (Sakifetu benî Saide) toplanarak içlerinde birini devlet başkanı tayin etmek istediler. Adayları, o sırada yaşlı ve hasta durumda olan Übade oğlu Sa'd idi. Hasta yatağından alınıp toplantı yerine getirilen Sa'd, Hilafetin-Evs ve Hazrec olmak üzere-Ensâr'ın hâkimiyetinde kalmasını istediğinden, halife olması teklifini kabul etti. Sa'd b. Übade, yaptığı konuşmada, Ensâr'ın İslâm'ı önce kabul etmek, Resulullah ve Mekke'li Müslümanlar (Muhâcirûn)'ı korumak ile, Allah yolunda malları ve canları ile cihad etmek vs. ile fazilet kazandığını dolayısıyla Devlet Başkanlığının kendilerinin hakkı olduğunu söyledi (3).

Ensâr'ın devlet başkanı seçimi için Saideoğulları Gölgeğinde toplandıklarını öğrenen Hz. Ömer, durumu Hz. Ebû Bekr ve öteki göçmen müslümanlara bildirdi. Ebû Bekr, Ebû Übade ve Ömer birlikte toplantı yerine geldiler. İmâmetle ilgili müzakere çok uzun sürdü ve şiddetli tartışmalara yol açtı. Hâlifenin Ensâr'dan mı Muhâcirlerden mi olması munakaşası çeşitli görüşlerin ortaya çıkmasına sebep oldu. Birisi Göçmen Müslümanlar'dan ötekisi'de Medine'lilerden olmak üzere iki taraftan birer başkanın seçilmesi bile teklif edildi, fakat bu fikir gerek Habbab b. Münzir gibi Ensâr gerekse orada bulunan muhâcirlerce kabul edilmedi. Medine'li Müslümanların konuşmalarından ve tekliflerinden sonra, muhâcirler söz aldılar; Hilafet konusundaki görüşlerini açıkladılar. Hz. Ömer ve Hz. Ebû Bekr, Muhâcirlerin İslâm'daki yerinden ve Arab kabilelerin 'reislik' anlayışından bahseden birer konuşma yaptılar... Muhâcirlerin emirler, Ensârın da vezirler olduğu ifade edildi. Ensâr'dan Sa'd oğlu Beşir'in emirliğe Kureys'in daha layık olduğunu söylemesi ve toplantıya iştirak edenlerin de bu görüşü benimsemesi üzerine tartış-

2 Bu konuda bkz.: Buhârî, Sahîh, İst. 1315, 7/9; Müslim, Sahîh, 3/125; Taberî, Tarih, 1, 1806—7; İbn Sa'd, Tabakât, 2, 245—247; İbn Ebî'l-Hadîd, Şerhu Nehci'l-Belâğa, Beyrut 1928, 2, 863; Muhammed el-Muzaffer, Sakîfe, Necef, thz., s. 8 vd.; E. Ruhi Fırlalı, İmâmiye Şiası, S. Yayın, İst. 1987, s. 18—45; S. Hizmetli, Kitabul-Osmaniye'ye göre Câhız'ın İmâmet Anlayışı, AÜİFD, XXVI, s. 688 vd.

3 Taberî, Tarih, 1, 1838—1845; E. Ruhi Fırlalı, İmamiye Şiası, s. 42—44.

ma durdu, sonunda Hz. Ebû Bekr halife seçildi. Orada bulunan herkes, Übâde oğlu Sa'd dışında, halifeye beyat etti (4).

Kureyş soyundan oluşu ve Müslüman olmadaki önceliği, Resulullah'a yakınlığı, Müslüman Topluma başkanlık edebilecek, İslâm devletinin güçlenmesini ve yayılmasını sağlayabilecek yetenekte görülüşlü ve benzeri özellikler Hz. Ebû Bekr'in halife seçilmesinde etkili oldu. Hilâfetin nass ve vasiyet yoluyla olmadığını bilen Mekke'li ve Medine'li müslümanlar, halifenin tayini konusunda Kur'ân'dan veya Sünnet'ten bir delil aramaya çalışmadılar; bu işin Müslümanların hür iradesine bırakılmış olduğu noktasında birleştiler.

Hz. Peygamber (sas)'in en yakını olmaları sebebiyle techiz ve tekfin işleyle meşgul olan Hz. Ali ve Hâşimoğullarına mensup bazı kimseler ile, toplanıda bulunamayan Zübeyr b. el-Avvam, Mikdad b. el-Esved, Selman el-Fârisî Ammar b. Yâsir, Ebû Zer el-Gifarî gibi sahabiler halife Hz. Ebû Bekr'e daha sonra beyat ettiler (5).

Bir bakıma bu durumu ile çözümlenmiş görünen hilafet meselesi daha sonraları bazı çevrelerce devamlı dile getirildi, Müslüman Toplumun bölünüp parçalanması yönünde siyâsî ve dinî istismar aracı yapıldı ve adına birçok fırka ortaya çıktı (6).

I- Hz. Ebû Bekr Devri Olayları

İlk halife Hz. Ebû Bekr, çok zor şartlarda ve sıkıntılı günlerde idareye geldi. Müslüman Toplumun birlik ve beraberliğinin korunmasında, İslâm devletinin güçlenip yayılmasında büyük hizmeti görüldü. Bilgisi, tecrübesi cesareti ve saygınlığı ile yöneticilik yeteneği bu başarısının başlıca âmillerini teşkil etti. Başkanlığın câhiliyye devrinden itibaren Kureyş'e ait oluşu, Hz. Peygamberin Kureyş içinden ortaya çıkışı, dolayısıyla Arabların "emirlik"i Kureyş'e mahsus bilmeleri de Hz. Ebû Bekr'in başarısındaki öteki etkili unsurlardır.

I- Üsâme Ordusu

İslâm Peygamberi Hz. Muhammed (sas), vefatından önce, İslâm devletinin güvenliğini tehdit eden ve Müslümanların ekonomik ve ticârî yararları bakımından

4 Sakîfe Toplantısı hakkında geniş bilgi için bkz.: İbn Sa'd, Tabakât, 2, 266 vd.; Taberî, Tarih, 1, 1898—1842 vd.; A. Sanhourî, Le Califat, C. IV; İbn Kuteybe, el-İmâme ve's-Siyâse I, 20; Muhammed el-Muzaffer, Sakîfe s. 5 vd.; E.R. Fığlalı, İmâmiye Şiası, s. 18—45 ve, Çağımızda İtikâdî İslâm Mezhepleri, s. 26—36; M. Said Hatiboğlu, İmamet'in Kureyşliliği, AÜİFD, XXII, s. 121—213.

5 İbn Sa'd, 2, 272, Taberî, 1, 1825 vd.; İbn Kuteybe, el-İmâme ve's-Siyâse, 1, 18—20; Fığlalı, İmâmiye Şiası, s. 38—40.; Ahmed Akbulut, age. eser, s. 42 vd.

6 Ahmed Emin, age. eser, 360 vd.; S. Hizmetli, İctimâî Hâdiselerin İtikâdî İ. Mez. Doğuşuna Tesirleri, AÜİFD, C. XXVI, s. 655.

büyük önemi bulunan Suriye yönüne gitmek üzere bir ordu hazırlamıştı. Üsâme b. Zeyd kumandasındaki bu orduya 26 Safer 632'de Şam'a bağlı Belka istikame-tinde yola çıkmasını söylemişti; ordu kumandanı Üsâme'ye "Babanın şehid olduğu tarafa git ve düşmanları atlara çiğnet" emrini vermişti. Ancak, hastalığının artması ordunun hareket etmesine imkan vermemişti. Hz. Peygamberin hayatının son demlerini yaşadığını öğrenen Üsâme, hazretleri, Hz. Ömer, Hz. Ebû Bekr ve Ebû Ubeyde ile birlikte Mescid-i Nebeviye gelmiş, ordusu Medine'nin içerisine girmiş, sancak da Hz. Peygamber'in evinin damına dikilmişti (7). Hz. Peygam-ber'in vefatına kadar Medine'de kaldı.

Hâlife seçilen Hz. Ebû Bekr, Hz. Peygamber'in defn işi bittikten sonra Üsâme ordusunun hareket etmesini emretti. Ordu yeniden Medine dışında top-landı. Rebiu'l-âhir Milâdî 632 yılı-Temmuz ayının başlarında-halife orduyu Medine dışına kadar teşyi' etti.

Üsâme ordusu Şam tarafına hareket etti; Belka'ya kadar vardı. Düşmanları atlara çiğnetti. Üsâme, babasının kâtilini bulup öldürttü; ordu, önemli miktardaki ganimetle birlikte, iki ay kadar sonra, geri döndü.

2- İrtidat Hareketleri ve Hz. Ebû Bekr'in Tutumu

Hz. Muhammed (sas)'ın ölümünden sonra Arabistan'ın çeşitli yerlerinde bazı irtidat ve irtica hareketleri görüldü. Bu kimselerden bir kısmı mürted, bir kısmı da mürteci idi. İrtidat edenler, Esved-i Ansî bakiyesi ile Tüleyha, Selma ve Secâh'ın etrafında toplanan kimselerdi. İrtica edenler ise, müslüman kalmak şartıyla, "namaz kılarız ama zekat vermeyiz" gibi sözler söyleyip bazı dinî vecf-beleri yerine getirmek istemeyen kimselerdi. Mekke ve Medine'de irtidat olayı olmadığı gibi Tâif'teki Sakîf kabilesi içerisinde de böyle bir hâdişe görülmedi; fakat başka yerlerdeki bazı kabilelerin kimi kısmen kimi de tamamen irtidat veya irtica etti.

Zekat vermek istemeyenlere yapılacak muamele konusunda ashab ihtilaf ettiler. Hz. Ömer ve onunla aynı düşüncede olanlar, "kelime-i şahadet getirenlerin müslüman olduklarını, dolayısıyla öldürülemeyeceklerini söylerlerken, halife ve öteki sahabiler zekat vermekten kaçınanlar üzerine kılıç çekileceğini bildirdiler. Halife, Hz. Ebû Bekr "Allah'a yemin olsun ki, Resulullah'a zekat olarak verdikleri bir keçiyi bile vermekten çekinenlerle elim kılıç tuttukça harbederim" dedi, zekat vermenin müslümanlığın şartlarından olduğunu ifade etti ve sözünü yerine getirdi (8).

7 Taberi, 1, 1849—1851; C. Brockelmann, İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi, çev. Neşet Çağatay, 2. bas. Ankara 1964, s. 41.; Hasan İbrahim Hasan, Târihu'l-İslâm, I, 206.

8 İslâm'dan dönmek, İslâm'ı reddetmek anlamlarına gelen "ridde olayı" en eski İslâm tarihi kaynaklarında oldukça geniş yer tutar. Vakidi'nin "Kitabu'r-

Yemen, Umman, Bahreyn ve diğer yerlerdeki zekat memurları Medine'ye gelerek irtidat hareketlerini haber verdiler; ashab bundan büyük endişe duyular.

Umman'da bulunan Amr b. As, Ezd kabilesinden Mâlik oğlu Lakid isimli şahsın Umman'da irtidat edip mübuvvet iddiasında bulunduğunu, Bahreyn'de de bazı kabilelerin topluca irtidat ettiklerini haber verdi. Bahreyn'deki irtidat hâdisesi, Savi oğlu Münzir adındaki Bahreyn hükümdarının ölümünden sonra ortaya çıktı. Abdülkays ve Bekr b. Vâil kabileleri toplanıp son Hire hükümdarı Nu'man b. Münzir'in oğlu Münzir'i Bahreyn hükümdarı yaptılar. Abdülkays kabilesi az sonra İslâm'a döndüyse de Bekr b. Vâil kabilesi uzun süre mürted olarak kaldı.

Beni Esed kabilesi reisi Tuleyha b. Hüveylid, "bana vahy geliyor" diyerek nübüvvet iddiasında bulundu: Gatafan, Hevâzin ve Tay kabileleri de ona katıldılar. Yemen'de ise, Müseyleme b. Habib nübüvvet iddiasında bulundu ve etrafına Benî Hanîf'ten çok sayıda taraftar topladı (9).

Aynı şekilde, Benî Temîm içerisinde Secâh adındaki kadın nübüvvet iddia etti. Mezopotamyalı bir kadın olan ve Benî Temîm, Benî Tağlib ve öteki kabilelerden oluşan büyük bir ordunun başına geçen Hâris'in kızı Secâh, Müseyleme'ye karşı çıktı, fakat daha sonra bu iki sahte peygamber anlaştılar ve evlendiler.

Görülmektedir ki, daha Hz. Muhammed'in sağlığında ortaya çıkan Esvedu'l-Ansî, Zü'l-Himar Ebhele, Müseyleme ve Tuleyha gibi mürtedler ve âsiler, henüz İslâm gönüllerinde yerleşmemiş bedevî araplar üzerinde etkili oldular. Bunlar, Mürted ve mürteci kabilelerden topladıkları kuvvetlerle İslâm ordusuna karşı savaştılar.

Ridde''si ile İbn Hacer tarafından el-İsâbe'ye alınan Vesime'ye ait "Kitabu'r-Ridde" bunların en önemlileridir. Bahriye Üçok'un, Türkçe olarak, "İslâm'dan Dönenler ve Yalancı Peygamberler (H. 7-11 Yılları), Ankara 1967 başlıklı bu konu ile ilgili müstakil bir araştırması vardır.

"Ridde ancak Medine'deki kureyş hâkimiyetinden bir ayrılış olup İslâm dininden ayrılma değildir; bu hareketlerin başında bulunan peygamberler, aynen Muhammed gibi, yalnız Allah'ın namına ortaya çıkmış olup herhangi bir put nâmına hareket etmemişlerdir. Asiler, kısmen Medine'ye, kendilerinin Allah'a ibadet etmek fakat vergi (zekat) vermemek istediklerini bildirmişlerdi..." (İslâm'ın En Eski Tarihine Giriş, çev. F. Işıltan, İstanbul 1966, s. 4), diyen J. Wellhausen gerçekleri saptırmaya çalışmakta; nübüvvetin Hz. Muhammed'le sona erdiğini inkar etmekte, sahte peygamberleri Allah tarafından seçilip insanlığa gönderilen gerçek peygamberlere eşit saymaktadır.

9 İbn Hişâm, 2, 230; Taberi, 1, 1920, Belâzurî, Futûhu'l-Buldân, çev. M. Fayda, s. 136 vd; B. Üçok, aynı araştırma, s. 31; İbnu'l-Kelbi, Putlar Kitabı (K. el-Asnâm), çev. Beyza Düşüngen, Ankara 1969, s. 41.; Ahmet Cevdet Paşa, Kıyas-ı Enbiyâ, I, II, 10.

Hız. Muhammed (sas), irtihâlınden önce nübüvvet iddiasında bulunan Tuleyha b. Huveylid'e karşı Esved'in oğlu Dırar'ı göndermiş ve Tuleyha mağlup olmuş; havalideki müslümanlar da Dırar ile birleşmişlerdi. Ancak Tuleyha, Hz. Peygamber (sas)'in vefatından sonra Esed, Gatafan ve Tay kabilelerinden, yahudi topluluklarından taraftarlar bulmuş ve yeniden ortaya çıkmıştı.

Hız. Ebû Bekr, Medine'ye saldıran Tuleyha ve çeteleri üzerine Halid b. Velid'i (10) gönderirken, Hatem oğlu Adiy'yi de Tay kabilesine gönderdi, onlardan Tuleyha'ya yardım etmemelerini istedi. Tay kabilesi istenileni yaptı ve Halid'in ordusunu destekledi. Halid hazretleri, Bizah'da Tuleyha ile karşılaşmadan önce, Ukkaşe b. Muhsin ile Sabit b. Erkâm'ı öncü göndermiş, fakat bunlar Tuleyha tarafından öldürülmüşlerdi. Hız. Halid'in ordusu önünde perişan olan Tuleyha, karısını terkisine alarak kaçtı; Esed ve Gatafan kabilelerinin İslâm'a dönmelelerinden sonra o da yeniden müslüman oldu. Hız. Ebû Bekr'in hilâfeti süresince Kelb oğulları kabilesi içinde yaşadıkdan sonra, Hız. Ömer'e beyat etti. Tuleyha Irak fetih hareketine katıldı ve büyük kahramanlıklar gösterdi (11).

Tuleyha taraftarlarından kaçanlar Selma bint Mâlik b. Huzeyfe adlı bir kadının etrafında toplandılar ve isyankarlığa devam ettiler. Hız. Halid bunlar üzerine hücum etti, yüzden fazlasını öldürdü, kadını da yakaladı.

Hız. Halid, daha sonra, Bitah şeyhi Mâlik b. Nuveyra ve Secâh üzerine yürüdü; askerleri Mâlik ve ailesini tüm taraftarlarıyla birlikte yakaladılar. Onlarla birlikte olan Katâde, Nuveyr'in adamlarının ezan okuyup namaz kıldıklarını söyledi; buna göre onlara dokunulmaması gerekiyordu, çünkü halifenin talimatında ezan işitilen yerlerin halkına dokunulmaması emrediliyordu.

Ancak Hız. Halid onları hapsedirdi; hâpishane sorumlusu emri yanlış anlayıp tutukluları gece öldürttü. Hız. Halid'in Nuveyra'yı karısını almak için öldürttüğü de ileri sürülür. Bu olay Medine'de uzun tartışmalara yolaçtı. Hız. Ebu Bekr, öldürülenlerin diyetini Beytu'l-Mal'den verdi, Halid'i de yine kumandan olarak Yemâme'ye gönderdi.

Sıra Benî Hanîf kabilesinden nübüvvet iddiasında bulunan Museyleme'ye gelmişti. Müseyleme, nübüvvetinin son yılında Hız. Peygamber'e mektup gönderek yeryüzünü yarıyarıya bölüşmek-teklifinde bulunmuş, İslâm Peygamberi de ona yeryüzünün hâkiminin Allah (cc) olduğunu, bu hâkimiyeti temsil hakkını kimi isterse ona vereceğini bildirmişti.

10 Hız. Halid, ridde savaşlarının kahramanı oldu, kısa sürede mürtedleri ve asileri yola getirdi.

11 Taberi, 1, 1881—1928 vd; İbnu'l-Esir, Usdu'l-Gâbe, III, 65; ez-Zehebî, Tarihu'l-İslâm, 1, 359; P. Hitti, Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi, C. 1, 213. Bahriye Üçok, aynı eser, s. 25.

Müseyleme, Secâh adındaki sahte peygamberin ve taraftarlarının kendisine katılmasıyla güçlendi. Hz. Ebû Bekr, bunlara karşı İkrime'yi arkasından da Şurahbil b. Hasena'yı gönderdi. İkrime, Hz. Halid ve Şurahbil'in maiyetindeki kuvvetlerin gelmesini beklemeden emrindeki askerlerle saldırdı, fakat bozuldu; bunun üzerine halife İkrime'yi Umman'a gönderdi. Daha sonra, 632 yılı Aralık ayı sonunda veya 633 yılı Ocak ayı başında Medine'den hareket eden Hz. Halid kumandasındaki ordu Yemâme'ye ulaştı ve Bitah denilen yerde Museyleme kuvvetleriyle karşılaştı. Halid'in ordusu, tıpkı İkrime ve Şurahbil'in orduları gibi, ilk hücumda bozuldu, hatta Benî Hanîf, İslâm ordusunu yağmalamağa koyuldu. Ancak, Hz. Halid ordusunu toparlayıp yeniden hücum ederek düşmanı tarumar etti; bu sırada Hz. Hamza'nın kâtili Vahşi de, Hamza'yı şehid ettiği harbe ile Museyleme'yi öldürdü. Hz. Ömer'in kardeşi Zeyd b. el-Hattab, Zübeyr'in kardeşi Sa'id b. el-Avvâm, Ubû Düccâne, Ebû Huzeyfe, Utbe ve Zeyd b. Kays gibi sahabiler ile yetmiş kadar kurrâ hâfız şehid olduğu gibi, düşman ordusundan da binlerce insan öldürüldü. İşte Hz. Ömer'in talebi üzerine Kur'ân'ın ilk toplanması olayı bu Yemâme savaşında çok sayıda hâfız sahabinin şehid olması üzerine gerçekleşmiştir.

Benî Tağlib'e kaçan Secâh'ın daha sonra İslâm'a girdiği bildirilir.

Son olarak, Esvedu'l-Ansî kalıntısı ortadan kaldırıldı. Yemen'de nübüvvet iddiasında bulunan Esvedu'l-Ansî, Hz. Peygamber'in sağlığında ortadan kaldırılmıştı. Bu adam Yemen emiri Bazan'ın oğlu ve San'a şehrinin vâlisi Şehri'yi öldürerek Yemen'e hâkim olmuş; Şehri'nin karısını da ele geçirmişti, fakat bu kadın da birgün Esved'i öldürmüştü; tam bu sırada Hz. Peygamber (sas)'de vefat etmişti.

Hz. Ebû Bekr, Yemen'de yeniden ortaya çıkan irtidat olaylarını ortadan kaldırmak için Muhâcir b. Ümeyye'yi gönderdi; o da Esvedu'l-Ansî'nin taraftarlarını ve bakiyesini ortadan kaldırarak San'a'ya girdi. Yemen de mürtedlerden temizlendi (12).

3- Kur'ân-ı Kerim'in Toplanması

İslâm Peygamberi Hz. Muhammed (sas) okur-yazar değildi, 'ümmlî' idi; bir âyet veya sûre nâzil olunca derhal onu vahiy kâtiplerine okur, kâtipler de onu ezberlerler ve yazı yazılacak şeylere yazarlardı. Hz. Peygamber (sas) hayatta iken Kur'ân'ın sayfalarını bir araya getirmek mümkün olmadı; belki de buna gerek kalmadı. Ayrıca, ilâhî vahy Hz. Peygamber (sas)'e-vefatına kadar-gelmeye devam etti. Vahy tamamlanmadan Kur'ân sayfaları biraraya getirilemezdi.

12 Yemendeki irtidat hareketleri hk. bkz.: Taberî, 1, 1983 vd; İbnü'l-Esir, Usdü'l-Gâbe, Kahire 1288, C. III, s. 65; Belâzurî, Futûhu'l-Buldân, s. 113 vd; Ebu'l-Fidâ, Tarih, 1, 163; Welhausen, İslâm'ın En Eski Tarihine Giriş, çev. F. Işıltan, s. 6; B. Üçok, aynı kitap, s. 28.

Hız. Ebû Bekr'in hilâfeti sırasında cereyan eden Yemâme savaşında, az önce söylediğimiz gibi, çok sayıda kurrâ, hâfız şehid oldu; bu durum Hız. Ömer ve benzeri sahabileri endişeye sevketti. Halifeyi bu konuda uyardılar ve Hız. Ebû Bekr de, Zeyd b. Sabit'in başkanlığındaki bir heyeti Kur'ân sayfalarını toplamakla görevlendirdi (13).

Kur'ân sayfalarını bir "Kitap"ta toplama komisyonu, her âyetin ve sûrenin Hız. Peygamber (sas) tarafından imla ettirildiği ve Kur'ân metninin son kıraatinde mevcut olduğu şekilde tesbit olunmasını ve bu konuda iki şahidin şahadetlerinin dinlenmesini ilke olarak benimsedi. Çok titiz bir çalışma sonunda meydana getirilen Kur'ân sayfalarının tümünü komisyon başkanı Zeyd, halife Hız. Ebû Bekr'e teslim etti. Hız. Ebû Bekr, bu mukaddes emâneti, ölümünden önce, kendisinden sonra yerine geçecek Hız. Ömer'e bıraktı. Hız. Ömer de, kendisinden sonra yerine kimin geçeceği belli olmadığından, onu kızı ve Hız. Peygamber'in dul zevcelerinden biri olan Hız. Hafsa'ya teslim etti.

İşte Hız. Hafsa'ya intikal eden bu Kur'ân nüshası, Azerbeycan ve Ermenistan'ın fethine çıkan Irak'lı ve Suriye'li askerler arasındaki kıraat ihtilaflarının ortaya çıkması üzerine Hız. Osman devrinde, yine Zeyd b. Sabit'in başkanlığında, Abdullah b. Zübeyr, Said b. el-As ve Abdurrahman b. el-Hârîs gibi kişilerden oluşan bir komisyon tarafından, Kureyş lehçesi esas alınarak, istinsah edildi; çoğaltılan Kur'ân nüshaları Mekke, Medine, Kûfe, Basra ve Dıvışık'a birer tane gönderildi, ana Nusha tekrar Hız. Hafsa'ya iade edildi. Çoğaltılan bu resmî nüshalar dışında Kur'ân metnini ihtiva eden bütün sayfaların yakılması emrolundu.

4- Hız. Ebû Bekr Devri Fetih Hareketleri

Bizans ve Fars, Hız. Ebû Bekr devrinde, dünyanın iki büyük devletiydiler. Ancak bu iki büyük devlet Hız. Peygamber (sas) devrinde birbiriyle savaşa tutuşmuşlardı. İranlılar Yemen'e girmişler; buradaki Habeş istilasına son vererek Habeşlileri Şab denizine dökmüşlerdi. Habeşlilerin mütefiki olan Bizans duruma müdahale etmişse de, İran şahı Nû-Şirvan onları yenerek Fırat'ı geçip Antakya'ya kadar gelmişti.

Nû-Şirvan'ın yerine İran tahtına Hürmüz, Bizans'ın başına da Jüstinyen'in yerine Tibriyüs geçtiler. Hürmüz, İran'ı tümüyle israfa ve ahlâksızlığa sürükledi, ülke tam batmak üzereyken Behram kurtardı. Daha sonra tahta çıkan Hüsrev Perviz'de oldukça ahlâksızdı. Bizans'la İran arasındaki gergin hava da devam ediyordu. İstanbul surları içine kapatılan Bizans imparatoru Herakliyus her yıl İran'a önemli miktarda vergiler veriyordu.

13 Belâzurf, Futûhu'l-Buldân, çev. M. Fayda, s. 125; Hamidullah, Kur'an-ı Kerim Tarihi, İstanbul 1965, ilk bölümleri; P. Hitti, Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi, çev. Salih Tuğ, C. 1, s. 183—191.; Watt, W.M., Modern Dünyada İslâm Vahyi, çev. Doç. Dr. Mehmed Aydın, Ankara, 1982.

Daha sonra Herakliyus, Kilise'nin de desteği ile harekete geçti, İran'ın merkezine kadar ilerledi. Bunun üzerine Hüsrev fetihlerden vazgeçip ülkesinin korunması telaşına düşerken, Herakliyus da Suriye'de bulunuyordu. Müslümanların varlığından ve Bedr'deki zaferlerinden haberdardı.

İşte, genelde bu durumda olan İran ve Bizans'a yönelik olarak Hz. Ebû Bekr devrinde bazı fetih hareketleri yapıldı.

a) Irak Savaşları

İrtidat hareketlerini büyük bir kararlılıkla ve süratle bastıran halife Hz. Ebû Bekr, bütün gücüyle Hz. Peygamber (sas)'ın başlattığı fetih hareketlerine yöneldi. Komşu Arab ülkelerinin fethi zamanı gelmişti. Zaten, Alâ b. el-Hadramî, Bahreyn seferinde, maiyetindeki Musenna b. Hârise eş-Şeybanî ile birlikte Irak'ta gaza ile meşguldu.

Halife, Hicrî 12/M. 634'de, Hz. Halid'i Irak'ın fethine memur etti ve Müsenna'nın kuvvetlerinin de ona katılmasını emretti. Böylece Hz. Halid, toplam 18.000 kişilik bir ordu ile, Irak köylerinden Bankıya ve Bersume'yi aldıktan, sonra da 10.000 altın cizye karşılığında serbest bıraktıktan sonra Hire'ye gitti. Hîrelilerle yılda 90 bin altın cizye vermek şartıyla anlaşma yaptı; bu antlaşma İran yöneticilerini kızdırdı ve İran emirlerlerinden Zazaveyh'in Hire vâililiğine tayinine sebep oldu.

Hz. Halid Hîre'den hareketinde, Müsenna'yı öncü kuvvet komutanlığına tayin etti, Adiy b. Hâtemi de başka bir koldan yürüttü. Onlarla Hufeyr denilen yerde birleşti. Bu mıntikanın İran'lı kumandanı Hürmüz idi. Hürmüz, bir yandan İslâm ordusunun gelişini İran'a haber verdi, bir yandan da ordusunu hazırladı.

Hz. Halid ile Hürmüz mübarezeye çıktılar. Hz. Halid onu öldürerek elbisesini aldı. Daha sonra iki ordu birbirine girdi ve neticede İslâm ordusu mânevîyatı bozulan Hürmüz ordusuna galip geldi. İran askerlerinin çoğu öldürüldü; alınan ganimetlerin beşte biri Medine'ye gönderildi. Ordu daha sonra Basra şehrinin bulunduğu yere doğru hareket etti.

Bu sırada, şah, Karen isimli bir kumandanın emrinde Hürmüz'e 100 bin kişilik bir yardım ordusu gönderdi; Karen ordusu yolda kaçmakta olan bozgun İran ordusuna rasladı, onların katılmasıyla İslâm ordusu üzerine yürüdü. Ancak, yapılan savaşta İran ordusu yine bozuldu, 30 bin ölü ve önemli miktarda ganimet bırakarak kaçtılar. Kubat ve Eşcan adlarındaki kumandanları da mübarezede öldürüldüler.

Büyük kahramanlıklar göstererek Engişeya beldesini alan, önemli miktarda ganimet ele geçiren ve halifenin "Kadınlar Halid gibi bir er doğurmaktan acizdirler" tarzındaki övgüsüne nail olan Hz. Halid, Milâdî 634 yılı Rebiulevvel ayında da Hîre'yi tamamen ele geçirdi. Hîre vâlisi Zazaveyh ve oğlunu büyük bir yenilgiye uğrattı ve Hîre halkını yılda 100 bin altın ödemeye razı etti.

Hiz. Halid, Hîre'nin alınmasından sonra, etrafı hendekle çevrili mustahkem bir kale ve İranlıların zahire deposu olan Enbar'ı kuşattı. Düşman askerlerinin gözlerine isabet etmek üzere askerlerine nişan aldirdı ve bu yönde devamlı atılan okların isabet etmesiyle 100 bine yakın İranlı erin gözleri kör oldu. Ayrıca, zayıf develeri kesip hendeği dolduran Hiz. Halid, Enbar'ı teslim aldı (14).

Daha sonra Hiz. Halid, Aynu't-Temr kalesini aldı ve Dümetu'l-Cendel nahiyesini ele geçirdi.

Daha birçok Arab kabileleriyle savaşan ve pekçok beldeyi ele geçiren Hiz. Halid Zilkaade ayına kadar Kırad'da kaldıktan sonra Hîre'ye döndü; bu arada gizlice Mekke'ye giderek Hacc'ı yaparak tekrar yerine döndü; Irak'ta İslâm'ın yayılışını sulh ve sükununu sağlayıcı hareketlerine devam etti.

b) Suriye Savaşları

İran-Fars İmparatorluğu sınırları içinde kalan Araplarla savaşan İslâm ordusu Bizans sınırlarına dayanmıştı. İran'a tâbi olan Hîre vilâyeti Arapları ele geçirildiği gibi Bizans'a tabi olan Araplarla, İran ve Bizans'ın topyekün İslâm devletine ilhak edilmesi zamanı gelmişti.

Halife eli kılıç tutan herkesi gazaya çağırır, her taraftan akın akın gelen halk Medine'de toplandı. Halid b. Sa'id b. As'ı maiyetindeki askerlerle Bizans'a, Şam tarafına yolladı, yolda katılanlarla birlikte ordu kalabalıklaştı. Halid b. Sa'id Gassan, Dahm, Cüzam ve benzeri kabilelerden oluşan Bizans kuvvetlerini dağıttı, fakat işin ileride büyüyeceğini anladı ve halifeden yardım istedi. Halife, Muâ'viye b. Ebî Süfyan'ı ve Şurahbil b. Hasenâ'yı, maiyetlerindeki askerlerle iki ayrı ordu halinde Şam yönüne gönderdiği gibi, İran içlerinde fetihlerde bulunan Hiz. Halid'e de, ordunun yarısını Musennâ'ya bırakarak kalan yarısı ile derhal Suriye'ye gitmesini bildirdi.

Hiz. Halid, beklenmedik bir sırada, 633 yılı Temmuz ayı başında, Suriye'de İslâm ordusuna yetişti. Böylece Suriye, müslüman ordu tarafından her yönden kuşatıldı. Ebû Ubeyde Humus'a, Yezid b. Ebî Süfyan Şam'a, Şurahbil Ürdün'e, Amr b. As Filistin'e hücum edecekti. Müslüman ordunun toplam sayısı 35 bin kadardı.

İslâm ordusu, 30 Temmuz 633'de, Ecnadin'de Bizans kuvvetleriyle karşılaştı. Savaştan muzaffer çıkan İslâm ordusu oldu. Hiz. Halid, Ecnadin zaferini

14 Irak fetihleriyle ilgili olarak, meselâ, bkz.: Belâzurî, Futûhu'l-Buldân, aynı çeviri, s. 158 vd; Taberî, I, 2436 vd; İbnu'l-Esir, C. II, s. 400; Şehbenderzâde, İslâm Tarihi, II, 1, 770; P. Hitti, Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi, C. 1, s. 235—240.

müteakip Şam'a doğru hareket etti ve Şehri kuşattı. Şam şehri, uzun bir kuşatmadan sonra, Hz. Ömer devrinde alınabildi (15).

Şam ve Ürdün'ün fethedilmesinden sonra Humus üzerine yüründü. Bu sırada Kayser Hırakl Antalya'da bulunuyordu. Müslümanlar bu yöne hücum ettiler. Baalbek alındı. Hz. Halid ve Ebû Übeyde Humus şehrine doğru ilerlediler ve şehri kuşattılar. Kayser Hırakl, el-Cezîre'den Humus'a bir ordu gönderilmesini emretti. Ancak Vakkas oğlu Sa'd hazretleri gönderilen bu ordunun yolunu kesti; yardımsız kalan Humuslular sulh yapmaya mecbur oldular. Daha sonra Ebû Übeyde, bir fırsatını bulup ani bir baskınla Humus'a girdi.

Hz. Ömer'in askeri harekâtı durdurup, fethedilen yerlerin imarını emretmesinden sonra, Ebû Übeyde Humus vâlisi oldu (16).

Suriye'de Bizanslılarla yapılan savaşların en şiddetlisi ve önemlisi Yermük muharebesidir. Yermük savaşı Hz. Halid kumandasındaki sağlam inançlı ve güzel ahlâklı İslâm ordusu ile inanç ve ahlâk yönünden tefessüh etmiş Bizans kuvvetleri arasında oldu. Kaynakların bildirdiğine göre, İmparator Hırakl'ın ordusu 200 bin, İslâm ordusu ise 45 bin civarındaydı.

Halid b. Velid, Suriye İslâm orduları kumandanlarıncı başkumandan seçildi. Halid, orduya çekidüzen verdi. Alayları merkez, sağ kanat, sol kanat, öncü ve geri kuvvetleri şeklinde tanzim etti. Ebû Übeyde'yi merkeze aldı, Amr b. As ve Şurahbil'i sağ kanata, Yezid b. Ebî Süfyan ve Ka'ka'yı sol kanata, Kabas b. Eşyem'i öncü kuvvet komutanlığına tayin etti, Abdullah b. Mes'ud'u da geri kuvvetleri kumandanı yaptı.

Bu şekilde tanzim edilen İslâm ordusu ile Bizans ordusu şiddetle çarpışmaya başladığı sırada halife Hz. Ebû Bekr'in öldüğü, Hz. Ömer'in halife olduğu ve başkumandanlığın Ebû Übeyde'ye verilmesini emrettiği haberi geldi. Ancak Ebû Übeyde, savaşın bitmesine kadar bu haberi gizledi (17).

Bu sırada Rum generallerinden Yorgi ortaya çıktı; savaşı durdurmak ve Hz. Halid'le görüşmek-konuşmak istediğini bildirdi. İsteği yerine getirilen Yorgi Hz. Halid'e, gökten yere indirilmiş bir kılıcın Hz. Peygamber tarafından kendisine verilip verilmediğini sordu. Hz. Halid böyle bir şeyin olmadığını, sadece kılıcı ile Allah yolunda gösterdiği kahramanlıklardan dolayı İslâm Peygamberinin kendisine

15 Belâzuri, Futûhu'l-Buldân, çev. Mustafa Fayda, s. 163; P. Hitti, Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi, çev. Salih Tuğ, C. 1, s. 223—234; J. Wellhausen, İslâm'ın en eski Tarihine Giriş, s. 37—44.

16 Wellhausen, aynı eser, s. 46—60.

17 Belâzuri, Futûhu'l-Buldân, aynı çevri, s. 159 vd.

"sen Allah'ın müşrikler üzerine sıyıracağı kılıcısın" (seyfullah) dediğini ve dua ettiğini söyledi. Bunun üzerine Yorgi, söyle bana, neye dâvet ediyorsunuz, dedi. Hz. Halid, ya İslâm'a ya cizyeye ya savaşa, bu üç şeyin birine çağırırız dedi. Sizin dâvetinizi kabul edip içinize girenlerin rütbesi nedir? onun için de ecir ve mükafat var mıdır? diye sorup, Hz. Halid'in de "belki bizden de üstündür" cevabını vermesinden sonra Yorgi, İslâm'ı seçti. Hemen gusledip iki rekat namaz kıldıktan sonra kılıcını sıyırıp savaşa girdi. Bu duruma çok kızan rum ordusu şiddetle saldırdı; İkrime kumandasındaki kuvvetleri iyice sıkıştırdı. Ölünceye kadar savaşmaya ordusuyla birlikte yemin eden İkrime, amcası Hişam ve Dirar ile beraber, 400 kadar askeriyle düşmana karşı kahramanca savaştı, fakat hepsi de şehid oldular.

Hz. Halid ve Yorgi savaşta büyük yararlıklar gösterdiler. Akşama kadar kahramanca savaşan Yorgi şehid düştü. Hz. Halid (seyfullah), rumların yorgun ve sarsılmış durumlarını kollayarak aniden saldırdı, düşman kuvvetlerini perişan etti, askerlerin bir kısmı kaçtı ve telef oldu, bir kısmı da atların ayakları altında çiğnendi. Ebû Süfyan'ın bir gözünün kör olduğu Yermük muharebesinde Müslümanlar da birçok şehid verdiler. Ancak kazanılan zafer bütün Şam beldelerinin ele geçirilmesine sebep oldu.

Öte yandan halife Hz. Ebû Bekr, birçok sahabinin kumandasında ayrı ayrı ordular göndererek Şam mıntıkasının fethini istemişti. Ordu kumandanları bir yerde toplandılar ve Ebû Übeyde'yi başkumandan seçtiler. Mahan üzerine yürüyen Halid b. Sa'id, Velfd b. Ukbe, İkrime ve Zu'l-Kal'a kuvvetlerini beklemeden saldırdı, fakat Şam'a çekilen Mahan tarafından bozguna uğratıldı, oğlu da şehid oldu; ordusunu zorlukla Zu'l-Merve'ye çekebildi.

İslâm ordusu daha sonra, Medine'den ve öteki yerlerden gelen kuvvetlerle güçlendirildi; Amr b. As Filistin'e, Şurahbil Ürdün'e, Yezid b. Ebû Süfyan Belka'ya ve Ebû Übeyde Câhiye yönüne gönderildi (18).

5- Halife Hz. Ebû Bekr'in Ölümü

Hz. Ebû Bekr, Hicretin 13. yılının 7 Cemaziyelâhinde hastalandı. 15 gün süreyle mescide gidemedi, imamet vazifesini Hz. Ömer'e bıraktı. O, Hz. Ömer'i kendisinden sonra yerine geçecek kişi görüyordu. Bu konuda ashabla istişare etti, Ömer'in halifelîği konusunda fikirlerini sordu. Abdurrahman b. Avf, Osman b. Affan, Useyd b. Hudayr, Talha bunun çok yerinde bir karar olduğunu söylediler ve olumlu görüş belirttiler. Bunun üzerine Hz. Ebû Bekr yatağından doğrularak,

18 Bu tartışmalarla ilgili olarak bkz. Ahmed Akbulut, age. s. 116—126.

H. Ömer'in faziletinden ve alınan kararın isabetli olduğundan sözetti ve H. Ömer'i vefatından sonra yerine halife tayin etti. Bu konudaki vasiyetini yazdırdı, okuttu ve herkes onu itirazsız kabul etti.

Bununla birlikte, H. Ömer'in bu şekilde (vasiyetle) halife tayin edilişi tartışma konusu olmuştur. H. Ömer'in "meşveretsiz" ve "anti- demokratik" olduğu, Sünnet'e uygun olmadığı ileri sürülerek eleştirilmiştir (*).

Halife H. Ebû Bekr, 23 Ağustos 634'de (Cemaziyelâhır Hicrî 13'de) vefat etti. Cenaze namazını H. Ömer kıldırdı ve H. Peygamber'in yanına defnedildi. Ölümünde Esmâ, Aîşe, Ümmü Kelsum adlarındaki kızları ile Abdurrahman ve Muhammed isimlerindeki oğulları hayattaydılar. H. Ebû Bekr öldüğünde 63 yaşındaydı. Hayatının son zamanlarında Beytu'l-mal'dan verilen nafaka ile geçindi. Ölümünde fazla bir terekesi olmadı; geriye ondan bir köle, bir deve ve bir kaftan kaldı. Özel mirası ile ilgili vasiyetini yazılı olarak yaptı (19).

II- H. Ömer'in Hilafeti Devri (Hicri 13—23/634—644)

H. Ömer devrinin en belirgin özelliği "fethiler hareketidir". Sâsânî ve Bizans imparatorluklarına karşı askerî ve siyâsî zaferler kazanılması, Suriye, Irak ve İran'ın bütünüyle İslâm ülkelerine katılması ve neticede İslâm devletinin "imparatorluk" haline gelmesi, Filistin, el-Cezire ve Mısır gibi ülkelerin fethedilen belde- lere katılarak yakın bölgedeki iki büyük imparatorluğun-Sâsânî-Bizans, varlığına son verilmesi H. Ömer devrinde mümkün olabildi (20).

Ancak, H. Ömer, halife olur olmaz Halid b. Velid'i başkumandanlıktan azletti ve yerine Ebû Übeyde'yi tayin etti. H. Ebû Bekr'in başlattığı Irak ve İran'ın fethi harekâtını hızlandırdı; halkı Irak savaşına katılmaya çağırdı.

Bu sırada İranlılar, Müslümanların aldıkları yerleri geri almak için büyük bir harekât başlattılar. İran orduları başkumandanı Rüstem büyük bir ordu hazırlattı. 150 bin kişiyi aşan bu büyük ordunun kumandanlığına Hüzmüz'ün oğlu Merdan Şah tayin edildi. Ordu başkentten hareket ettiğinde Merdanşah'ın başında "Drefşigaviyani" bayrağı dalgalanıyordu. O zaman Kûfe vâlisi olan Ammar b. Yâsir düşmanın bu harekâtını ivedilikle Medine'ye bildirdi. H. Ömer, Medine'de, Mescid'de durumu ashab ile müzakere etti ve yapılacak işler konusunda görüşlerini el-Yeman gibi sahabileri verdi. Nu'man Kufe'den ordusuyla hareket etti, hiçbir

19 Ahmed Cevdet, Kısas-ı Enbiya, I—11, s. 161 vd; Ph. Hitti, aynı eser, C. 1, s. 209—234.

20 İbn Sa'd Tabakât, 3, 199—200; Taberi, 1, 2137 vd; Ahmed Cevdet, Kısas-ı Enbiya, I, 11, s. 130—137; E. Ruhi Fırlalı, İmamiye Şiası, s. 47.

aldı. Nu'man b. Makrun'u kumandan seçti; yanına Muğire b. Şu'be, Huzeyfe b. kuvvetle karşılaşmadan İsfahan'a kadar ilerledi. Muğire b. Şu'be, Merdan Şah ile barış antlaşması yaptıysa da sonuç alamadı. Sonunda savaşa karar verildi. Nu'man, kumandanlarını toplayarak savaşın durumunu gözden geçirdi. Düşman saldırınca Nu'man orduyu geri çekti, düşman kuvveti kendi içlerine iyece çektikten sonra hücumla geçti. Büyük bir zafer kazanıldı, fakat Nu'man şehid oldu. Yerine geçen Huzeyfe düşmanı Hemedan'a kadar takib etti. Ele geçirilen önemli miktardaki mücevher ve ganimeti Medine'ye gönderdi. Bu zafere "fethu'l-feth" denildi.

Hicretin 14. yılının önemli olaylarından biri de Sa'd b. Ebî Vakkas'ın İran orduları başkumandanlığına tayini ve Kadisiye savaşıdır. Sa'd, başkumandan olup Seyraf mevkiine geldiğinde, Müsennâ 'köprü olayı'nda şehid düşmüştü.

Seyraf'a ulaşan Sa'd (ra), orduyu savaş düzenine soktu, Kûfe'ye 30 km. mesafedeki Kadisiye'de ordugâhını kurdu ve İran ordusunun gelişini bekledi. Bu sırada İran'ın başında Yezd-i Cerd bulunuyordu. 120 bin kişilik bir ordu hazırlayıp Rüstem'in kumandasında Müslümanlar üzerine gönderdi. Yezd-i Cerd, halife Hz. Ömer'in barış elçilerini nezaketsizce karşılayıp geri çevirmişti. Ka'ka kuvvetlerinin katılmasıyla İslâm ordusunun toplam sayısı 45 bin kadar oldu. Sa'd, savaştan önce Rebi' b. Âmir'i, isteği üzerine görüşmelerde bulunması için Rüstem'e elçi gönderdi. Rebi', silahlı ve atlı olarak Rüstem'in muhteşem çadırına girdi. Onları İslâm'a dâvet etti. Kendilerine düşünüp karar verebilmeleri için 3 günlük süre tanıdı ve döndü. Rüstem'in isteği üzerine bir gün sonra da Muğire b. Şu'be elçi gönderildi.

Nihayet süre tamamlandı ve H. 15/M. 636'da savaş başladı. Vücudunda çıban çıkan Sa'd, hasta yatağından orduyu idare etti. İran ordusundaki filler Müslümanlara büyük kayıplar verdirdiler. Ka'ka b. Amr et-Temîmî kumandasındaki 10 bin kişilik yardımcı kuvvet imdada yetişti. Birçok defa mübarezeye çıkan Ka'ka her defasında bir İran bahadırını yere serdi. Savaş durmadan dört gün devam etti. Müslümanlar sonunda büyük bir saldırıda bulundular ve İran'lı kumandan Rustem'in çadırına kadar vardılar. Hilal b. Alkame Rustem'i öldürdü, İran ordusu da onbinlerce zâiyat verdi. Müslümanlar önemli miktarda ganimet elde ettiler, ki bunlar arasında İran'ın en büyük ve en ünlü sancağı Drefşigavyani de vardı (21).

Zaferden sonra, ağırlıkları ve kadınları bir miktar askerle Kadisiye'de bırakan Sa'd b. Ebi Vakkas Bâbil'e hareket etti. Kadisiye savaş meydanından kaçan askerler ve kumandanlar burada toplanmışlardı. Yapılan savaşta, Firuzân, Hürmüzân, Fahîrân ve Mîhrîcân gibi ünlü kumandanları olmasına rağmen İranlılar mağlûb

21 Dr. Mustafa Fayda, Hz. Ömer Zamanında Gayri Müslimler, (doçentlik tezi), İstanbul, 1989, s. I.

oldular. Bir kısmı Ehraz'a bir kısmı da Nihâvend'e kaçtılar. Bir süre Babil'de kalan Sa'd ise, Medain'i fethetmek üzere İran'a doğru ilerledi. Celula ve Kadisiye yenilgileri Medâin'in ele geçmesini kolaylaştırdı. Medâin'in fethinden kısa süre sonra el-Cezîre ele geçirildi, el-Cezîre'nin fethiyle birlikte Irak'lı Araplarla Suriye'li Araplar birleştiler. İran meselesi ve Sâsânîler hanedanlığı Nihâvend savaşı ile son buldu. Hürmüzan'ın Celula'da esir edildiğini, Huzistan'ın müslümanların eline geçtiğini öğrenen İran Kısrası Yazdi Cerd çok üzüldü ve büyük bir ordu hazırlattı. Bu karşılık Hz. Ömer, Nu'man b. Makrun kumandasında bir ordu gönderdi. Nu'man'ın ordusu Merdan şah ordusu ile kanlı bir savaş yaptı, Ka'kaa'da bu savaşta büyük kahramanlıklar gösterdi; Nu'man sonunda şehid düştü, düşman ordusu da tarüman oldu. Fethu'l-Futuh'' denilen bu savaşta, daha sonra Hz. Ömer'i şehid edecek olan Ebû Lu'lu, (Fîrîz) da esir edilmiştir. Savaş Hicrî 21/M. 642'de vuku' buldu.

Ahnef b. Kays kumandasındaki İslâm ordusu, İranlıları mağlub ederek ilerledi ve Horasın'ı fethetti. Suriye içlerindeki fetih hareketlerine de devam edildi.

Filistin havalisinin fethi Amr b. As'a verilmişti. Gerektiğinde Ebu Ubeyde'nin yardımına koşan Amr, tehlike atlatılınca kendi muntıkasına dönüyordu. Önce Kudüs civarını ele geçiren Amr, daha sonra Kudüs'ü kuşattı. Bir yıl süreyle şehri savunan Hristiyanlar, sonunda Kudüs'ü büyük bir törenle âdil hükümdar Hz. Ömer'e teslim ettiler. Hz. Ömer'in Kudüs'e girişi tarihte altın harflerle yazılan bir olay oldu. Kudüs Milâdî 638'de İslâm ülkesine katıldı.

Milâdî 639 yılında Irak, Suriye ve Mısır'da veba (taun) hastalığı ortaya çıktı ve Hz. Ömer ordu kumandanlarına haber göndererek hastalıktan korunmalarını istedi. Ünlü sahabi ve kumandan Ebû Übeyde bu hastalığa yakalanarak vefat etti. Yerine geçen Muaz da çok geçmeden vebanın tesiriyle ölünce, Suriye ordularının kumandanlığına Amr b. As getirildi. Amr orduyu çeşitli yönlerde dağıtarak aralarında vebanın yayılmasını engelledi. Herşeye rağmen Mezopotamya'nın fethi Hz. Ömer zamanında tamamlandı. Sıra Mısır'ın fethine geldi (22).

Hz. Ömer, Amr b. As'ı Mısır'ın fethiyle görevlendirdi. 4 bin süvari ile hareket eden Amr, Mısır diyarına girdi ve Ferema'da savaşa başladı. Amr, Mısır'daki kiptilerle rumlar arasındaki ihtilafı iyi değerlendirdi. Bu bakımdan Ferema'yı kolaylıkla fethetti; sonra Bilbis'i aldı ve Yuna kalesini kuşattı. Hz. Ömer, Mikdat b. Esved ve Übâde b. Sâmîr kumandasında 12 bin kişilik bir yardımcı birlik gönderdi

22 Taberi, 1., 2436 vd.; Ahmed Cevdet, Kısas-ı Enbiya, I, 11, s. 193—196. Ahmed Cevdet, Kısas-ı Enbiya, I—11, s. 202—203, 211—214. Ahmet Cevdet, bu onbin kişilik kuvvetin kumandanlığına ve Mısır fetih orduları başkomutanlığına getirilenin Zübeyr olduğunu söyler (Kısas-ı Enbiya, aynı yer, s. 216).

İslâm ordusunun şiddetli saldırıları ve hızla ilerleyişi karşısında, Mukavkis, Amr ile görüşüp sulh yapmak istedi. Görüşmeler sonunda, yıllık olarak belli bir miktar cizye vermek karşılığında anlaşma sağlandı. Daha sonra Amr'ın Mukavkis ile imzaladığı bu anlaşma ile, rumlardan antlaşma şartlarını kabul edenlerin Mısır'da kalması, kabul etmeyenlerin de çekip gitmesi kararlaştırıldı. Halk antlaşmayı onayladı. Ancak, Rum Kayseri Hırakl, Mısır Mukavkis'inin antlaşma yapmasına karşı çıktı. İskenderiye'ye gitmek üzere büyük bir ordu hazırlamaya başladı. İslâm ordusu İskenderiye'yi kuşattı. Üç ay kadar süren kuşatmadan sonra İskenderiye fetholundu ve pekçok ganimet alındı. Böylece Mısır bütünü ile İslâm ülkesine katıldı.

1- Hz. Ömer Devrinde İslâm Devleti

Kuşkusuz, Hz. Ömer devrinin en belirgin iki özelliği vardır: fetihler ve devlet idaresinin düzenlenip kurumlaşması. İslâm devleti sınırlarının bütünüyle Arabistan'dan dışarı çıkması, Irak, İran, Suriye Filistin ve Mısır gibi komşu milletlerin ve devletlerin İslâm ülkelerine dahil olması Hz. Ömer zamanında gerçekleştiği gibi, devletin idârî, siyâsî, askerî, ictimâî, adlî ve malî kurumlarının tesisi de onun halifeliği zamanında oldu. Öyle ki, Hz. Ömer, İslâm devletinin idârî teşkilatının ilk kurucusu olarak kabul edilir.

Devletin yönetimini Kitab ve Sünnet'i esas ittihaz ederek ve sefelinin icraatını örnek alarak yürütmeye çalışan halife Hz. Ömer, Müslüman Toplumu ilgilendiren işleri, kamu hizmetlerini "şûrâ meclisi" ile meşveret ederek yapardı. Çok önemli konularda, Muhâcirler ve Ensârdan oluşan 'Genel Kurul'u toplantıya çağırır, görüşlerine başvururdu. Meselâ, Suriye ve Irak'ın fethi sona erdikten sonra, feth edilen yerlerin gaziler arasında paylaştırılması konusunda ısrar edilmesi üzerine bu 'Genel Kurul'u' toplantıya çağırılmış; günlerce süren toplantıda tam bir hürriyet havası içinde herkes serbestçe fikrini beyan etmiştir. Nihâvend savaşı sırasında da yine böyle bir 'Genel Kurul Toplantısı' yapmıştır.

Ayrıca, Hz. Ömer zamanında Mescid-i Nebevî'de toplanarak günlük sıradan olayları müzakere eden, muhâcirlerden ve ensârdan müteşekkil bir meclis vardı. Hergün İslâm devletine bağlı vilâyetlerden ve eyâletlerden (emsâr) gelen haberler veya şikâyetler Ömer tarafından bu meclise gönderilir, meclis onları müzakere eder ve karara bağlardı. Üstelik halkın yönetim üzerinde doğrudan mürakebe hakkı vardı. Mesela, Kûfe, Basra ve Şam gibi şehirlerde vergi âmillerini, haraç tahsil-darlarını halk kendisi seçer, vâliler de vilâyet halkının istekleri gözönünde bulundurarak tayin olunur, halkın hoşnut olmadığı vâliler değiştirildi. Meselâ Kûfe vâlisi Sa'd b. Ebî Vakkas idaresinden hoşnut olmayan halkın isteği üzerine değiştirilmiştir.

Bu görünümü ile, Hz. Ömer'in hükümeti, günümüz demokrasi yönetimlerinde görülen millet meclisi, Bakanlar Kurulu, mahallî ve bölgesel kurullar vb. yönetim organlarına sahipti ve bunlara dayalı olarak icraatta bulunurdu.

Hız. Ömer, İslâm tarihinde, ülkeyi illere, ilçelere, bucaklara ve köylere göre idarî taksime tabi tutan ilk devlet başkanıdır. Bu bölümlemeye göre İslâm ülkesi şu sekiz bölgeye ayrılmıştır: Mekke, Medine, Suriye, Cezîre, Basra, Kûfe, Mısır, Filistin. Bu bölgeler kendi içlerinde çeşitli bölümlere tabi tutulmuşlardır.

Fethedilen ülkelerin eski yönetim tarzı çoğunlukla mevcut haliyle korunmuştur.

Vâililer, kâtipler, divan kâtipleri, kâdî, sahibu'l-Haraç, sahibu beyti'l-mal ve ihdâs (şurta) vilâyetlerde devlet adına memuriyette bulunan üst düzeydeki yöneticileri oluştururlar. Devlet memurlarına kendilerine yetecek nisbette maaş bağlanmıştır.

Hız. Ömer, devlete verilen vergileri de, zekat, öşür, cizye, haraç tarzında bölümlere ayırdı. Haraç ilk defa Hız. Ömer zamanında devlete ait vergilere dahil edildi (23).

Hız. Ömer devletin askerî yapısında da önemli düzenlemeler yaptı; askerî teşkilat olarak sınırlarda kışlalar ve karakollar kurdu; vilâyetlerde 4 bin kişilik daimî askerî garnizonlar tesis etti. Askerlerin ziraat, ticaret ve sanatla ilgilenmesini, yani zanatkar veya meslek erbabı olmasını istemediğinden eratın ihtiyaçlarını devlet hazinesinden karşıladı ve onlara yetecek kadar maaş verdi. Askerlerle komutanların ailelerine de maaş bağlattı. Askerî araç ve gereçleri yeniledi, orduyu tam bir disiplin altına aldı ve düzenledi.

İslâm tarihinde ilk adlî teşkilatı kuran ve kaza işlerini öteki vazifelerden ayıran da, yine adâletiyle dünyaya ün salmış olan Hız. Ömer oldu. İftâ ve kaza mahkemeleri kurdu, kadıları ve müftileri büyük bir titizlikle seçti ve devamlı olarak murakabe etti. Kendisi de kapısını devamlı olarak halka açık tuttu. Medine mescidinde onların şikayetlerini dinledi ve sonuçlandırdı, gece ve gündüz halkın yanından ayrılmadı.

Hız. Ömer, sosyal adaletin gerçekleşmesi konusuna önemle eğildi; fakirleri, yetimleri, yaşlıları, düşkünleri ve mazlumlara korudu. Tüm vatandaşlara adâlet ve eşitlik ilkeleri doğrultusunda davranılmasını hem yazılı emirleriyle hem de özel ulakları aracılığı ile yöneticilerine duyurdu. Devlet gelirlerini ve savaşlardan elde edilen ganimetleri herkesin derecesine göre eşit tarzda dağıttı. Ancak, kendisi orta direktan birisi gibi yaşadı.

Ülkenin eğitim ve öğretim meselesine, ilim ve irfanına büyük önem veren Hız. Ömer devrinde, fethedilen ülkelerin her tarafına Kur'ân-ı Kerim ve İslâm'ın öğretilerini öğretecek âlimler gönderildi, buralarda ilim ve ahlâk eğitimi veren kurumlar kuruldu, eğitimcilere devlet hazinesinden maaş verildi.

23 Ahmed Cevdet, bu onbin kişilik kuvvetin kumandanlığına ve Mısır fetih orduları başkomutanlığına getirilenin Zübeyr olduğunu söyler (Kıssa-ı Enbiya, aynı yer, s. 216).

İçki içenlere şer'î had olarak 80 değnek vurulması, terâvih namazlarının yatsı namazından sonra cemaatle kılınması kararları onun zamanında dinî konularda belirlenen başlıca hükümler oldu.

Hz. Ömer, Arabistan'da ilk sikkeyi vücuda getiren kişi oldu; sikkenin bir tarafında "elhamdülillah", bir tarafında da "muhammedun resulullah" yazılı olduğu bildirilir. Ayrıca Hz. Ömer, Mekke'den Medine'ye yapılan "Hicret olayı"nı (622 M. yılını) takvim başlangıcı yaptı (24).

2- Hz. Ömer'in Öldürülmesi

Milâdî 642 yılında Irak'ta yapılan Nihâvend savaşında alınan esirler arasında 'Ebû Lu'lu' künyesiyle anılan Firuz adında hristiyan bir köle de vardı. Medine'de oturan Firuz Basra vâlisi Muğire b. Şu'be'nin kölesiydi. Ebû Lu'lu, efendisinin kendisinden fahiş miktarda ücret aldığını halifeye şikâyet etti. Halifenin mesleğini sorması üzerine Ebû Lu'lu, dülgelik, demircilik ve nakkaşlık yaptığını söyledi. Hz. Ömer, bu mesleklere göre, alınan ücretin normal olduğunu ifade etti, Firuz da bu karara kızdı ve çekip gitti. Ertesi günü elbisesinin altına bir hançer saklayarak sabah namazında camiye gelip saklandı. Namaz başlayınca Hz. Ömer'e saldırdı ve beş-altı yerinden yaraladıktan sonra kaçmaya çalıştı, fakat kurtulamayacağını anladı ve birkaç müslümanı da yaraladıktan sonra intihar etti.

Yaralı halde evine getirilen Hz. Ömer, saldırganın kim olduğunu sormuş, bir gayri müslim olduğunu öğrenince, bir müslüman tarafından öldürülmediği için Allah'a şükretmiştir. Hz. Ömer'e, yarasının ağır olduğu anlaşıncı yerine kim devlet başkanı yapmak istediği soruldu, o da bu işi altı kişilik bir şû'râya havale etti. Onlara içlerinden birini en kısa zamanda başkan seçmelerini vasiyet etti.

Hz. Ömer, yaralanışının üçüncü gününde, Hicretin 23. yılının 26 Zilhiccesinde (Milâdî 3 Kasım 644) vefat etti.

Bazı kaynaklar Hz.Ömer'in öldürülmesi olayının Medine'de bulunan İranlı ve Suriyeli yabancıların tertiblediği bir suikast olduğunu haber verirler.

Hz. Ömer'in on yıllık hilafeti zamanında, İslâm ülkelerinin sınırları çok genişledi. İslâm dini büyük taraftar ve güç buldu. İslâm devletinin ekonomik durumu son derece iyileşti, Beytu'l-mal tıklım tıklım doldu. İslâm devleti her alanda kurumlaştı, İslâm ordusunun gerçekleştirdiği fetihler en uzak ülkelere

24 Hz. Ömer devrinde devletin malî yapısı, gelir kaynakları ve vergi düzeni, tarımsal yapı ve arazi dağılımı, fey meselesi ve gayri müslimlerin hakları konularında geniş bilgi için Prof. Dr. Mustafa Fayda'nın "Hz. Ömer Zamanında Gayri Müslimler", İstanbul, 1989, unvanlı araştırmasına bakmak icabeder.

kadar ulaştı. Adâletiyle dünyada eşsiz bir ün yapan, fakat yine adaleti yüzünden öldürülen ikinci Halife Hz. Ömer devri, İslâm'ın şahlanış ve yükseliş devridir (25).

III- Hz. Osman'ın Hilafeti Devri (Hicri 23—35/M. 644—656)

1- Hz. Osman'ın Halife Seçilişi

Yönetiminden hoşnut olan halk Hz. Ömer'den yerine birini halife tayin etmesini istediler. O da bu işi "Kur'ân'ı bir kavram" olan "şû'râ"ya bıraktı ve Müslümanlara Devlet başkanı tayininde yeni bir yöntem gösterdi.

Hz. Osman, selefi Hz. Ömer tarafından teşkil edilen altı kişilik heyet tarafından halifelğe uygun bulundu. Hz. Ömer, yaralandıktan ve yarasının ağırlaşmasından sonra, arzu edilmesine rağmen, yerine geçecek devlet başkanını ismen tayin etmedi, fakat hepsi de sağlığında cennetlik oldukları bildirilen altı kişilik meşveret meclisi veya intihab heyetinden, içlerinden birisini en geç üç gün içerisinde başkan seçmelerini istedi. Heyet, Osman, Ali, Talha, Zübeyr, Sa'd b. Ebî Vakkas ve Abdurrahman b. Avf'tan müteşekkildi. Abdurrahman b. Avf'ın başkan olduğu bu heyette, seçilmemek hakkına sahip olan, gözlemci sıfatıyla rey vermekle görevlendirilen Abdullah b. Ömer de vardı. Talha b. Übeydullah bu sırada Medine'de bulunmadığı için Sa'd b. Ebî Vakkas ona vekalet etmeyi kabul etti. Ayrıca, Mikdat b. Esved bu meclisi toplamakla, Ebû Talha seçim emniyetini sağlamakla, Suheyb er-Rûmî de üç gün süreyle Cemaat'a namaz kıldırmakla görevlendirildi.

Başlangıçta, Hâşimîler ve Emevîler çok hızlı bir şekilde başkanlık konusunda rekabete giriştiler, halifenin kendilerinden olması için harekete geçtiler. Eski politik rekabet yeniden gündemdeydi. Kuşkusuz, ne Kureys iktidarı kaybetmek istiyor ne de Ümeyyeoğulları devamlı olarak muhalefette kalmak arzusundaydı.

Şura meclisi, adaylıktan çekilen Abdurrahman b. Avf'ın başkanlığında toplandı. Suheyb er-Rûmî ve Mikdat toplantıyı mürakebe ettiler. Heyet başkanı Abdurrahman, hilafete namzet kalan Osman ve Ali ile, hilafet vasifesini kabul etmeleriyle ilgili olarak ayrı ayrı görüştü. Bu arada kamuoyu araştırması yaptı; mescidde, çarşıda-pazarda insanlarla görüştü, fikirlerini öğrendi, kamuoyu yoklaması yaptı. Müslümanlara Ali'yi mi Osman'ı mı halife istediklerini sordu. Neticede gerek 'şu'râ meclisi' gerekse halk Osman b. Affan'ın lehinde oy verdi, rey izhar etti. Hz. Osman Hicrî 24 yılının Muharrem ayında (Milâdî 3 Kasım 644'de) Şu'râ meclisinin oy birliği ile halife seçildi, üyelerin hepsi orada Hz. Osman'a beyat ettiler (26).

25 Ahmed Cevdet, Kısas-ı Enbiya, I—11, s. 254—258; C. Brockellmann, İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi, çev. N. Çağatay, s. 57; E.R. Fırlalı, İmamiye Şiası, s. 71.

26 Ahmet Cevdet, Kısas-ı Enbiya, I—11, s. 245; C. Brockellmann, aynı eser, s. 57; E. Ruhi Fırlalı, aynı eser, s. 48.

Bununla birlikte, Hz. Osman'ın bu şekilde halife seçilmesi farklı biçimlerde değerlendirildi. Bu tarz, Müslümanların büyük çoğunluğu (sevâdu'l-umme) tarafından meşru bir seçim tarzı olarak kabul edilirken, Şifler ile müsteşriklerce yeni bir gasb olayı tarzında telakki edildi, şiddetle eleştirildi ve aşırı yorumlara tabi tutuldu. Bir bakıma olay, günümüzün aynasında görülüp değerlendirildiği için, saptırıldı ve sömürü konusu yapıldı. Halifenin veya devlet başkanının yetki ve sorumlulukları bir kenara atılarak, mesele ya Hâşimî-Emevî muhalefeti zâviyesinden ya da "çağdaş demokrasi" bakişından ele alındı. Birçok müslüman yazar ile Batılı/doğubilimci, XX. yüzyılın yalnızca teoride kalan "demokrasi kuralı" ile Hz. Ebû Bekr ve Ömer'in halife seçilişlerini sorgulayıp değerlendirmektedirler. Meselâ, tanınmış müsteşriklerden J. Wellhausen, "bir kardinal meclisine benzettiği altı kişilik 'şu'râ meclisi' hakkında şunları söyler: "Altı sahabe, üstünlüğü tanımak istemedikleri için, Ali'yi atladılar ve Ümeyye ailesinden çok yaşlı bir zât olan Osman b. Affan'ı seçtiler. Bu zât aralarında en gevşek ve en ehemmiyetsiz olanı idi; ve işte bu vasıfları ile onların hoşuna gidiyordu; işe bigane birisini kral yapmak istiyor, başlarına yeni bir Ömer getirmek istemiyorlardı" (27).

Herhalükarda, Hz. Osman, Ümmet içerisinde herhangi bir bölünme ve çatışma vuku' bulmadan, eski kabileler arası siyâsi kavgalara itibar edilmeden, Haşimîlerin ve Emevîlerin, muhâcirlerin ve ensârın ittifakı ile halife seçildi; en uzun süre iktidarda kalan halife oldu. Oniki yıllık hilafeti dönemine damgasını vuran iki büyük olay oldu: fetihler hareketi ve iç karışıklıklar.

2- Hz. Osman Zamanında Yapılan Fetihler

Hz. Osman, Hicrî 23 yılı sonlarında, 24 yılı başlarında halife olduktan sonra, İran'da Rey, Hemedan ve İstahr halkının, Azerbeycan ve Ermenistan toplumlarının isyanları, Bizans'ın İskenderiye saldırı hareketleriyle karşılaştı. Azerbeycan ve Ermenistan halkı ile İran'ın adı geçen havalideki toplulukları vergilerini ödemek istemeyerek isyan ettiler. Hz. Osman, gerek Bizanslılar gerekse bu âsiler üzerine ayrı istikametlerde ordular sevk etmek durumunda kaldı. Öte yandan haraç arttırılmasına karşı çıkan Mısır vâlisi As oğlu Amr'ın görevden alınması ve yerine halifenin süt kardeşi Abdullah b. Ebî Serh'in vâli tayin olunması Mısır'da birtakım iç karışıklıkların ortaya çıkmasına sebep oldu. Ancak, yeni Bizans kralı Konstantin bu fırsatı iyi değerlendirdi, kuvvetli bir donanma ile hücum ederek İskenderiye'yi Müslümanlardan geri aldı. Hatasını anlayan halife Amr'ı eski görevine iade etti, o da İskenderiye'yi Bizanslılardan geri aldı.

Öte yandan İbn Ebî Serh, Afrika'da önemli fetihler gerçekleştirdi. Mekke fethi sırasında Müslümanlara karşı işledikleri suçlardan dolayı kanlarının dökülme-

27 İbn Sa'd, 3, 63; İbn Teymiye, Minhâcu's-Sunne, 1, 191; Mevlâna Şibli, Asr-ı Saadet, 5, 11; Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, İslâm Tarihi, Doğan kardeş yay., 1 ve 2. cilt, s. 310—335; A. Cevdet, Kıyas-ı Enbiya, 1—11, s. 261—268.

si ve öldürülmeleri Hz. Peygamber (sas) tarafından helal sayılanlardan biri olan İbn Ebî Serh, süt kardeşi Hz. Osman'ın aracılığı ile bağışlanmıştı. Mısır fâtihî Amr'ın ordusunda askerdi. Hz. Osman, İbn Ebî Serh'in kumandasında bir ordu hazırlayıp Afrika'ya göndermesini Amr'a emretti. Abdullah b. Nafi b. Abdu'l-Kays ve Abdullah b. Nafi b. Hâris'i bir miktar askerle onun maiyetine verdi. Aralarında İbn Abbas, İbn Ömer, Hz. Hasan, Hz. Hüseyin, Abdullah b. Amr b. As, Abdullah b. Câfer gibi ünlü sahabilerin de bulunduğu ordunun sayısı, böylece, 10 bini aştı. Ordu Libya çölünü geçerek Trablus'a doğru yol aldı. Yolda Ukbe b. Nafi, maiyetindeki askerlerle orduya katıldı. Trablus şehrinin vâlisi Gregerius 120 bin civarında bir ordu ile hazır halde bekliyordu. Çok şiddetli bir çarpışma oldu. Uzun süre devam eden savaştan bir haber gelmeyince halife, Abdullah b. Zübeyr'i bir ordu ile yardıma gönderdi. Yeni kuvvetleri gören Gregerius hayal kırıklığına uğradı. Abdullah b. Zübeyr, zinde kuvvetleriyle birgün aniden düşman üzerine saldırdı ve Roma ordusunu perişan etti. Gregerius'u da öldürdü, savaş müslümanların büyük zaferi ile son buldu. Artık Afrika'nın kapıları İslâm ordusuna açılmış olduğundan İbn Ebî Serh'in başkomutanlığındaki İslâm ordusu Merrakaşe kadar gitti (Hicrî 25 yılında). Abdullah b. Nafi b. Abd-kays ve Abdullah b. Nafi b. Hüseyin idaresindeki ordular ise İspanya içlerine doğru ilerlediler, Abdullah b. Nafi b. Abd-kays Afrika vâlisi tayin olundu (28).

Ancak, Abdullah b. Ebî Serh'in, Afrika fethini tamamladığı için, elde edilen ganimetlerin beşte birini alması dedikoduya sebep oldu (29).

Şam emiri Yezid b. Ebî Süfyan'ın ve bazı kumandanların ölmeleri, Ümeyr b. Sâ'id el-Ensârî'nin hastalığı, Filistin emiri Abdurrahman b. Ebî Alkame'nin ölümü sebebiyle bütün Şam havalisinin veya Suriye mıntıkasının vâlisi olan Ürdün emiri Muâviye b. Ebî Süfyan, Hicrî 29/Milâdî 648'de Kıbrıs'ı fethetmeyi düşündü.

Kıbrıs deniz savaşına pekçok gönüllü katıldı. Muâviye, Ebû Zer, Ebu'd-Derda, Übâde b. Sâmî el-Ensârî vb. sahabilerin de bulunduğu orduyu Hicretin 28. yılında, Abdullah b. Kays kumandasında gemilerle Kıbrıs'a gönderdi. Mısır emiri olan Abdullah b. Sa'd da Mısır'dan hareket ederek gemilerle Kıbrıs'a geldi. Kıbrıs'ta birleşen Mısır ve Şam donanmaları yapılan savaşta kazandılar, pekçok esir ve ganimet alarak döndüler. Kıbrıslılar yıllık 7 bin altın vermek şartıyla sulh yaptılar (30).

28 J. Wellhausen, Arab Devleti ve Sükutu, çev. F. Işıltan, İstanbul Üniversitesi yayınları, İstanbul 1963, s. 198.

29 Belâzuri, Futûhu'l-Buldân, aynı çeviri, s. 180—186; M. Hamidullah, Mecmu'atu'l-Vesâiki's-Siyâsiyye li'l-Ahdi'n-Nebi ve l-Hilâfetir-Râside, Beyrut, 1969; A. Cevdet, Kısas-ı Enbiya, I—11, s. 280.

30 Belâzuri, Futûhu'l-Buldân, aynı çev. s. 186; A. Cevdet, aynı eser, I—11, s. 273—280.

Öte yandan, Hicretin 30. yılında, Basra vâlisi Abdullah b. Amr ve Sa'id b. As ayrı ayrı yollardan Horasan ve Taberistan'a doğru hareket ettiler. Cürcan, Horasan, Taberistan Sa'id b. As ordusu tarafından fethedildi, Abdullah b. Amr kuvvetleri de Kabil, Sicistan ve Nişabur'u fethetti.

Böylece, Hz. Osman devrinde İslâm fütuhâtı varabileceği veya varması gereken yere kadar vardı. Daha ötelere gidemezdi, gidilse de geçici olurdu veya geri çekilmek gerekirdi. İslâm İmparatorluğunun sınırları da alabildiğine genişledi ve en ileri noktasına ulaştı; Asya'da Anadolu, Çin ve Rusya'ya, Afrika'da Kuzey Batı Afrika (Mağrib) içlerine, Avrupa'da Portekiz sınırlarına kadar dayandı. Nafi'in Abdullah adlarındaki iki oğlunun Kuzey Afrika ve İspanya'nın İslâm ülkesine katılmasındaki payları büyük oldu. Fakat, fetih harekâtı beraberinde birçok sosyal ve ekonomik sorun getirdi.

3- Hz. Osman'ın Halifeliği ve İç Karışıklıklar

İlk tarihçiler ve en eski tarihî kaynaklar, haberleri arasında Hz. Osman (öl. 35/656) devri olaylarına geniş yer verirler. Ne var ki, bu haberler ve râvileri, onun hilafeti döneminde meydana gelen hâdiseleri hatta bazan tek bir hâdiseyi önemli birçok noktada pek farklı biçimde naklederler. Böylece rivâyetler ve bunlara dayanan hadiseler, haber verenlerin siyâsî ve fikrî yapılarına, dünyevî temayüllerine göre değişik görünüm almaktadır. Oysa bir tarihî hâdise, kendine has coğrafi bölgede ve tarihî âmiller neticesinde meydana gelir. Tabiatına tesir eden maddî ve mânevî şartlar, siyâsî, iktisâdî ve içtimâî faktörler, belli çevrelerde yerleşmesini sağlayan fikirler, kurumlar, akideler ve şahsiyetler vardır. Aynı şekilde, bu olayın meydana geldiği coğrafi bölgede, sosyal çevrede yaşayan ve onun meydana gelmesine sebep olan toplumu meydana getiren insanların farklı temayülleri, hayat telakkileri, beşerî arzu ve ihtirasları vardır. Yani insanların bu hâdisedeki payları, tabiatlarına, rağbetlerine ve hayat felsefelerine göredir (31).

Hz. Osman'ın hilafeti devrini birinci altı yıllık dönem ve ikinci altı yıllık dönem tarzında iki kısma ayırarak incelemek bir bakıma gelenek haline gelmiştir. Ancak, gerek Hz. Osman'ın müslüman ve halife olmasıyla ilgili haberler gerekse ikinci altı yıllık hilafetiyle alakalı rivâyetler tasvirî haber olma özelliğine sahiptir. Zira tarihçilerden ve râvilerden herbiri olayları, hususi dinî ve siyâsî, iktisadî ve içtimâî temayüllerine göre haber vermektedir. Ayrıca dayanan rivâyetler ve râvilerle göre bahsedilen olayların tabiatı ve cereyan şekli farklılık arzeder, değerlendirmelerde farklı sonuçlara varırlar. Meselâ, Seyf'in rivâyetlerini esas alan tarihçiler ve ilim adamları, Hz. Osman devrinde ortaya çıkan karışıklıkların müsebbiblerinin İbn Sebe ve Sebiyye olduğu kanaatine varırlar, Ebû Mihnef ve Vâkidî'nin haberle-

31: Belâzuri, Futûhu'l-Buldân, aynı çeviri, s. 218—226; Kısas-ı Enbiya, I—11, s. 280—282.

rine dayananlar ise, ashabi mevcut karışıklığın yegâne müsebbibleri sayar(32). Meselâ, buhranın, Osman'ın hilâfetinin sonlarına doğru, hâricî savaşların ruhları artık sarmaması ile patlak verdiğini iddia eden Wellhausen şunları söyler: "Osman'a karşı muhalefetin hakikî reisleri bulunmak istenirse, bunları bizzat Medine'de aramalıdır. Bunlar, Muhammed, Ebû Bekr, Ömer zamanında Teokrasinin yüksek meclisini teşkil etmiş olan, Peygamberin en eski ve en yakın arkadaşları idiler, müminlerin anası Aîşe de bunlara dahi'di. Bunlar kendi aralarında Osman'ı en suya sabuna dokunmaz bir şahıs olarak hilafete seçmişlerdi. Fakat düşüncelerinde yanılmış oldukları tezâhür etmişti. Çünkü onun za'fı kendilerine değil, iradî ve gayri iradî tesirine kendini terkettiği ailesine yaramıştı" (33).

Bu durumda, Hz. Osman'ın hilafeti, zamanında meydana gelen hâdiseler ve iç karışıklıklar neticesinde öldürülüşü konularında doğru bilgilere ulaşmak için, öncelikle haberleri râvilerine göre tasnif etmek, sonra da birbirleriyle mukayese ederek değerlendirmek icâbeder. Ancak, böyle bir metodla hareket edildiği takdirde olaylara gerçek yönüyle nüfuz edilebilir ve rivâyetlerin doğru olanları yanlışlarından ayırtedilebilir.

Hz. Osman devrinde gerek arazi dağılımı ve ganimet taksimi, fey meselesi ve fetihler konusunda gerekse idarî ve dinî konularda bazı yenilikler yapıldı. Yapılan işlerden, halifenin vevâlilerinin icraatından memnun olanların yanı sıra, bütün yapılanlardan hoşnutsuz olan bir zümre vardı. Hz. Osman zamanında meydana gelen, iç karışıklıkların çıkmasına ve halifenin uzun bir muhasaradan sonra öldürülmesine sebep gösterilen ve tarihçilerce üzerinde birleşilen olaylar şunlardır:

1- Mushafların Yakılması ve Resmi Nusha'nın Teşkili Meselesi: Bilinmektedir ki, Hz. Osman devri, İslâm fütuhâtının zirve noktasına ulaştığı devirdir. Öyle ki, İslâm ülkesinin sınırları bir taraftan Endülüs, diğer taraftan Maverâünnehr'e kadar ulaştı. Yani Arapların dışında, binlerce, yüzbinlerce, insan Müslüman Topluma katılmıştı. Yeni müslümanlar gerek itikâdî yönden gerekse içtimâî yönden beklenmeyen olaylar ortaya çıkarıyorlardı. Meselâ, pek az gelişmiş yazı ile yazılmış olan Kur'ân nushalarının bunlar arasında dağıtılması metnin safiyeti bakımından zorluk çıkarıyordu (34). Ayrıca müslüman askerler "mahallî kıraat" türleri yüzünden birbirleriyle tartışıyorlardı. İşte, Hz. Osman bu hususa eğildi ve kalıcı bir çare aradı. Ordu içerisinde ortaya çıkan görüş ayrılıkları; Şamlıların Kûfelilere, "bizim kıraatimiz diğer kıraatlerden daha doğrudur çünkü biz onu el-Mikdad'dan aldık; Kûfelilerin de Şamlılara "hayır, bizim kıraatimiz diğer kıraatlerden daha doğrudur, çünkü biz onu İbn Mes'ud'dan aldık" demeleri ve aralarında münakaşa etme-

32 Doç. Dr. Sabri Hizmetli, *Tarihi Rivâyetlere Göre Hz. Osman'ın Öldürülmesi*, AÜİFD, C. XXVII, s. 149.

33 İlk kaynaklar ve ilk tarihçiler hakkında tenkitli bilgi için bkz.: S. Hizmetli, *Tarihi Rivâyetlere Göre Hz. Osman'ın Öldürülmesi*, AÜİFD, s. 150—176.

34 J. Wellhausen, *Arab Devleti ve Sükutu*, s. 112.

leri halifeyi bu işi süratle ele almaya sevketti. Hz. Osman, resmî nushayı (Hz. Ebû Bekr zamanında teşkil edilen Kitab) getirtti; Zeyd b. Sabit başkanlığında, İbn Zübeyr, Sa'id b. As ve Abdurrahman b. el-Hâris b. Hişam'dan oluşan bir heyet kurdu, onlardan ana nushadan başka 7 nusha daha yapmalarını ve bazı kişilerin elinde bulunan sahifeleri ortadan kaldırmalarını istedi. Onlar da ana Nusha'dan 7 nusha istinsah ettiler; halife bir nushasını kendisine ayırdıktan sonra kalan altı resmî nushayı geniş İslâm imparatorluğunun 6 büyük şehrine gönderdi, resmî nushaların dışında kalan bütün nushaları da toplatıp yakıttı. Müslümanlar genellikle, bu davranışından dolayı ona teşekkür ettiler, ancak İbn Mes'ud ve onunla beraber olanlar bu işe karşı çıktılar. Belki de Abdullah b. Mes'ud bu işin kendi başkanlığında yapılmasını istiyordu, fakat halife, muhtemelen Hz. Ebû Bekr'in yoluna tabi olarak, bu görevi Zeyd b. Sabit'e vermişti. Bu olay, halife ile, ünlü âlim sahabinin sonraki ilişkilerine de tesir etti, ilişkilerinin olumsuz yönde seyretnesine sebebiyet verdiği gibi, bazı çevrelerin İbn Mes'ud mushafı'ndan sözetmesine de imkan verdi (35). Gayri resmî Mushafları yakma olayı Hicrî 32 yılında meydana gelmiştir.

2- Bazı Arazilerin Devletleştirilmesi: Hz. Osman devletin develerinin otlaması, beslenip korunması, savaş halinde ordunun hizmetine hazır halde beklemesi için birtakım arazileri devlet malı haline getirdi; onun bu icraatı daha sonra bazı çevrelerce eleştirildi. Oysa halife bu davranışı ile şahsî menfaatını değil, devletin yüksek menfaatını gözetiyordu (36).

3- Devlet Adamlarının Tayini: Hz. Osman'a yöneltilen suçlamalardan birisi de, tayinlerde taraf tutması, devlet idaresine sadece Emevi ailesi mensuplarını getirmesi konusudur. Hz. Osman'ın ilk tayin ettiği vâli, Hz. Ömer'in vasiyeti üzerine, Kûfe vâililiğine getirdiği Sa'd b. Ebî Vakkas'tır. Nitekim o, Ömer'in Şam âmillerini de bir yıl süreyle yerlerinde bıraktı. Ne var ki, halife, Abdullah b. Mes'ud'la yaptığı bir kavga sonunda, onu Kûfe vâililiğinden aldı, yerine annesi tarafından kardeşi olan el-Velid b. Ukbe'yi tayin etti. Filistin vâlisi Abdurrahman b. Alkame el-Kenanî'nin ölmesiyle buranın idâresi de Şam valisi Mu'âviye'ye bağlandı. Ümeyr b. Sa'd'ın hastalanması ve vazifesinden alınmasını istemesi üzerine, isteği yerine getirildi ve Mu'âviye Suriye'nin genel vâlisi oldu. Aynı şekilde Hz. Osman, yapılan şikayetler üzerine, Mısır vâlisi Amr b. el-As'ı görevinden aldı, yerine süt kardeşi Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh (öl. 59/678)'i getirdi. Dayısının oğlu Abdullah b. Âmir'i Kabil'e, Sicistan'a daha sonra da Basra emirliğine tayin etti. O, Eş'as b. Kays'ı Azerbeycan, kardeşi Kays'ı da Rey'e emir gönderdi. Kûfe ordusunda görevli

35 Mushafların birleştirilmesi, gayri resmî sahifelerin yakılması konularında bkz.: Taberi, 1, 2920—29; Yakubî, Tarih, 2, 202; İbnü'l-Esir, el-Kamil fi't-Tarih, III, 42, 86; Hamidullah, İslâm Peygamberi, C. 11, s. 33—36; Wellhausen, İslâm'ın En Eski Tarihine Giriş, s. 110. H. Laoust, Les Schismes dans L'Islam, Paris 1977, s. 7.

36 Taberi, 1, 2811 vd; Hamidullah, İslâm Peygamberi, II, s. 34.

kumandanlardan bazılarını görevlerinden aldı yerlerine başkalarını tayin etti (37).

4- Ashâba Davranışı: Halifenin ashâba muamelesi bazı ilim adamları tarafından oldukça yumuşak bulunurken, bazılarınca da şiddetle eleştirildi. Devlet işlerinden seçkin sahabileri azledip, yerlerine Umeyye oğullarından tayinler yapmak, yalnızca Emevî ailesi mensuplarına vazifeler vermek; Mu'âviye'nin tesirinde kalarak Ebû Zer'i Rebeze'ye sürmek, Mervan b. el-Hakem'i sekreteri yapmak ona yöneltilen tenkitlerin başında geliyordu. Hz. Peygamber'in ashâbı bu konularda ondan hoşnut değillerdi. Ayrıca, halifenin âmillerinin emsârdeki sahabilere davranışları da şikayet konusuydu.

Hz. Osman'ın uygulamalarından birisi de memnun olmadığı bir kimseyi memleketinden uzaklaştırmaktı. Zira, Kur'ân'da (Nisa sûresi 66. âyet) da belirtildiği gibi, memleketinden uzaklaştırmak bir insan için ağır bir cezadır. O, bu cümleden olarak, Kûfe vâlisi el-Velid'e karşı komplolar düzenleyen ve şehirde devamlı karışıklıklar çıkaran Ebû Zeyneb, Ebû'l-Verra', Mâlik b. el-Eşter ve arkadaşlarını Kûfe'den Şam'a sürmüştü. Ebû Zer'i de Şam'dan Medine'ye çağırılmıştı (38).

5- Yenilikleri: Hz. Osman, dinî konularda yaptığı bazı yenilikleri ile de tenkid edildi. Ka'be'nin ensâbının yenilenmesini emretmesi, Mescid-i Nebvî'de ilâveler yapması, cuma namazından önce iç ezanı ihdas etmesi, Beytu'l-mal'ın 1/8'ne el koyması bunlardandır (39).

6- Halifenin Eris kuyusuna (Bi'r-i Eris) Resulullah (sas)'tan intikal eden mührü düşürmesi, Mina'da namazı mukim gibi kılması, yeni elbiseler yaptırması ve benzeri davranışları da eleştirilmesine yol açtı (40).

Hz. Osman devrinde iç karışıklıkların çıkmasına, Medine'nin muhasara edilip halifenin öldürülmesine sebep olarak gösterilen hâdiseler, haberlerde vârid olduğu üzere, ana hatlarıyla bunlardır. Ancak öz olarak zikrettiğimiz bu hâdiseler halifenin öldürülmesine kadar varan anarşi için yeterli sebep midir?

Aslında, hâdiselere ve yapılan suçlamalara yakından baktığımızda görürüz ki, Hz. Osman'a karşı yapılan tenkitler ve hoş görülme-yen bazı uygulamalar önem-

37 Taberi, 1, 2854—58, 2913—2929, 2943; Welhausen, İslâm'ın En Eski Tarihine Giriş, s. 104 vd; Bahriye Üçok, Emeviler-Abbâsiler, Ankara 1979, s. 7.

38 Taberi, 1, 2840—49; Ya'kubi, Tarih, 2, 204; İbnü'l-Esîr, el-Kamil, III, 67—94 Hasan İbrahim Hasan, et-Tarihu'l-İslam, III, 388—392; İbn Esir, el-Bidaye, s. 154; Welhausen, İslâm'ın En Eski Tarihine Giriş, s. 112.

39 Belâzuri, Ensâb, 5, 5—100; İbn Sa'd, 3, 30 vd.; Taberi, 1, 2858, 2860—61 2922 vd.; S. Hizmetli, Tarihi Rivâyetlere Göre Hz. Osman'ın Öldürülmesi, s. 164; Akbulut, age. 160 vd.

40 Belâzuri, Ensâb, 5, 90; Taberi, 1, 2828, 2833—34; S. Hizmetli, aynı makale, s. 165.

li ölçüde onun selefi için de sözkonusudur. Hz. Ömer, Hz. Osman'ın idaresinden daha sert bir idare uyguladı ve Hz. Osman Kureys'e Ömerden daha yakındı; onları seviyor ve onlar tarafından sevililiyordu. Oysa, Hz. Ömer, bütün ashâbın davranışlarını mürakebe ediyor, onların serbest dolaşmasına mücade etmiyordu. Kendisine ve halka karşı olanlara da çok sert davranıyordu. İnsanlardan ona kızan pekçok kimse vardı. Hz. Ömer de birtakım yenilikler yapmıştı. Oğlu Abdullah bu konuda şöyle der: "İnsanlar, yaptığı bazı şeyler yüzünden Osman'ı kötüliyorlar, bunları Ömer yapsaydı onu kötüleyemezlerdi"(41). Nitekim Hz. Osman, âsiler ve Medinelilerle konuşmasında, seleflerinin yolunda yürüdüğünü, onlardan farklı bir şey yapmadığını söylemiştir (42).

Aslında, Hz. Osman zamanında hoşnutsuz bir topluluğun ortaya çıkması ve bir grup âsinin halifeye karşı olması ve ihtilal yapması meselesini bazı ilim adamları onun takib ettiği siyâsi-içtimâl siyâsete, yani insanlara karşı çok merhametli, yumuşak ve zayıf davranmasına bağlarlar. Ne var ki o, en ağır kötölemelere maruz kaldığında bile, kesinlikle Allah'ın hududunda zaaf göstermedi. Ama o, ne Ömer'in tabiatına sahipti ne de heybetine. Ayrıca, tabiat ve heybet ne isyanları geciktirir ne de insanların karşı çıkmalarına engel teşkil eder (43).

Öyleyse, az önce işaret ettiğimiz olaylar, Hz. Osman'ın öldürülmesinin ve zamanındaki karışıklıkların gerçek sebebi değildir; başka önemli ve öldürme olayı için geçerli olabilecek âmillerin bulunması kaçınılmaz görünmektedir.

Kuşkusuz, Hz. Osman'ın hilafeti zamanında, ona karşı olanlar vardı; zira o, sahâbi olan veya sahâbi olmayan herkesi araştırır ve yaptıkları konusunda hesaba çekerd. Onun bu murakabe ve muhasebe hareketinden zarar görenler ve rahatsız olanlar vardı. Bu insanlar, gerek fiilî gerekse kayfî olarak ona karşı çıkıyorlardı. Meselâ, istediği idarî göreve tayin olunmayan Muhammed b. Ebî Bekr ve Muhammed b. Ebî Huzeyfe, halifeye ve yönetimine karşı tavır aldılar. Abdullah b. Mes'ud da, resmî Nusha'nın teşkili ve istinsahında riyâsetin kendisine verilmiş olması sebebiyle halifeye kızgındı (44).

Öte yandan, Medine'liler arasında lüzumsuz ve keyfi işler yapanlar..., dolayısıyla halifeye kızanlar vardı. Zira, özellikle fetihlerin durmasıyla birlikte, Medine'de zararlı gayeler peşinde koşan ve bozgunculuk yapmaya çalışan bir grup insan türedi. Bir başka Arabî topluluğu da kendilerini bu dedi-kodu kazanının içerisinde buldu. Sonunda halife, bu dedi-koducuları, bozguncuları Medine'den uzak-

41 Taberi, 1, 2916—29; ez-Zehebî, Tarihü'l-İslâm, 2, 129; Ya'kubî, 2, 202.

42 İbn Hacer, Tehzib, Beyrut 1968, 7/141.

43 Taberi, 1, 2940 vd; İbn Ebî Bekr, et-Temhid ve'l-Beyan fî makteli es-Şehid Osman, tah. Zaid, Mahmud Yusuf, Dara's-Sakâfe, 1964, s. 23 vd.

44 S. Hizmetli, aynı araştırma, s. 166. 167.

laştırdı, bir kısmını da zorunlu olarak savaflara gönderdi. Bu insanlar gittikleri yerlerde Osman'ın aleyhinde bulundular, halkı da bu yönde tahrik etmeye çalıştılar.

Ayrıca, fetihlerden elde edilen ve müslümanlara dağıtılan malları çok fazla bulan, yaşanan hayatı lüks veya israf hayatı sayan ve bunları İslâm'a aykırı gören insanlar vardı. Bunlar, zenginlerin sahip oldukları serveti ellerinde tutmalarını ve ihtiyaç sahiplerine dağıtmalarını istiyorlardı. Ünlü sahâbi Ebû Zer bunlardandı.

Bu gayri memnun topluluklara, görevlerinden alınan, yaşadıkları memleketlerinden çıkarılıp sürülen ve istedikleri makamlara getirilmeyen kimseleri de ilâve etmek icabeder ki, Amr b. el-As bunlardandır.

Öte yandan, Ümeyye oğullarının Hz. Osman'ın halife olmasıyla birlikte bazı aşırı davranışlarda bulunmalarıyla, onların sahip oldukları makam ve mevkileri kıskanan, bu duruma karşı çıkan kişileri de unutmamak lazımdır. Fethedilen ülkelerin başkentten çok uzaklarda olması, idârecilerin icraatlarının zamanında kontrol edilemeyişi; savaflardan ganimet elde edilemeyişi ve fethedilen ülkelerin imarı ve fakir halkının bakımı için önemli masraflar yapılması, dolayısıyla ekonomik krizin eşiğine gelinişi vb. durumlar da Hz. Osman'ın hükümetini olumsuz yönde etkiliyordu.

4- Hz. Osman'ın Öldürülmesi Olayı

Kanaatımız odur ki, zikrettiğimiz olaylar, durumlar ve yapılan eleştiriler Hz. Osman'ın öldürülmesini gerektirir mahiyette değildir. Meseleleri abartan, insanları tahrik eden, aradaki bazı konuları istismar eden ve düşmanlıkları körükleyenler olmasaydı, Müslümanların imamı Hz. Osman'ın öldürülmesi fevkaalede güç olurdu. Öyle görünüyor ki, Hz. Osman'ın devrindeki huzursuzluğun ve halifenin öldürülmesinin arkasında bir başka âmil var. Nitekim halifenin öldürülüşü olayı, cereyan ediş şekliyle önceden planlanmış ve "gizli bir el" (el-yedu'l-hafî)'ce yönetilmiş görünümü arz etmektedir. Esasen ilk tarihçiler Osman'ın katli hâdisesininin arkasında böyle bir gücün varlığı konusunda hem fikirdirler.

Ebû Mihnef ve Vâkidî ile, onlara uyanlar bu elin ashâbın eli olduğunu sanmaktadırlar. Yani bu gizli el, Talha, Zübeyr, Aişe, Amr b. el-As, Muhammed b. Ebû Bekr vb. gibi Osman'a karşı oldukları iddia edilen sahâbilerin elidir. Ancak sağduyu ve sağlam görüş sahibi hiçbir müslüman bu insanların Hz. Osman'ın katilleri olmalarını kabul etmez. Ayrıca bu sahâbilerin çoğu, Hz. Osman'ın kanını taleb gayesiyle, Hz. Ali'ye karşı ayaklandılar ve onunla savaştılar. Nitekim, Ali b. Ebî Tâlib'in ordusunda, belki de istememesine rağmen, Osman'ın ölümüyle sonuçlanan muhasarayı yapanlar... vardı. Hz. Osman'ı muhasara eden ve daha sonra Ali ordusunda yer alan bu insanlar, Talha, Zübeyr, Aişe, Amr'ın taraftarlarından, yani Osman'a karşı huruç edenlerden ve onun katli hâdisesine katılanlardan olma-

dıklarını bilmiyorlar mıydı? Biliyor olsalardı, onlara karşı seslerini yükseltirler, alay ederler, ortaya çıkarmazlar mıydı? En azından onları bununla tehdit etmezler miydi?

Ebû Mihnef ve Vâkidî'nin "gizli el" konusundaki bu gayri makul açıklamalarına karşılık, Seyf b. Ömer (Hicrî I. asır sonlarına doğru yaşadı), ilgi çekici haberler vermektedir. Ona göre bu "gizli el", Ali b. Ebî Talib'in mevkinii yükseltmek, Osman'ı yermek ve gâsıp saymak, neticede iki seçkin sahâbinin, Osman ile Ali'nin; iki köklü kabilenin, Hâşimoğulları ile Ümeyye oğullarının arasını açmak isteyen güç veya kimse idi. Böylece Ali, hilafet konusunda gerçek hak sahibinin kendisi olduğunu söyleyecek ve mevcut halifeyi devirmek için çalışacak, Müslümanlar da Ali ve Osman taraftarları şeklinde bölüneceklerdi. İşte bunu yapan, Seyf'e göre, faaliyetleri ve metodu itibariyle Abdullah b. Sebe ve arkadaşlarının "eli" idi.

Abdullah b. Sebe'yi, halkı halife Osman'a karşı kıskırtan, toplumun birlik ve beraberliğini bozucu hâdiseler çıkartan biri olarak gösteren Seyf, onun yıkıcı faaliyetlerini bütün müslümanların canı gönülden bağlı bulunduğu "el-emru bî'l-ma'ruf ve'n-nehyu ani'l-munker" esasına dayanarak ve gizlenerek yürüttüğünü, halkı âmirlerine karşı kıskırttığını bildirir (45). Seyf, İbn Sebe'nin, Kûfe, Basra ve Mısır'daki faaliyetleri ile Sebe'yye'nin yıkıcı eylemlerini geniş olarak anlatır, böylece Hz. Osman devri olaylarına, dahili karışıklıklara ve Hz. Osman'ın katli hâdisesine açıklık getirir (46).

Netice itibariyle diyebiliriz ki, 12 yıllık hilafeti süresince kendisine karşı isyan edilmesine ve kanlı bir olayla öldürülmesine sebep olabilecek herhangi bir önemli hâdiseye sebep olmayan halife Hz. Osman, 18 Zilhicce 35/17 Haziran 656 yılında, Şevval 35/Nisan 656 tarihinde, hac bahanesiyle Kûfe, Basra ve Mısır'dan yola çıkıp Medine'ye gelen, ama asıl gayesi III. Râşid halifeyi öldürmek olan âsilerce, Medine'de, Mescid-i Nebvî'de ve dâr'da uzun süre muhasara edildikten sonra, öldürüldü. Böylece anarşistler, uzun zamandan beri başlattıkları fitne, tahrik, komplo ve benzeri oyunlarına şimdilik son veriyorlardı. Ancak, Allah'ın Kitab'ı, Peygamberin Sünnet'i üzere ittifakla Hz. Osman'a beyat etmiş olan ashâb ve Medine'li müslümanlar, Resulullah'ın şehri Medine'yi kana bulayan, İslâm'ın payu tahtını muhasara eden olaya; yani itaat etmek, nefisleri kadar korumak üzere ahd ü misakda bulundukları, beyat ettikleri imamlarının anarşistlerce günlerce

45 bkz. Belâzurî, Ensâb, 5, 87; İbn Sa'd, 3, 82; Ya'kubî, Tarih, 2, 153. Taberi, 1, 1172-73; İbn Ebî Bekr, et-Temhid., s. 88-90; el-Ma'rûf, age. s. 39-43; S. Hizmetli, aynı araştırma, s. 166-170.

46 Taberi, 1, 2957, 2940, 2949-52; İbn Kesir, el-Bidaye, 7/178-190. Ayrıca krş: Murtaza el-Askerî, Usturetubni Sebe fî esâtiri'n-Uhrâ; el-Ma'rûf, age. s. 35 vd; İbn Ebî Bekr, et-Temhid, s. 89 vd; E.R. Fırlalı, Hâriciliğin Doğuşuna... s. 219 vd; Wellhausen, İslâm'ın En Eski... 10 vd, ve Arap Devletinin..., s. 21.

muhasara edilmesine, aç-susuz bırakılmasına, Mescide gelmesinin ve Müslümanlara namaz kıldırmasının engellenmesine ve nihayet feci bir şekilde katledilmesine evlerine çekilerek seyirci kaldılar, sanki şu iş biran önce başkaları tarafından bitirilsin de şu adamdan kurtulalım dercesine beklediler. İşte bu tutumlarıyla sorumlu olduklarına inandığımız bu insanlar, katl hâdisesinden sonra tıpkı "Tev-vâbun" gibi üzülmüşler, pişmanlık duymuşlar, Osman'ın kanını talep etmişler ve intikamını almak davasında bulunmuşlardır. Kanaatımızca, ashâbın, Osman'a kırgınlıkları veya kişisel bazı meseleleri sebebiyle, olaylar karşısında seyirci kalmaları, halifeye yardım etmemeleri ve onu kendi haline terketmeleri, isyancıların işini fevkalade kolaylaştırmıştı; bu bakımdan onların da katl hâdisesinde, mad-detene olmasa da mânen sorumlulukları ve payları vardır.

Hiz. Osman'ın öldürölmesiyle birlikte, İslâm tarihinde ardı arkası gelmeyen pek çok nâ-hoş olay, karışıklık, çatışma ve savaş meydana gelmiş, Ümmet'in birlik ve beraberliğı bozulmuş; çeşitli politik, sosyal ve dinî fırkalar ortaya çıkmıştır.

IV- Hiz. Ali'nin Hilafeti Devri (35-40/656-661)

1- Hiz. Ali'nin Halife Seçiliğı

Hiz. Osman'ın şehid edilmesi Müslüman Toplumu ardı arkası gelmeyen iç karışıklıklara sevketti, mezhep kavgalarına yol açtı. İki aydan beri devam eden anarşi, halifenin şehadetinden sonra beş gün daha sürdü. Hiz. Osman'ın katilleri olan âsiler başkentte duruma hâkimdiler. İmdi, Hiz. Osman'ın yerine istedikleri birini hilafete getirme sırası gelmişti.

III. râşid halifeyi öldürmek konusunda hem fikir olan anarşistler yeni halifenin kim olacağı hususunda farklı görüşlere sahiptiler. Talha ve Zübeyr onların tekliflerini geri çevirmişlerdi. Neticede, Medine halkını toplayarak en kısa sürede Hiz. Ali'yi halife seçip beyat etmelerini söylediler, onlara bu konuda birgünlük mühlet tanıdılar. Bunun üzerine herkes Hiz. Ali'yi halife seçtiler ve ona beyat ettiler. Ancak Medine halkı, Hicrî 35/M. 656 tarihinde halife olan Hiz. Ali'ye şartlı beyat etti; ondan Hiz. Osman'ın katillerini en kısa zamanda bulup cezalandırmasını istediler (47). Böylece, Hiz. Ali, Hiz. Ebû Bekr'in halife seçilişine benzer yolla halife seçildiye de, kendisine şartlı olarak beyat edildi.

2- Hiz. Ali Devri Olayları

Hiz. Ali, gerek Hiz. Peygamber'in hayatında gerekse selefleri ilk üç halife devirlerinde bilgisi ve gücüyle İslâm'a aktif biçimde hizmet etti. Bu seçkin sahabi ilk üç halifenin dizinin dibinden ayrılmadı, onların danışmanı ve en büyük yardımcısı oldu. Hiz. Osman'ın öldürölmesiyle ortaya çıkan olayları ortadan kaldırmak için de canla-başla çalışmışsa da muvaffak olamadı.

47 Taberi, 1, 3066 vd; E. Ruhi Fığlalı, İmamîye Şiası, s. 72 vd.

Hilafete getiriliş tarihinde ihtilaf edilen Hz. Ali, 35. Hicrî yılın 26 Zilhicce'sinden 40. Hicrî yılın 17 Ramazan'ına kadar beşbuçuk yıl hilafet makamında kaldı. Ancak hilafet devri devamlı olarak iç ve dış karışıklıklarla geçti. İç savaşlar, kardeş kavgaları onun zamanının en önemli olayları oldu. Gerek iç karışıklıklar yüzünden gerekse İslâm devletinin sınırlarının Hz. Osman zamanında varacağı yere vardığından, İslâm fütuhâtı dairesi genişleyemedi. Zaten halifenin bu yönde faaliyet gösterme fırsatı olmadı (48).

a) Cemel Olayı

Hz. Osman'ın öldürülmesi, Müslüman Toplum arasında derin akisler yaptığı gibi, iç savaşların, kardeş kavgalarının ve buna bağlı olarak tefrikanın ortaya çıkmasında fevkalâde etkili oldu. Onun yerine halife olan Hz. Ali ise, böyle bir mirası devralma talihsizliğine sahipti. Kendisine şartlı olarak beyat eden halk, Hz. Osman'ın katillerinin derhal bulunup cezalandırılmasını istiyordu. Hz. Ali ise, ortalığın yatışmasını, âsilerin Medine'den çekilmesini ve hilâfetin diğer vilâyetlerde ve eyâletlerde tanınmasını bekliyordu. Âsiler başkent Medine'ye hâkim durumdaydılar. Bu arada bazı bozguncular, Hz. Osman'ın öldürülmesi olayında bazı sahâbileri hedef gösteriyorlardı.

İşte bu sebeplerden dolayı başkent Medine çok huzursuzdu. Hz. Ebû Bekr'in kızı ve Hz. Peygamber'in dul eşi Hz. Aişe ile aşere-i mübeşşere'den Talha ve Zübeyr, mevcut yönetime karşı çıktılar, halifeye karşı birleşip ortak cephe aldılar, etraflarına asker toplayıp kılıçlarını çekerek IV. halife Hz. Ali'ye karşı topluca ayaklandılar. Artık müslümanlar birbirlerine kılıç çekiyorlar ve birbirleriyle savaşıyorlardı. Kûfe halkı onlara katıldı, Basra'dan da iltihak edenler oldu. Muhafifler, bu iki şehirdeki devlet hazinesinden zorla para aldılar ve savaş için harcadılar.

Hz. Osman'ın katillerini de ordusu saflarına alan Hz. Ali, 14 Cemaziyelâhir 36/M. 9 Aralık 656 tarihinde, Basra yakınındaki Hureybe denilen yerde onların karşısında cephe aldı. Böylece, Hz. Pengamber'in en yakın akrabalarının ve en seçkin arkadaşlarının da bulunduğu bu iki topluluk savaş düzeni aldılar. Ancak, her iki taraf da savaşmak niyetinde değildi. Hz. Ali'nin sulh teklifini karşı taraf da kabul etti, birbirleriyle savaşmamak kararı aldılar. Ayrıca, Hz. Osman'ın katillerinin ivedilikle yakalanıp cezalandırılması konusunda da anlaştılar. Hz. Ali ordusunda bulunan, uzun süre Medine'yi muhasara ettikten sonra halife Hz. Osman'ı öldüren katiller veya "Sebeiyye" denilen topluluk alınan kararlardan fevkalâde rahatsız oldular, bu birleşmeyi ve uzlaşmayı bozmak için derhal harekete geçtiler. Zira, Ali ve Aişe taraftarlarının birleşmesi kendilerinin zayıf duruma düşmesi anlamına geliyordu. Abdullah b. Sebe, İlba b. el-Heysem, Şureyh b. Evfâ, Adiy b. Hatem gibi kimseler aralarında anlaştılar ve müslümanları gece karanlığında birbirleriyle savaşa tutuşturmaya karar verdiler. Eğer iki taraf birbiriyle savaşırsa, zayıf

48 Mevlâna Şeyh Muhammed İsmail Panipeti, İslâm Yayılış Tarihi, çev. Ali Genceli, Toker yay., İstanbul 1971, C. 2, s. 878.

düşerler ve kendileriyle savaşacak güçleri kalmaz, onlar da hâkimiyeti ellerinde tutmaya devam ederler.

Karşılıklı olarak yükselen "ey arkadaşlar! bize baskın yapıldı" nidalarıyla iki tarafı savaşa soktular. Artık Hz. Ali'nin nasihatı fayda vermediği gibi, Aişe de savaşınlara beddua ediyordu. İslâm düşmanlarının planı başarıyla amacına ulaşmıştı. Sonunda, Ali tarafı savaşın galibi oldu. Talha ve Zübeyr gibi ünlü sahabiler başta olmak üzere, her iki taraftan birçok kişi öldü. Basra'yı da ele geçiren halife Hz. Ali, yağmalama ve benzeri hareketleri kesinlikle yasakladı. Hz. Aişe, bir deve üzerinde savaşa katıldığı için bu olaya "Cemel-deve- Vak'ası" denildi (49).

Bu arada, İslâm devletine bağlı vilâyetlerden ve eyâletlerden, Irak, Fâris, Horasan, Yemâme, Yemen, Hicaz ve Mısır'dan Hz. Ali'ye beyat edildiği ve hilâfetinin tanındığı haberi geldi. Ancak Şam ve havâlisi vâlisi olan Mu'âviye b. Ebî Süfyan onun hilâfetini tanımadı ve kendisine beyat etmedi.

b) Ali-Muaviye Mücadelesi ve Sıffin Savaşı

Halife Hz. Ali, Cemel olayından sonra, Şam konusunu ele aldı. Şam vâlisi Mu'âviye, Hz. Osman'ın kanlı gömleğini kullanarak tahrik ettiği Suriye halkını Hz. Ali'ye karşı tam anlamıyla hazırlamıştı. Nihayet Müslümanlar, Hicretin 36. yılı sonlarında, politik amaçlı bir çatışmada yeniden kılıçlarını çekerek karşı karşıya geliyorlardı.

Mu'âviye, daha önceden "Sıffin" mevkiine gelerek savaşa elverişli bir yere ordusunu yerleştirdi ve Fırat'ın su alınacak yerini zaptetti. Hz. Ali de, ordusunu onun ordusuna yakın bir yere yerleştirdi. Mu'âviye'nin askerleri Ali'nin askerlerine Fırat'tan su vermediler. Ulaşamayan ve anlaşılamayan iki ordu arasında şiddetli bir çatışma başladı. Mu'âviye ordusu bozguna uğramak üzereyken, Mısır fâtihî ve vâlisi Amr b. el-As, Mu'âviye'nin imdadına yetişti. Ali'nin ordusunda bedevî araplar, kurrâ-hafız müslümanlar ile avam tabakası çoğunlukta idi. Amr, Mu'âviye'ye Kur'ân sayfelerini askerlerin mızraklarına taktırarak karşı tarafı Kur'ân'ın hakemliğine çağırmasını teklif etti. Mu'âviye bunu yaptı, fakat Hz. Ali yapılan işin bir hile olduğunu hemen anladı ve teklife itibar etmedi. Ne var ki, az önce söylediğimiz kültür düzeyinde ve çok kozmopolit olan ordusuna sözünü dinletemedi. Hz. Ali, Kur'ân'ın hükmüne uymaya çağırıldı. Sebeiyye denilen topluluk ki, Hz. Osman'ın katilleridirler, Hz. Ali'ye "ey Ali, dâvet olunduğun Allah'ın Kitabı'na uy, aksi halde seni düşmanlarına teslim ederiz veya sana da Osman'a yaptığımızı yaparız" dediler. Bu sözleriyle gerçek yüzlerini ve art düşüncelerini ortaya koyan

49 Geniş bilgi için bkz.: İbn Hişâm, 3, 311; Ya'kubî, Tarih, 2, 155; Belâzurî, Ensâb, 5, 90 vd.; Minkarî, Vak'atu Sıffin, 65 vd.; Taberi, 1, 3111—3230; Mes'udî, Murucu'z-Zeheb 2, 357; İbnu'l-Esîr, Tarih, 3, 205; E.R. Fırlalı, Hâriciliğin Doğuşuna Tesir Eden Bazı Sebepler, s. 249 vd.; N. Çağatay-İ.A. Çubukcu, İslâm Mezhepleri, s. 12, Wellhausen, İslâm'ın En Eski Tarihine Giriş, s. 123.

bu katiller ve âsiler topluluğu, zafer an meselesiyken Hz. Ali'yi "tahkim"i kabule zorladılar, savaşı durdurdular.

Ülkede henüz siyâsî istikrarı sağlayamamış, hilafetinin ilk günlerinden itibaren kendini kardeş kavgaları içinde bulmuş olan halifeye istediklerini yaptırtmak ve onun başında Sezar'ın kılıcı gibi durmak emelinde olan Sebeiyye, savaşta ve barışta ipin ucunu elinde bulunduruyordu. Birçok tarihi kaynağın kendisinden "gizli el" (el-Yedu'l-hafî) diye sözettiği bu güç, Hz. Ali'ye hakemi olarak da Ebû Musâ el-Eşarî'yi seçti. Daha sonra her iki taraf da geri çekilip Ebu Musâ ve Amr b. el-As'ın verecekleri hükmü beklemeye başladılar (50).

Hz. Ali, ordusu içinde bir ayrılığa meydan vermemek için hakeme razı olmuştu. Fakat, emrindekilerin emrine uymakla hayatının en önemli hatasını işliyordu. Yönetimi altındakilerin görüşlerine boyun eğerken, zımnen Mu'âviye'nin hilâfette hak sahibi olduğunu kabul ediyordu.

Hakemlerin anlaşabileceklerini, dolayısıyla Ali ve Muaviye'nin eteklerindeki taşları dökerek birleşebileceklerini ve Osman'ın katilleri oldukları için kendilerini öldürebileceklerini düşünen ve bu ihtimali müzakere eden Sebeiyye-İbn Seb'e ve taraftarları-büyük bir telaşa kapıldılar ve derhal savaş alanından uzaklaşmayı, müstakil ordu ve teşkilat kurup Ali'nin ve Mu'âviye'nin karşısına ayrı ayrı çıkmayı tasarladılar. Mu'âviye, kâtileri oldukları Osman'ın yakını, Ali ise, Kureys'in Hâşimoğulları kolundandı ve Osman'ın katillerini yakalayıp cezalandırmak istiyordu.

Ancak, Ali'nin ordusundan ayrılışlarının ve savaş meydanını terkedişlerinin bir görünen bir sebebi olmalıydı, aksi halde âsiler sayılarak cezalandırılmaları gerekecekti. İbn Sebe ve yandaşları hemen buna bir çare buldular; Ali'yi ve ordusunu düşman ordusu önünde bırakıp kaçmalarını dinî bir sebebe bağladılar. Daha sonraları "Hâricîler" adını alan bu anarşistler topluluğu, Hz. Ali ordusundan ayrılarak Harura'da, sonra da Nehrevan'da toplandılar (51).

Hâricîliğin bir hizip olarak ortaya çıkışında başka âmiller de vardır; birçok tarihçi Hâricîliğin kabilecilik asabiyeti üzerine ortaya çıktığını belirtir (52).Çünkü

50 Ya'kubî, Tarih, 2, 221; Taberi, 1, 3282 vd; Minkarî, Vak'atu Sıffın, 77; İbnu'l-Esîr, Tarih, 3, 315 vd; Y. Kutluay, İslâm ve Yahudi Mezhepleri, s. 48; Wellhausen, age., s. 26; E.R. Fırlalı, Hâricîliğin Doğuşuna Tesir Eden Bazı Sebepler, s. 249-262; Mevlâna Şibli, age. 5, 80.

51 Ya'kubî, 2, 129; Taberi, 1, 2955-3333; Munir Naif el-Ma'rûf, Havâriç, s. 15; el-Malatî, et-Tenbîh ve'r-Red, s. 84; E.R. Fırlalı, Hâricîliğin Doğuşuna, s. 219-247; Y. Kutluay, age. s. 49 vd; N. Çağatay, İ.A. Çubukcu, age. 15, 2. bas.

52 Ya'kubî, 2, 221; Munir el-Ma'rûf, Havâriç, s. 26; A. Emin, Fecru'l-İslâm, I, 262; C. Brockelmann, İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi, s. 119.

ilk müslüman anarşistler sayılan Havâriç başlangıçta asabiyeğe önem veren kabilelerden oluştu; Bekr ve Mudar ile Temim kabileleri bunların nüvesini teşkil ettiler. Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin hakem seçilmesine karşı çıkan Eş'as b. Kays'ın sözleri bu duruma açık delildir (53).

Sıffin savaşında askerî ve siyâsî yönden önemli rol oynayan 'Kurra' da Hâricîliğin teşekkülündeki temel unsurlardan biridirler. Sayıları 400'ün üstünde olan kurra tek bir sınıf değildi, çok değişken yapıya sahipti. Meselâ kurradan bir kısmı Sıffin savaşının durmasını isterken, bir kısmı da devamından yanaydı. Wellhausen ve benzeri yazarlar kurra ile havâriç arasında çok yakın ilişki kurarlardı (54). Ancak, kurra hakkında söylenenler ne olursa olsun, Kur'ân'a sıkı sıkıya bağlılıkları, Kelamullah'ı ezberleyip öğretmeleri, çok düzenli bir dinî yaşayış içerisinde olmalarıyla dikkati çeken kurra, müstaklî bir dinî ve siyâsî zümre teşkil etmemişlerdir. Zaten Havâricin gerçek niyetinin ortaya çıkmasından sonra kurra'nın onlarla bir ilişkisi kalmamıştır.

Hâricîlik adı verilen hizbin kuruluşunda etkili olan unsurlardan bir ötekisi de Sebeiy'e'dir. İslâm tarihinde topluca meşru nizama karşı ayaklanan ve kan döken bu "anarşistler topluluğu", birçok siyâsî ve dinî fırkanın zuhurunda, Ümmet arasında ayrılığın yayılmasında ve kanlı çarpışmalar çıkmasında tesirli olduğu gibi, bir takım alışılmamış görüşleri de Müslümanlar arasında yaymaya çalıştılar (55).

Mevcut içtimâî ve iktisâdî düzen ile dinî içtihad meseleleri de Hâricîliğin ortaya çıkışında müessir olmuştur (56).

Seçilen iki hakem, Ebû Mûsâ ve Amr, Hicrî 38/M. 659 yılı Şaban ayı sonunda, Dumetü'l-Cendel'deki Ezruh kasabasında yaptıkları toplantılarda aldıkları kararı bildirdiler. Hz. Osman'ın mazlum olarak öldürüldüğü ve kâtillerinin cezalandırılması gerektiği, Mu'âviye'nin de onun velisi olduğu, her iki temsilcinin (Hz. Ali ve Mu'âviye) de görevlerinden azledilmesi lazım geldiği ve meselenin şu'ra yoluyla çözümlenmesi icabettiği kararlaştırılmıştı. Antlaşma kararını Eş'as b. Kays okudu. Ancak, bu arada, Mu'âviye'nin temsilcisi Amr, Hz. Ali'nin halifelikten azledilmesi yolunda bir hile yaptı; "Mu'âviye'yi iş başına getiriyorum" dedi. Ortak karar metninde bulunmayan bu sözle Amr, yeni bir bozgunculuğa yol açtı. Şam bölgesi dışındaki Müslümanların meşru halifesi Ali'yi hile ile iktidardan uzaklaştırıp yerine Suriye vâlisi Mu'âviye'yi getirmek istemekle, azınlığın çoğunluğuna tahakkümü faaliyetini başlatarak tefrikaya sebep oldu; Mu'âviye'nin idareyi ele

53 Munir Naif el-Ma'rûf, Havâriç, s. 27.

54 Wellhausen, Arab Devleti ve Sukutu, s. 21—22.

55 İbn Hişâm, Sire, 1, 555; Ya'kubi, 1, 257; el-Ma'rûf, age. s. 40.

56 el-Ma'rûf, age. s. 41.

geçirmesiyle başlayan Ümeyyeoğulları saltanatı esas itibariyle bu anlayışla hükümet etti (57).

Aslında, alınan hakem kararı bağlayıcı olmadı; yenilen ve yenen yoktu; Hz. Ali yine Müslümanların halifesi unvanı ile hilafette kaldı, Muaviye de Suriye vâlisi sıfatı ile Sıffin'den ayrıldı. Fakat müslümanlar bölünüp parçalandılar.

c) Hz. Ali ve Havâriç

Hz. Ali'den ayrılıp Harura'da toplanan ayrılıkçı topluluk, halifeyi kendilerinin başlangıçta zorla kabul ettirdikleri "tahkim" konusunda suçladılar; ona "lâ hükme illâ lillâh"-hüküm ancak Allah'ındır-, oysa sen insanları hakem seçtin, Allah'ın hükmü yerine beşerin hükmünü kabul ettin, dolayısıyla kâfir oldun" dediler. Halife küfre düştüğü için üzerlerindeki beyat sorumluluğunun kalktığını söyleyen ayrılıkçılar, siyâsî ve dinî bir suç işlemediklerini, isyan etmediklerini, anarşist sayılmayacaklarını, gerçekte inançlarının gereğini yerine getirdiklerini ileri sürdüler.

"Lâ hükme illâ lillâh" parolası altında Kûfe köylerinden Harura'da toplanan ve İslâm Mezhepleri Tarihinde "Haruriye", "muhakkimetu'l-Ülâ" veya "Hâriciler" diye adlandırılan bu topluluk, müstakil bir idare kurma yoluna gittiler; Şebes b. Ribi'yi askeri komutan, Abdullah b. el-Kevvâ'ı namaz imamı seçtiler. Böylece, halife Hz. Ali'nin idâresi, Suriye'deki Mu'âviye'nin idaresi ve Harura'daki Hâricî idâresi şeklinde İslâm ülkesinde üç bağımsız yönetim ortaya çıktı.

Ayrılıkçıların Harura'da Hz. Ali'ye karşı ayaklanmaları ve meşru idâyeye cephe almaları ve bağımsız bir yönetim kurmaya çalışmaları Hz. Ali taraftarlarının halifeye olan beyatlarını yenilemelerine sebep oldu.

Hz. Ali, ayrılıkçılarla öncelikle sulh yoluyla anlaşmak istedi. Abdullah b. Abbas'ı onlara elçisi olarak gönderdi ve onları yeniden birleşmeye çağırdı. İbn Abbas ile havâriç arasında uzun tartışmalar oldu, İbn Abbas'ın açıklamalarından sonra onlardan bir kısmı Hz. Ali saflarına geçtiler, onunla birlikte Kûfe'ye geldiler.

Harura'da toplandıkları için kendilerine Haruriye denilen bu ayrılıkçılar, Abdullah b. Vehb er-Râsibi'yi kendilerine halife seçtiler ve müstakil bir idâre kurmaya yeltendiler. Devlet başkanlığının Kureyş'in tekelinde olmadığı görüşünü yayarak daha sonraları çok sayıda taraftar toplayan Hâricîlerin çekirdiğini teşkil eden Haruriye, arka planda Kureyş yönetimine karşı baş kaldırdı. Halife Hz. Ali hakkında bir takım dedikodu yaptıktan sonra Kûfe'den ayrılıp gelen ayrılıkçılarla birleşen Haruriye Nehravan'da toplandılar.

57 İbn Sa'd, 3, 36-40; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, 3200 vd.; E.R. Fırlıklı, Hâriciliğin Doğuşu, AÜİFD, XXII, 262 ve, İmâmiye Şiası, s. 80; N. Çağatay-İ.A. Çubukcu, İslâm Mezhepleri, 2. bas., s. 18; A. Akbulut, age. 206-211.

d) *Nehravan Savaşı*

Kûfe hâricilerine katılmak üzere yola çıkan Basra haricileri Nehrevan köprüsü yakınında ünlü sahâbî Habbab b. El-Eret'in oğlu Abdullah'a ve ailesine rasladılar. Ebû Bekr ve Ömer hakkında kendisinin ve babasının görüşlerini sorduktan sonra Abdullah'ı ve ailesini işkence ederek öldürdüler.

Durumu üzüntü ile öğrenen halife Hz. Ali, Hâris b. Urve'yi anarşistlerle görüşüp kâtilleri teslim etmelerini istemek üzere elçi gönderdi. Hârisi de öldüren âsiler, "hepimiz katilleriz" sözleriyle yapılan teklifi reddettiler. Bunun üzerine, âsi Şam vâlisi üzerine yürümek hazırlıkları içinde olan Hz. Ali, önce Hâricîlerin işini bitirmeye karar verdi, Nehravan'da toplanan Hâriciler üzerine yürüdü.

Savaşmadan önce onlardan kâtilleri teslim etmelerini istedi; Kays ve Ebû Eyyub el-Ensârî gibi sahâbiler aracılığı ile nasihatta bulundu, kendisi de İbnu'l-Kevvâ ile görüştü, fakat olumlu bir sonuç alınamadı, onun sözlerini kabul etmediler ve Ali ordusuna saldırdılar. Hz. Ali, kanlı Nehravan savaşında, Hicrî 38/M. 658'de, anarşistlerin tamamına yakınıni katletti.

Kaçıp kurtulanlar Nuheyla'da toplandılar ve mukavemet göstermek istedilerse de, Hz. Ali onlara fırsat vermedi, şiddetle üzerlerine giderek hepsini ortadan kaldırdı. Fakat öldürülenlerin yakınları ve taraftarları devamlı olarak intikam peşinde koştular ve iç karışıklıklar çıkardılar.

Hz. Ali, Nehravan savaşından sonra Şam'a doğru hareket etmek istemişse de Eş'as b. Kays, ordunun yorgun, silah ve techizatın da yetersiz olduğunu Şam'a hareket etmeden önce iyice hazırlanmak gerektiğini bildirerek Suriye'ye yönelik seferi erteledi; Hz. Ali de ordusuyla birlikte Kûfe'ye döndü.

Selefinden kötü bir yönetim mirası alan, iç karışıklıklar ve kardeş kavgaları yüzünden ilk üç halife devirlerinde olduğu gibi İslâm fütuhâtı ile meşgul olamayan ve devlet idaresinde ıslahat yapma imkanı bulamayan Hz. Ali, Müslüman toplumun ıslahı ve asayişin yeniden sağlanması için tüm gücüyle çalıştı(58); başta ilk müslüman anarşistler sayılan Hâricîler olmak üzere âsileri ve devlet düşmanlarını yola getirmeye gayret sarfetti. Kahramanlığı ve cesareti ile dahili barışı sağlarken, geniş bilgisi ve hür görüşü ile birçok dinî meseleyi de çözüme bağladı. Bu bakımdan onun hem hilafeti hem de velayeti, hâricîler dışındaki tüm müslümanlarca benimsendi.

Ne var ki, siyâsî ve askerî yönden onun büyük başarılarından sayılması gereken Nehrevan ve Nuheyla savaşları, kaçıp kurtulan hâricîler ile onların gele-

58 İbnu'l-Esr, el-Kâmil fî't-Tarih, 111, 172 vd; Wellhausen, Arap Devleti ve Sukutu, s. 10; N. Çağatay-İ.A. Çubukcu, age., s. 31; A. Cevdet Paşa, Kısas-ı Enbiya, I-II, s. 132.

cekteki taraftarları için esaslı bir intikam hırsı doğurdu ve onlar bizzat Hz. Ali'yi öldürerek bu intikam duygularını dindirdiler (59).

3- Hz. Ali'nin Öldürülmesi

Çok küçük yaşlarda İslâm'ı kabul eden, gerek Hz. Peygamber (sas)'in hayatında gerekse ilk üç halife devirlerinde İslâm'ın yayılması ve öğrenilmesinde; Bedr, Uhud, Hayber gazveleri başta olmak üzere Allah yolunda yapılan gazvelerde büyük hizmetleri görülen, ilim, takva, ihlas, fedakarlık, şecaat, kahramanlık ve yüksek ahlâk timsali ünlü sahâbi Hz. Ali, Abdurrahman b. Mülcem adındaki bir anarşist tarafından şehid edildi.

Mısır ahâlisinden olan İbn Mülcem, haccetmek bahanesiyle Mekke'ye gelen, fakat Ka'be'nin kapısında cinayet işleme planları yapan Hâricîler tarafından bu iş için seçildi veya kiralandı. Ayrıca, anarşistler, Amr b. As ve Muâviye'yi öldürmeyi planladılar; Burek b. Abdullah et-Temîmî Mu'âviye'yi, yine Temim kabilesinden Amr b. Bekr de Amr b. As'ı öldürecek. Aralarında bu kararı alan bu üç kişi planladıkları cinayetleri o yılın (Hicri 39) Ramazan ayının 17. günü işlemek üzere anlaştılar (60).

Başkent, Kûfe'ye gelen Abdurrahman b. Mülcem el-Murâdî, fırsat kollamaya başladı; bu arada yakınlarından Nehravan savaşında ölen kimselerle tanıştı. Teym er-Rebab kabilesinden olup babası ve kardeşi Nehravan'da öldürülmüş olan Katam adındaki kadın da intikam peşindeydi. İbn Mülcem bu kadına âşık oldu; Katam, ona, Hz. Ali'yi öldürmesi, 300 dirhem, bir köle ve bir de câriye vermesi şartıyla evlenmeyi kabul ettiğini bildirdi.

Bu şartları kabul eden Abdurrahman b. Mülcem, sabah namazı vaktinde Kûfe'nin büyük Camiine gitti. Namaz kıldırmakta olan Hz. Ali'yi zehirli bir hançer darbesiyle yere serdi. Halife Hz. Ali, aldığı yaranın tesiriyle, bir iki gün sonra, Hicrî 17 Ramazan 40 (M. 20 Ocak 661) yılında öldü ve Irak'ta, bugünkü Necef'e defnedildi (61).

Hz. Ali'nin öldürülmesinden sonra Müslümanlar onun büyük oğlu Hz. Hasan'a beyat ettiler. Hz. Hasan, özellikle Müslümanların ortak yararlarını, birlik ve beraberliğini, Toplum'un mevcut yapısını ve eğilimlerini gözönünde bulundurarak, Suriye vâlisi Mu'âviye ile anlaştı ve hilâfet hakkından vazgeçti. Müslüman Toplumun yeniden siyâsî birliğe kavuşması sebebiyle bu yıla "Cemaat yılı" denildi.

Râşid Halifeler Devri'nin sonu.

59 E.R. Fırlalı, Hâriciliğin Doğuşu, s. 263 ve, İmâmiye Şiası, s. 80.

60 E.R. Fırlalı, İmâmiye Şiası, s. 82.

61 E.R. Fırlalı, İmâmiye Şiası, s. 82.

BİBLİYOGRAFYA

- ABDUH, Muhammed.: Tevhid Risâlesi, çev. Doç. Dr. Sabri Hizmetli, Ankara 1986.
- CEVDET, Ahmed : Kısas-ı Enbiya ve Tevârih-i Hulefâ; hazırlayan Mahir İz, M.E.B. kültür yay., Ankara 1973.
- AHMED Emin.: Fecru'l-İslâm, Kahire 1374/1955.
- AKBULUT, Ahmed.: Sahâbe Devri Siyâsi Hâdiselerinin Şekillendirdiği Kelam Meseleleri (basılmamış doktora tezi), Ankara 1988.
- BELÂZURÎ, Ebu'l-ABBAS Ahmed b. Yahya, Futuhu'l-Buldân, Mısır 135/1932, çev. Prof. Dr. Mustafa Fayda, Kül. Bak. yay., Ankara 1988.
- BELAZURI, Ensâbu'l-Eşrâf, Jerusalem 1936.
- BERKİ, A. HİMMET, O. KESKİOĞLU.: Hazreti Muhammed (sas) ve Hayatı, Ankara 1959.
- BLACHERE, Regis.: Introduction au Coran, Paris 1959 (2e. ed.).
- BOLAY, M. Hulusi.: İslâm Tarihi Ders Notları, Konya 1969.
- BROCKELMANN, C.: Milletler ve Devletler Tarihi, çev. Neşet Çağatay, Ankara.
- BUCAILLE, M.: Kitâb-ı Mukaddes, Kur'an ve İlim, çev. Doç. Dr. Suat Yıldırım, İzmir 1981.
- BUHÂRÎ, EBÛ ABDİLLAH, Muhammed b. İsmail.: el-Câmiu's-Sahîh, İstanbul 1315.
- CERRAHOĞLU, İsmail: Tefsir Tarihi, Ankara 1988.
- 1983.
- ÇAĞATAY, Neşet.: İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Câhiliye Çağı, AÜİFY, Ankara 1982.
- ÇAĞATAY, N.-ÇUBUKÇU, İ.A.: Mezhepler Tarihi, AÜİFY, Ankara 1986 (3. bas).
- DERVEZE, Mahmut İzzet.: Sirâtu'r-Resûl, Kahire 1384/1965.
- DOZY.: Tarih-i İslâmiyet, Türk. çev. Abdullah Cevdet, Mısır 1908.

- FAYDA, Mustafa.: İslâmiyetin Güney Arabistana Yayılışı, AÜİFY, Ankara 1982.
- FAYDA, M; Hz. Ömer Zamanında Gayri Müslimler, (doçentlik tezi), İstanbul 1989.
- FAZLURRAHMAN.: İslâm, çev. M. Dağ-M. Aydın, Selçuk yay. İstanbul 1981.
- FIĞLALI, E. Ruhi.: Hâriciliğin Doğuşuna Tesir Eden Bazı Sebepler, AÜİFD, XX, Ankara 1980.
- FIĞLALI, E.R. Hâriciliğin Doğuşu ve Fırkalara Ayrılışı, AÜİFD, C. XXII, Ankara, 1981.
- FIĞLALI, E.R.: İmâmiye Şiası, Sel. yay., İstanbul 1984.
- FIĞLALI, E.R.: Çağımızda İtikâdî İslâm Mezhepleri, Sel. yay. İstan. 1983 (2. bas).
- HAMEVÎ, Yakût.: Mu'cemu'l-Buldân, Beyrut 1376/1957.
- HAMİDULLAH, Muhammed.: İslâm Peygamberi, çev. M.S. Mutlu, İstanbul 1972 (1. cilt).
- HAMİDULLAH, M.: Resulullah Muhammed, çev. S. Tuğ, İrfan yay., İstanbul 1973.
- HAMİDULLAH, M.: Hz. Muhammed'in Savaşları, İst. 1981 (3. bas).
- HASAN, İbrahim Hasan.: Tarihu'l-İslâm, I-IV, Kahire 1964.
- HATİBOĞLU, M.S.: Hilâfetin Kureyşliliği, AÜİFD, C. XXIII, Ankara, 1982.
- HEYKEL, Hüseyin.: Hazreti Muhammed Mustafa, çev. Ö.R. Doğrul, İstanbul 1945.
- HITTI, Ph.: Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi, terc. S. Tuğ, Boğaziçi yay, İst. 1982.
- HİZMETLİ, Sabri.: Tarihî Rivâyetlere Göre Hz. Osman'ın Öldürülmesi, AÜİFD, XXVI Ankara, 1985.
- HİZMETLİ, Sabri., İtikâdî İslâm Mezheplerinin Doğuşuna İçtimâî Hâdiselerin, Tesirleri Üzerine Bir Deneme, AÜİFD, XXIV, Ankara 1983.
- HİZMETLİ, S.: Kitâbu'l-Osmaniye'ye Göre Câhız'ın İmâmet Anlayışı, AÜİFD, XXVI Ankara, 1985.
- İBN ABDİ, Rabbih, Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed, el-İkdu'l-Ferid, Kahire 1372/1952.
- İbn Ebi'l-Hadîd, Şerhu Nehci'l-Belâğa, Beyrut 1374/1954.

İBNU'L-ESİR.: el-Kâmil fi't-Tarih, Mısır. 1357.

İBNU'L-ESİR.: Usdu'l-Gâbe, 1280.

İBN HALDUN, Abdurrahman.: Mukaddime, Mısır 1284.

İBN Kesir, Ebu'l-Fida İmaduddin; es-Siretu'n-Nebeviyye, tahk. Mustafa Abdül-vahid, Kahire 1384/1964.

İBN Kesir.: el-Bidâye ve'n-Nihâye, Mısır, 1932—1939.

İBN Ebî Bekr.: et-Temhid ve'l-Beyân fi Makteli eş-Şehid Osmân, tahk. Mahmud Yusuf Zâid, Dâra's-Sakâfe, 1964.

İBN Hişâm.: es-Siretu'n-Nebeviyye, 1375/1955; es-Siretu'n-Nebeviyye-Hz. Muhammed'in Hayatı, çev. İ. Hasan İzzet-N. Çağatay, AÜİFY, Ankara 1971.

İBN Kuteybe, Ebû Abdullah ed-Dıneveri; el-İmâme ve's-Siyâse Mısır 1356/1957.

İBN İshak, Siretu İbn İshak, el-Musemmât bi-Kitâbi'l-Mubtedâ ve'l-Mebas ve'l-Megâzi, tahk. ve ta'lik M. Hamidullah, Konya 1401—1981.

İBN İshak, Muhammet.: Siretu İbn İshâk, Fas 1396/1976.

İBNU'L-KELBÎ.: Kitâbu'l-Esnâm, Ahmed Zeki Paşa neşr. Kahire 1914.

İBN Sa'd.: et-Tabakâtü'l-Kübrâ, Beyrut 1380/1960; et-Tabakât, neşr. E. Sachau, Leiden 1904—8.

İMADUDDİN, Halil.: İslâm'ın Tarih Yorumu, çev. Doç. Dr. Ahmed Ağırakça, İst. 1988.

İZMİRLİ, İsmail Hakkı.: Siyer-i Celile-i Nebeviyye, İstanbul 1332.

KONRAPA, Zekâi.: Peygamberimiz. İstanbul 1967.

KOÇYİĞİT, Talat.: Hadis Tarihi, AÜİFY, Ankara 1988 (3. bas.).

KÖKSAL, M. Asım.: İslâm Tarihi (Mekke Devri), İstanbul 1981.

KÖPRÜLÜ, M. Fuad.: İslâm Medeniyeti Tarihi (Diyanet İş. Başk. yay.), Ankara 1977.

LAMMENS, H.: La Mecque à la Veille de l'Hegire, Beyrut 1924.

- LAOUST, H.: Les Schismes dans L'Islâm, Paris 1977.
- LINGS, Martine.: Hz. Muhammed'in Hayatı, İstanbul 1987.
- MAHMUD, Esad.: Tarih-i Din-i İslâm, İstanbul 1342.
- MEHMED, Şemseddin (Günaltay): İslâm'da Tarih ve Müverrihler (Evkâf-ı İslâmiye mat.), İstanbul 1342/1240.
- MEHMED, Şemseddin.: Yakın Şark, Ankara 1937.
- el-MUZAFFER, Muhammed, Rıza.: es-Sakife, Necef, 1384/1965.
- el-MİNKARİ: Vak'atu Sıffin, Tahk. ABDUSSELAM Harun, Kahire 1382/1962.
- NEDVÎ, Seyyid Süleyman.: Asr-ı Saadet, Büyük İslâm Tarihi, çev. Ali Genceli, hazırlayan Eşref Edip, İstanbul 1339/1969.
- RODINSON, M., Mahomet.: Paris 1961 (ed. du seuil).
- SERAHSÎ.: Şerhu Siyeri'l-Kebir, tahk. Abdülaziz Ahmed, mat-Şeriketi'l-İ'lânâ-tuş-Şarkıyye, 1972.
- SEZGİN, Fuad.: Muhadarât fî tarihi'l-ulûmi'l-Arabiyye ve'l-İslâmiyye, Arab ve İslâm İlimleri Enstitüsü Yayın. Metinler ve Araştırmalar dizisi, no: 1, Frankfurt 1404/1984.
- SIDDIKÎ, Mazharuddin.: Kur'an'da Tarih Kavramı, Ankara 1988 (3. bas.).
- SUBHÎ, es-Salih.: Hadis İlimleri ve İstilahları (Diyanet İş. Yay), çev. Yaşar Kandemir, Ankara 1971.
- SUHEYLÎ, Abdurrahman.: er-Ravzu'l-Unuf, Kahire 1389/1969.
- ŞEHBENDERZÂDE, Filibeli Ahmed Hilmi': Tarih-i İslâm (Hikmet mat. Dara's-Şafaka küt. sahibi Hüseyin H. neşr. 1. bas.), Konstantiyye 1326; İslâm Tarihi (Doğan kardeş yay.), İstanbul 1971.
- ŞİBLÎ-Mevlâna.: Asr-ı Saadet, çev. Ö.R. Doğrul, İstanbul, 1973.
- TABERÎ, Muhammed b. Cerir, Tarihu'r-Rusûl ve'l-Mulûk, Kahire 1358 ve Brille 1879—1888 (M.J. de Goeje neşr). (Milletler ve Hükümdarlar Tarihi, çev. Zakir Kadiri Uğan-Ahmet Temir, Ankara, 1955).
- TOGAN, Z. Velidi.: Tarihte Usul, İstanbul, 1969.

ÜÇOK, Bahriye.: Emeviler-Abbassiler, Ankara, 1979.

ÜÇOK, B.: İslâm'dan Dönerler ve Yalancı Peygamberler (H. 7—11 yılları), Ankara 1967.

WATT, W.M.: Hz. Muhammed Mekke'de, çev. Doç. Dr. Rami Ayas-Doç. Dr. Azmi Yüksel, AÜİFY, Ankara, 1986.

WATT, W.M.: Modern Dünyada İslâm Vahyi, çev. Doç. Dr. Mehmed Aydın, Ankara, 1982.

WELLHAUSEN, J.: Arap Devleti ve Sükûtu, çev. F. Işıltan, İstanbul 1963.

WELLHAUSEN, J.: İslâm'ın En Eski Tarihine Giriş, çev. F. Işıltan, İstanbul, 1966.

YA'KÛBÎ, Ahmed b. Ebî Ya'kûb.: Tarihu'l-Ya'kûbî, Necef 1384/1964.

YAZIR, M. Hamdi.: Hak Dini Kur'an Dili, İstanbul 1936.

ZEHEBÎ, Muhammed b. Ahmed b. Osman.: Tarihu'l-İslâm, Kahire 1367

ZEYDAN, C.: Medeniyet-i İslâm Tarihi, İstanbul 1328.

ZEBÎDÎ, Zeynuddin Ahmed b. Ahmed b. Abdüllatif.: Sahih-i Buhari Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi, çev. Ahmed Naim, Ankara 1970.

- Doğuşundan Günümüze Büyük İslâm Tarihi (komisyon), İstanbul 1986.
- İslâm Tarihi-Kültür ve Medeniyeti (Komisyon), Hikmet yay., İstanbul 1988.
- İslâm Ansiklopedisi

İNDEKS

-A-

- Abâdile, 117
 Abbad b. Bişr, 146
 Abbas, b. Abdilmuttalib, 82, 94, 122, 158, 161, 174, 176,
 Abbâsî (-ler), 88, 179
 Abduddar Oğulları, 80, 83, 126, 162
 Abdulaziz Sâlim, 35
 Abdulcelil et-Temimî, 35
 Abd b. Zema, 158
 Abdu'l-Ka'be, 115
 Abdulkays, 66, 68, 89
 Abdurrahman b. Avf, 115, 118, 127, 146, 181, 200, 207
 Abdurrahman b. Alkame, 212
 Abdurrahman b. Mülcem, 117, 224
 Abdurrahman b. el-Hâris 196, 212
 Abdurrahman b. Hâtim er-Râzî 16
 Abdullah, 80, 82, 83, 84, 85, 88, 93
 Abdullah b. Abbas, 17, 22
 Abdullah b. Âmir, 212
 Abdullah b. Amr b. As, 9, 210
 Abdullah b. Ali, 131
 Abdullah b. Cafer, 209
 Abdullah b. Caş, 124, 155, 164
 Abdullah Cevdet, 39
 Abdullah b. Cüd'ân, 91
 Abdullah b. Cübeyr, 162
 Abdullah b. Ebî Bekr, 118, 141, 150
 Abdullah b. Ebî Serh, 208, 209
 Abdullah b. Huzafe, 178
 Abdullah b. Kamia, 163
 Abdullah b. Kevvâ, 222
 Abdullah b. Mesud, 117, 127, 199, 214
 Abdullah b. Ebî Rabia, 128
 Abdullah b. Ömer, 140
 Abdullah b. Revaha, 171, 180
 Abdullah b. Sa'd, 209, 212
 Abdullah b. Sebe, 216, 218, 220
 Abdullah b. Ureykât, 141
 Abdullah b. Übey, 163
 Abdullah b. Ümeyye, 82
 Abdullah b. Vehb, 222
 Abdullah b. Zebârî, 175
 Abdullah b. Zübeyr, 196, 209, 212
 Abdulmelik (Emevi halifesi), 17
 Abdulmuttalib, 60, 70, 81, 82, 83, 84, 85, 87, 89, 116
 Abdulmuttalib Oğulları, 119
 Abdumenâf, 52, 68, 80, 81, 82
 Abdumenâf Oğulları, 80
 Abduşems, 80, 81
 Abduşems Kabilesi, 123, 140
 Abduluzza, 53, 66, 68, 91, 92
 Abduluzza Talha, 162
 Abdvêd, 165
 Abid, 92
 Âbidât, 4
 Ad b. Adliye, 57
 Ad, 7, 54, 56, 57
 Addas, 131
 Adem, 78
 Aden, 46
 Adhame b. Amr, 127
 Adiy, 81
 Adiy b. Hâtim, 197, 218
 Adiy Oğulları, 80, 128
 Adiy Oymağı, 144
 Adnan, 80
 Adnaniler, 55, 56, 61, 62, 64, 66
 Adnan Oğulları, 79
 Affan b. Ebu'l-As, 117
 Afrika, 208, 209
 Ahbâr İlmi, 1
 Ahmed b. Abd el-İclî, 16
 Ahmed Cevdet, 20, 36, 37
 Ahmed Emin, 35
 Hz. Aişe, 118, 131, 141, 162, 185, 186, 201, 211, 215, 218
 Akabe, 135, 136, 138, 139, 140, 143, 144, 152, 154
 Akatlar, 54
 Akdağ, M. 36
 Akîl b. Ebî Tâlib, 17, 82, 116, 122, 158
 Alâ b. Hadramî, 178
 Hz. Ali, 26, 82, 94, 114, 115, 116, 117, 119, 140, 141, 143, 144, 146, 157, 158, 162, 165, 172, 176, 181, 183, 186, 190, 191, 207, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224
 Ali (b. Zeyneb), 130
 Alkame b. Kays, 11
 Amalika, 56, 64, 69, 70
 Amir b. Führeyre, 141, 142,
 Hz. Âmine, 80, 83, 84, 85, 87, 88, 89

Amiroğulları, 80
 Ammalik, 56
 Ammar b. Yasir, 120, 146, 191
 Ammâre, 53
 Amr (Haşim), 81
 Amr b. As, 80, 96, 128, 159, 173, 193,
 199, 203, 204, 215, 219, 221, 224
 Amr b. Avf, 143
 Amr b. Cuhay, 67
 Amr el-Gıfari, 156
 Amr b. Hadramî, 155, 156, 157
 Amr b. Hazm, 9
 Amr b. Muaz, 164
 Amr b. Rabia, 127
 Amr b. Ümeyye, 176
 Amr b. Ümmü'l-Mektûm, 156
 Anadolu, 179, 210
 Anglo-Sakson, 77
 Antakya, 196
 Anter, 80
 Arabistan, 46, 47, 64, 73, 77, 92, 122, 165,
 170, 181, 206
 Arabistan (Güney-Kuzey), 46, 47, 48, 49,
 50, 58, 61, 66, 90, 93
 Arab Yarımadası, 46, 47, 48, 53, 54, 61,
 87, 126, 151, 155, 168
 Arab-ı Baide, 56
 Arab-ı Bakiye, 58
 Arafat, 183, 184, 185
 Arîbe Arapları, 54, 61
 el-Âsâru'l-Bakiye, 30
 As b. Hişam, 158
 As b. Vâil, 91, 126
 Ashabu res, 57
 Asiye, 85, 130
 Âşere-i Mübeşşere, 118
 Atebe, 82
 el-Atûk, 116
 Attab b. Esîd, 175
 Atud, 80
 Avâli, 145
 A'vec, 80
 Avvâm, 80
 Ayfer, 80
 Ayverdi S., 36
 Aynu't-Temr, 198
 Azerbaycan, 196

-B-

Babil, 203
 Bağdat, 25, 27, 30
 Bahreyn, 178, 182
 Baki Mezarlığı, 185
 Bakum, 96
 Balkanlar, 179
 Baraklit-Paralit, 87

Baraklits, 97
 Basra, 25, 46, 89, 196, 204, 205, 216, 249
 Batlamyus, 57
 Bazan, 178, 180, 195
 Bedr, 7, 82, 117, 156, 157, 160, 224
 Bedr Savaşı, 153, 155, 158, 159, 161, 163,
 164, 170, 173
 Bedvân, 80
 Bekr, 221
 Bekr b. Vâil, 193
 Belazuri, 25, 47
 Belka, 192, 200
 Beyhaki, 29
 Benî Abduddar, 164
 Benî Abdüleşhel, 164
 Benû Amir, 170
 Benû Bekr, 173
 Benû Esed, 63, 166
 Benû Eslem, 142
 Benû Fihri, 65
 Benû Hanif, 194, 195
 Benû Kaynuka, 71, 147, 169, 170
 Benû Kureyza, 71, 147, 171
 Benû Mahzum, 164
 Benû Mustalik, 159
 Benû Mudlic, 144
 Benû Nadr, 71
 Benû Nadir, 147, 160, 169, 170, 171
 Benû Sa'd, 87
 Benû Suleym, 166
 Benû Ümeyye, 164
 Berae Suresi, 183
 Beride, 142
 Berre, 124
 Berze, 159
 Beytulmal, 194, 201, 208
 Bilimsel Tarihçilik, 21
 Bilal el-Habeşi, 120, 146, 175
 Bir-i Maüne, 165
 Birûni, 179
 Bizans, 80, 173, 178, 181, 196, 197, 198,
 208
 Buhari, 8, 10, 32, 109
 Buheyra (Bahira), 89, 90, 92, 96
 Buhtunnasr, 56
 Burek b. Abdullah, 224
 Busayra, 92
 Busra, 178
 Bürdi, 34

-C-

Caetani, 39
 Cafer (b. Ebî Talib), 82, 94, 116, 119, 124,
 127, 128, 172, 180
 el-Camiu's-Sahih, 8, 10
 Carra de Vaux, 27

C de Perce, 41
 Cebailer, 58
 Cebele b. Eyhem, 62
 Cedis, 54
 Cefre b. Amir, 62
 Cemaat Yılı, 224
 Cemel Vak'ası, 118, 219
 Cerba, 182
 Cerh ve Ta'dil, 13
 el-Cilâli, A., 35
 Corci Zeydan, 35
 Courteille, 27
 Cramer, 20, 41
 Cumehogulları, 80
 Cübeyr (b. Mut'im), 163
 Cürcan, 28, 210
 Cürhüm (-lüler), 52, 54, 61, 62, 64, 70, 71, 90
 Cüveyriye, 166

-Ç-

Çin, 102, 210
 Çin-Hind, 49, 50

-D-

Dada, 80
 Dağfel b. Hanzala, 17
 Damra Kabilesi, 154
 Dârekutni, 16
 Hz. Davud, 108
 Deba, 50
 Dereşigaviyani, 201, 202
 Devs, 80, 122, 160, 161
 Dırar, 194, 200
 Dihye, 108, 178
 ed-Dineverî, 25, 26,
 Doğu Roma İmparatorluğu, 179
 Dozy, 39, 41
 Dumetu'l-Cendel, 166, 198, 201,
 Düreyd, 176

-E-

Eban b. Osman, 10
 Ebrehe, 59, 60, 61, 82
 Ebû Ahmed, 140
 Ebû Amir, 162, 163
 Ebû Amir el-Eş'arî, 176
 Ebû Amr b. Abdülber, 11
 Ebu'l-As, 130, 158, 161
 Ebû Ayyaş, 23
 Ebu'l-Azze, 159
 Ebû Bekr, 53, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 122, 131, 135, 140, 141, 142, 143, 146, 150, 175, 180, 181, 183, 184, 185,

186, 189, 190, 191, 192, 194, 195, 196, 197, 199, 200, 201, 208, 211, 213, 217, 218, 223
 Ebû Berre b. Ebî Rehm, 127
 Ebû'l-Buhterî, 122, 126, 158
 Ebû Busayr, 173
 Ebû Cehl, 117, 123, 126, 128, 139, 142, 156, 157, 158, 159
 Ebû'd-Derda, 140, 209
 Ebû Dücan, 163, 181
 Ebû Eyyûb Halîd, 144, 150
 Ebû Eyyub el-Ensari, 223
 Ebu'l-Fidâ, 33
 Ebû Gubşan, 68
 Ebû Hafs, 129
 Ebu'l-Hakem (Ebû Cehl), 123
 Ebû Hayyan b. Halef, 19
 Ebu'l-Hasen Ali, 116
 Ebû Hureyre, 9, 150, 160
 Ebû Huzeyfe, 120, 127
 Ebû Huzeyfe b. Utbe, 146
 Ebû İshak, 13
 Ebû Kitâb, 17
 Ebû Kubays, 91
 Ebû Kuhafe, 115
 Ebû Leheb, 82, 87, 88, 94, 119, 126, 131, 137, 138, 156, 157
 Ebû Lûbabe, 156
 Ebû Lü'lû, 206
 Ebû Mihnef, 17, 210, 215, 216
 Ebû Musa el-Eş'arî, 176, 220, 221
 Ebû Ruveyha, 146
 Ebû Sebere b. Ruhaym, 127
 Ebû Seleme, 11
 Ebû Seleme b. Abdillâh, 119, 124, 127, 139
 Ebû Selma, 82
 Ebû Süfyan, 126, 155, 156, 160, 162, 163, 174, 176, 178, 200
 Ebû Süfyan b. Haris, 82
 Ebû Talib, 82, 89, 90, 91, 93, 94, 116, 121, 122, 123, 126, 129, 130, 131, 138, 139
 Ebû Turâb (Hz. Ali), 116
 Ebû Ubeyde 122, 198, 199, 200, 201, 203
 Ebû Ubeyde b. el-Cerrah, 115, 146
 Ebû Umare, 123
 Ebû Umeyr, 17
 Ebû Üzeyhir, 160
 Ebû Zer, 120, 122, 146, 191, 203, 209, 215,
 Ebû Zeyd el-Belhî, 13
 Ebû Zeyneb, 213
 Ebvâ, 88, 154
 Ecnadîn, 198
 Ehâbişler, 166
 ehl-i beyt, 25

ehl-i kitab, 12
ehl-i Sünnet, 190
Ehvaz, 203
Emane, 80
Emevî, 81
Emevî Ailesi 212,
Emevîler, 118, 144, 179, 207
Emvae-u Muhcire, 53
Enbar, 198
Endülüs, 25, 27, 31, 55, 211
Enes b. Malik, 9, 146
Enise, 88
Engişeya, 197
Ensabu'l-Esrâf, 25
Erkam, 119, 129, 137, 138, 151
Erva bint Kureyz, 117
Es'ad b. Zerare, 135
Esma bint Ebû Bekr, 118, 141, 201
Esmâi, 46
Esed, 91, 92, 193, 194
Esed Oğulları, 80, 83, 140
Eslem, 174
Esved b. Abdülesed, 157
Esved b. Amir, 158
Esved b. Abd Yeğus, 126
Esved b. Muttalib, 126
Esved el-Ansî, 192, 193, 195
Es'as b. Kays, 212, 221, 223
Eşca Kabileleri, 160, 166
Evliya Çelebi, 35
Evs, 122, 135, 143, 145, 147, 149, 156,
162, 163, 171, 176
Evs-Hazrec, 49, 71, 190
Evs b. Sabit, 146
Evtas Gazvesi, 175, 176
Eyh, 181
Eymen, 93
Eyyûb, 108
Eyyûb Sultan, 144
Eyyubiler, 179
Ezlâm, 53
Ezruh, 182, 221

-F-

Fadl, 90
Fahiran, 202
Fâris, 219
Fars-İran, 8, 25, 26, 27, 61, 63, 196
Fars İmparatorluğu, 102
Fatuma, 82, 93, 94, 116, 130, 131, 150
Fatuma (Hz. Ali'nin annesi), 116
Fatuma bt. Amr, 83
Fatuma (Hâris b. Hişâm'ın karısı), 159
Fatuma bt. Hattâb, 119, 129
Fayda M., 35
Fedek, 47, 71, 186
Ferema, 203

Fertena, 175
Fethu'l-Futûh, 203
Fetret Dönemi, 105
Fırat, 62, 219
FicarSavaşı, 90, 91
Fihri (Kureys), 80
Fihrist, 28
Filistin, 56, 57, 65, 92, 115, 151, 165, 179,
200, 201, 203, 204, 212
Fil Olayı (Vak'ası), 60, 82, 84
Fil Yılı (Senesi), 84, 86
Firavun, 85
Firuzan, 202
Flügel, G., 29
Fransa, 41
Fustat (Kahire), 27
Futûhü'l-Büldan, 25
Futûhu's-Şam, 24

-G-

Gadiri Hum, 190
Galip, 80
Gassân, 76, 198
Gassân Emiri, 178
Gassânî (-ler), 49, 62, 71, 179, 180, 181
Gatafan, 61, 159, 166, 193, 194
Gatafan Kabileleri, 171
Gazneliler, 29, 36
Gazze, 81, 178
Gibb, 29
Gifar, 122
Gifar Kabilesi, 161, 174
Gregorius, 209
Günaltay, Ş., 17, 34

-H-

Habbab b. el-Eret, 223
Habbab b. Münzir, 156
Habeşistan, 8, 50, 54, 59, 115, 117, 118,
126, 127, 128, 151, 154
Habeş Necaşisi, 97, 172
Hacer, 64
Hacerü'l-Esved, 69, 70, 95, 101
Hacı Halife, 35
Haçlı Seferleri, 179
Hadârî, 49, 51
Hadramevt, 46, 47, 49, 57, 182
Hafsa bt. Ömer, 129, 140, 196
Hakem b. Ebi'l-As, 126, 131
Hakim, 93, 122
Hâle (Hz. Hatice'nin kızı), 92
Halid b. Saïd, 198, 200
Halid b. Velîd, 62, 63, 80, 159, 162, 163,
168, 173, 175, 176, 180, 181, 194, 195,
197, 198, 199, 201
Hâlid b. Zeyd (Ebû Eyyub), 146

- Halime, 86, 87, 88, 94, 177.
 Handa, 87
 Hammam, 9
 Hamrâû'l-Esed, 163, 164
 Hamurabi, 56
 Hamza (b. Abdilmuttalib), 82, 87, 88, 119,
 127, 129, 138, 140, 157, 162, 163, 164,
 195
 Hanifler, 74
 Hanzala (b. Ebû Amr), 163
 Hariciler, 220, 221, 222, 223, 224
 Hâris, 179
 Hâris (Halime'nin kocası), 88
 Hâris (Abdûlmuttalib'in oğlu), 82, 83
 Hâris b. Abdiluzzâ, 87
 Hâris b. Enes, 164
 Hâris b. Hişam, 159
 Hâris b. Süheyl, 127
 Hâris b. Tilatala, 175
 Hâris b. Urve, 223
 Hârîse b. Zeyd, 146
 Harun, 98
 Haruriye, 222
 Hasan (b. Ali), 116, 131, 209, 224
 Hassan b. Sâbit, 160, 178
 Hâşim, 80, 81
 Hâşim (-iler, ailesi, oğulları), 80, 83, 91,
 92, 116, 119, 121, 123, 124, 126, 129,
 131, 138, 159, 166, 191, 207
 Hatib b. Amr, 127
 Hatib b. Ebî Belta, 174
 Hz. Hatice, 80, 91, 92, 93, 94, 104, 114,
 115, 129, 130, 131, 161
 Havariler, 108
 Havazin, 61, 87, 90, 175, 176, 177, 193
 Havle, 131
 Havva, 78
 Hayber, 71, 117, 147, 166, 169, 171, 172,
 186, 224
 Hayber Yahudileri, 171
 Haydar (Hz. Ali), 116
 Hazrec (Kabile), 122, 135, 143, 144, 145,
 147, 149, 156, 176
 Hemedani, 46
 Hemedan, 208
 Hendek (Savaşı), 117, 165, 166, 167, 170
 Herakl, 178, 180, 199, 204
 Heraklius, 97, 196, 197
 Herodot, 26
 Hristiyan Batı, 41
 Hicaz, 46, 47, 49, 54, 59, 61, 62, 64, 66,
 67, 70, 145, 151, 176, 178, 219
 Hicabe-Sidane, 53
 Hicr, 122
 Hicret, 137, 139, 140, 142, 151, 154
 Hilal b. alkame, 202
 Hilfû'l-Fudûl, 90, 91
 Himyeriler, 49, 50, 58, 59
 Hind (Hz. Hatice'nin kızı), 92
 Hind, 102
 Hind (bt. Utbe), 158, 159, 162, 163, 175
 Hira, 102, 103, 110, 113, 114, 140, 167,
 184, 197, 198
 Hireliler, 49, 62, 63
 Histoire de Turquie, 23
 Horasan, 210
 Horovitz, 17
 Hişam b. Amir, 122
 Huddame, 88
 Hudeybiye (beyatı, antlaşması, musalaha-
 sı), 167, 168, 173, 174, 177, 179, 183
 Hubab b. Münzir, 161
 Hubar b. Esved, 175
 Hubel, 70, 74, 81, 102
 Humus, 199
 Huneyn (savaşı), 7, 88, 142, 175, 176,
 177
 Husrev Perviz, 178
 Hut (a.s.), 57
 Huveylid, 91, 92, 93
 Huveyris b. Nukayz, 175
 Huzeyfe b. Yeman, 146
 Huyey b. ahtab, 172
 Huzaa (kabile), 49, 51, 163, 166, 173,
 174
 Hüzmüz, 197, 201
 Hüzmüzan, 202, 203
 Hüsamettin Çelebi, 27
 Hz. Hüseyin, 116, 131, 209
 Hüseyin Cahit Yalçın, 39
 Hüseyin b. Neccâr, 88
 Hüzeyme, 80, 92
 -I-
 Irak, 45, 53, 54, 57, 61, 117, 197, 198,
 203, 206, 219, 224
 el-Iss, 173
 -I-
 İbn Abbas, 209
 İbn Abdilhakem, 27
 İbn Asâkir, 19, 30
 İbn Batuta, 35
 İbn Cermüz, 118
 İbn Cerir, 29
 İbn Ebî Useybia, 35
 İbn Hacer, 11
 İbn Hallikan, 31
 İbn Haldun, 2, 15, 19, 21, 33, 37, 55
 İbn Hazm, 14
 İbn Hişam, 18, 23, 24, 185

İbnü'l-Esir, 11, 31
İbn İshak, 16, 17, 18, 20, 23, 24, 25
İbnü'l-Kelbî, 11, 67
İbnü'l-Kerra, 17
İbn Kesir, 33
İbnü'l-Kevva, 223
İbn Kuteybe, 13, 23, 25
İbn Mes'ud, 27, 211, 212
İbn Miskeveyh, 29
İbn Nedim, 28
İbn Ömer, 209
İbn Refik, 19
İbn Sa'd, 11, 18, 19, 24, 25, 37
İbn Said, 29
İbn Sebe, 210
Hz. İbrahim, 7, 60, 64, 65, 66, 67, 68, 69,
70, 72, 80, 84, 95, 132, 151, 183
İbrani, 107
İkab, 52
İkrime (b.Ebî Cehl), 159, 162, 168, 175,
195, 200
İlba b. el-Heysem, 218
İlyas, 80, 97
İmriü'l-Kays, 63
İncil, 87, 96, 97, 98, 104
İran, 85, 181, 196, 197, 198, 201, 202,
204, 208
İran kirası, 178
İrem, 57
İsa (as), 65, 85, 87, 108, 128, 132
el-İsabe, 11
İsâr, 53
İsfehâni, 30
İshak, 84, 98
İshak b. Rahuye, 10
İskenderiye, 97, 204, 208
İslâm takvimi, 1
İslâm Tarihçiliği, 1, 12, 21
İslâm Ümmeti, 148
İsmail (as), 55, 60, 61, 64, 65, 66, 67, 68,
69, 70, 79, 80, 84, 97, 107
İspanya, 209, 210
İsra, 134
İsrail (oğulları), 57, 87, 97
İstahr, 208
İstahri, 45
İstanbul, 144
el-İstiâb, 11
İtban b. Malik, 146

-K-

Ka'b b. el-Eşref, 170
Ka'b b. Lüeyy, 84
Ka'b b. Malik, 146
Ka'b b. Züheyr, 175

Ka'be, 1, 48, 51, 52, 53, 59, 60, 62, 64, 65,
66, 67, 68, 70, 73, 81, 82, 85, 88, 91,
94, 95, 101, 102, 105, 117, 120, 122,
123, 124, 125, 127, 129, 165, 167, 168,
173, 175, 224
Kadisiye, 202, 203
Kahtaniler, 55, 56, 58, 61, 64
Kamil b. Adiy, 16
Kamus (Kale), 172
Kanunî Sultan Süleyman, 70
Kant, 41
Karal, E.Z., 36
Karl, Vaspers, 40
Kas, 29
Kasım (b. Rastülüllah), 93, 130
Kasver, 80
Katahan, 49
Kaynuka Yahudileri, 172
Kays b. Ebî Hazm, 11
Kays b. Ubâd, 11
Kayzar (Kaydar), 80
Kayzer, 80
Kelb Kabilesi, 93
Ken'an İli, 151
Keribe, 175
Kıbrıs, 209
el-Kıftî, 34
Kıyas-ı Enbiya, 132
Kıyade, 52
Kızıldeniz, 46
Kilâb, 80, 83
Kinane (Kabilesi), 51, 59, 80, 90, 142, 172
Kinde (-liler), 49, 64
Kitâbü'l-Egâni, 30
Kitâbü'l-Ensâb, 30, 31
Kitâbü'l-Iber, 33
Kitâbü'l-Maârif, 25
Kitâbü'l-Megâzi, 24, 25
Kitâb-ı Mukaddes, 97
Kitâbu't-Tabakatü'l-Kübra, 24
Konfiçyüs, 78
Konrpa Z., 35
Koprıman, 36
Köksal, M.A., 35
Köprülü, F., 36
Kuba, 140, 143, 152
Kubbe, 53
Kudüs, 69, 134, 149, 179, 203
Küfe, 69, 117, 196, 201, 204, 205, 212,
213, 216, 218, 222, 223, 224
Kulleys Kilisesi, 59
Kuran (-ı Kerim), 5, 6, 7, 11, 12, 15, 36,
42, 46, 57, 60, 64, 65, 66, 68, 69, 74,
76, 78, 79, 86, 87, 96, 101, 107, 108,
109, 110, 111, 112, 113, 116, 117,
122, 128, 129, 132, 133, 169, 188,

189, 190, 191, 195, 196, 205, 211,
213, 221
Kureyş (Kabilesi), 52, 53, 65, 68, 70, 72,
79, 80, 81, 83, 85, 90, 91, 94, 115,
117, 120, 121, 122, 123, 124, 125,
126, 127, 128, 129, 130, 131, 137,
138, 139, 140, 141, 145, 148, 151,
153, 154, 155, 156, 157, 158, 159,
161, 162, 163, 164, 165, 166, 167,
168, 169, 170, 173, 176, 177, 190,
191, 207, 214, 220, 222
Kurra, 221
Kurz b. Câbir, 154
Kusay, 51, 52, 65, 66, 68, 70, 80, 92, 98,
Kus b. Sâide, 96
Kusva, 143, 144,
Kuzey Afrika, 27, 28, 33, 55, 210
Kuzman, 163
Kütüb-i Siite, 108

-L-

Lahmîler, 62
Lamartine, A., 23
Lammens, 17
Lat, 74, 102
Lavez, 56
Leiden, 26
Libya, 209
Liva, 52
Lut, 7, 151
Lüey, 80

-M-

Maad, 80
Mabed (el-Huzai), 163
Macguchin, 20
Mahreme b. Nevfel, 17
Mahşer, 80
Main (-liler), 49, 58
Mahzum (kabilesi, oğulları), 80, 92, 119,
120, 126, 139, 160
el-Makdisî, 28
el-Makrizî, 19, 34
Mâlik, 80, 93
Mâlik (imam), 18, 24
Mâlik b. Avf, 175, 176, 177
Mâlik el-Eşter, 213
Mâlik b. Nuveyra, 194
Marie, 178
Matrakçı Nasuh, 27
maveraunnehir, 26, 211
Mazdeklik, 78
Mazer, 80
Mecmau't-Tevârih, 27
Mecusiler 85

Mecusilik 103
Medain 85, 203
el-Medaini, 25
Medine (Yesrib), 25, 44, 47, 49, 51, 64,
65, 69, 70, 71, 74, 81, 83, 86, 88, 118,
128, 131, 137, 139, 140, 143, 145,
147, 151, 153, 155, 156, 157, 158,
160, 162, 164, 166, 167, 168, 170,
171, 173, 174, 180, 181, 182, 183,
184, 185, 186, 189, 190, 192, 196,
197, 198, 200, 201, 205, 206, 213, 214,
216, 217, 218
Megazi, 9, 11, 12, 13, 17, 19, 20, 23, 24
Mekke, 5, 6, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 55,
59, 60, 62, 64, 65, 66, 67, 72, 73, 75,
76, 80, 81, 82, 83, 84, 86, 87, 88, 89,
90, 92, 93, 94, 95, 97, 102, 106, 114,
115, 116, 117, 118, 120, 121, 122, 124,
126, 127, 128, 131, 134, 139, 140, 141,
143, 145, 156, 160, 161, 162, 163, 164,
165, 166, 167, 168, 173, 174, 175, 176,
177, 182, 183, 184, 185, 191, 192, 196,
198, 205, 206, 208, 224
Mekkeliler, 89
Mekke'nin Fethi, 173
Mekrûbe, 67
Mektûbât, 4
el-Me'mun, 88
Menat, 102
Merdan Şah, 200, 201, 203
Merru'z-Zahran, 174
Merv, 31
Mervan b. el-Hakem, 118, 213
Merviyât, 4
Meryem, 85, 87, 130
Mesâliku'l-Memâlik, 13
Mescid-i Aksa, 134
Mescid-i Haram, 67, 134, 155
Mescid-i Nebevi, 149, 216
Mesih, 87, 97
Mes'udî, 16, 19, 37
Meşveret, 52
Mevâlî, 73
Mezopotamya, 55, 56, 63
Mısır, 25, 27, 32, 54, 56, 95, 151, 165,
201, 203, 204, 205, 208, 209, 212, 216,
219,
Mısır Mukavkısı, 178
Mihca, 157
Mihrican, 202
Mikdad b. el-Esved 157, 191, 207
Mikdad b. Evs, 203
Mikrez b. Hafs, 168
Mikyer b. Hubâbe, 175
Mina, 183, 184, 213
Mirac, 134, 138
Mir Veha, 87

Mişkâm, 160
 Mizal, 80
 Montésquieu, 21
 Muahat, 146
 Muaviye, 9, 198, 209, 212, 213, 219, 220, 221, 222, 224
 Mudar, 80, 221
 Mugire b. Nevfel, 130
 Mugire b. Şube, 202, 206
 Muhacir b. Ümeyye, 178, 195
 Hz. Muhammed, 5, 6, 8, 10, 12, 24, 60, 61, 62, 65, 67, 69, 70, 71, 74, 75, 79, 80, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 122, 125, 126, 130, 131, 133, 134, 136, 139, 140, 145, 147, 152, 154, 156, 157, 158, 160, 161, 165, 168, 169, 170, 172, 173, 174, 188, 189, 190, 193, 194, 211
 Muhammed b. Ebî Huzeyfe, 214, 215
 Muhammed b. Ebî Bekr, 214
 Muhammed Hamidullah, 16, 17, 23, 35
 Muhammed b. Mesleme, 170
 Muhammed b. Sa'd, 13
 Muhammed b. es-Sâib, 17
 Muharib Oğulları, 80
 Muhsin (b. Ali), 131
 Mukaddime, 33, 34
 Mukavkis, 97, 204
 el-Muktedir, 27
 Murad (I. ve IV.), 69
 el-Murtaza, 116
 Murucu'z-Zeheb, 16, 27
 Mus'ab b. Umeyr, 146, 156, 159, 162, 163
 Hz. Musa, 85, 104, 107, 132, 151, 157
 Musa b. Ukbe, 17, 20
 Museyleme, 193, 194, 195
 Mustafa el-Uzma, 9
 Musta'ribe Arapları, 54
 Mu'te, 178, 179, 180
 Muteb, 82
 Mutem, 80
 Muttalib, 80, 81
 Müdlic Oğulları, 155
 Müdrike, 80
 Mütellefe-i Kulüb, 177
 Müller, 41
 Münir b. Amr, 146
 Mürre, 80, 115,
 Müsennâ, 197, 202
 Müslim, 108
 Müsta'lik (oğulları), 166
 Müzdelife, 184

-N-

Nadr (b. Haris), 5, 80, 126
 Nadir oğulları, 172
 Nahle, 155
 Namusu Ekber, 104
 Nebat, 80
 Nebatiler, 57
 Nebit, 80
 Necaşi, 128
 en-Neccar, 81
 Neccar (oğulları, kabilesi), 143, 144, 157
 Necd, 45, 47, 61, 62, 63, 166, 181, 182
 Necef, 12, 124
 Necran, 45, 50, 179
 Nedve, 52, 72, 75
 Nehrevan, 222, 223, 224
 Nesibe Hatun, 162
 Nestura, 92, 96
 Nevfel, 80, 158, 173
 Nil Vadisi, 45
 Nizar, 80
 Nöldeke, 41
 Nuaym b. Abdullah, 129
 Nuaym b. Mes'ud, 166
 Hz. Nuh, 53, 54, 56, 59, 67, 73, 74, 132, 151
 Nuh Tufanı, 131
 Nuheyla, 223
 Numan, 201, 202
 Nû-Şirvan, 196
 Nüfeyse, 93

-O-

Ocak, A.Y., 36
 Hz. Osman, 25, 26, 94, 114, 117, 118, 122, 127, 130, 140, 146, 168, 181, 189, 200, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221
 Osmanlılar, 179
 Osman b. Maz'ûn, 115, 120, 127, 131
 Osman b. Talha, 140

-Ö-

Ögel, B., 36
 Hz. Ömer, 5, 7, 53, 62, 63, 80, 113, 116, 118, 119, 127, 128, 129, 138, 140, 146, 162, 176, 180, 181, 189, 190, 192, 194, 195, 196, 198, 200, 201, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 214, 223

-P-

Peygamber Tarihçiliği, 12
Piri zâde, 20
Pytoleme, 67

-R-

Rabia, 82
Raci, 165, 171
Raid, 80
Raima, 80
Ranûna, 143, 144
Razib, 80
Rebeze, 213
Rebi b. Amir, 202
Redman, 81
Rey, 212
Rifâde, 32
Rita, 159
Rodinson, M., 115
Roma, 209
Roma-Bizans, Romalılar, 49, 50, 58, 64
Ross, 40
Ruhu'l-Kuds, 77
Rukiyye, 93, 94, 117, 127, 130, 140
Rum, 8
Rusya, 210
Rüstem, 201, 202

-S-

Saba, 49, 50, 58
Sabilik, 66
Said b. el-As, 196, 210
Sa'd b. Ubade, 190, 191
Sa'd b. Bekr, 87
Sa'd b. Rebî, 146, 161, 164
Sa'd b. Ebî Vakkas, 115, 118, 124, 162, 202, 203, 204, 207, 212
Sa'd b. Amr, 160
Sa'd b. Muaz, 146, 156, 171
Sa'd b. Süfeyh, 160
Sa'd Oğulları, 177
Sa'd b. Ubâde, 9, 176
Said b. el-Müseyyeb, 11
Said b. Zeyd, 119, 146
Safvan b. Ümeyye, 159, 160, 162, 175
Safâ, 120, 122
Safiyye, 94, 118, 124, 172
es-Sahavi, 10, 17
Sakif, 175, 176, 177
Sakif Kabilesi, 60
Sakifetu Benî Saïde, 190
Salih b. Umran, 17
Salih (as), 7, 57, 58, 66, 132
Sâlim oğulları, 144

Sami dilleri, 55
Sami ırkı, 48
Sami kavimleri, 53
Sami toplumu, 45
San'a, 58, 59, 60, 178, 195
Sasani (-ler), 50, 62, 77
Savah, 162
Sayfi, 80
Sebahlar, 59, 60
Secah, 84, 192, 193, 194
Sefaret, 53
Sehl, 144, 149
Sehle, 127
Sehm oğulları, 80
Sehm kabilesi, 142
Selebe, 80
Seleme, 140
Selçuklular, 179
Selmâ, 81, 123, 192, 194
Selmân el-Farisi, 97, 149, 165, 191
es-Sem'anî, 30
Semud, 7, 54, 56, 57
Seniyyetu'l-Vedâ, 180
Serat, 161
Sevde, 131, 150
Sevli, 28
Sevr, 24, 140, 185
Seyf (b. Ömer), 18, 210
Seyfullah, 180
Seyraf, 202
Sezgin, F., 35
Siffin, 219, 221, 222
Sicistan, 212
Sikaye, 52
Sina, 54, 56, 104
es-Siretu'n-Nebeviyye, 23
Siretu İbn İshâk, 24
Siret, 7, 19, 20, 23, 25
Siyer, 5, 9, 10, 11, 12, 13, 16, 17
Siyeru A'lami'n-Nubelâ, 32
Suffe, 150
Suffe ehli, 152
Suhar, 50
Suheyb er-Rumî, 207
Sultan Ahmed, 20
Sultan Mesud, 29
Suraka b. Malik, 142
Sureşe, 80
Suriye-Şam, 25, 26, 45, 54, 57, 61, 62, 67, 75, 83, 92, 115, 137, 153, 154, 155, 156, 159, 161, 179, 180, 192, 197, 198, 199, 203, 204, 205, 209, 212, 219, 221, 222, 223, 224
Sus, 56
Suudi Arabistan, 45
Süheyh b. Amr, 144, 149, 168
es-Süheyfî, 104

Süleyman (as), 65, 97, 108
Süleyman Çelebi, 85
Süleyd b. Amr, 178
es-Suli, 28
Süryani, 107
Sünnet, 8, 15
Suveru'l-Ahkâm, 13
Suveybe, 87
Sünnetullah, 3

-Ş-

Şacib, 80
Şah-ı Merdan, 116
Şam, 56, 58, 181
eş-Şa'bî, 11
Şaso, 56
Şebes b. Ribî, 222
Şehbenderzade, 37
Şemdud, 80
Şemmas b. Osman, 164
Şeybe b. Rebia, 131, 157, 158
Şeybe (Abdulmuttalib), 80, 81, 82
Şeyh Salih b. Hibetullah, 31
Şeyheyn, 161
Şeyma, 88, 177
Şibli, M., 17, 20, 35
Şilik, 190
Şir-i Yezdan (Hz. Ali), 116
Şuayb, 66, 151
Şuca b. Vehb, 178
Şurâ, 118, 207
Şurahbil, 62, 178, 179
Şurahbil b. Hasena, 198, 199
Şûra Meclisi, 204, 208
Şureyh b. el-Hâris, 11

-T-

Tabakât, 9, 10, 11, 13
Tabakatu's-Sahabe, 13
Tabakâtu'ş-Şuarâ, 13
Tabakatu'l-Ümem, 29
Taberi, 14, 18, 19, 23, 25
Taberistan, 26, 210
Taberi tarihi, 26, 37
Tahkim, 220
Taif, 47, 51, 62, 74, 75, 87, 117, 131, 137,
141, 145, 151, 175, 176, 177, 181, 182
Taklitçi tarihçilik, 18
Takvimu'l-Buldân, 33
Talha b. Ubeydullah, 115, 118, 146, 150,
181, 200, 207, 215, 217, 218, 219
Talib, 82, 116, 122
Tarih ilmi, 1, 2
Tarihu'l-Abbasiyyin, 28

Tarihu Bağdad, 30
Tarihu Dimeşk, 30
Tarihu'l-Hulefa, 25
Tarihu'l-Evsât, 10
Tarihu'l-Kebir, 10
Tarihu's-Sağir, 10
Tarih metodolojisi, 4
Tasim, 56
Tay, 193, 194
Tebük, 116, 117, 179, 181, 182
Tedmürlüler, 57, 58, 62
Temim, 61, 91, 221
Temim oğulları, 80
Teodor, 180
Terâcim, 9, 11, 13, 33
Tevrat, 65, 87, 96, 97, 98, 104
Tevvâbün, 217
Teym (kabileleri, oğulları), 91, 111, 118
Teym er-Rebab, 224
Tiham, 80
Tihame, 46, 62, 64
Timurlenk, 33
Toros dağları, 54
Trablus, 209
Tufeyl, 120, 122
Tuleyha, 192, 193, 194
Tunus, 33
Turan, O., 36
Tübbâ, 58

-U-

Ubâde b. Sâmit, 203, 209
Ubey b. Halef, 126
Ubey b. Ka'b, 140, 161
Ubey b. Şurye el-Cürhümî, 9, 17
Ubeyde, 82
Ubeyde b. el-Haris, 157
Ubeydullah b. Caşş, 124, 127
Uded, 80
Uğan, Z.K., 27
Uhayha b. el-Culah, 81
Uhdud, 50
Uhud (dağı, savaşı), 7, 117, 118, 158, 160,
162, 163, 164, 165, 166, 170, 185, 224
Ukaz, 50
Ukaz (fuarı, panayırı), 88, 93, 96, 98
Ukbân, 80
Ukbe b. Ebî Muayt, 117, 126, 131
Ukkâşe, 162
Ukkâşe b. Muhsin, 194
Umeyr, 80, 124
Umeyr b. Vehb, 160
Ummân, 46, 57, 178, 195
Ummare b. Ziyad, 164
el-Ureyz, 160
Urve, 10, 17, 23

Urve b. Mes'ud, 176
Useyd b. Hudayr, 181
Uşeyra, 154
Utbe, 94
Utbe b. Rabîa, 123, 131, 157, 158, 159
Uteybe, 94
Uzza, 89, 102

-Ü-

Ümame, 130
Ümeyye, 80, 81, 124
Ümeyye b. Halef, 158, 159
Ümeyye b. es-Salt, 97
Ümeyye oğulları, 25, 26, 74, 117, 126, 159
Ümmet, 98
Ümmü Abd bint Abdümed, 117
Ümmü Cemil, 119, 137
Ümmü Eymen, 84, 88, 93, 94, 124, 150, 162
Ümmü'l-Fadl, 119, 124
Ümmü Habîbe, 127
Ümmü Hakim, 83, 159
Ümmü Hanî, 116
Ümmü'l-Hayr, 115
Ümmü'l-Hind (Hz. Hatice), 93
Ümmü'l-Kura, 5, 68
Ümmü Küstüm, 93, 94, 116, 117, 130, 150
Ümmü'l-Müeyyid, 31
Ümmü Rumman, 124, 150
Ümmü Sa'd, 175
Ümmü Sâre, 175
Ümmü Seleme, 130, 140
Ümmü Ümare, 162
Ürdün, 200, 209
Üsâme b. Zeyd, 150
Üsâme, 185, 192
Üsâme ordusu, 191
Üsdü'l-Gabe, 11, 31
Useyyid b. Hudayr, 176

-V-

Vadi'l-Kura, 57, 58, 71, 172
Vahşi, 163, 175, 195
el-Vakîdî, 18, 19, 24, 210, 215, 216
Varaka (b. Nevfel), 83, 92, 93, 96, 104
Veda hacı, 181, 182, 183
Vehb, 83, 85
Vehb b. Münebbih, 17, 23
Velid, 160
Velid b. Mugire, 75, 126
Velid b. Ukbe, 200, 212
Velid b. Utbe, 157, 158
Vico, 2

-W-

Watt, 35, 115
Welhausen, 17, 208, 211, 221

-Y-

Yahya b. Sa'd, 16
Ya'kub, 108
Ya'kubi, 25
Yakut el-Hamevî, 35, 45
Yediyıldız, B., 36
Yemame, 36, 161, 178, 195, 219
Yemen, 47, 48, 59, 62, 63, 65, 72, 76, 77, 81, 90, 91, 95, 115, 126, 177, 178, 182
Yesrib, 83, 93, 122, 137
Yezducd, 202
Yezid b. Bekr, 17
Yezid b. Ebî Süfyan, 198, 199, 200
Yıldız, H.D., 36
Yorgi, 200
Yuhanna, 181
Yuhanna İncili, 87, 97
Yunus (as), 108
Yurdaydın, H.G., 35
Yusuf el-İşş, 35
Yücel, Y., 36

-Z-

Zebur, 108
Zefiran, 156
Zehebi, 32, 33, 37
Zeki el-Kürdî, 29
Zema b. Esved, 158
Zemzem, 53, 70, 71, 82
Zerdüştlük, 77, 78
Zeyd b. Hârise, 93, 94, 114, 115, 124, 131, 140, 150, 179, 195
Zeyd b. Keyyas, 17
Zeyd b. Sâbit, 196, 212
Zeyneb (bint Rasûlullah), 130, 161
Zeyneb (Hz. Ömer'in hanımı), 140
Zeyneb (bint Ali), 131
Zeyneb (binti Haris), 172
Zeynuddin Manzûm, 20
Ziyad b. Ebî Süfyan, 17
Zulhuleyfe, 83
Zu'n-Nureyn, 117
Zübeyr b. el-Avvam, 82, 115, 118, 122, 127, 142, 162, 191, 195, 207, 215, 217, 218, 219
Zübeyr (b. Abdülmuttalib), 90, 91
Zübeyr b. Ebî Ümeyye, 126
Zühri, 10, 17, 23
Zühre, 83, 91
Zühre oğulları, 80, 124
Zü Nüvas, 51